

Διδακτορική διατριβή

Πολιτιστικές πρακτικές και πολιτικές αντιλήψεις
Οι κεντρικές ελληνικές (πολιτικές) υποκουλτούρες

Υπ. διδάκτορας: Γιώργος Διακουμάκος

Τριμελής επιτροπή: Μάρω Παντελίδου Μαλούτα (επιβλέπουσα)
Κύρκος Δοξιάδης
Ηλίας Νικολακόπουλος

Αθήνα 2010

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	5
1. Κεντρικές έννοιες	
1.1 Κουλτούρα.....	13
α. Προβλήματα ορισμού της έννοιας.....	13
β. Τρόποι μελέτης της κουλτούρας.....	17
1.2 Πολιτική κουλτούρα.....	22
1.3 Κουλτούρα και υποκουλτούρες.....	27
1.4 Ταυτότητες και γενιές.....	32
1.5 Η σχέση κουλτούρας και πολιτικής.....	38
α. Η ηγεμονία.....	38
β. Η ικανότητα της διάκρισης.....	42
1.6 Η μελέτη της (πολιτικής) κουλτούρας στην Ελλάδα.....	46
α. Η αποσπασματικότητα της έρευνας.....	46
β. Ο πολιτισμικός δυϊσμός.....	49
2. Πολιτιστικές, πολιτικές και κοινωνικές πρακτικές και αντιλήψεις: Εμπειρικά δεδομένα	
2.1 Η μέθοδος της εμπειρικής ποσοτικής έρευνας.....	57
2.2 Οι δυο έρευνες και τα χαρακτηριστικά τους.....	62
α. Έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας.....	62
β. Β' Πανελλήνια έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς.....	65
γ. Ζητήματα συγκρισιμότητας των δυο ερευνών.....	67
2.3 Τα συστήματα γούστων/πολιτιστικών πρακτικών.....	74
α. Συστήματα γούστων που προκύπτουν στην έρευνα για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας.....	75
β. Συστήματα πολιτιστικών πρακτικών στην έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς....	79
γ. Συστήματα γούστων/πολιτιστικών πρακτικών στην ελληνική κοινωνία.....	87
2.4 Η πολιτική των πολιτιστικών πρακτικών.....	97
α. Πολιτικό ενδιαφέρον, πολιτική ενημέρωση, πολιτική αποξένωση.....	97
β. Ιδεολογία και κομματικές προτιμήσεις.....	108
γ. Κρατικισμός και ατομοκεντρισμός.....	115
δ. Θρησκευτικές πρακτικές και αντιλήψεις.....	126
ε. Εθνικισμός, τοπικισμός και ξеноφοβία.....	131
στ. Ταξική θέση και προέλευση.....	138

2.5 Σύνοψη κεφαλαίου.....	146
3. Ελληνικές (πολιτικές) υποκουλτούρες	
3.1 Πολιτισμικός δυϊσμός, μεταϋλιστικές αξίες και ηγεμονία.....	161
α. Δυο διαφορετικές διαιρετικές τομές;.....	162
β. Αναπροσδιορισμός του πολιτισμικού δυϊσμού.....	167
γ. Η τετραπλή διάκριση.....	175
3.2 Ελληνικές υποκουλτούρες και γενιές.....	179
3.3 Οι κεντρικές ελληνικές υποκουλτούρες.....	185
α. “Mainstream” υποκουλτούρα: Νεολαία, ηγεμονία και εκσυγχρονισμός.....	185
β. “Εναλλακτική” υποκουλτούρα: Η αντιηγεμονική πλευρά του εκσυγχρονισμού....	192
γ. “Ελληνική” υποκουλτούρα: Παράδοση και αντιστάσεις.....	199
δ. “Παραδοσιακή γυναικεία” και “παραδοσιακή ανδρική” υποκουλτούρα: η σύνθετη ελληνική κοινωνία.....	210
ε. “Καλλιεργημένη” υποκουλτούρα: Πολιτισμική καλή θέληση.....	213
στ. Οι “αποτραβηγμένοι”.....	216
3.4 Τελικές συμπερασματικές παρατηρήσεις.....	220
Παράρτημα	
A. Η ταξινόμηση των πολιτιστικών προτιμήσεων σε κατηγορίες.....	225
B. Η παραγοντική ανάλυση.....	233
Γ. Η ταξινόμηση των ερωτώμενων στα συστήματα γούστων/πολιτιστικών πρακτικών.	250
Βιβλιογραφία.....	255

Εισαγωγή

Ο Pierre Bourdieu έχει υποστηρίξει πως υπάρχει ένας κυρίαρχος επιστημονικός ορισμός των θεμάτων που είναι άξια ενδιαφέροντος, ο οποίος αποτελεί έναν ιδεολογικό μηχανισμό που συντελεί ώστε πράγματα εξίσου ενδιαφέροντα να μην απασχολούν κανέναν ή να αντιμετωπίζονται μόνο ως περιθωριακά αντικείμενα έρευνας (Bourdieu 1999:52). Σύμφωνα με τον Bourdieu υπάρχει μια επιστημονική ιεραρχία των τομέων, και ο ερευνητής αποκτά την αξία που δίνεται στο αντικείμενό του. Γι' αυτό υπάρχει η τάση επιλογής πιο “σημαντικών” αντικειμένων και στα οποία επιχειρούνται ασήμαντες και “ανώδυνες” εργασίες, παρότι ενδεχομένως η επιστημονική ενασχόληση με τέτοια ερευνητικά αντικείμενα είναι δυνατό, υπό προϋποθέσεις, να παράγει νέα, σημαντική γνώση.

Αυτή η θέση μπορεί να εξηγήσει και την τάση που υπάρχει στην κοινωνική έρευνα να μελετώνται τα διάφορα καθιερωμένα επιστημονικά αντικείμενα σε απομόνωση μεταξύ τους, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι τρόποι με τους οποίους μπορεί να σχετίζονται: η μελέτη καθιερωμένων επιστημονικών αντικειμένων ακολουθεί ένα κυρίαρχο επιστημονικό παράδειγμα (Kuhn 1970), και με αυτό τον τρόπο έχει μεγαλύτερο αντίκρισμα από μια πιο πειραματική ή πιο διεπιστημονική έρευνα. Βέβαια τέτοιες μονογραφίες είναι συχνά αρκετά σημαντικές και εμβαθύνουν στη γνώση ενός συγκεκριμένου αντικειμένου. Η μελέτη, για παράδειγμα, ενός συγκεκριμένου κόμματος ή μιας συγκεκριμένης νεανικής υποκουλτούρας, μπορεί να προσφέρει νέα γνώση όσον αφορά το κομματικό φαινόμενο ή τις νεανικές υποκουλτούρες. Ωστόσο τέτοιες έρευνες αδυνατούν να εξηγήσουν πως συνδέονται τα διάφορα φαινόμενα μεταξύ τους, έτσι που δεν μπορούν να δώσουν παρά μια κατακερματισμένη εικόνα της κοινωνίας, όπου διακρίνουμε με μεγάλη ακρίβεια διάφορα κομμάτια του κοινωνικού “παζλ” αλλά δεν μπορούμε να αντιληφθούμε τι περίπου μορφή έχει το ίδιο το παζλ. Επίσης, όταν η έρευνα επιμένει στους καθιερωμένους τομείς είναι βέβαιο ότι παραμελούνται διάφορα αφανή αλλά κρίσιμα φαινόμενα και πολλά κομμάτια του παζλ μένουν χαμένα, ενώ ενδεχομένως να μην φωτίζονται έτσι επαρκώς και ορισμένες πλευρές της ίδιας της κατακερματισμένης εικόνας.

Θεωρώ πως η κοινωνική έρευνα πρέπει να είναι πρόθυμη να εξετάσει “ασήμαντα” θέματα και να εφαρμόσει πειραματικές μεθόδους. Αυτό το οποίο είναι ήδη ορατό και συγκεντρώνει μεγάλο ενδιαφέρον δεν έχει τόσο την ανάγκη της έρευνας για να αποκαλυφθεί, καθώς βρίσκεται ήδη μπροστά στα μάτια μας. Η κοινωνική έρευνα θα πρέπει να μπορεί να δει πίσω

από την επιφάνεια, να εξετάσει τις αθέατες πλευρές των ορατών φαινομένων (Lemert 1999:19). Θα πρέπει να μπορεί να εντοπίσει το πιο κρυμμένο, “αυτό με το οποίο όλος ο κόσμος είναι σύμφωνος, τόσο μάλιστα ώστε δεν μιλάμε καν γι’ αυτό, αυτό το οποίο δεν τίθεται υπό συζήτηση, που εννοείται” (Bourdieu 1999:60). Δεν υπάρχουν αυτονόητα στις κοινωνίες, και όταν αυτά ξεσκεπάζονται και αποκαλύπτεται η σημασία τους, τότε διευρύνεται εντυπωσιακά η γνώση του κοινωνικού κόσμου. Η ιστορία των θετικών επιστημών είναι γεμάτη με περιπτώσεις όπου το ξεπέρασμα του αυτονόητου ήταν αναγκαίο για την επιστημονική πρόοδο· η αναφορά σε έννοιες όπως το γεωκεντρικό σύστημα ή τον αιθέρα είναι ενδεικτική. Κι αν αυτό είναι αναγκαίο για την κατανόηση του φυσικού κόσμου, είναι ακόμα πιο σημαντικό για την κατανόηση του κοινωνικού κόσμου, για τον οποίο οι άνθρωποι έχουν τις πιο βαθιά ριζωμένες προϋδεάσεις, αφού αποτελούν συγχρόνως υποκείμενα και αντικείμενα της έρευνας (Μεταξάς 1979:163-170). Άλλωστε έχει υποστηριχτεί πως η κοινωνική θεωρία είναι αναμενόμενο επίτευγμα κάθε σκεπτόμενου ανθρώπου που προσπαθεί να κατανοήσει την κοινωνία στην οποία ζει, και η ανάπτυξη της κοινωνικής έρευνας συμβαίνει σε περιόδους δραματικών κοινωνικών μεταβολών που κάνουν πιο επιτακτική την ανάγκη κατανόησης των κοινωνιών και την υιοθέτηση ενός ριζοσπαστικού τρόπου σκέψης (Lemert 1999).

Επιπλέον η έρευνα θα πρέπει να προσπαθεί να εντοπίσει το πως συνδέονται τα διάφορα κοινωνικά φαινόμενα μεταξύ τους, διαφορετικά η ίδια η κοινωνία ως ολότητα θα παραμένει ακατανόητη, όσο βαθιά και να είναι η γνώση των επιμέρους πλευρών της. Υπάρχουν πολυάριθμες έρευνες που εξετάζουν επιμέρους πλευρές του πολιτικού φαινομένου ή των πολιτιστικών πρακτικών. Όμως το πως συνδέονται αυτά μεταξύ τους, το αν και πως αλληλεπιδρούν, και τελικά η κατανόηση μιας κοινωνίας έχοντας και τα δύο φαινόμενα υπόψη, είναι κάτι που αντιμετωπίζεται πολύ σπάνια, και ιδιαίτερα στο πλαίσιο της ελληνικής βιβλιογραφίας ουσιαστικά καθόλου. Αυτό είναι το κενό στην κάλυψη του οποίου θα προσπαθήσει να συμβάλει αυτή η μελέτη.

Είναι πολύ σημαντικό να υποστηριχθεί ότι τα άτομα δεν κοινωνικοποιούνται ξεχωριστά για κάθε κοινωνικό πεδίο, για παράδειγμα ένα είδος κοινωνικοποίησης για την πολιτική και ένα διαφορετικό για την κουλτούρα. Τα ίδια κοινωνικοποιητικά μηνύματα επηρεάζουν σφαιρικά τα άτομα ως προς όλες τις μορφές των αντιλήψεων και των πρακτικών τους, ακόμα και αν αυτή η επίδραση είναι έμμεση. Αναμφίβολα τα άτομα μπορεί να έχουν αντιφατικές αντιλήψεις, αλλά αυτό δεν σημαίνει πως οι αντιφάσεις προέρχονται από το άθροισμα των αντιλήψεων

τους για διαφορετικά κοινωνικά πεδία. Αντίθετα, υποθέτω ότι υπάρχει κάποιο είδος εσωτερικής συνέπειας των αντιλήψεων τους σε φαινομενικά άσχετα αντικείμενα, έστω κι αν δεν αυτή δεν είναι πάντα φανερή (Μεταξάς 1976, Παντελίδου Μαλούτα 1987).

Το ερευνητικό αντικείμενο αυτής της μελέτης συμπεριλαμβάνει την πολιτική και την κουλτούρα. Αυτό που εξετάζεται είναι η σχέση μεταξύ των πολιτικών αντιλήψεων και των πολιτιστικών πρακτικών των ατόμων. Συγκεκριμένα η υπόθεση που επιδιώκω να ελέγξω και εμπειρικά είναι πως υπάρχει συνάφεια μεταξύ των δύο, και πως συγκεκριμένες πολιτικές αντιλήψεις και πρακτικές έχουν το αντίστοιχο τους σε συγκεκριμένες μορφές πολιτιστικών αντιλήψεων και πρακτικών, και αντιστρόφως. Δηλαδή πως τα άτομα που διακατέχονται από ένα συγκεκριμένο σύνολο πολιτικών αντιλήψεων κατά κανόνα χαρακτηρίζονται από συγκεκριμένα σύνολα πολιτιστικών πρακτικών και όχι από άλλα. Συνεπώς, αν ισχύει αυτό, η κουλτούρα, και οι πολιτιστικές πρακτικές ως ειδικότερη έκφραση της, αλληλεπιδρά με την πολιτική και συνδέονται τόσο στενά μεταξύ τους, που η μελέτη της μίας δεν μπορεί να αγνοεί την άλλη. Προφανώς το ίδιο αναμένεται ότι συμβαίνει και για άλλα κοινωνικά πεδία. Επιπλέον εκτιμάται πως η συνάφεια μεταξύ των πολιτικών αντιλήψεων και των πολιτιστικών πρακτικών των ατόμων είναι τόσο στενή, ώστε είναι δυνατό να εντοπιστούν διακριτές, συγκροτημένες υποκουλτούρες που αφορούν τόσο την πολιτική όσο και τις πολιτιστικές πρακτικές, κάτι που θα διερευνηθεί και εμπειρικά.

Συνεπώς είναι δύο οι βασικοί στόχοι αυτής της μελέτης. Πρώτος στόχος είναι ο έλεγχος και η εμπειρική επιβεβαίωση της κεντρικής υπόθεσης πως οι πολιτικές αντιλήψεις και οι πολιτιστικές πρακτικές των ατόμων συνδέονται τόσο στενά, συγκροτώντας διακριτές υποκουλτούρες, ώστε η κοινωνική έρευνα να πρέπει να λαμβάνει υπόψη τη σχέση τους, στο βαθμό που επιδιώκεται η διαμόρφωση μιας σφαιρικής εικόνας που αναφέρεται και στις πολιτιστικές συνιστώσες της κοινωνικοπολιτικής διαδικασίας. Δεύτερος στόχος είναι ο εντοπισμός των κεντρικών πολιτικών/πολιτιστικών υποκουλτουρών της ελληνικής κοινωνίας, ώστε να αναγνωριστούν τα βασικά χαρακτηριστικά τους, και να ερμηνευτεί ο ρόλος και η σημασία τους. Απώτερος στόχος της επίτευξης των παραπάνω είναι η ενίσχυση της κατανόησης της ελληνικής κοινωνίας ως ολότητας, και η διαμόρφωση ενός θεωρητικού σχήματος που θα διευκολύνει αυτό τον στόχο.

Πίσω από την κεντρική υπόθεση βρίσκεται η θέση πως τα διάφορα στοιχεία που συνθέτουν μια

κοινωνία συνδυάζονται σε συγκεκριμένα μοτίβα. Αρκετοί κοινωνικοί επιστήμονες έχουν διατυπώσει αυτή την άποψη, αν και οι συγκεκριμένες απόπειρες εντοπισμού αυτών των μοτίβων συχνά δεν είναι ιδιαίτερα επιτυχημένες λόγω των πολυάριθμων εξαιρέσεων και παραλλαγών τους (Schneider & Bonjeans 1973, Peterson 1979, Wagner 1981). Παρόλα αυτά, όσον αφορά την κεντρική υπόθεση, υπάρχουν σημαντικές μελέτες που τείνουν να την υποστηρίξουν, και έτσι αποτελούν ορισμένες πρώτες ενδείξεις ως προς την ορθότητά της, ιδιαίτερα σε ότι αφορά μουσικές και κοινωνικοδημογραφικές παραμέτρους. Ορισμένες από αυτές τις μελέτες αναφέρονται αμέσως παρακάτω.

Από την έρευνα του John Shepherd, φάνηκε πως οι μουσικές προτιμήσεις και αντιλήψεις διαμορφώνονται, σε γενικές γραμμές, ανάλογα με την κοινωνική θέση των ατόμων (Shepherd 1986). Συγκεκριμένα ο Shepherd παρατήρησε πως τα πρότυπα προτίμησης και κατανάλωσης της μουσικής στις ΗΠΑ ακολουθούν ευδιάκριτες τάσεις που εξαρτώνται από το φύλο, την ηλικία, τη φυλή και, κυρίως, την κοινωνική τάξη. Τα άτομα που βρίσκονται υψηλότερα στην κοινωνική δομή προτιμούν μουσική που βασίζεται στις αρχές της σαφήνειας και της επιμήκυνσης, δηλαδή την κλασική μουσική, τη τζαζ, και την progressive rock. Απ' την άλλη, όσοι είναι περιθωριακά τοποθετημένοι στην κοινωνική δομή προτιμούν μουσική αντίθεσης, ιδιαίτερα διάφορες παραλλαγές της ροκ όπως το hard rock και το punk. Παρόμοια συμπεράσματα προέκυψαν από έρευνα των John Robinson και Edward Fink, οι οποίοι διαπίστωσαν πως η πολυπλοκότητα της προτιμώμενης μουσικής σχετίζεται θετικά με την εκπαίδευση, και επιπλέον όσο αυξάνεται το εκπαιδευτικό επίπεδο, τόσο διευρύνεται το φάσμα των μουσικών προτιμήσεων (Robinson & Fink 1986). Η σχέση εξάλλου μεταξύ της ταξικής θέσης και των πολιτιστικών πρακτικών έχει γίνει αντικείμενο σημαντικών ερευνητικών έργων, με βασική αναφορά τη μελέτη του Bourdieu περί της ικανότητας της διάκρισης (Bourdieu 2002) και της αναθεώρησης της από τον Richard Peterson (Peterson 1992), οι οποίες παρουσιάζονται στην ενότητα 1.5β της παρούσας μελέτης.

Η συσχέτιση ταξικής θέσης και πολιτιστικών πρακτικών σχετίζεται μόνο έμμεσα με την κεντρική υπόθεση της παρούσας μελέτης. Πιο κοντά στις προθέσεις της βρίσκεται η μελέτη του Gerhard Schulze σχετικά με τα αισθητικά γούστα στη Γερμανία, στην οποία εντοπίζει διακριτές υποκουλτούρες με βάση τις πολιτιστικές πρακτικές των ατόμων (Schulze 1992). Ο Schulze εντόπισε τρία μοτίβα γούστων: αυτό των τετριμμένων γούστων, που περιλαμβάνει γούστα χωρίς ιδιαίτερες καλλιτεχνικές αξιώσεις, όπως σαπουνόπερες· αυτό των υψηλών

γούστων, που περιλαμβάνει τις κλασικές μορφές υψηλής τέχνης· και αυτό της “έξαψης”, που περιλαμβάνει δραστηριότητες όπου κυριαρχεί η αναζήτηση της περιπέτειας και της ποικιλίας, όπως η συμμετοχή σε ροκ συναυλίες. Με βάση τους συνδυασμούς που προκύπτουν ανάλογα με το ποιες από αυτές τις μορφές γούστων επιλέγονται, ο Schulze κατασκεύασε μια τυπολογία πέντε κατηγοριών πολιτιστικών πρακτικών. Η πρώτη, το “περιβάλλον διασκέδασης”, περιλαμβάνει νέους σχετικά χαμηλού εκπαιδευτικού επιπέδου που επιλέγουν αποκλειστικά τα γούστα “έξαψης” αναζητώντας τη διασκέδαση, και δεν έχουν κανένα ενδιαφέρον για τα ζητήματα υψηλής τέχνης. Η δεύτερη είναι το “περιβάλλον αυτοπραγμάτωσης” που περιλαμβάνει κυρίως νέους υψηλού εκπαιδευτικού επιπέδου που ενδιαφέρονται εξίσου για τα υψηλά γούστα και τα γούστα “έξαψης” και απορρίπτουν τα τετριμμένα γούστα. Η τρίτη είναι το “περιβάλλον αρμονίας” που αφορά σχετικά ηλικιωμένα άτομα χαμηλού εκπαιδευτικού επιπέδου που χαρακτηρίζονται από τετριμμένα γούστα και προτιμούν τις γνώριμες πολιτιστικές πρακτικές που τους δίνουν μια αίσθηση ασφάλειας. Η τέταρτη είναι το “περιβάλλον ενσωμάτωσης”, στο οποίο περιλαμβάνονται περισσότερο ηλικιωμένα άτομα, μεσαίου εκπαιδευτικού επιπέδου που απορρίπτουν τα γούστα έξαψης και προτιμούν εξίσου τα υψηλά και τα τετριμμένα γούστα. Τέλος η πέμπτη είναι το “περιβάλλον επιτήδευσης” όπου εντάσσονται κυρίως άτομα μεγάλης ηλικίας και υψηλού εκπαιδευτικού επιπέδου, που επιλέγουν αποκλειστικά τα υψηλά γούστα, στοχεύοντας έτσι σε διανοητικά επιτεύγματα, συχνά αναμένοντας να διακριθούν κοινωνικά με αυτό τον τρόπο.

Όσον αφορά την ελληνική κοινωνία έχει ενδιαφέρον η μελέτη του Νίκου Σουλιώτη για τα μπαρ των Εξαρχείων και του Κολωνακίου (Σουλιώτης 2001). Ο Σουλιώτης υποστηρίζει πως περιοχές όπως τα Εξάρχεια, το Κολωνάκι, το Ψυρρή και το Μπουρνάζι εμφανίζονται ως ξεχωριστές πολιτιστικοχωρικές ενότητες, η κάθε μία από τις οποίες χαρακτηρίζεται από μια ιδιαίτερη ατμόσφαιρα που αποτυπώνεται τόσο στους χώρους σχόλης, όσο και στις συμπεριφορές των ατόμων που την επισκέπτονται. Μέσω επιτόπιας έρευνας που έκανε σε μπαρ των Εξαρχείων και του Κολωνακίου, ο συγγραφέας ουσιαστικά διαπίστωσε πως πρόκειται για δυο διαφορετικούς “αστερισμούς” γούστου, ο καθένας από τους οποίους χαρακτηρίζεται από ένα σύνολο αξιών, νοοτροπιών και συμπεριφορών.

Οι μελέτες που αναφέρθηκαν επικεντρώνονται στις πολιτιστικές πρακτικές και τις συσχετίζουν με άλλες κοινωνικές παραμέτρους, έτσι ώστε παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον όσον αφορά τη μελέτη της κοινωνίας ως ολότητας. Όμως καμία από αυτές δεν εξετάζει ειδικότερα

τη σχέση μεταξύ των πολιτιστικών πρακτικών και της πολιτικής, που είναι και το αντικείμενο της παρούσας έρευνας. Μάλιστα από όσο μπόρεσα να διαπιστώσω δεν φαίνεται να υπάρχει, τουλάχιστον όχι στην αγγλική γλώσσα, κάποια έρευνα που να προσπαθεί να εξετάσει τη σχέση μεταξύ αυτών των δύο και να την ελέγξει με εμπειρικά δεδομένα· ακριβώς αυτή είναι η πρωτοτυπία της παρούσας μελέτης.

Ας επισημανθεί πως η σχέση μεταξύ πολιτικής και κουλτούρας δεν γίνεται αντιληπτή ως σχέση αίτιου και αιτιατού, αλλά ως σχέση που αναφέρεται σε δυο πεδία που αλληλεπιδρούν και επηρεάζουν το ένα το άλλο. Επίσης δεν θεωρείται πως απορρέουν αιτιακά από κάποιο άλλο πεδίο, αλλά ότι υπάρχει σχέση συγγραμμικότητας μεταξύ τους. Εξάλλου αυτό που ενδιαφέρει εδώ δεν είναι να εντοπιστούν σχέσεις αιτιότητας, αλλά να εξεταστεί πως αυτά τα δυο πεδία συνδυάζονται και συνθέτουν ένα μοτίβο, μέσω του οποίου μπορεί να ενισχυθεί η κατανόηση της ελληνικής κοινωνίας. Επιπλέον, όπως αναφέρθηκε, η μελέτη της κουλτούρας περιορίζεται στις πολιτιστικές πρακτικές, και μάλιστα τις πολιτιστικές πρακτικές κυρίως με τη μορφή της κατανάλωσης πολιτιστικών αγαθών. Αν και θεωρώ πως πλευρές όπως το πως ντύνονται τα άτομα ή ο τρόπος με τον οποίο μιλούν είναι σημαντικές για τους στόχους της παρούσας μελέτης, το αντικείμενο είναι ήδη τόσο ευρύ ώστε ο περιορισμός του να καθίσταται αναγκαίος· διαφορετικά η διεξαγωγή μιας τέτοιας έρευνας θα ήταν σχεδόν ανέφικτη, τουλάχιστο σε επίπεδο διδακτορικής διατριβής. Παρόλα αυτά εξετάζονται ορισμένες ευρύτερες κοινωνικές αντιλήψεις και πρακτικές, όπως είναι οι αξίες που υιοθετούν τα άτομα ή τα αισθήματα εθνικισμού και ξενοφοβίας, που δεν εντάσσονται στην πολιτική ή τις πολιτιστικές πρακτικές με τη στενή έννοια, αλλά οι οποίες έχουν καθοριστική σημασία για τη συνολική ελληνική (πολιτική) κουλτούρα.

Αυτή η έρευνα χωρίζεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο παρουσιάζονται οι κεντρικές έννοιες που σχετίζονται με την προβληματική της. Έμφαση δίνεται στην έννοια της κουλτούρας και στους τρόπους μελέτης της, καθώς και στην έννοια της πολιτικής κουλτούρας. Επιπλέον εξηγούνται οι διαφορές που υπάρχουν μεταξύ της έννοιας της (πολιτικής) κουλτούρας και της (πολιτικής) υποκουλτούρας. Επίσης παρουσιάζονται ορισμένες θεωρητικές προσεγγίσεις που είναι αναγκαίες για την ανάλυση που ακολουθεί στα επόμενα μέρη· συγκεκριμένα πρόκειται για προσεγγίσεις που έχουν αναπτύξει ο Gramsci, ο Bourdieu, ο Inglehart και, όσον αφορά την ελληνική (πολιτική) κουλτούρα και το χαρακτήρα της, ο Διαμαντούρος. Η παρουσίαση είναι όσο το δυνατό συντομότερη, ακριβώς όσο χρειάζεται για να διευκρινιστούν βασικά ζητήματα

αλλά και οι δικές μου σχετικές αντιλήψεις, καθώς σε αυτή τη μελέτη το ζητούμενο είναι η επίτευξη των στόχων που αναφέρθηκαν και όχι η συγγραφή ενός εισαγωγικού θεωρητικού έργου. Κάπως πιο αναλυτικά περιγράφονται μόνο όσες έννοιες ή προσεγγίσεις είναι κεντρικής σημασίας για την ερμηνεία των υποκουλτουρών που εντοπίζονται παρακάτω.

Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζονται εκτενώς τα δεδομένα δυο ποσοτικών ερευνών, που αποτελούν το υλικό στο οποίο στηρίζεται αυτή η μελέτη. Πρόκειται για το εμπειρικό μέρος της μελέτης, αν και γίνονται αναφορές σε θεωρητικά ζητήματα όπου χρειάζεται. Σε αυτό φαίνεται σταδιακά πως επιβεβαιώνεται η κεντρική υπόθεση, και επιπλέον εντοπίζονται οι κεντρικές ελληνικές υποκουλτούρες. Πιο συγκεκριμένα στο δεύτερο μέρος, μετά από μια σύντομη επισκόπηση των πλεονεκτημάτων και μειονεκτημάτων της μεθόδου της εμπειρικής ποσοτικής έρευνας, παρουσιάζονται οι δύο έρευνες στα δεδομένα των οποίων βασίζεται η παρούσα μελέτη, καθώς και οι διαφορές τους και ο τρόπος που αξιοποιούνται παράλληλα. Η πρώτη από αυτές πρόκειται για έρευνα στην οποία συμμετείχα, και στην οποία υπήρχαν ερωτήσεις που κατασκευάστηκαν ειδικά για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης· η δεύτερη είναι έρευνα πολιτιστικών πρακτικών που διεξήχθη από το Παρατηρητήριο Βιβλίου του ΕΚΕΒΙ, ο υπεύθυνος του οποίου είχε την καλοσύνη να παραχωρήσει τα πρωτογενή δεδομένα. Και στις δύο τα πρωτογενή δεδομένα έγιναν αντικείμενο στατιστικής επεξεργασίας, που βασίστηκε στην τεχνική της παραγοντικής ανάλυσης, για τους σκοπούς της παρούσας μελέτης. Από την στατιστική επεξεργασία προκύπτουν τα κεντρικά συστήματα γούστων και πολιτιστικών πρακτικών, που παρουσιάζονται στο δεύτερο μέρος. Ακολουθεί η αναλυτική εξέταση των πολιτικών, κοινωνικών και δημογραφικών χαρακτηριστικών του κάθε συστήματος, έτσι που φαίνεται πως συνιστούν διακριτές υποκουλτούρες. Το κεφάλαιο κλείνει με τη σύνοψη των ευρημάτων της ποσοτικής ανάλυσης.

Στο τρίτο μέρος επανεξετάζονται τα ποσοτικά δεδομένα υπό την οπτική των θεωρητικών σχημάτων που περιγράφονται στο πρώτο μέρος. Σε αυτό γίνεται προσπάθεια να ερμηνευτεί η σημασία και ο ρόλος των υποκουλτουρών που εντοπίζονται και παρουσιάζονται στο δεύτερο μέρος. Πρώτα επανέρχονται ορισμένα θεωρητικά ζητήματα υπό το φως των ποσοτικών δεδομένων, και προτείνεται μια τυπολογία των ελληνικών (πολιτικών) υποκουλτουρών που στηρίζεται στο έργο του Διαμαντούρου, του Inglehart, του Raymond Williams και του Gramsci. Στη συνέχεια εξετάζεται αναλυτικά η κάθε υποκουλτούρα σύμφωνα με αυτή την τυπολογία. Αυτή η εξέταση αξιοποιεί και επιπρόσθετα ποσοτικά δεδομένα όπου χρειάζεται, ενώ

αναφέρονται διάφορες μελέτες που βοηθούν στην ερμηνεία των υποκουλτουρών. Το τρίτο μέρος ολοκληρώνεται με ορισμένες σύντομες συμπερασματικές παρατηρήσεις.

Τέλος το κείμενο κλείνει με ένα παράρτημα όπου παρουσιάζονται αναλυτικά διάφορα ζητήματα σχετικά με την στατιστική επεξεργασία που γίνεται στο δεύτερο μέρος, τα οποία είναι τεχνικής φύσης και θα ήταν αποπροσανατολιστικό να βρίσκονται στο κυρίως κείμενο της μελέτης, και ακολουθεί η βιβλιογραφία.

Κεντρικές έννοιες

1.1 Κουλτούρα

α. Προβλήματα ορισμού της έννοιας

Η κουλτούρα (culture) αποτελεί τον πρώτο από τους δύο άξονες αυτής της μελέτης, στον οποίο εντάσσονται και οι πολιτιστικές πρακτικές. Πρόκειται για ιδιαίτερα σύνθετη έννοια, με πολύ πλούσια ιστορία και πολύπλευρο περιεχόμενο. Ο Raymond Williams, ίσως ο επιφανέστερος μελετητής της κουλτούρας στη Βρετανία, έχει υποστηρίξει πως η κουλτούρα είναι μία από τις δύο ή τρεις πιο περίπλοκες λέξεις της αγγλικής γλώσσας (Williams 1976:87). Είναι χαρακτηριστικό πως ο ίδιος κατά καιρούς την έχει ορίσει με ποικίλους και διαφορετικούς τρόπους (Eagleton 2003), και μάλιστα έχει πει πως “εύχομαι να μην είχα ακούσει ποτέ αυτή την καταραμένη λέξη· συνειδητοποιώ όλο και περισσότερο τις δυσκολίες της όσο τη μελετάω” (Williams 1979:154)¹.

Σύμφωνα με τον Bocoock και τον Williams μπορούν να διακριθούν πέντε διαφορετικές κατηγορίες σημασιών της κουλτούρας (Williams 1987, Bocoock 2003). Η πρώτη ιστορικά εμφανίστηκε τον 15ο αιώνα και έχει το περιεχόμενο της καλλιέργειας της γης (cultivate) και διατηρείται και σήμερα μέσα από λέξεις όπως agriculture. Κατά τον 16ο αιώνα η ιδέα της καλλιέργειας επεκτείνεται και στους ανθρώπους ως “καλλιέργεια του νου” και αυτή είναι η δεύτερη σημασία της κουλτούρας. Σταδιακά αυτή η σημασία αρχίζει να αποκτά ταξικό περιεχόμενο και να θεωρείται πως οι άνθρωποι ορισμένων μόνο τάξεων είναι “καλλιεργημένοι” και έτσι ταυτίζεται με την έννοια της “υψηλής κουλτούρας” που εξιδανικεύεται ως το σύνολο των καλύτερων επιτευγμάτων της ανθρωπότητας - “η κουλτούρα είναι... η μελέτη και η επιδίωξη της τελειότητας” (Arnold 1995:81) - και αντιπαρατίθεται στη “λαϊκή” και στη “μαζική” κουλτούρα.² Αυτή η πρόσληψη είχε καθοριστικό ρόλο στη μελέτη της κουλτούρας τουλάχιστο μέχρι τα μέσα του 20ου αιώνα και εκφράστηκε μέσω των

1 Προφανώς όλα τα αποσπάσματα από αγγλόφωνα βιβλία που δεν έχουν εκδοθεί στα ελληνικά, έχουν μεταφραστεί από τον συντάκτη αυτής της μελέτης.

2 Μάλιστα σε κάποιες περιπτώσεις αποδίδονται σχεδόν υπερφυσικές διαστάσεις στην κουλτούρα και αντιμετωπίζεται ως υποκατάστατο της θρησκείας. Ο Arnold θεωρεί πως η κουλτούρα εκφράζει “την αγάπη προς τον πλησίον μας, την παρόρμηση για δράση, βοήθεια και αγαθοεργία, την επιθυμία να διορθώνονται τα ανθρώπινα σφάλματα, να διώχνεται η σύγχυση και θλίψη της ανθρωπότητας, το ευγενές ιδανικό να αφήσουμε τον κόσμο καλύτερο και πιο ευτυχισμένο απ’ ότι τον βρήκαμε” (Arnold 1995:59). Φυσικά υποστηρίζει πως όλα αυτά θα επιτευχθούν όταν η υψηλή κουλτούρα, αυτή που ενστερνίζεται ο ίδιος ο Arnold, διαδοθεί στο σύνολο του πληθυσμού.

ελιτιστικών θεωριών της κουλτούρας και των μελετών της σχολής της Φρανκφούρτης.

Η τρίτη σημασία της έννοιας της κουλτούρας προέρχεται από τον Διαφωτισμό και αντιμετωπίζεται ως μια γενική διαδικασία ευθύγραμμης κοινωνικής ανάπτυξης, στην οποία η Ευρώπη έχει τον καθοριστικό ρόλο ως το ανώτερο σημείο του ανθρώπινου πολιτισμού, και την πορεία της οποίας θα ακολουθήσουν και οι άλλες κοινωνίες (Bocock 2003). Εδώ η κουλτούρα προσεγγίζει αρκετά την σημασία του πολιτισμού (civilisation), και είναι φανερή η εξελικτική αντίληψη που την χαρακτηρίζει.

Η κατηγορία σημασιών που υπήρξε ίσως η πλέον καθιερωμένη κατά τον 20ο αιώνα έχει τις ρίζες της στην αμφισβήτηση της παραπάνω προσέγγισης από τον Johann Gottfried Herder και αναφέρεται στην κουλτούρα ως τα νοήματα, τις αξίες και τους ιδιαίτερους τρόπους ζωής που μοιράζονται τα έθνη, οι ομάδες, οι τάξεις. Πρόκειται για τον ανθρωπολογικό ορισμό της κουλτούρας, το “σύνθετο όλον” που ο ανθρωπολόγος Edward Tylor υποστήριξε πως περιλαμβάνει “τη γνώση, την πίστη, την τέχνη, τα ήθη, το νόμο, τα έθιμα και κάθε άλλη ιδιότητα και συνήθεια που αποκτά ο άνθρωπος ως κοινωνικό ον” (Tylor 1974). Μια κεντρική διαφορά αυτής της προσέγγισης από τις προηγούμενες είναι πως δεν θεωρεί ότι υπάρχει κάποιο προνομιακό αντικείμενο της κουλτούρας, αλλά πως αυτή μπορεί να περιλαμβάνει οτιδήποτε: ο T. S. Eliot υποστήριξε πως η κουλτούρα “συμπεριλαμβάνει όλα τα χαρακτηριστικά ενδιαφέροντα και όλες τις χαρακτηριστικές δραστηριότητες ενός λαού: τις ιπποδρομίες, τις λεμβοδρομίες του Χένλεϋ, το κέντρο ιστιοπλοΐας Κάουζ, τη 12η Αυγούστου, τους τελικούς αγώνες του κυπέλλου, τις κυνοδρομίες, το μπιλιάρδο, το σκοπευτήριο, το τυρί Γουενσλεϋνταϊήλ, το βραστό κομματιαστό λάχανο, τα παντζάρια με ξύδι, τις γοθικές εκκλησίες του 19ου αιώνα και τη μουσική του Elgar... η κουλτούρα δεν είναι απλώς ένα άθροισμα διαφόρων δραστηριοτήτων, αλλά ένας τρόπος ζωής” (Eliot 1980:37,49).³ Αυτή είναι η προσέγγιση που ενστερνίστηκε και ο ίδιος ο Williams στα πρώτα του έργα, υποστηρίζοντας πως κουλτούρα σημαίνει “έναν ολόκληρο τρόπο ζωής, υλικό, διανοητικό και πνευματικό” (Williams 1958:xvi). Ωστόσο ένα πρόβλημα της προσέγγισης της κουλτούρας ως ενός “ολόκληρου τρόπου ζωής”, είναι πως πλησιάζει τα όρια της ταυτολογίας καθώς ταυτίζει σχεδόν την κουλτούρα με ολόκληρη την κοινωνία· οποιοσδήποτε χρηστικός ορισμός της

3 Αν και αυτός ο ορισμός είναι ενδεικτικός μιας εκδοχής του ανθρωπολογικού ορισμού της κουλτούρας, η προσέγγιση του Eliot εκφράζει, κατά βάση, τις ελιτιστικές θεωρίες της κουλτούρας (βλέπε 1.1β)· μάλιστα, όσον αφορά τον συγκεκριμένο ορισμό, έχει υποστηριχθεί πως περιλαμβάνει μόνο τα ενδιαφέροντα της “αγγλικής σχολής” (Williams 1958:229-230) και πως παρουσιάζονται ως χαρακτηριστικά μιας ομοιογενούς αγγλικής εθνότητας (Gilroy 1987:69).

κουλτούρας πρέπει να την διακρίνει από κάτι που δεν είναι κουλτούρα (Thompson 1995). Επιπλέον, όπως παρατηρεί ο Thompson, είναι καλύτερα να βλέπουμε την κουλτούρα ως πολλούς συγκρουόμενους τρόπους ζωής, παρά ως έναν ολόκληρο τρόπο ζωής. Αν και αρκετοί ορισμοί που μπορούν να ενταχθούν σ' αυτή την κατηγορία σημασιών της κουλτούρας τείνουν να την αντιμετωπίζουν στατικά, ως κάτι δεδομένο, άλλοι την βλέπουν αφενός ως κάτι που βρίσκεται υπό συνεχή διαμόρφωση, και αφετέρου ως πεδίο σύγκρουσης· “στη Βοσνία ή στο Μπελφαστ η κουλτούρα δεν είναι ό,τι βάζεις στο ραδιόφωνο, αλλά αυτό για το οποίο σκοτώνεις” (Eagleton 2003:88).

Η πέμπτη κατηγορία σημασιών που δίνονται στην κουλτούρα, και αυτή που διαμορφώθηκε χρονικά τελευταία, προέρχεται από τη δομιστική προσέγγιση και συνδέεται στενά με τη σημειολογία και το έργο του Levi-Strauss, του Saussure και του Barthes (Saussure 1979, Levi-Strauss 1977, Barthes 1979, Barthes 2007). Σ' αυτή την περίπτωση η κουλτούρα δεν είναι μια δεδομένη κατάσταση ή αποτέλεσμα συγκεκριμένων πραγμάτων, όπως των τεχνών, αλλά κοινωνική πρακτική. “Η κουλτούρα... δεν είναι τόσο ένα σύνολο πραγμάτων - μυθιστορημάτων και πινάκων ή τηλεοπτικών προγραμμάτων και κόμικ - όσο μια διαδικασία, ένα σύνολο πρακτικών. Η κουλτούρα σχετίζεται πρώτιστα με με την παραγωγή και την ανταλλαγή σημασιών μεταξύ των μελών μιας κοινωνίας ή μιας ομάδας... και πάνω απ' όλα, τα νοήματα που παράγονται έτσι δεν αποτελούν απλά νοητικές κατασκευές, αλλά οργανώνουν και καθορίζουν κοινωνικές πρακτικές, επηρεάζουν την συμπεριφορά μας και συνεπώς έχουν πραγματικά αποτελέσματα” (Hall 1997:2-3). ‘Η αλλιώς, η κουλτούρα είναι ο τρόπος με τον οποίο οι διάφορες ομάδες κατανοούν τον κόσμο γύρω τους και σύμφωνα με τον οποίο οργανώνουν τη ζωή τους (Clark et al. 1996). Η κεντρική διαφορά αυτής της προσέγγισης από την προηγούμενη βρίσκεται στην έμφαση, καθώς επικεντρώνεται στο τι επιτελεί η κουλτούρα αντί στο τι είναι· επιπλέον, υπονοεί πως η κουλτούρα είναι αντικείμενο σύγκρουσης, και οι διάφορες ομάδες αντιμάχονται για το ποια θα επιβάλει την δική της εκδοχή της κουλτούρας (Wright 2004:86).

Αν και στη σύγχρονη μελέτη της κουλτούρας οι δυο τελευταίες προσεγγίσεις είναι αυτές που κυριαρχούν, πρέπει να σημειωθεί πως καμιά από τις παραπάνω σημασίες δεν έχει ξεπεραστεί σήμερα, αλλά όλες συνεχίζουν να συνυπάρχουν. Τούτη η πολυσημία της λέξης είναι μάλλον ο σημαντικότερος λόγος που την κάνει ιδιαίτερα δύσκολη· αρκεί να αναφερθεί πως ήδη από το 1952 οι Kroeber και Kluckhohn εντόπισαν 164 ορισμούς της κουλτούρας (Kroeber & Kluckhohn

1952:149). Οι αμφισβητούμενες σημασίες που αποδίδονται στην κουλτούρα οδηγεί κάποιους στοχαστές στο να αποφεύγουν τη χρήση της (πχ Jenkins 2007:206). Επιπρόσθετα προβλήματα, όπως η έντονη θετική αξιολογική φόρτιση που της αποδίδεται αρκετά συχνά, όπως φαίνεται στην περίπτωση της δεύτερης και τρίτης κατηγορίας σημασιών της κουλτούρας, εντείνουν ακόμα περισσότερο τη σύγχυση που υπάρχει σχετικά με αυτή την έννοια.

Και αν η έννοια της κουλτούρας παρουσιάζει τέτοιες δυσκολίες στην αγγλική ή στην γαλλική γλώσσα, αυτές είναι ακόμα μεγαλύτερες στην ελληνική καθώς είναι πολύ δύσκολη η απόδοση της, όπως έχει παρατηρηθεί πολλές φορές (Παντελίδου Μαλούτα 1987, Δεμερτζής 1988, Δεμερτζής 1989, Δημητρίου 2001, Τζιοβας 2003, Μποζίνης 2007). Ένα βασικό πρόβλημα βρίσκεται στο ότι η λέξη “κουλτούρα” είναι άμεση μεταφορά της λέξης “culture”, με αποτέλεσμα να είναι αδύνατο να αποδοθούν με τον ίδιο τρόπο τα παράγωγα της (πχ cultural). Επιπλέον στα ελληνικά συγχέεται με την έννοια του πολιτισμού (civilisation) που σε άλλες γλώσσες διακρίνεται περίπου με σαφήνεια από την έννοια της κουλτούρας:⁴ ενώ ο “πολιτισμός” (civilisation) αναφέρεται στην ιστορία και τα υλικά, τεχνικά και πνευματικά επιτεύγματα ενός έθνους ή και ολόκληρης της ανθρωπότητας (πχ αρχαίος ελληνικός πολιτισμός), στα ελληνικά η έννοια του πολιτισμού χρησιμοποιείται πολύ συχνά και ως συνώνυμο της “κουλτούρας” (πχ υπουργείο πολιτισμού). Αξίζει να σημειωθεί πως αν η λέξη κουλτούρα είναι δάνειο από ξένες γλώσσες, η λέξη πολιτισμός είναι επίσης νεολογισμός της νεοελληνικής. Όπως σημειώνεται από τον Γεώργιο Μπαμπινιώτη σε άρθρο του σε εφημερίδα (Το Βήμα, 3 Ιανουαρίου 2010), η λέξη πολιτισμός εισήχθει το 1806 από τον Κοραή προκειμένου να αποδώσει στα ελληνικά τη γαλλική λέξη civilisation. Και καθώς εκείνη την περίοδο στη Γαλλία επικρατούσε ο τρίτος ορισμός της κουλτούρας, στον οποίο βρίσκεται πολύ κοντά στην έννοια του πολιτισμού, δεν είναι καθόλου περίεργο που στα ελληνικά η λέξη πολιτισμός χρησιμοποιείται τόσο με την έννοια του civilisation όσο και του culture. Αυτές οι δυσκολίες έχουν οδηγήσει κάποιους μελετητές να αποδίδουν τον όρο culture ως πολιτισμό (πχ Δοξιάδης 1993:270), ενώ είναι χαρακτηριστικό πως οι μεταφραστές του βιβλίου *Η διαμόρφωση της νεωτερικότητας* επέλεξαν να τον μεταφράζουν εναλλακτικά ως κουλτούρα, πολιτισμός ή παιδεία ανάλογα με τα συμφραζόμενα του κειμένου (Hall & Gieben 2003:335).

4 Αν και σε αυτές τις γλώσσες η διάκριση είναι προβληματική σε αρκετές περιπτώσεις. Ενδεικτικό ως προς αυτό είναι ότι ο Tzvetan Todorov ισχυρίζεται πως η σημασία τη λέξης “πολιτισμός” αλλάζει αν την βάλουμε στον πληθυντικό· μάλιστα υποστηρίζει πως οι έννοιες του “πολιτισμού” και της “κουλτούρας” διαφέρουν όταν τις χρησιμοποιούμε στον ενικό, αλλά ταυτίζονται όταν τις χρησιμοποιούμε στον πληθυντικό (Todorov 2009:53-54,89).

Δεν έχω πρόθεση να ενισχύσω τη σύγχυση που υπάρχει γύρω από την έννοια της κουλτούρας προσθέτοντας έναν ακόμη ορισμό στους εκατοντάδες υπάρχοντες. “Δεν υπάρχει λύση στην πολυσημία της [κουλτούρας]: είναι μια ορθολογική ψευδαίσθηση να νομίζουμε πως μπορούμε να πούμε ‘στο εξής κουλτούρα θα σημαίνει...’ και να περιμένουμε πως όλη η ιστορία των συνδηλώσεων της θα μπει σε τάξη” (Johnson 1995). Άλλωστε, καθώς σχεδόν σε όλες τις σημασίες της η κουλτούρα είναι ήδη ένα πολύπλευρο και σύνθετο φαινόμενο, δεν υπάρχουν μελέτες γενικά για την κουλτούρα, παρά μόνο για επιμέρους πλευρές της. Έτσι και σε αυτή την μελέτη δεν ασχολούμαι γενικά με την κουλτούρα αλλά μόνο με μια πλευρά της, αυτό που ονομάζω πολιτιστικές πρακτικές (cultural practices)⁵ και το οποίο, όπως θα γίνει φανερό στη συνέχεια, αναφέρεται στους διάφορους τρόπους χρήσης του ελεύθερου χρόνου και στα πολιτιστικά προϊόντα που σχετίζονται με αυτόν.

Β. Τρόποι μελέτης της κουλτούρας

Η κατανόηση της έννοιας της κουλτούρας, καθώς και του θεωρητικού πλαισίου που σχετίζεται με την παρούσα μελέτη, μπορεί να διευκολυνθεί με μια συνοπτική παρουσίαση των διαφόρων προσεγγίσεων στη μελέτη της κουλτούρας. Βασιζόμενος σε σημαντικό βαθμό στη σχετική διάκριση του Stuart Hall (Hall 1988) αλλά και άλλων μελετητών (Bennet 1988, Brantlinger 1990, Frith 1995, Turner 1996) θα διακρίνω τέσσερις φάσεις στη μελέτη της κουλτούρας.

Η πρώτη φάση παρουσιάστηκε από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και βασίζεται κυρίως στην δεύτερη κατηγορία σημασιών της κουλτούρας, αυτή που σχεδόν την ταυτίζει με την “υψηλή κουλτούρα”. Πρόκειται για τις ελιτιστικές θεωρίες της κουλτούρας και συνιστά μάλλον ένα χαλαρά προσδιορισμένο σύνολο απόψεων παρά έναν συγκροτημένο κλάδο. Σύμφωνα με αυτές τις προσεγγίσεις, από τη μία υπάρχει η “υψηλή κουλτούρα”, που στις πιο

5 Σε αυτό το κείμενο αποδίδω τη λέξη “cultural” ως “πολιτιστικός”, απόδοση που υποστηρίζεται και από την Κύρκο Δοξιάδη (Δοξιάδης 1993:270). Ωστόσο είναι ιδιαίτερα συνηθισμένο στην ελληνική βιβλιογραφία να αποδίδεται και ως “πολιτισμικός”, και συνεπώς όποτε αναφέρομαι σε αντικείμενα που έχει καθιερωθεί στα ελληνικά η δεύτερη απόδοση (πχ πολιτισμικό κεφάλαιο, πολιτισμικός δυϊσμός) ή σε κείμενα όπου χρησιμοποιείται αυτή αποκλειστικά (όπως στις μεταφράσεις του έργου του Bourdieu) την διατηρώ ως έχει. Παρόλα αυτά, η λέξη “cultural” μπορεί να αναφέρεται σε διαφορετικές έννοιες της κουλτούρας. Έχει υποστηριχτεί (Παντελίδου Μαλούτα, προσωπική συνέντευξη) πως στην ελληνική γλώσσα μπορούμε να αξιοποιήσουμε τη δυνατότητα που μας προσφέρεται να διακρίνουμε ανάμεσα σε “πολιτισμικό” και “πολιτιστικό”, ανάλογα με το αν αναφερόμαστε στην κουλτούρα με την ανθρωπολογική της έννοια (πολιτισμικό, πχ Παπαταξιάρχης 1993, Μπακαλάκη 1994) ή στην κουλτούρα με την έννοια της τέχνης, της αισθητικής και των εκφράσεων τους (πολιτιστικό). Σ’ αυτό το κείμενο, αν και η δεύτερη περίπτωση είναι πολύ πιο συχνή (πολιτιστικές πρακτικές), υπάρχουν περιπτώσεις που το επίθετο αναφέρεται στην κουλτούρα με την ανθρωπολογική έννοια, οπότε υπάρχει η δυνατότητα αυτής της διάκρισης. Δεν θεωρώ πως αυτή η διάκριση βοηθάει. Νομίζω πως οι παρεμβάσεις στην ορολογία δημιουργούν περισσότερα προβλήματα απ’ όσα λύνουν, και συνεπώς προτιμώ, ακολουθώντας την αγγλική χρήση της λέξης, αφού υπάρχει ένας όρος ως μετάφραση του “culture” ανεξάρτητα του περιεχομένου του, να υπάρχει και ένας για τα αντίστοιχα παράγωγα του όπως είναι το “cultural”.

στενές της εκδοχές ταυτίζεται με τα “ανώτερα” έργα τέχνης, όπως την κλασική μουσική, τα έργα των μεγάλων ποιητών ή των κορυφαίων ζωγράφων, και από την άλλη υπάρχουν οι ευτελείς διασκεδάσεις και η άγνοια της μάζας, που απειλούν να κυριαρχήσουν και να εκτοπίσουν την υψηλή κουλτούρα. Ο Matthew Arnold, από τους πιο σημαντικούς εκπροσώπους των ελιτιστικών θεωριών, υποστήριζε πως καθήκον της (υψηλής) κουλτούρας είναι να διδάξει στα άτομα και στο κράτος πως να εκφράσουν τα “καλύτερα” τους στοιχεία, καθώς και να διατηρήσει την κοινωνική τάξη απέναντι στις στρατιές των ανίδεων που δημιούργησε ο εκδημοκρατισμός και η εκβιομηχάνιση (Arnold 1995, Brantlinger 1990). Πιο μετριοπαθής είναι η προσέγγιση του T. S. Eliot, ο οποίος συμπεριέλαβε στην κουλτούρα και πιο “ευτελείς” εκφάνσεις της, ενώ αρνήθηκε να αντιμετωπίσει τις μάζες ως αμόρφωτους που πρέπει να φωτιστούν· ταυτόχρονα όμως υποστήριξε πως προϋπόθεση για την διατήρηση της ποιότητας της κουλτούρας είναι να παραμείνει μια κουλτούρα της μειοψηφίας και πως η μαζική κουλτούρα δεν είναι παρά ένα φτηνό υποκατάστατο της πραγματικής, “υψηλής” κουλτούρας (Eliot 1980).

Η δεύτερη φάση αφορά τις θεωρίες των μαζών της σχολής της Φρανκφούρτης, την πρώτη απόπειρα να δημιουργηθεί μια μαρξιστική θεωρία της κουλτούρας, και ξεκινάει περίπου από το 1920 για να διατηρήσει κεντρική σημασία μέχρι τουλάχιστον τα μέσα του 20ου αιώνα. Σε αυτή τη φάση συνεχίζεται να υιοθετείται η δεύτερη σημασία της κουλτούρας, όμως εδώ επεκτείνεται έτσι που περιλαμβάνει και την “λαϊκή κουλτούρα” (popular culture) την οποία οι στοχαστές της σχολής της Φρανκφούρτης αντιμετωπίζουν θετικά ως μια αυθόρμητη έκφραση του λαού. Υποστηρίζουν όμως πως στην σύγχρονη εποχή η λαϊκή κουλτούρα υποσκελίζεται από τη μαζική κουλτούρα (mass culture), που θεωρείται μια τυποποιημένη κουλτούρα που παράγεται για μαζική κατανάλωση και αποτελεί έναν μηχανισμό ελέγχου που αφαιρεί τη δημιουργικότητα από τις μάζες, μετατρέποντας τις σε αλλοτριωμένους, μηχανικούς καταναλωτές (Adorno et al. 1984, Adorno 1991). Αυτή η προσέγγιση, παρά τις μαρξιστικές της καταβολές, παρουσιάζει κάποια κοινά χαρακτηριστικά με τις ελιτιστικές θεωρίες: και στις δύο περιπτώσεις υπάρχει μια “καλή” ποιοτική κουλτούρα που οι θεωρητικοί, ως γνώστες της αξίας της, έχουν αναλάβει να προστατέψουν, καθώς με την έλευση της βιομηχανικής κοινωνίας και της μαζικής παραγωγής αυτή χάνεται υπό την πίεση μιας “κακής” κουλτούρας χαμηλής ποιοτικής στάθμης· και στις δυο περιπτώσεις κυριαρχεί η αντίληψη πως “αν είναι δημοφιλές, τότε είναι κακό” (Frith 1995). Εκεί που διαφέρουν ριζικά αυτές οι δυο προσεγγίσεις είναι στο ότι στις ελιτιστικές θεωρίες η αντίθεση στην “χαμηλή” κουλτούρα των

μαζών γίνεται με αξιολογικά κριτήρια, ενώ στην σχολή της Φρανκφούρτης η κριτική γίνεται επειδή θεωρείται πως πρόκειται για μια κουλτούρα που παράγεται για μαζική κατανάλωση από την πολιτιστική βιομηχανία, και η οποία αποσκοπεί στον ιδεολογικό έλεγχο των μαζών.

Και στις δύο προσεγγίσεις, παρά τις ουσιαστικές διαφορές τους, έχει ασκηθεί κριτική για τον ελιτισμό τους (πχ Bourdieu 2002) και για την υποτίμηση των μαζών (πχ Eagleton 2003). Ένα πρόβλημα με αυτές είναι πως τα κριτήρια που διακρίνουν την ποιοτική στάθμη της “υψηλής” από αυτή της “μαζικής” κουλτούρας είναι υποκειμενικά. Η μαζική κουλτούρα έχει χαρακτηριστεί ως “βάνουσα κουλτούρα όπου... το βάθος στο οποίο διεισδύει είναι σχεδόν πάντα αμελητέο, η λεπτότητα κατά κανόνα απουσιάζει και η αντίληψη που τη χαρακτηρίζει είναι γενικά χονδροειδής” (Shils 1991). “Βάθος” και “λεπτότητα”, κριτήρια που είναι ασαφή και μπορούν να διακριθούν μόνο χάρις σε υποκειμενικές αξιολογικές κρίσεις. Στην περίπτωση της σχολής της Φρανκφούρτης η κριτική είναι πολύ πιο σύνθετη και στοχεύει όχι τόσο στην ίδια την ποιοτική στάθμη της μαζικής κουλτούρας, όσο στη μαζική κοινωνία που την παράγει, ωστόσο και σε αυτή διακρίνονται αξιολογικές κρίσεις από ελιτίστικη οπτική. Για παράδειγμα ο Adorno, μελετώντας την τζαζ προβαίνει σε διατυπώσεις σαν αυτή: “όποιος... [παρασύρεται] σε μια εξομίωση ενός δημοφιλούς τραγουδιού με τη μοντέρνα τέχνη, χάρη στις λίγες φάλτσες νότες που ξεπηδούν από ένα κλαρινέτο· όποιος μπερδεύει μια τρίφωνη συγχορδία διακοσμημένη με ‘βρώμικες νότες’ με την ατονικότητα, έχει ήδη παραδοθεί στη βαρβαρότητα” (Adorno et al. 1984:131). Ενώ προβάλλει κάποια σημαντικά επιχειρήματα όσον αφορά τον ιδεολογικό ρόλο της τζαζ, υποστηρίζοντας ότι η τζαζ προωθεί σχήματα κοινωνικής συμπεριφοράς με τα οποία οφείλει να συμβιβαστεί ο κόσμος, πολλά από τα επιχειρήματα που προβάλλει απέχουν πολύ από το να υποστηρίζουν πειστικά πως η “σοβαρή” μουσική είναι προτιμότερη από την τζαζ. Για παράδειγμα ένα κεντρικό σημείο της κριτικής του βασίζεται στην τυποποίηση και τον επαναληπτικό χαρακτήρα της τζαζ και των άλλων ειδών δημοφιλούς μουσικής, παραβλέποντας το ότι η επαναληπτικότητα είχε αγγίξει το μέγιστο βαθμό της με τους γρηγοριανούς ύμνους που όμως χαίρουν μεγάλης εκτιμήσεως (Bourdieu 2002:429) και είναι παρούσα στην μπαρόκ και σε άλλες εκδοχές της κλασικής μουσικής. Τελικά αυτές οι προσεγγίσεις είναι αρνητικές και πηγάζουν σε σημαντικό βαθμό από την αηδία για οτιδήποτε “εύκολο” (Bourdieu 2002:517)· πρόκειται για την αντίθεση ανάμεσα στην καλλιεργημένη αστική τάξη και τον λαό που μετατρέπεται σε σύμβολο ηθικής υπεροχής της πρώτης (Bourdieu 2002). Η “υψηλή” κουλτούρα δεν είναι παρά η εξιδανικευμένη κουλτούρα μιας ηγεμονικής μερίδας διανοούμενων, που την αναγορεύουν σε ιδανικό για ολόκληρη την κοινωνία.

Απέναντι στον ελιτισμό των πρώιμων μελετών της κουλτούρας δημιουργήθηκαν δυο διαφορετικές προσεγγίσεις, που αντιστοιχούν στις επόμενες δυο φάσεις μελέτης της κουλτούρας. Η πρώτη από αυτές, που αποτελεί την τρίτη φάση, προήλθε από τις ΗΠΑ και κυριάρχησε κατά τις δεκαετίες του 40, του 50 και του 60. Συνδέεται στενά με τη σχολή του Σικάγο, είναι συμπεριφορική και ακολουθεί την θετικιστική παράδοση, ενώ το επίκεντρο της έρευνας της μετατοπίστηκε από την τέχνη στα μέσα μαζικής επικοινωνίας. Αυτή η προσέγγιση είναι πολιτικά φιλελεύθερη και θεωρεί δεδομένο πως στις ΗΠΑ λειτουργεί καλά ο πλουραλισμός και επικρατεί η συναίνεση, η δε μελέτη της κουλτούρας προσπαθεί να τεκμηριώσει με ακρίβεια την ομαλότητα της λειτουργίας του αμερικάνικου πλουραλισμού. Σε αυτό το πλαίσιο η μαζική κουλτούρα αντιμετωπίστηκε θετικά: οι παραγωγοί της κουλτούρας δεν μπορούν να επιβάλλουν τη θέληση τους στους καταναλωτές, καθώς αυτοί επιλέγουν ελεύθερα το καλύτερο σύμφωνα με τους νόμους της αγοράς· εδώ αν κάτι είναι δημοφιλές, τότε είναι καλό. Τονίστηκαν επίσης διάφορες θετικές πλευρές της μαζικής κουλτούρας, όπως η επέκταση της πρόσβασης στα πολιτιστικά αγαθά στο σύνολο του πληθυσμού, καθώς και η αναβάθμιση και η διαφοροποίηση του περιεχομένου τους που έφερε ο οικονομικός ανταγωνισμός (Parsons & White 1991). Αυτή η προσέγγιση αμφισβητήθηκε έντονα από τα τέλη της δεκαετίας του 60, όταν με τις οικονομικές κρίσεις καθώς και τις αναταραχές στον τομέα της αντικουλτούρας και των αντιπολεμικών κινημάτων έγινε φανερό πως ο πλουραλισμός και η συναίνεση ήταν απατηλά (Hall 1988). Ωστόσο συνεχίζει να ασκεί σήμερα επίδραση στη μελέτη της κουλτούρας, ιδίως στις ΗΠΑ, σε μεγάλο βαθμό μέσω της διατήρησης της θετικιστικής της παράδοσης που εκδηλώνεται με την πραγματοποίηση ποσοτικών ερευνών με αντικείμενο την κουλτούρα (πχ Robinson & Fink 1986, Skaliotis 2002, Walker et al. 2002, Walker et al. 2003, Ostrower 2005).

Μια διαφορετική αμφισβήτηση των ελιτιστικών προσεγγίσεων της κουλτούρας διαμορφώθηκε στη Βρετανία κατά τη δεκαετία του 60. Ο Raymond Williams είχε πρόθεση να αμφισβητήσει τη μακρά αντιδραστική παράδοση στη μελέτη της κουλτούρας και να της δώσει δημοκρατικό περιεχόμενο (Brantlinger 1990). Πρώτον ακολούθησε την ανθρωπολογία προσδιορίζοντας την κουλτούρα ως κάτι “συνηθισμένο” που ανήκει σε όλους και όχι μόνο σε μια ελίτ, και δεύτερον υποστήριξε πως καθήκον των διανοούμενων πρέπει να είναι η επίτευξη μιας δημοκρατικής κοινής κουλτούρας. Έτσι μέσα από τα έργα του Williams, καθώς και του Richard Hoggart και του E.P. Thompson (Williams 1965, Williams 1987, Hoggart 1986, Thompson 1991)

θεμελιώθηκαν οι πολιτισμικές σπουδές (cultural studies)⁶, που αποτελούν την τέταρτη φάση μελέτης της κουλτούρας· σε αντίθεση με την προηγούμενη φάση, το επίκεντρο της μελέτης δεν βρίσκεται στην συμπεριφορά αλλά στην ιδεολογία.

Στις πολιτισμικές σπουδές διαμορφώθηκαν δυο κύρια ρεύματα που διαφέρουν ως προς την έμφαση τους (Hall 1995, Turner 1996). Το πρώτο είναι η πολιτιστική προσέγγιση που καλλιεργήθηκε κυρίως στη Βρετανία, πρώτα από τους προαναφερθέντες στοχαστές και εν συνεχεία από το Κέντρο Σύγχρονων Πολιτισμικών Σπουδών (Center for Contemporary Cultural Studies). Στην πολιτιστική προσέγγιση η κουλτούρα γίνεται αντιληπτή περισσότερο με την τέταρτη, την “ανθρωπολογική” σημασία της. Η έμφαση της βρίσκεται στην κουλτούρα όπως βιώνεται από τους αποδέκτες της, στηρίζεται μεθοδολογικά στην ανθρωπολογία και έχει βρει εφαρμογή περισσότερο στη μελέτη των νεανικών υποκουλτουρών. Το δεύτερο ρεύμα είναι η δομιστική προσέγγιση που βασίζεται στη σημειολογία και τον δομισμό και προήλθε από την ηπειρωτική Ευρώπη. Σε αυτό η κουλτούρα γίνεται αντιληπτή κυρίως με την πέμπτη, τη “σημειολογική” σημασία της, και αντιμετωπίζει όλα τα πολιτιστικά προϊόντα ως κείμενα. Στο επίκεντρο αυτής της προσέγγισης βρίσκονται τα πολιτιστικά νοήματα και ο τρόπος με τον οποίο κατασκευάζονται (Hall 1995:196-197).

Η σημασία της διάκρισης σε αυτά τα δύο ρεύματα έχει περιοριστεί, ιδίως μετά την επαναανακάλυψη της γκραμισιανής θεωρίας της ηγεμονίας που έκανε δυνατή την προσέγγιση τους. Άλλωστε πρόκειται για συμπληρωματικές και όχι για αντιθετικές προσεγγίσεις, η κάθε μία από τις οποίες είναι καταλληλότερη στη μελέτη διαφορετικών “στιγμών” του “κυκλώματος της κουλτούρας” (Johnson 1995): η πολιτιστική προσέγγιση τονίζει την πρόσληψη της κουλτούρας και τις βιωμένες κουλτούρες που σχετίζονται με αυτήν, ενώ η δομιστική προσέγγιση τονίζει την παραγωγή της κουλτούρας.

Αν και η ποσοτική μέθοδος που υιοθετώ σε αυτή την έρευνα μοιάζει να παραπέμπει πρωτίστως στην συμπεριφορική παράδοση, οι θεωρητικές παραδοχές που την καθοδηγούν βρίσκονται πιο κοντά στις θεωρητικές ανησυχίες και τις προσεγγίσεις των πολιτισμικών σπουδών, όπως θα φανεί στη συνέχεια.

6 Αν και η μετάφραση του cultural studies ως “πολιτισμικές σπουδές” δεν έχει καθιερωθεί καθώς πρόκειται για έναν κλάδο ελάχιστα γνωστό στην Ελλάδα, παρόλα αυτά πρόκειται για την πλέον συνηθισμένη απόδοση. Ενδεικτικά βλέπε Λυριντζής 2001:82 και Eagleton 2003:18.

1.2 Πολιτική κουλτούρα

Όσον αφορά τον δεύτερο άξονα αυτής της μελέτης, την πολιτική, αξίζει να σταθούμε στην έννοια της πολιτικής κουλτούρας (political culture).⁷ Και αυτό όχι επειδή λεκτικά πρόκειται για τη σύνθεση των δυο κεντρικών θεματικών μας, αλλά κυρίως επειδή το περιεχόμενο της βρίσκεται στην καρδιά της προβληματικής της έρευνας μας.

Ο Bertrand Badie υποστήριξε πως η έννοια της πολιτικής κουλτούρας προέκυψε από την αυτονόμηση ενός τομέα της κουλτούρας, που την στερεί από τον σφαιρικό χαρακτήρα της για να την μετατρέψει σε μια συνήθη έννοια των “πολιτειολόγων”, μια μεταβλητή ανάμεσα σε πολλές άλλες (Badie 1995). Σε αυτή την θέση υφέρπει η πρόσληψη της κουλτούρας ως ένας “ολόκληρος τρόπος ζωής” από τον οποίο δεν θα έπρεπε να αυτονομηθεί η πολιτική.⁸ Σίγουρα έχει δίκιο όταν υποστηρίζει πως η έννοια της πολιτικής κουλτούρας χάνει τη σφαιρικότητα της έννοιας της κουλτούρας· αλλά αυτό οφείλεται σε σημαντικό βαθμό στο ότι, σε αντίθεση με τις πολυάριθμες και πολύπλευρες προσλήψεις της κουλτούρας, η έννοια της πολιτικής κουλτούρας διαμορφώθηκε από ένα συγκεκριμένο επιστημονικό παράδειγμα, παρότι η σημερινή χρήση της συχνά το ξεπερνά, και έχει πολύ συντομότερη ιστορία, ενώ εξ ορισμού επικεντρώνεται σε *μία* από τις συνιστώσες της κουλτούρας, αυτή που αναφέρεται στο πολιτικό μέρος της. Επιπλέον δεν αποτελεί απλώς μια “συνήθη” έννοια, αλλά πρόκειται για μια από τις κεντρικότερες έννοιες της Πολιτικής Επιστήμης.

Αν και ο όρος πολιτική κουλτούρα είχε χρησιμοποιηθεί ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα από τον Herder και κατά τον 19ο στη ρώσικη ιστοριογραφία (Brown 1984), καθιερώνεται ως συγκροτημένος όρος της Πολιτικής Επιστήμης στα τέλη της δεκαετίας του '50 και στις αρχές του '60 με τις μελέτες του Gabriel Almond. Για πρώτη φορά η έννοια ορίστηκε σε άρθρο του το 1956 στο πλαίσιο της μελέτης του πολιτικού συστήματος μέσα από μια συμπεριφορική και λειτουργιστική οπτική: “Κάθε πολιτικό σύστημα έχει τις ρίζες του σε ένα ιδιαίτερο πρότυπο προσανατολισμών στην πολιτική δράση. Το βρήκα χρήσιμο να αναφερθώ σε αυτό το πρότυπο

7 Η μετάφραση του όρου ως “πολιτική κουλτούρα” έχει καθιερωθεί στα ελληνικά, κυρίως λόγω της ανάπτυξης της πολιτικής επιστήμης κατά τις τελευταίες 2-3 δεκαετίες, έτσι που δεν υπάρχουν σήμερα τα προβλήματα απόδοσης που συναντάμε στην έννοια της κουλτούρας. Ωστόσο αρχικά αντιμετωπίστηκε με αμηχανία, και είχαν προταθεί διάφορες εναλλακτικές μεταφράσεις όπως “πολιτική παράδοση” (Τσαούσης 1982), “πολιτική καλλιέργεια” (Βλάχος 1976), “πολιτική παιδεία” (Παπαρίζος 1982), “πολιτικός πολιτισμός” (Δασκαλάκης 1973) και “πολιτική αγωγή”. Βλέπε Παντελίδου Μαλούτα 1987:21, Παντελίδου Μαλούτα 1990:23, Δεμερτζής 1994α:27-28.

8 Αν και ο ορισμός της κουλτούρας που δίνει παρακάτω είναι σημειολογικός· βέβαια υπονοήθηκε νωρίτερα πως η “ανθρωπολογική” και η “σημειολογική” σημασία της κουλτούρας είναι μάλλον συμπληρωματικές παρά αλληλοαποκλειόμενες.

ως την πολιτική κουλτούρα” (Almond 1956)⁹. Ο Almond αναφέρθηκε ξανά στον όρο τέσσερα χρόνια αργότερα, υποστηρίζοντας πως η πολιτική κουλτούρα είναι το τελικό προϊόν της κοινωνικοποίησης και αποτελεί το σύνολο των στάσεων απέναντι στο πολιτικό σύστημα (Almond 1960). Η πολιτική κουλτούρα έχει κεντρική θέση στο κλασικό του έργο *The Civic Culture* που συνέγραψε με τον Sidney Verba το 1963. Οι συγγραφείς εξηγούν ότι ένας λόγος που χρησιμοποιούν τον όρο πολιτική κουλτούρα είναι πως αν “πρόκειται να διαπιστώσουμε τη σχέση μεταξύ πολιτικών και μη πολιτικών στάσεων και αναπτυξιακών δομών, πρέπει να διακρίνουμε τις πρώτες από τις δεύτερες παρόλο που τα όρια μεταξύ τους δεν είναι τόσο σαφή όσο υποδηλώνει η ορολογία μας. Συνεπώς ο όρος 'πολιτική κουλτούρα' αναφέρεται στους συγκεκριμένους πολιτικούς προσανατολισμούς - στάσεις απέναντι στο πολιτικό σύστημα και στα διάφορα μέρη του, και στάσεις ως προς το ρόλο του εαυτού στο σύστημα... Όταν μιλάμε για την πολιτική κουλτούρα μιας κοινωνίας, αναφερόμαστε στο πολιτικό σύστημα όπως εσωτερικεύεται στις αντιλήψεις, αισθήματα και αξιολογήσεις του πληθυσμού της”. (Almond & Verba 1989:12-13). Εν συνεχεία στηρίζονται στον Parsons για να ταξινομήσουν τους πολιτικούς προσανατολισμούς απέναντι στο πολιτικό σύστημα, με βάση τους οποίους προχωρούν στη διάκριση τριών ειδών πολιτικής κουλτούρας, την κοινοτική (parochial), την υποτακτική (subject) και την συμμετοχική (participant) πολιτική κουλτούρα (Almond & Verba 1989:13-18). Σε αυτά τα τρία είδη πολιτικής κουλτούρας βασίζεται η ανάλυση της πολιτικής κουλτούρας των ΗΠΑ, της Βρετανίας, της Γερμανίας, της Ιταλίας και του Μεξικού που ακολουθεί σύμφωνα με τα δεδομένα ποσοτικής έρευνας.¹⁰ Η επίδραση αυτού του έργου υπήρξε καθοριστική, και τα επόμενα χρόνια και άλλοι, κυρίως Αμερικάνοι, πολιτικοί επιστήμονες χρησιμοποίησαν τον όρο ως κεντρικό εννοιολογικό εργαλείο και συνέβαλαν στην αποσαφήνιση του. Για παράδειγμα ο Lucian Pye υποστήριξε πως η πολιτική κουλτούρα ενός κοινωνικού συνόλου αποτελείται από “το σύνολο των αντιλήψεων, των πεποιθήσεων και των στάσεων, που δίνουν μορφή και έννοια σε μια πολιτική διαδικασία και καθορίζουν τους

9 Η μετάφραση είναι του Παναγιώτη Καφετζή (Καφετζής 1996:17)

10 Η έννοια της πολιτικής κουλτούρας όπως τη συνέλαβαν οι Almond και Verba έχει γίνει αντικείμενο σφοδρών κριτικών, και τέτοιες υπάρχουν αρκετές και στην ελληνική βιβλιογραφία. Ανάμεσα σε άλλα έχει υποστηριχτεί ότι καθώς η πολιτική κουλτούρα επικεντρώνεται στις ατομικές αντιλήψεις και πεποιθήσεις έχει σαν κεντρικό της αντικείμενο το άτομο, και μάλιστα το άτομο σα να ήταν ανεξάρτητο από το κοινωνικό σύνολο (Diamandouros 1993). Η Μάρω Παντελίδου Μαλούτα υπογραμμίζει ότι στο έργο των Almond και Verba το πολιτικό σύστημα θεωρείται εξαρτημένο από την πολιτική κουλτούρα, κάτι που οδηγεί σε επιστημολογικές αυθαιρεσίες και υποτιμά την επίδραση που έχει το ίδιο το πολιτικό σύστημα στην πολιτική κουλτούρα (Παντελίδου Μαλούτα 1987). Επίσης ο Νίκος Δεμερτζής έχει επισημάνει ότι η σύλληψη της “κουλτούρας πολιτών” οδηγεί σε έναν αλλοτριωμένο και σχιζοφρενικό πολίτη (Δεμερτζής 1989). Κριτική αναφορά στο έργο τους γίνεται και στην παρούσα μελέτη στην ενότητα 3.3γ, ενώ η πλέον εκτενής κριτική παρουσίαση του έργου των Almond και Verba που έχει γραφτεί στα ελληνικά βρίσκεται στο Καφετζής 1996. Αξίζει να αναφερθεί πως οι ίδιοι οι Almond και Verba επανήλθαν κριτικά στο έργο τους είκοσι χρόνια αργότερα με συλλογικό τόμο που επιμελήθηκαν (Almond & Verba 1980).

Βασικούς κανόνες και τις βασικές αρχές που διέπουν τη συμπεριφορά στα πλαίσια ενός πολιτικού συστήματος” (Pye 1977:135).

Οι εννοιολογικές διαφορές μεταξύ αυτών των ορισμών δεν είναι σημαντικές και δείχνουν περισσότερο τη διαμόρφωση και την καθιέρωση της έννοιας της πολιτικής κουλτούρας. Δύο είναι ίσως τα κεντρικά χαρακτηριστικά σ' αυτή την πρόσληψη της, όπως προκύπτει από τους περισσότερους από τους παραπάνω ορισμούς. Πρώτον πως ορίζεται με αναφορά το πολιτικό σύστημα. Δεύτερον πως δίνει έμφαση στη συμπεριφορά και τους διάφορους τρόπους εκδήλωσης της, από το οποίο άλλωστε προέρχεται η ονομασία αυτής της προσέγγισης, και μάλιστα τη συμπεριφορά όπως μπορεί να παρατηρηθεί εμπειρικά και να μετρηθεί ποσοτικά.¹¹ Αυτά τα χαρακτηριστικά προδίδουν το ιδεολογικό και επιστημονικό κλίμα που καθόρισε την μελέτη της πολιτικής εκείνη την περίοδο και συνεπώς την έννοια της πολιτικής κουλτούρας. Αφενός η έμφαση στην συμπεριφορά σχετίζεται με τον θετικιστικό προσανατολισμό της έρευνας, αποκλείοντας έτσι την μελέτη άλλων πολύ σημαντικών πλευρών της πολιτικής, όπως την ιδεολογία· αφετέρου το ενδιαφέρον για το πολιτικό σύστημα αποτελεί μια πολιτική επιλογή που τονίζει και επιδιώκει τη σταθερότητα των δυτικών κοινοβουλευτικών δημοκρατικών πολιτευμάτων. Εν τέλει ο όρος καθιερώθηκε εκφράζοντας τη διπλή ανάγκη απ' τη μια να καλύψει το κενό που υπήρχε ανάμεσα στη θεωρία του πολιτικού συστήματος και τις πολιτικές μικροαναλύσεις πολιτικής συμπεριφοράς, και απ' την άλλη για να εκφράσει την πολιτική προβληματική σχετικά με το μέλλον της δημοκρατίας στη Δύση (Δεμερτζής 1989:26).

Όπως και η συμπεριφορική προσέγγιση της κουλτούρας που αναφέρθηκε στην προηγούμενη ενότητα, έτσι και αυτή η πρόσληψη της πολιτικής κουλτούρας άρχισε να αμφισβητείται στις αρχές της δεκαετίας του '70, μαζί με το συμπεριφορικό παράδειγμα στο οποίο εντάσσεται (Pateman 1980, Wiatz 1980, Barry 1993). Από την δεκαετία του '80 αρχίζουν να γίνονται προσπάθειες αναπροσδιορισμού της έννοιας της πολιτικής κουλτούρας σε διαφορετικό πλαίσιο, αν και όχι ανεπηρέαστες από την αρχική της σύλληψη. Τέτοιες προσπάθειες υπάρχουν και στην ελληνική βιβλιογραφία. Η Μάρω Παντελίδου Μαλούτα, για παράδειγμα, υποστήριξε πως “η πολιτική κουλτούρα μιας κοινωνίας αποτελείται από το σύνολο των αντιλήψεων, των στάσεων και των συμπεριφορών με πολιτική σημασία που χαρακτηρίζουν τη συγκεκριμένη κοινωνία, ένα σύνολο που διαμορφώνεται με βάση την ιστορική εμπειρία και την κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα” (Παντελίδου Μαλούτα 1993:14, Παντελίδου

¹¹ Μπορεί να υποστηριχθεί πως οι αναφορές σε πολιτικές στάσεις δεν μειώνουν την έμφαση στη συμπεριφορά, καθώς σε σημαντικό βαθμό οι στάσεις ενδιαφέρουν επειδή θεωρείται πως καθορίζουν τη συμπεριφορά.

Μαλούτα 1990:18). Η αναφορά σε συμπεριφορές προδίδει κάποια επιρροή της συμπεριφορικής παράδοσης σ' αυτό τον ορισμό, ωστόσο διαφέρει ριζικά από αυτήν με πολλαπλούς τρόπους: το σημείο αναφοράς δεν είναι το πολιτικό σύστημα, αλλά οτιδήποτε έχει πολιτική σημασία· είναι αρκετά ευρύς για να περιλαμβάνει φαινόμενα που διαφεύγουν της οπτικής της κλασικής Πολιτικής Επιστήμης, καθώς εμμέσως παραδέχεται πως οποιαδήποτε αντίληψη ή συμπεριφορά, ακόμα και φαινομενικά άσχετη με την πολιτική, μπορεί να περιλαμβάνεται στην πολιτική κουλτούρα εφόσον έχει πολιτική σημασία· τέλος τονίζει πως η πολιτική κουλτούρα δεν είναι δεδομένη αλλά διαμορφώνεται ιστορικά και υπόκειται σε αλλαγές.

Ο Νίκος Δεμερτζής έχει ασχοληθεί σε αρκετά κείμενα του με τον επαναπροσδιορισμό της έννοιας με σκοπό τη δημιουργία μιας “σύγχρονης θεωρίας της πολιτικής κουλτούρας” και έχει προτείνει διάφορους ορισμούς της (Δεμερτζής 1989, 1990, 1994β). Τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά της πρόσληψης του είναι πως αντιλαμβάνεται την πολιτική κουλτούρα ολιστικά και πως δίνει έμφαση στη δράση των ατόμων: “θα μπορούσαμε να ορίσουμε την πολιτική κουλτούρα ως το αντιφατικό σύνολο των σχημάτων πρόσληψης, γνώσης και πρακτικής που σε και για κάθε κοινωνία θεσμίζουν και αναπραγματώνουν το πολιτικό” (Δεμερτζής 1990:76). Η αναφορά στην πρακτική αντί για την συμπεριφορά αποτελεί σημαντική διαφορά, καθώς μετατοπίζει την έμφαση από τη δραστηριότητα των ατόμων ως κάτι που πρέπει να μετρηθεί στη δραστηριότητα τους όπως διαμορφώνει την πολιτική· επιπλέον επισημαίνεται ο σύνθετος χαρακτήρας της πολιτικής κουλτούρας (το “αντιφατικό σύνολο”) καθώς και η ευρύτητα της. Ακόμη έχει υποστηρίξει πως η μελέτη της πολιτικής κουλτούρας δεν μπορεί να αγνοεί τις θεωρίες της κουλτούρας: “Δεν νομίζω ότι είναι δυνατόν σήμερα να μιλάμε σοβαρά για την πολιτική κουλτούρα και μάλιστα να φιλοδοξούμε να την αναοριοθετήσουμε αν δεν συνυπολογίσουμε τουλάχιστον τις αναλύσεις του Williams, του Bauman και της Σχολής του Birmingham” (Δεμερτζής 1989:302).

Τέλος η Ρόζα Τσαγκαρουσιάνου έχει δώσει έναν ορισμό που είναι σχεδόν ίδιος με τον παραπάνω: “Με βάση το θεωρητικό μοντέλο για την ανάλυση της κουλτούρας το οποίο πρότεινε ο R. Williams, τις προτάσεις των Gransow-Offe και τη συστηματική τους επεξεργασία μπορούμε να ορίσουμε την πολιτική κουλτούρα ως το σύνολο των σχημάτων πρόσληψης, γνώσης και πρακτικής μέσω των οποίων τα κοινωνικά άτομα θεσμίζουν και βιώνουν τη σχέση τους με το πολιτικό” (Τσαγκαρουσιάνου 1994:331-332). Εδώ είναι αξιοσημείωτη η αναφορά

στον Raymond Williams και στην έννοια της κουλτούρας αμέσως πριν οριστεί η πολιτική κουλτούρα, που δείχνει την πεποίθηση της συγγραφέως πως η μελέτη της πολιτικής κουλτούρας είναι αδιαχώριστη από τη μελέτη της κουλτούρας. Άλλωστε άμεσα ή εμμέσα την ίδια θέση υποστηρίζουν τόσο η Παντελίδου Μαλούτα, όσο και ο Δεμερτζής. Έτσι ένα σημαντικό χαρακτηριστικό αρκετών νεώτερων θεωρήσεων της πολιτικής κουλτούρας είναι η σφαιρική της πρόσληψη, σε αντίθεση με τον περιοριστικό χαρακτήρα που έχει στη συμπεριφορική της σύλληψη.

Ωστόσο πρέπει να παρατηρηθεί πως αυτές οι προσεγγίσεις της πολιτικής κουλτούρας αποτελούν περισσότερο θεωρητικές αναζητήσεις που δεν έχουν βρει ευρεία εφαρμογή. Αντιθέτως, η έρευνα για την πολιτική κουλτούρα συνεχίζει να βασίζεται στο συμπεριφορικό παράδειγμα, όσο και αν γίνεται κριτική στις θεωρητικές παραδοχές του (Παντελίδου Μαλούτα 1990:21): είναι ως επί το πλείστον ποσοτική,¹² και μάλιστα οι πλέον καθιερωμένες ερωτήσεις της πολιτικής έρευνας έχουν καθιερωθεί από τον συμπεριφορισμό.¹³

Όπως πρέπει να είναι φανερό από την κεντρική μου υπόθεση, οι νεώτερες αυτές σφαιρικότερες προσεγγίσεις της πολιτικής κουλτούρας είναι εκείνες τις οποίες προκρίνω. Μάλιστα, με αυτή τη μελέτη επί της ουσίας ελέγχονται εμπειρικά οι θεωρητικές υποθέσεις που διακρίνουν τις παραπάνω κριτικές προσεγγίσεις της πολιτικής κουλτούρας. Η πολιτική δεν είναι αποκομμένη από τα άλλα κοινωνικά πεδία, και ειδικότερα από την κουλτούρα, αλλά τα επηρεάζει και επηρεάζεται από αυτά σε τέτοιο βαθμό ώστε η μελέτη της να μην επιτρέπεται να τα αγνοεί· η πολιτική κουλτούρα περιλαμβάνει αντιλήψεις και πρακτικές οι οποίες δεν είναι απαραίτητα πολιτικές με τη στενή έννοια, αλλά μπορεί να είναι παράλληλα και πολιτιστικές.¹⁴ Συνεπώς αποδίδω ιδιαίτερη βαρύτητα στην ολότητα και στον σύνθετο χαρακτήρα του πολιτικού φαινομένου ως πολιτιστικού φαινομένου με πολλαπλές εκφάνσεις. Καθώς για λόγους αποσαφήνισης είναι αναγκαίο να δώσω ο ίδιος έναν ορισμό της πολιτικής κουλτούρας, προτείνω έναν ορισμό που βασίζεται σε αυτόν της Παντελίδου Μαλούτα που αναφέρθηκε παραπάνω: Η πολιτική κουλτούρα μιας κοινωνίας ή μιας κοινωνικής ομάδας αποτελείται από το σύνολο των αντιλήψεων, των στάσεων και των πρακτικών που έχουν πολιτικά κίνητρα ή

12 Συμπεριλαμβανομένης και της παρούσας μελέτης. Περισσότερα για αυτή τη μέθοδο και για την αιτιολόγηση της επιλογής της υπάρχουν στην ενότητα 2.1.

13 Με εξαίρεση την Παντελίδου Μαλούτα, που έχει εφαρμόσει με επιτυχία εναλλακτικές ανοιχτές ερωτήσεις στα πλαίσια ποσοτικών ερευνών (Παντελίδου Μαλούτα 1990, Διακουμάκος 2009), οι άλλες αναζητήσεις έχουν μείνει μέχρι στιγμής σε καθαρά θεωρητικό επίπεδο.

14 Ας σημειωθεί πως σε ένα βαθμό αυτό το παραδέχονται ακόμα και οι Almond και Verba, όπως υπονοείται στο απόσπασμα τους που παρατέθηκε παραπάνω, καθώς υποστηρίζουν πως τα όρια μεταξύ πολιτικών και μη πολιτικών στάσεων δεν είναι τόσο σαφή όσο παρουσιάζονται στη μελέτη τους.

πολιτικές συνέπειες, ένα σύνολο που διαμορφώνεται με βάση την ιστορική εμπειρία και την κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα.¹⁵ Ωστόσο, σε αναλογία με ότι υποστήριξε ο Johnson για την κουλτούρα, θεωρώ πως με το να πει κανείς ότι “η πολιτική (κουλτούρα) είναι το εξής...” δεν μπορεί να αποσαφηνίσει οριστικά τη σημασία της, αλλά θέτει μάλλον μια σύμβαση που βοηθάει στον προσδιορισμό του εκάστοτε ερευνητικού αντικειμένου και διευκρινίζει τη θέση του ερευνητή, και ακριβώς αυτό κάνω με τον ορισμό που δίνω· δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι όλοι οι ερευνητές που αναφέρθηκαν εδώ έχουν δώσει κατά περιπτώσεις διαφορετικούς ορισμούς της έννοιας της πολιτικής κουλτούρας. Και γι’ αυτό το λόγο σ’ αυτή τη μελέτη προτιμώ τη χρήση όρων όπως “πολιτικές αντιλήψεις” και “πολιτικές πρακτικές”, αναφερόμενος με αυτές στα επιμέρους τμήματα που συνθέτουν την πολιτική κουλτούρα όπως την όρισα.¹⁶

1.3 Κουλτούρα και υποκουλτούρες

Η εντύπωση πως η κουλτούρα είναι κάτι το ενιαίο και αδιαφοροποίητο που χαρακτηρίζει ολόκληρα και ομοιογενή έθνη, κυριαρχούσε για μεγάλο διάστημα και στην επιστημονική έρευνα αλλά και στις σύγχρονες κοινές πεποιθήσεις. Ένας λόγος είναι πως μέχρι περίπου τα μέσα του 20ου αιώνα η αντίληψη της κουλτούρας που επικρατούσε, και που παραμένει σε χρήση ακόμα και σήμερα, είναι αυτή που την ταυτίζει με την “υψηλή κουλτούρα”. Αυτή, με τον τρόπο που ορίζεται, έχει πράγματι οικουμενικό χαρακτήρα· η αντιπαράθεση της με την “βάνουση” κουλτούρα των μαζών δεν αλλάζει κάτι ως προς αυτό, καθώς αφενός η κουλτούρα των μαζών συχνά δεν θεωρούνταν καν κουλτούρα, και αφετέρου αντιμετωπιζονταν ως αδιαφοροποίητη μέσα στην “ευτέλεια” της. Βέβαια, όπως ήδη αναφέρθηκε, αυτή η αντίληψη

¹⁵ Να τονίσω πως δεδομένου του πως αντιλαμβάνεται η Παντελίδου Μαλούτα αυτές τις έννοιες, ο ορισμός που δίνω εδώ μπορεί να δίνει μεγαλύτερη έμφαση σε κάποιες πλευρές της πολιτικής κουλτούρας, αλλά επί της ουσίας ελάχιστα διαφέρει από τον δικό της. Αναφέρομαι στην κοινωνία ή τις κοινωνικές ομάδες αντί μόνο για κοινωνία, για να επισημάνω πως η κάθε κοινωνία χαρακτηρίζεται από πολλαπλές και αλληλοεπικαλυπτόμενες (πολιτικές) υποκουλτούρες, κάτι που υποστηρίζει επίσης η Παντελίδου Μαλούτα (βλέπε σχετικά την αμέσως επόμενη ενότητα). Αναφέρομαι σε πρακτικές αντί για συμπεριφορές, αφενός για να κρατήσω αποστάσεις από το συμπεριφορικό παράδειγμα και αφετέρου για να δώσω έμφαση στη δραστηριότητα των ίδιων των ατόμων και τις συνέπειες που έχει στη διαμόρφωση της πολιτικής· ωστόσο ο τρόπος που αντιλαμβάνεται η Παντελίδου Μαλούτα την έννοια της πολιτικής συμπεριφοράς ουσιαστικά συμπεριλαμβάνει αυτά τα δυο σημεία (Παντελίδου Μαλούτα 1993:25-26). Τέλος με τον ορισμό που δίνω εμμέσως τονίζω πως ένα σύνολο στάσεων, αντιλήψεων και πρακτικών μπορεί να αποτελούν μέρος μιας πολιτικής κουλτούρας, ακόμα κι αν είναι φαινομενικά άσχετες με την πολιτική, καθώς αρκεί να έχουν πολιτικές συνέπειες, κάτι που βρίσκεται σε συμφωνία με την έμφαση που δίνω στην ολότητα του πολιτικού φαινομένου. Αλλά και εδώ η Παντελίδου Μαλούτα υπονοεί περίπου το ίδιο όταν αναφέρεται σε αντιλήψεις, στάσεις και συμπεριφορές “με πολιτική σημασία”.

¹⁶ Εξήγησα ήδη γιατί αναφέρομαι σε πολιτικές πρακτικές αντί για πολιτική συμπεριφορά· για τις έννοιες των πολιτικών αντιλήψεων και των πολιτικών στάσεων βλέπε Παντελίδου Μαλούτα 1987:76-83 και Παντελίδου Μαλούτα 1993:25-29.

της κουλτούρας έχει ταξικό χαρακτήρα, και η ίδια η διαμόρφωση της οφείλεται σε ταξικούς λόγους. Ο Μαρξ είχε υποστηρίξει πως “οι ιδέες της κυρίαρχης τάξης είναι σε κάθε εποχή οι κυρίαρχες ιδέες... οι κυρίαρχες ιδέες δεν είναι τίποτε άλλο από την ιδεατή έκφραση των κυρίαρχων υλικών σχέσεων, είναι οι κυρίαρχες υλικές σχέσεις που συλλαμβάνονται σαν ιδέες, άρα είναι η έκφραση των σχέσεων που κάνουν μια τάξη κυρίαρχη, επομένως οι ιδέες της κυριαρχίας της” (Marx 1979:τ.1/94). Με τον ίδιο τρόπο τα κυρίαρχα, ηγεμονικά στρώματα παρουσιάζουν τη δικιά τους, κυρίαρχη κουλτούρα, ως την κουλτούρα, ως “φυσική” και παγκόσμια, και προσπαθούν να την μεταδώσουν στα ηγεμονεύομενα στρώματα ώστε να πείσουν πως η κυριαρχία τους είναι αυτονόητη (Clark et al. 1996). “Η εσκεμμένη παράβλεψη των κοινωνικών συνθηκών που κάνουν δυνατή την κουλτούρα και μετατρέπουν την κουλτούρα σε φύση... είναι η συνθήκη της ύπαρξης της χαρισματικής ιδεολογίας που επιτρέπει στην κουλτούρα και ειδικότερα στην ‘αγάπη της τέχνης’ να αποκτήσει την κεντρική θέση στην αστική νομιμότητα” (Bourdieu & Darbel 1991:110). Έτσι η ομοιογένεια της κουλτούρας αποκρύπτει την πολιτική και ιδεολογική ηγεμονία που βρίσκεται πίσω της.

Καθώς η αντίληψη της ομοιογένειας της κουλτούρας προήλθε από τις ανώτερες τάξεις και σχετίζεται με την ταξική διάρθρωση των κοινωνιών, ήταν αναμενόμενο να αμφισβητηθεί πρώτα από το εργατικό κίνημα και τους θεωρητικούς του· αυτό φαίνεται και στο παραπάνω απόσπασμα του Μαρξ. Έτσι η πρώτη αμφισβήτηση της ομοιογένειας και ο διαχωρισμός των κοινωνιών σε υποκουλτούρες (subcultures) αναφέρεται σε διαφορετικές ταξικές υποκουλτούρες - παρόλο που συχνά γίνεται υπαινικτικά καθώς δεν χρησιμοποιείται ο όρος υποκουλτούρα, που άλλωστε δεν εμφανίστηκε πριν τα μέσα του 20ου αιώνα. Η μελέτη των ταξικών υποκουλτουρών κατέχει κεντρική θέση σε αρκετές σημαντικές έρευνες. Το έργο του Richard Hoggart *The Uses of Literacy*, που θεωρείται από τα ιδρυτικά κείμενα των πολιτισμικών σπουδών, αν και δεν χρησιμοποιεί τον όρο υποκουλτούρα ουσιαστικά μελετάει την υποκουλτούρα της αγγλικής εργατικής τάξης. Είναι ενδεικτικό πως υποστηρίζει ότι το εισόδημα δεν αρκεί για να διακρίνει την εργατική τάξη από τις άλλες, ενώ ταυτόχρονα τονίζει τη σημασία ιδιαίτερων πολιτιστικών της χαρακτηριστικών όπως την ιδιαίτερη χρήση της γλώσσας (Hoggart 1986:20). Στην ελληνική έρευνα είναι κλασική η μελέτη του Στάθη Δαμιανάκου *Κοινωνιολογία του Ρεμπέτικου*, όπου υποστηρίζει πως το ρεμπέτικο τραγούδι ήταν διαδοχικά κεντρικό χαρακτηριστικό τριών υποκουλτουρών: των παρανόμων, των υποπρολετάρων, και των προλετάρων (Δαμιανάκος 2001). Σημαντικές ανθρωπολογικές προσεγγίσεις ήταν επίσης καθοριστικές στην αναίρεση της αντίληψης περί ομοιογένειας της

κουλτούρας. Με την “κριτική ανθρωπολογία” (Δημητρίου 2001) φάνηκε πως κάθε κοινωνία περιλαμβάνει πολλά πολιτισμικά μοντέλα και συγκρούσεις, καθώς και ένα πλήθος από Άλλους που προκύπτουν από τις διαφορές ανάλογα με το φύλο, τη φυλή, την τάξη κλπ (Goodepough 1994, Wolf 1994). Καθώς η διαφορά και όχι η ομοιότητα είναι ο κανόνας στις κοινωνίες, είναι προφανές πως κανείς πρέπει να μιλάει μάλλον για πολλές υποκουλτούρες παρά για μια ενιαία κουλτούρα.

Αυτό το σημείο έχει τονιστεί επανειλημμένα από μελετητές που προέρχονται από πολύ διαφορετικά επιστημονικά πεδία και οι οποίοι ακολουθούν διαφορετικά επιστημονικά παραδείγματα.¹⁷ Ο Δαμιανάκος το έχει θέσει ως εξής: “Αυτό που ονομάζεται λαός δεν αποτελεί μια αδιαφοροποίητη μάζα αλλά χωρίζεται σε τάξεις και σε κοινωνικές ομάδες, κάθε μία από τις οποίες έχει τα δικά της κοινωνιολογικά χαρακτηριστικά που, κάτω από ορισμένες συνθήκες, είναι δυνατόν να προεκτείνονται από ιδιόμορφα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, σε τρόπο ώστε να αποτελούν συγχρόνως και ιδιαίτερα υπο-πολιτισμικά σύνολα (sub-cultures)” (Δαμιανάκος 2001:39). Εδώ αναγνωρίζεται έμμεσα η ύπαρξη μιας συνολικής κουλτούρας μιας κοινωνίας, σε σχέση με την οποία διαφοροποιούνται οι υποκουλτούρες. Ο Γιάννης Βούλγαρης το έχει θέσει με πιο άμεσο τρόπο: “Η κουλτούρα μιας εθνικής κοινωνίας δεν είναι ομοιογενής, καθώς οι επιμέρους τάξεις και ομάδες συνήθως διαμορφώνουν ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά σε σχέση πάντα με την ‘κυρίαρχη κουλτούρα’” (Βούλγαρης 2008:329). Ο Terry Eagleton προχωράει περισσότερο, αμφιβάλλοντας για το αν υπάρχει μια συγκροτημένη κυρίαρχη κουλτούρα: “Ο όρος ‘υποκουλτούρα’... υπονοεί τη σύγκρουση με κάποια εύκολα αναγνωρίσιμη υπερ-κουλτούρα. Αλλά οι περισσότερες σύγχρονες κοινωνίες είναι, στην πραγματικότητα, ένα σύμπλεγμα από υποκουλτούρες που διασταυρώνονται, και καθίσταται ολοένα και πιο δύσκολο να πει κανείς από ποια κυρίαρχη πολιτισμική σφαίρα προέρχεται μια συγκεκριμένη υποκουλτούρα” (Eagleton 2003:136-137). Οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις είναι τόσες πολλές και διαπλέκονται με τόσο σύνθετο τρόπο, που μπορεί μεν να είναι δυνατό να εντοπιστεί ένα κυρίαρχο πολιτιστικό παράδειγμα που εκφράζει την ιδεολογική και πολιτιστική ηγεμονία του ισχυρότερου κοινωνικό-πολιτικού συνόλου (Βούλγαρης 2008), αλλά και αυτό χαρακτηρίζεται από αντιφάσεις και απέχει πολύ απ’ το να είναι συνεκτικό ή να εφαρμόζεται ατόφιο.

17 Οι παρατηρήσεις που γίνονται εδώ ισχύουν ανεξάρτητα αν μελετάει κανείς την κουλτούρα ή την πολιτική κουλτούρα· οι κοινωνικές διαιρέσεις από τις οποίες πηγάζουν οι υποκουλτούρες είναι εξίσου σημαντικές και στις δυο περιπτώσεις.

Οι υποκουλτούρες μπορούν να γίνουν αντιληπτές με τουλάχιστο δυο τρόπους, που διαφέρουν ως προς την έμφαση τους. Ο πρώτος είναι πιο συνηθισμένος στην Πολιτική Επιστήμη και αναφέρεται στις υποκουλτούρες ως ευρείες κοινωνικές κατηγορίες που διαφοροποιούνται με τις αντιλήψεις και πρακτικές τους από το κοινωνικό σύνολο, χωρίς όμως να αποτελούν συγκροτημένες ομάδες· εδώ η έμφαση δίνεται στις διαφορές στο εσωτερικό μιας κοινωνίας. Ο δεύτερος εφαρμόζεται περισσότερο στις πολιτισμικές σπουδές και αντιμετωπίζει τις υποκουλτούρες ως συγκροτημένες ομάδες που χαρακτηρίζονται από την αίσθηση μιας κοινής ταυτότητας και της ένταξης σε αυτές· εδώ η έμφαση δίνεται στην εσωτερική συνοχή των υποκουλτουρών.

Όσον αφορά τον πρώτο τρόπο, οι απαρχές του τέθηκαν ήδη από τους Almond και Verba οι οποίοι αναφέρονται σε πολιτικές υποκουλτούρες. “Εξηγήσαμε πως οι περισσότερες πολιτικές κουλτούρες είναι ετερογενείς. Ακόμα και οι πιο αναπτυγμένες συμμετοχικές υποκουλτούρες θα περιλαμβάνουν στρώματα με υποτακτική και κοινοτική κουλτούρα... Χρησιμοποιούμε τον όρο ‘υποκουλτούρα’ για να αναφερθούμε σε αυτά τα συστατικά στοιχεία των πολιτικών κουλτουρών” (Almond & Verba 1989:26). Αν και εδώ οι υποκουλτούρες συναρτώνται άμεσα με την τυπολογία των συγγραφέων, είναι σημαντικό πως από τις απαρχές της μελέτης της πολιτικής κουλτούρας αναγνωρίστηκε πως αυτή δεν είναι ενιαία αλλά συντίθεται από διαφορετικές υποκουλτούρες. Βέβαια η αντίληψη τους είναι πολύ περιοριστική, καθώς οι κοινωνικές διαφορές που οδηγούν στο σχηματισμό υποκουλτουρών δεν έχουν να κάνουν μόνο με τους προσανατολισμούς απέναντι στο πολιτικό σύστημα. “Το άτομο ως φορέας κοινωνικής δράσης δεν είναι μονοδιάστατο. Αντίθετα ενυπάρχει σ’ αυτό ένα πλέγμα κοινωνικών θέσεων με σημείο αναφοράς τα διάφορα συστήματα κοινωνικών σχέσεων, στα οποία εμπλέκεται... Είναι απαραίτητο μελετώντας την πολιτική κουλτούρα μιας κοινωνίας να αναφερθούμε στις κοινωνικές/ταξικές υποκουλτούρες που τη συνθέτουν, δηλαδή σε πολιτισμικά υποσύνολα που συνδέονται με την ταξική δομή και που χαρακτηρίζονται από διαφοροποιημένη πολιτική πρόσληψη και συμπεριφορά” (Παντελίδου Μαλούτα 1992:57-58). Για την μελέτη των υποκουλτουρών με αυτή την έννοια συνήθως είναι καταλληλότερη και προτιμάται η χρήση ποσοτικών ερευνών.

Ο δεύτερος τρόπος δεν επικεντρώνεται σε ευρείες κοινωνικές κατηγορίες, αλλά σε σχετικά μικρές και συγκροτημένες ομάδες που συχνά βρίσκονται σε τέτοια απόσταση από τις γενικά αποδεκτές αξίες και πρακτικές που κάνουν θεαματικά αισθητή την παρουσία τους. Αυτός ο

τρόπος βρήκε την καλύτερη του έκφραση μέσα από τη μελέτη των νεανικών υποκουλτουρών της μεταπολεμικής Βρετανίας όπως τους Mods, τους Teddy Boys ή τους Punks (πχ Willis 1977, Hebdige 1988, Hall & Jefferson 1996). Αυτές οι υποκουλτούρες εκφράστηκαν με τόσο εντυπωσιακό τρόπο και απασχόλησαν σε τέτοιο βαθμό τα ΜΜΕ και την επιστημονική έρευνα που σε κάποιες μελέτες η υποκουλτούρα έφτασε να ορίζεται με βάση αυτές. Για παράδειγμα ο Cohen εξηγεί πως οι νεανικές υποκουλτούρες ήταν πολιτιστικές απόπειρες προσαρμογής των νέων στις μεταβαλλόμενες κοινωνικές συνθήκες· έτσι όρισε την υποκουλτούρα ως “έναν συμβιβασμό ανάμεσα σε δυο αντιφατικές ανάγκες: την ανάγκη [των νέων] να δημιουργήσουν και να εκφράσουν μια αυτονομία και μια διαφοροποίηση από τους γονείς... και την ανάγκη να συντηρήσουν τις γονεϊκές ταυτίσεις” (Cohen 1972). Φυσικά αυτός ο τρόπος δεν περιορίζεται στις νεανικές υποκουλτούρες, αλλά αναφέρεται σε οτιδήποτε είδους υποκουλτούρες συγκροτούν σχετικά συνεκτικές ομάδες με αίσθηση ένταξης σε αυτές (πχ οι υποκουλτούρες των χούλιγκανς ή των εργαζόμενων σε μια συγκεκριμένη επιχείρηση). Η μελέτη τέτοιου είδους υποκουλτουρών συνήθως γίνεται με ανθρωπολογικές μεθόδους, όπως με συμμετοχική παρατήρηση.

Αυτοί οι δυο τρόποι προσέγγισης των υποκουλτουρών δεν είναι αλληλοαποκλειόμενοι, αλλά αναφέρονται σε διαφορετικού είδους υποκουλτούρες. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως πρόκειται για διαφορά κλίμακας: ο πρώτος τρόπος βασίζεται σε κεντρικές κοινωνικές διαιρέσεις όπως αυτές που προκύπτουν με βάση την τάξη, το φύλο, τη φυλή ή την ηλικία, οι οποίες μάλιστα αλληλοτέμνονται, και ο δεύτερος επικεντρώνεται στο μικρότερο δυνατό σύνολο που μπορεί να μελετηθεί. Η χρήση ενός από τους δύο τρόπους εξαρτάται από τις προθέσεις κάθε έρευνας, καθώς και από την επιστημονική παράδοση απ' όπου προέρχεται ο κάθε ερευνητής ή ερευνήτρια.

Στην παρούσα έρευνα η έννοια της υποκουλτούρας χρησιμοποιείται κυρίως με τον πρώτο τρόπο, καθώς ο στόχος είναι ο εντοπισμός και η μελέτη των μεγάλων, κεντρικών πολιτικών και πολιτιστικών συστημάτων της ελληνικής κοινωνίας. Βέβαια αυτό δεν σημαίνει πως αυτές οι υποκουλτούρες θεωρούνται ομοιογενείς, ούτε πως στο εσωτερικό τους δεν υπάρχουν διακριτές και συνεκτικές υποκουλτούρες με τη δεύτερη έννοια.

1.4 Ταυτότητες και γενιές

Ο Richard Jenkins εξηγεί πως στις κοινωνικές επιστήμες τείνει να επικρατεί η ριζική διάκριση μεταξύ του ατομικού και του συλλογικού (Jenkins 2007:42). Οι υποθέσεις της παρούσας μελέτης υπονοούν ακριβώς το αντίθετο, καθώς εδώ γίνεται προσπάθεια να εντοπιστούν οι (συλλογικές) υποκουλτούρες μέσα από τις αντιλήψεις και τις πρακτικές των ατόμων. Ο ίδιος ο Jenkins υιοθετεί μια προσέγγιση σύμφωνα με την οποία το ατομικό και το συλλογικό είναι συστηματικά αλληλένδετα (Jenkins 2007:42-43), και μάλιστα στο σχετικό βιβλίο επανέρχεται συνεχώς στις ομοιότητες και τη στενή αλληλόδραση που υπάρχει μεταξύ των ατομικών και των συλλογικών ταυτοτήτων.

Η σύνδεση ατομικού και συλλογικού γίνεται φανερή με τις αναφορές της Σίβυλλας Δημητρίου-Κοτσώνης, με τρόπο που σχετίζεται στενά με την προβληματική αυτής της μελέτης. Η συγγραφέας ισχυρίζεται πως το ατομικό γούστο εκδηλώνεται στο σώμα μέσω συμπεριφορών, όπως είναι ο τρόπος με τον οποίο περπατάμε ή μιλάμε, και επίσης εγχαράσσεται στο σώμα κατά ορατό τρόπο, όπως είναι με τον τρόπο ντυσίματος ή με το μακιγιάζ. Και εξηγεί πως το γούστο που εκδηλώνεται ορατά με τέτοιο τρόπο αποτελεί καθρέφτη συλλογικών ταυτοτήτων, και πως μέσα από τη μελέτη του μπορούμε να ανιχνεύουμε τα πολλαπλά προφίλ των Ελλήνων (Δημητρίου-Κοτσώνη 2006:317-318).

Και στις δύο περιπτώσεις η σύνδεση του ατομικού και του συλλογικού προκύπτει μέσα από τη σύνδεση των ατομικών και των συλλογικών ταυτοτήτων. Είναι δύσκολο να αγνοηθεί εδώ η έννοια της ταυτότητας, καθώς οι υποκουλτούρες αποτελούν μια μορφή συλλογικών ταυτοτήτων, ενώ οι υπό μελέτη ατομικές πρακτικές και αντιλήψεις είναι στοιχεία που σχετίζονται στενά με την ατομική ταυτότητα.

Ο ορισμός της έννοιας της ταυτότητας δεν είναι απλή υπόθεση· άλλωστε έχει επισημανθεί ότι δεν υπάρχει συναίνεση όσον αφορά τον ορισμό της ταυτότητας, και πως είναι ακριβώς αυτός ο ακαθόριστος χαρακτήρας της που κάνει τόσο δημοφιλή την έννοια (Michael 1996:7). Έτσι, αντί ορισμού εδώ θα αναφερθούν τέσσερα βασικά χαρακτηριστικά της έννοιας της ταυτότητας.

Το πρώτο είναι πως οι ταυτότητες, τόσο οι ατομικές όσο και οι συλλογικές, δεν προϋπάρχουν, αλλά κατασκευάζονται (Hall 1996). Αυτή η θέση έχει τις ρίζες της στο στάδιο του καθρέφτη

που περιέγραψε ο Jacques Lacan. Σύμφωνα με τον Γάλλο ψυχαναλυτή το παιδί έχει μια κατακερματισμένη εικόνα του εαυτού του καθώς μπορεί να δει μόνο τα διάφορα ασύνδετα μέλη του σώματος του, μέχρι που να τον δει ολόκληρο στον καθρέφτη οπότε αποκτά για πρώτη φορά την αίσθηση του εαυτού του ως ολότητας (Lacan 1977). Η ιδέα του Lacan εντάχθηκε στην κοινωνική έρευνα κατά κύριο λόγο από τους θεωρητικούς του στρουκτουραλισμού. Ο Κύρκος Δοξιάδης, στο επίμετρο του στην ελληνική μετάφραση του S/Z του Barthes, υποστήριξε πως ο Lacan, με τη δεύτερη εκδοχή του κειμένου του για το στάδιο του καθρέφτη “σηματοδοτεί την έναρξη μιας ολόκληρης κριτικής κατεύθυνσης της μεταπολεμικής γαλλικής σκέψης που στοχεύει στην κατάδειξη της συγκρότησης του υποκειμένου - στη θεωρητική παραδοχή και ερευνητική διαπίστωση ότι το υποκείμενο δεν είναι μια προϋπάρχουσα, πρωταρχική οντότητα, αλλά κάτι που κατασκευάζεται, που συγκροτείται” (Barthes 2007:347).

Το δεύτερο είναι πως οι ταυτότητες συγκροτούνται σε σχέση με τους Άλλους. Αυτό υπονοείται επίσης στο στάδιο του καθρέφτη, καθώς αν η πρώτη συγκροτημένη εικόνα του εαυτού γίνεται μέσω του ειδώλου που βλέπουμε στον καθρέφτη, τότε δεν μπορούμε να αποκτήσουμε αντίληψη του εαυτού παρά μόνο από τη θέση του Άλλου (Woodward 1997:44-45). “Η ταυτότητα - ατομική, εθνική, θρησκευτική ή ταυτότητα του φύλου - δεν μπορεί να υπάρξει σε απομόνωση και αποκτά το νόημα της από τον Άλλο. Η αίσθηση του εαυτού είναι στενά συνδεδεμένη τόσο με την επίγνωση της παρουσίας του Άλλου όσο και με το ανήκειν σε μια ευρύτερη συλλογικότητα.” (Γκέφου-Μαδιανού 2006:44). Ωστόσο η συγκρότηση των ταυτοτήτων σε σχέση με τους Άλλους δεν προϋποθέτει τη γνώση του Άλλου. Ο Barthes μελετώντας τις γαλλικές ταινίες επιστημονικής φαντασίας διαπίστωσε πως οι εξωγήινοι των ταινιών έχουν ανθρωπομορφικά και γαλλικά χαρακτηριστικά, και εξήγησε πως η ετερότητα είναι η έννοια που αντιτίθεται περισσότερο στον “κοινό νου”, που είναι σχεδόν ανίκανος να συλλάβει τον Άλλο (Barthes 1979:79-81).

Το τρίτο είναι πως οι ταυτότητες συγκροτούνται μέσω της διαφοράς και του αποκλεισμού (Hall 1996, Woodward 1997). Η ταυτότητα δεν είναι το αντίθετο της διαφοράς, αλλά εξαρτάται από την διαφορά. Στις κοινωνίες αυτό επιτυγχάνεται μέσω συστημάτων ταξινόμησης, τα οποία εφαρμόζουν μια αρχή διαφοράς σε έναν πληθυσμό έτσι ώστε να τον διαχωρίζει σε δυο αντιτιθέμενες κατηγορίες, όπως είναι λευκός/μαύρος ή άνδρας/γυναίκα· τελικά οι ταυτότητες κατασκευάζονται αρνητικά, μέσω του αποκλεισμού, περιθωριοποιώντας τους “άλλους”

(Woodward 1997:29,35).

Και τέλος, το κάθε άτομο χαρακτηρίζεται από πολλαπλές και κατακερματισμένες ταυτότητες. Οι ταυτότητες είναι “μερικές, αποσπασματικές και θραυσματικές, ποτέ μοναδικές, αλλά πάντα πολλαπλές, συγκροτούμενες μέσα σε διαφορετικούς και συχνά ανταγωνιστικούς μεταξύ τους πολιτισμικούς λόγους, πρακτικές και θέσεις” (Γκέφου-Μαδιανού 2006:58). Το κάθε άτομο χαρακτηρίζεται από πολλαπλές και διασταυρούμενες ταυτότητες, όπως είναι για παράδειγμα η θρησκευτική, η φυλετική ή η σεξουαλική ταυτότητα, και έτσι η ατομική ταυτότητα προέρχεται από τη συνάντηση πολλαπλών συλλογικών ταυτοτήτων στο ίδιο πρόσωπο (Todorov 2009:100). Σχετικά έχει υποστηριχτεί πως οι παλιές, προνεωτερικές ταυτότητες, ήταν ενιαίες και λειτουργούσαν σταθεροποιητικά· ωστόσο η παγκοσμιοποίηση που χαρακτηρίζει τις νεότερες κοινωνίες αποσάθρωσε τις παλιές ταυτότητες, ξεριζώνοντας τις από τις κοινότητες και αφήνοντας μόνο ένα ομοιογενές παγκόσμιο μοντέλο στη θέση τους, και οδήγησε έτσι στην “κρίση ταυτότητας” (Woodward 1997:16, Hall 2003:401-411). Πάντως ο Stuart Hall θεωρεί πως η άποψη ότι οι ταυτότητες ήταν ενιαίες στο παρελθόν και έχουν αποδιάρθρωθεί πλήρως σήμερα είναι υπεραπλουστευτική (Hall 2003:411).

Αυτές οι παρατηρήσεις έχουν κάποιες συνέπειες ως προς το υπό μελέτη θέμα. Η σημαντικότερη από αυτές είναι πως αν το κάθε άτομο χαρακτηρίζεται από πολλαπλές και ενίοτε αντιφατικές ταυτότητες, τότε οι ελληνικές υποκουλτούρες που πρόκειται να εντοπιστούν δεν θα έχουν καθολικό χαρακτήρα ούτε η διάκριση μεταξύ τους θα είναι απόλυτα σαφής. Συνεπώς αναμένεται να χαρακτηρίζονται από εσωτερικές αντιφάσεις· αυτές οι υποκουλτούρες θα λειτουργούν περισσότερο ως ιδεατοί τύποι που περιγράφουν τα επικρατέστερα μοτίβα αντιλήψεων και πρακτικών, παρά ως μονολιθικοί και εσωτερικά ομοιογενείς.

Οι ταυτότητες είναι τόσο πιο ισχυρές όσο πιο νωρίς διαμορφώνονται στον ανθρώπινο βίο (Jenkins 2007:48,107-109). Έτσι ταυτίσεις όπως αυτές με το φύλο ή με την οικογένεια είναι αυτές που είναι πιο βαθιά ριζωμένες στο άτομο. Η ιδιαίτερη βαρύτητα που έχουν οι νεαρές ηλικίες δείχνει πως η διαμόρφωση των ατομικών ταυτοτήτων περνάει μέσα από τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης (Jenkins 2007:48). Μέσω της κοινωνικοποίησης τα άτομα διαμορφώνουν τις ταυτότητες τους και αποκτούν ένα σύνολο γνώσεων, αντιλήψεων και αξιών σε σχέση με την κοινωνία στην οποία ζούνε. Η διαδικασία της κοινωνικοποίησης συνεχίζεται βέβαια σε όλη

τη διάρκεια της ζωής, όμως οι πρώιμες κοινωνικοποιητικές εμπειρίες της παιδικής και της εφηβικής ηλικίας έχουν τον κεντρικό ρόλο στη διαμόρφωση του ατόμου, όπως έχει αποδειχτεί και από έρευνες (Dalton 1977). Και αφού η κοινωνικοποίηση είναι μια κοινωνική διαδικασία που εξαρτάται από τις γενικότερες κοινωνικές συνθήκες στις οποίες πραγματοποιείται, τότε οι μεταβολές στο κοινωνικό περιβάλλον έχουν σαν αποτέλεσμα τη διαφοροποιημένη κοινωνική και ιστορική εμπειρία της κάθε γενιάς (Παντελίδου Μαλούτα 1987:54-55).

Έτσι προκύπτει η έννοια της γενιάς, η οποία σχετίζεται εμμέσως αλλά σαφώς με την έννοια της ταυτότητας. Τα άτομα διαμορφώνουν τις ταυτότητες τους μέσω της κοινωνικοποίησης. Και εφόσον η κοινωνικοποίηση εξαρτάται από τις κοινωνικές συνθήκες, διαφορετικές συνθήκες οδηγούν σε διαφορετική κοινωνικοποίηση και συνεπώς στη δυναμική διαμόρφωση διαφορετικών ταυτοτήτων. Δηλαδή η γενιά αφορά τα άτομα που κοινωνικοποιήθηκαν σε παρόμοιες κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες, έτσι που όλα δέχονται κάποια κοινά κοινωνικοποιητικά μηνύματα και αποκτούν κάποια κοινά χαρακτηριστικά που αποκρυσταλλώνονται σε ταυτότητες.

Η έννοια της κοινωνικής γενιάς προτάθηκε από τον Karl Mannheim. Σύμφωνα με τον Mannheim, η γενιά περιλαμβάνει άτομα παραπλήσιας ηλικίας, τα οποία μοιράζονται μια κοινή θέση στον ιστορικό και κοινωνικό χώρο και που βιώνουν σε ένα βαθμό τα ίδια ιστορικά προβλήματα (Mannheim 1952). Σε αυτή την προσέγγιση βασίζεται η έννοια της πολιτικής γενιάς, η οποία δίνει έμφαση στις κοινές ιστορικές εμπειρίες που διαμορφώνουν τις πολιτικές στάσεις των ατόμων· η πολιτική γενιά αφορά “ένα σύνολο ατόμων που έζησαν τις ίδιες βασικές ιστορικές εμπειρίες κατά τη διαμόρφωση τους” (Rintala 1974:19). Η έννοια της πολιτικής γενιάς τονίζει ότι οι στάσεις και αντιλήψεις που αποκτούν τα άτομα κατά την κοινωνικοποίηση τους θα τους συνοδεύουν σε όλη τους τη ζωή, ανεξάρτητα της ηλικιακής κατηγορίας στην οποία ανήκουν, και συνεπώς αναμένεται μια σχετική σταθερότητα στις στάσεις και αντιλήψεις διαφορετικών γενιών, ανεξάρτητα από τη χρονική περίοδο κατά την οποία μελετώνται (Κακεπάκη 2006).

Δηλαδή τα άτομα που ανήκουν στην ίδια γενιά μοιράζονται την ίδια θέση στο ιστορικό γίνεσθαι μιας κοινωνίας και με αυτό τον τρόπο μπορούν να βιώσουν ένα συγκεκριμένο φάσμα εμπειριών· πρόκειται για έναν καθοριστικό ομογενοποιητικό παράγοντα που, παρά τις διαφορές στις εμπειρίες του κάθε ατόμου ανάλογα με χαρακτηριστικά όπως την ταξική θέση,

το φύλο ή τη φυλή του, επιδρά με παρόμοιο τρόπο στα άτομα της ίδιας γενιάς (Παντελίδου Μαλούτα 1987:87-92). Όπως αναφέρεται στο Παντελίδου Μαλούτα 1987, ο Ronald Inglehart έχει εξηγήσει την επίδραση της γενιάς ως εξής: αν υποθέσουμε πως ένα σημαντικό γεγονός συμβαίνει κάποια χρονική στιγμή όπου η γενιά 1 βρίσκεται σε ηλικία ωριμότητας και η γενιά 2 στο τέλος της παιδικής ηλικίας, αυτό το γεγονός θα προκαλέσει μόνο σχετικά επιφανειακή αλλαγή στις στάσεις της γενιάς 1, αλλά θα ασκήσει σημαντική επίδραση στους βασικούς προσανατολισμούς της γενιάς 2 που θα γίνουν αντιληπτές αρκετά χρόνια αργότερα, όταν αυτή η γενιά έρθει στο πολιτικό προσκήνιο (Inglehart 1971:126-127).

Όσον αφορά την επίδραση της γενιάς είναι ιδιαίτερα σημαντική η μελέτη του Inglehart σχετικά με τη μεταβολή των αξιών στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες (Inglehart 1977). Ο Inglehart ξεκινάει την μελέτη του υποστηρίζοντας ότι “οι αξίες των κατοίκων της Δύσης μετατοπίζονται από αυτές που δίνουν έμφαση στην υλική ευημερία και την φυσική ασφάλεια σε αυτές που δίνουν έμφαση στην ποιότητα ζωής... οι άνθρωποι τείνουν να ανησυχούν περισσότερο για τις άμεσες ανάγκες ή απειλές απ’ ότι για τα πράγματα που φαίνονται πιο απομακρυσμένα ή λιγότερο απειλητικά· συνεπώς, η επιθυμία για ομορφιά μπορεί να είναι περισσότερο ή λιγότερο καθολική, αλλά οι πεινασμένοι άνθρωποι είναι περισσότερο πιθανό να αναζητήσουν τροφή απ’ ότι αισθητική ικανοποίηση” (Inglehart 1977:3). Έτσι, ο συγγραφέας υποθέτει πως οι αξίες αλλάζουν εξαιτίας δυο σημαντικών φαινομένων των σύγχρονων κοινωνιών: πρόκειται πρώτον για την πρωτοφανή οικονομική αφθονία που επικράτησε μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, και δεύτερον στην απουσία πολέμων, έτσι που σήμερα οι περισσότεροι άνθρωποι στις αναπτυγμένες κοινωνίες είναι ασφαλείς και έχουν να φάνε. Αν, όπως υποστηρίζει ο Abraham Maslow, οι άνθρωποι ικανοποιούν τις ανάγκες τους ιεραρχικά, ανάλογα με το πόσο αναγκαίες είναι για την επιβίωση τους, τότε η ικανοποίηση των βασικών αναγκών της διατροφής και ασφάλειας αφήνει περιθώριο για την έκφραση άλλων, λιγότερο επείγουσών αναγκών (Inglehart 1977:19-24). Συνεπώς ο Inglehart εκτιμά πως η σημασία των “υλιστικών” αξιών, όπως είναι η πολιτική ή η οικονομική σταθερότητα, υποχωρεί στις νεώτερες γενιές που κοινωνικοποιήθηκαν μεταπολεμικά. Η σχετική ευημερία και ασφάλεια των συνθηκών κοινωνικοποίησης τους τις οδηγεί στην υιοθέτηση “μεταυλιστικών” αξιών, όπως είναι η ελευθερία του λόγου ή η έμφαση σε αισθητικές αναζητήσεις.

Για να εξετάσει την υπόθεση του ο Inglehart διεξήγαγε μια σειρά ερευνών σε αρκετές χώρες της Δυτικής Ευρώπης και στις ΗΠΑ την περίοδο 1970-1973 και έπειτα. Έτσι επιβεβαίωσε ότι

υπάρχει μια σημαντική μετάβαση από τις υλιστικές στις μεταυλιστικές αξίες στις αναπτυγμένες κοινωνίες, η οποία είναι ανεξάρτητη από την επίδραση άλλων παραμέτρων όπως την μόρφωση ή τη θέση στον κύκλο της ζωής. Επιπλέον, διαπίστωσε πως αυτή η μετάβαση είναι πιο έντονη στις χώρες που αναπτύχθηκαν ταχύτατα μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, όπως η Γερμανία, απ' ότι σε αυτές που είχαν ήδη ένα ικανοποιητικό επίπεδο ανάπτυξης, όπως η Βρετανία, και βέβαια ιδιαίτερα στους νέους και τις νέες.

Η μετάβαση στις μεταυλιστικές αξίες έχει σημαντικές συνέπειες όσον αφορά των χαρακτήρα των σύγχρονων κοινωνιών. Για παράδειγμα, ο Inglehart υποστηρίζει ότι τα άτομα που εξαντλούν τις δυνάμεις τους στην ικανοποίηση άμεσων υλικών αναγκών, τότε έχουν λιγότερη ενέργεια να δαπανήσουν για διαφορετικά, μη άμεσα ζητήματα· συνεπώς τα άτομα που ενστερνίζονται τις μεταυλιστικές αξίες θα έχουν “ευρύτερους ορίζοντες” από αυτά που ενστερνίζονται τις υλιστικές αξίες (Inglehart 1977:57), και οι αντίστοιχες μεταυλιστικές κοινωνίες θα είναι πιο ανοιχτές και κοσμοπολίτικες. Άλλες συνέπειες αφορούν σημαντικές αλλαγές στον πολιτικό προσανατολισμό των ατόμων· ο συγγραφέας υποστηρίζει, ανάμεσα σε άλλα, πως η επικράτηση των μεταυλιστικών αξιών αντιστρέφει την παραδοσιακή σύνδεση της εργατικής τάξης με την αριστερά και της μεσαίας τάξης με την δεξιά (Inglehart 1977:184).

Ο Inglehart μελέτησε τη μετάβαση στις μεταυλιστικές αξίες και σε μεταγενέστερες μελέτες του. Αξιοποιώντας δεδομένα ερευνών από 26 διαφορετικές χώρες, που πραγματοποιήθηκαν την περίοδο 1970-1988, παρατήρησε πως η μετάβαση στις μεταυλιστικές αξίες αποτελεί τμήμα μιας ευρύτερης διαδικασίας πολιτιστικών αλλαγών που σταδιακά αλλάζει ριζικά τα κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά χαρακτηριστικά των σύγχρονων κοινωνιών (Inglehart 1990). Ο Inglehart διευθύνει επίσης την Διεθνή Έρευνα Αξιών (World Values Survey), με την οποία έχουν διεξαχθεί πέντε κύματα συγκριτικών ποσοτικών ερευνών σχετικά με πολιτικές και κοινωνικές αντιλήψεις και αξίες των ατόμων σε συνολικά σχεδόν 100 χώρες από το 1981 μέχρι σήμερα. Σύμφωνα με τα δεδομένα αυτής της σειράς ερευνών, ο Inglehart διαπίστωσε πως η μεταβολή των αξιών δεν είναι διεθνές φαινόμενο, αλλά αφορά μόνο τις μεταβιομηχανικές αναπτυγμένες κοινωνίες, και επιπλέον πως οι διαφορές στα αξιακά συστήματα μεταξύ διαφορετικών χωρών παραμένουν σημαντικές παρά τη διάδοση των μεταυλιστικών αξιών (Inglehart & Welzel, 2005).

Οι θέσεις του Inglehart είναι ισχυρά τεκμηριωμένες, ώστε δεν θα πρέπει να προκαλέσει

έκπληξη αν παρατηρηθεί μια ανάλογη μετάβαση στην Ελλάδα. Σ' αυτή την περίπτωση αναμένεται πως οι ελληνικές υποκοουλτούρες θα σχηματίζονται σε σημαντικό βαθμό βάσει διαφορετικών γενιών.

1.5 Η σχέση κουλτούρας και πολιτικής

Από τη μέχρι στιγμής παρουσίαση έχει φανεί πως συνήθως η μελέτη της κουλτούρας και της πολιτικής γίνεται ξεχωριστά, και μάλιστα πως η μελέτη του κάθε αντικειμένου έχει καλλιεργηθεί από διαφορετικά επιστημονικά παραδείγματα. Υπάρχουν βέβαια εξαιρέσεις. Στο έργο του Νικηφόρου Διαμαντούρου έχει κεντρική θέση η κουλτούρα με την ανθρωπολογική της έννοια, και υποστηρίζει πως αυτή έχει πολλαπλές θετικές επιδράσεις στη μελέτη της πολιτικής: επιτρέπει την επικέντρωση της ανάλυσης στο μακρο-ιστορικό επίπεδο, τονίζει τις διαδικασίες που ευθύνονται για τους συλλογικούς διακανονισμούς που επιδρούν στην πολιτική, και βοηθά την κατανόηση των αποσπασματικών δεδομένων των ποσοτικών ερευνών (Diamandouros 1993:1-2). Παρόλα αυτά ο συνδυασμός της μελέτης της κουλτούρας και της πολιτικής παραμένει στόχος προς επίτευξη, και αυτός δεν μπορεί να κατακτηθεί μόνο με μια άθροιση των σχετικών ερευνών. Ωστόσο υπάρχουν θεωρίες που μπορούν να λειτουργήσουν ως συνδετικός κρίκος μεταξύ των δύο, οι οποίες παρουσιάζονται αμέσως παρακάτω.

α. Η ηγεμονία

Σ' αυτό το πλαίσιο έχει κεντρική σημασία η έννοια της ηγεμονίας που καθιερώθηκε από τον Αντόνιο Γκράμσι. Η ανάλυση αυτής της έννοιας παρουσιάζει διάφορες δυσκολίες, όπως και όλο το έργο του Γκράμσι.¹⁸ μάλιστα χρησιμοποιούσε την ηγεμονία με διάφορους τρόπους στα κείμενα του. Ωστόσο ο Paul Ransome επισήμανε τρία χαρακτηριστικά της: πως αποτελεί μια οργανική έννοια, περιγραφή μιας διαδικασίας διαπάλης· πως η ηγεμονία δεν είναι μια μεταφυσική δύναμη αλλά δημιουργείται, διατηρείται και αναπαράγεται από τα πραγματικά άτομα· και πως περιγράφει μια συνειδητή διανοητική διαδικασία που οδηγεί σε καλύτερη κατανόηση της υλικής πραγματικότητας και στη δημιουργία μιας νέας μορφής πολιτικής στρατηγικής και δράσης (Paul Ransome 1992:132-133).

¹⁸ Τα κείμενα του ήταν πολιτικά στρατευμένα και ως τέτοια δεν πληρούν ακαδημαϊκές προδιαγραφές, ενώ στα *Τετράδια της Φυλακής* αναγκαστικά έγραφε με τέτοιο τρόπο ώστε να μην τραβά την προσοχή της λογοκρισίας. Αρκετοί από τους όρους που χρησιμοποιούσε είναι δύσκολο να μεταφραστούν ικανοποιητικά από τα ιταλικά, και επιπλέον χρησιμοποιούσε συχνά τις ίδιες λέξεις για να περιγράψει διαφορετικές έννοιες. Τέλος η δημοτικότητα που απέκτησε αργότερα το έργο του οδήγησε σε πολλαπλές και αντιφατικές ερμηνείες (Ransome 1992). Επιπρόσθετα στην Ελλάδα υπάρχει το πρόβλημα της συνήθως κακής και επιλεκτικής μετάφρασης των κειμένων του.

Ο Γκράμσι υιοθέτησε τον όρο ηγεμονία από τα κείμενα της κομμουνιστικής διεθνούς των πρώτων ετών της δεκαετίας του 1920, στα οποία η ηγεμονία αναφέρονταν στην ανάγκη δημιουργίας μιας συλλογικής εργατικής συνείδησης. Αυτή την έννοια την επέκτεινε με τρεις τρόπους. Πρώτον, τόνισε πως η εργατική τάξη πρέπει να είναι ενωμένη όχι μόνο στα οικονομικά της προβλήματα και αιτήματα, αλλά να διαπνέεται και από πολιτιστική και ηθική ενότητα. Δεύτερον, επισήμανε την ανάγκη της εργατικής τάξης να εξασφαλίσει την υποστήριξη και άλλων κοινωνικών ομάδων που, τουλάχιστο με οικονομικούς όρους, είναι φιλικές απέναντι της. Τρίτον, χρησιμοποίησε την ηγεμονία όχι μόνο όσον αφορά την συγκρότηση της εργατικής τάξης, αλλά οποιασδήποτε τάξης συμπεριλαμβανομένης και της κυρίαρχης (Anderson 1976, Ransome 1992). Το τελευταίο σημείο είναι σημαντικό: ο Γκράμσι δεν ενδιαφέρονταν να προτείνει μόνο πως πρέπει να οργανωθεί η εργατική τάξη και πως να συγκροτήσει το δικό της ηγεμονικό μπλοκ, αλλά και να κατανοήσει το πως οργανώνεται και διατηρεί την εξουσία της η κυρίαρχη τάξη.

Από τους διάφορους τρόπους με τους οποίους χρησιμοποίησε ο Γκράμσι την ηγεμονία, ο πιο συνηθισμένος, αυτός που μας αφορά εδώ και που έχει ασκήσει την μεγαλύτερη επίδραση¹⁹, αφορά μια μορφή πολιτικού και κοινωνικού ελέγχου που βασίζεται στην πειθώ. “Η υπεροχή μιας κοινωνικής ομάδας εκδηλώνεται με δυο τρόπους, ως ‘κυριαρχία’ και ως ‘διανοητική και ηθική ηγεσία’. Μια κοινωνική ομάδα κυριαρχεί επί των ανταγωνιστικών ομάδων, τις οποίες τείνει να εξοντώσει ή να υποτάξει πιθανότατα και με τη χρήση φυσικής βίας· και ηγείται των συγγενικών και συμμαχικών ομάδων. Μια κοινωνική ομάδα μπορεί και πρέπει να ασκεί ήδη ηγεμονία πριν κατακτήσει την εξουσία (κι αυτή είναι πράγματι μια από τις προϋποθέσεις για να κατακτήσει την εξουσία)· συνεπώς γίνεται κυρίαρχη όταν ασκεί εξουσία, αλλά ακόμα και αν η εξουσία βρίσκεται αδιαφιλονίκητα στην κατοχή της θα πρέπει να συνεχίσει επίσης να ‘ηγείται’” (Gramsci 1971:57-58). Σύμφωνα με τον Γκράμσι λοιπόν, η κυρίαρχη ομάδα έχει στη διάθεση της δυο στρατηγικές ελέγχου: αυτή της άμεσης φυσικής βίας μέσω της αστυνομίας ή του στρατού, και αυτής της πειθούς ώστε τα υποκείμενα να αποδεχθούν εθελοντικά τις αρχές της και την κοσμοθεωρία της. Η ηγεμονία σχετίζεται με τον δεύτερο τρόπο ελέγχου. Συνεπώς, η έννοια της ηγεμονίας αναφέρεται στις κυρίαρχες κοινωνικές ομάδες που ασκούν εξουσία στις υποτελείς ομάδες όχι με τη βίαιη επιβολή, αλλά κυρίως κερδίζοντας τη συναίνεση τους, έτσι ώστε η εξουσία που τους ασκούν να μοιάζει νόμιμη και φυσική (Hall 1987). Η επίτευξη

¹⁹ Αναφέρομαι ιδιαίτερα στην επίδραση της έννοιας της ηγεμονίας στις πολιτισμικές σπουδές. Ενδεικτικά αναφέρω τα Hall 1987, Brantlinger 1990, Turner 1996, Clark et al. 1996.

της συναίνεσης προϋποθέτει ένα είδος δύναμης διαφορετικό από τη φυσική δύναμη· τη δύναμη να καθορίζονται οι δυνατές κοινωνικές ερμηνείες και επιλογές, τη δύναμη να ορίζεται το νόημα των πραγμάτων (Clarke et al. 1996). Με αυτό τον τρόπο οι κυρίαρχες ομάδες δεν εξουσιάζουν απλά, αλλά ηγούνται.

Επιπλέον η ηγεμονία δεν είναι κάτι στατικό που κανείς έχει ή δεν έχει, αλλά είναι αντικείμενο διαρκούς διεκδίκησης, αποτελεί μια διαδικασία μόνιμης διαπάλης. Δεν πρόκειται απλώς για μια κυρίαρχη τάξη που αποκτά την εξουσία και επιβάλλει την ιδεολογία της στις μάζες κατακτώντας έτσι την ηγεμονία, καθώς η δύναμη στις σύγχρονες κοινωνίες είναι κάτι που υπόκειται σε συνεχείς διαπραγματεύσεις και μετατοπίσεις (Brantlinger 1990). Το περιεχόμενο της δεν είναι δεδομένο, αλλά διαμορφώνεται και επαναπροσδιορίζεται συνεχώς ανάλογα με το μεταβαλλόμενο πλαίσιο στο οποίο ασκείται (Jones 2006). Η ηγεμονία λαμβάνει υπόψη τη θέση και τα αιτήματα ομάδων και τάξεων στις οποίες ασκείται - και οι οποίες συχνά προσπαθούν επίσης να την διεκδικήσουν - λειτουργώντας ως μια διελκυστίνδα μεταξύ πολλών αντιμαχόμενων ομάδων, όσο άνισες και να είναι αυτές. Το δε σημείο όπου “ισορροπεί” μετακινείται συνεχώς.

Το ερώτημα τι είναι ηγεμονικό και τι όχι είναι ιδιαίτερα δύσκολο να απαντηθεί, αφού το “ηγεμονικό” είναι κάτι πολύ σύνθετο και ευμετάβλητο. Όχι μόνο επειδή η ηγεμονία επαναπροσδιορίζεται συνεχώς ανάλογα με τις ισορροπίες των δυνάμεων που την διεκδικούν, αλλά και επειδή - όπως και οι υποκουλτούρες - είναι αποτέλεσμα και υπόκειται σε πολλαπλές κοινωνικές διαιρέσεις που αλληλοτέμνονται μεταξύ τους. Ομοίως, οι ομάδες που προσπαθούν να διεκδικήσουν την ηγεμονία ή να επιδράσουν σε αυτή το κάνουν με διαφορετικά σημεία αναφοράς· αρκεί να σκεφτεί κανείς τα πολυάριθμα κοινωνικά κινήματα και τις πολλαπλές τάξεις που έχει το καθένα από αυτά, τα οποία, εκτός από τα άμεσα αιτήματα τους, προσπαθούν να επαναπροσδιορίσουν διάφορες κεντρικές κοινωνικές έννοιες με διαφορετικό τρόπο από τον κυρίαρχο, ηγεμονικό (πχ negro vs black is beautiful), αντικατοπτρίζοντας τις πολλαπλές και σύνθετες κοινωνικές διαιρέσεις που εκφράζουν με τη δράση τους.

Με μαρξιστικούς όρους το επίπεδο στο οποίο ασκείται και διεκδικείται η ηγεμονία είναι αυτό του εποικοδομήματος²⁰ - δηλαδή το επίπεδο στο οποίο εντάσσεται η κουλτούρα και η

20 Δηλαδή με τους μαρξιστικούς όρους που ενστερνίζονταν ο ίδιος ο Γκράμσι. Η σύλληψη της ηγεμονίας έχει τέτοιες συνέπειες που συχνά θεωρείται πως ο Γκράμσι βρίσκεται σε πλήρη σύγκρουση με τον μαρξισμό: για παράδειγμα έχει υποστηρικτεί (μάλλον εύστοχα) πως έτσι που αντιλαμβάνεται τη δύναμη σαν κάτι που διαχέεται βρίσκεται πιο κοντά στη μικροφυσική της εξουσίας του Foucault παρά στους μηχανισμούς του

πολιτική. Με αυτή την προσέγγιση η κουλτούρα γίνεται κεντρικό πεδίο όπου διεξάγεται η πάλη για την ηγεμονία, και συνεπώς υπάρχουν ηγεμονικές και μη (υπο)κουλτούρες. Οι ηγεμονικές κουλτούρες δεν έχουν τη δυνατότητα να διατηρούν τη θέση τους χωρίς αντίσταση, αλλά συχνά βρίσκονται αντιμέτωπες με εναλλακτικές ή αντιηγεμονικές υποκουλτούρες. Όσο κι αν μια ηγεμονική ομάδα ή τάξη μπορεί να καθορίσει τον συνολικό τόνο της φυσιογνωμίας μιας κοινωνίας, ορίζοντας ποια είναι η κυρίαρχη κουλτούρα, υπάρχουν πάντα μέλη των ηγεμονευόμενων ομάδων και τάξεων που αρνούνται να αποδεχτούν τη συναίνεση και να ενσωματωθούν στην κυρίαρχη κουλτούρα, και δημιουργούν τις δικές τους εναλλακτικές υποκουλτούρες που αμφισβητούν ή προκαλούν άμεσα την κυρίαρχη κουλτούρα και την ηγεμονία της (Δεμερτζής 1989).

Στο έργο του ο Γκράμσι αναφέρεται στον “κοινό νου” - ως κάτι κοινό σε μια ομάδα ή σε μια κοινωνία - και υποστηρίζει πως ένα ηγεμονικό μπλοκ προκειμένου να κατακτήσει ή να διατηρήσει την ηγεμονία πρέπει να διαμορφώσει τον κοινό νου σύμφωνα με τις προθέσεις του. Μόνο που δεν υπάρχει μόνο ένας κοινός νους, αλλά το κάθε άτομο ή ομάδα μπορεί να έχει διαφορετικές και αντιφατικές συνειδήσεις, που προέρχονται από τη διασταύρωση των πολλαπλών κοινωνικών διαιρέσεων και των ιδιοτήτων και εμπειριών που προκύπτουν από αυτές. Σ' αυτή την περίπτωση ένα ηγεμονικό μπλοκ πρέπει να μπορέσει να συμβιβάσει τις υπάρχουσες αντικρουόμενες συνειδήσεις, και σύμφωνα με τον Γκράμσι στην Ιταλία της εποχής του αυτό το έκανε πετυχημένα η καθολική εκκλησία. Έχει υποστηριχτεί πως σε πολλές σύγχρονες κοινωνίες αυτό τον ρόλο έχουν αναλάβει τα ΜΜΕ (Jones 2006:54) και με αυτό τον τρόπο έχουν κεντρική θέση στη διαμόρφωση και τη διατήρηση της ηγεμονίας. Συνεπώς είναι εύλογο να δεχτεί κανείς πως, για να εντοπιστεί σήμερα το περιεχόμενο της ηγεμονίας σε μια κοινωνία, καθώς και οι μεταβολές που υφίσταται, ίσως ο καλύτερος τρόπος είναι να παρακολουθησει τι προβάλλεται από τα ΜΜΕ και τι ερμηνεία τους δίνεται. Ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζονται τα κοινωνικά ζητήματα, τα δομεί παράλληλα κατά συγκεκριμένο τρόπο, καταδεικνύοντας αλλά και εμπεδώνοντας την ηγεμονία.

Ο Tony Bennett είχε επισημάνει πως ένα από τα προτερήματα της έννοιας της ηγεμονίας είναι πως τονίζει ότι οι πολιτικές και ιδεολογικές ερμηνείες των πολιτιστικών πρακτικών δεν διατηρούν ένα σταθερό και αναλλοίωτο νόημα, αλλά διεκδικούνται και μεταβάλλονται.

κράτους του Althusser (Brantlinger 1990). Όμως, όπως έχει παρατηρήσει και ο Richard Johnson, ο Γκράμσι είναι περισσότερο “λενινιστής” απ’ ότι παρουσιάζεται (Johnson 1995:590). Άλλωστε ήταν από τις ηγετικές φυσιογνωμίες του ιταλικού κομμουνιστικού κόμματος και μελετούσε την ηγεμονία όχι ακαδημαϊκά, αλλά επειδή ήθελε να μάθει πως μπορεί η εργατική τάξη να φτιάξει το δικό της ηγεμονικό μπλοκ (Ransome 1992).

Πρόκειται για έναν από τους κεντρικούς μηχανισμούς με τους οποίους διεξάγεται η διεκδίκηση της ηγεμονίας, και από αυτόν προκύπτουν μεγάλες δυνατότητες πολιτικής αξιοποίησης της κουλτούρας (Bennett et al. 1986). Η ηγεμονία λοιπόν συνδέει άμεσα την πολιτική με την κουλτούρα, και ειδικότερα με τις πολιτιστικές πρακτικές.

Η κυρίαρχη ομάδα ή τάξη (ή μια συμμαχία ομάδων ή τάξεων) συνεπώς, για να εξουσιάζει, δεν αρκεί να κατακτήσει το “μονοπώλιο της φυσικής βίας”, αλλά πρέπει επίσης να γίνει ηγεμονική ώστε να εξασφαλίσει την κοινωνική συναίνεση. Αυτό επιτυγχάνεται κυρίως στο επίπεδο της κουλτούρας, όπου προσπαθεί να καθορίσει τις δικές της αρχές, αξίες και πρακτικές ως τις επιθυμητές για όλο το κοινωνικό σύνολο, προωθώντας τη θετική ερμηνεία της δικής της υποκουλτούρας, που έτσι γίνεται η κουλτούρα, και την αρνητική των αντίπαλων υποκουλτουρών, και με αυτό τον τρόπο αποκτάει μια ηθική υπεροχή η οποία τη νομιμοποιεί. Ταυτόχρονα, όποιες ομάδες ή τάξεις αρνούνται να υποταχθούν ή επιθυμούν να διεκδικήσουν την εξουσία, πρέπει να προκαλέσουν τις κυρίαρχες ομάδες και στο πεδίο της κουλτούρας ώστε να μπορέσουν να γίνουν οι ίδιες ηγεμονικές. Επιπλέον, όποιες ομάδες αρνούνται να αποδεχτούν την κυρίαρχη, ηγεμονική κουλτούρα, και ενστερνίζονται εναλλακτικές υποκουλτούρες, εμμέσως αμφισβητούν την εξουσία της καθώς έτσι αμφισβητούν το παράδειγμα στο οποίο στηρίζεται. Με αυτό τον τρόπο η διεκδίκηση της εξουσίας, το κεντρικό διακύβευμα της πολιτικής, διεξάγεται και στο επίπεδο της κουλτούρας. Η κουλτούρα (μπορεί να) είναι πολιτική και αντιστρόφως.

Β. Η ικανότητα της διάκρισης

Η μελέτη του Pierre Bourdieuu περί της *Διάκρισης* σχετίζεται στενά με την έννοια της ηγεμονίας και μπορεί επίσης να συνδέσει την πολιτική με την κουλτούρα. Σύμφωνα με τα δεδομένα της έρευνας του όσον αφορά τις προτιμήσεις και τις γνώσεις στη μουσική, ο Bourdieuu εντόπισε τρία σύμπαντα γούστων, που χοντρικά αντιστοιχούν σε συγκεκριμένα εκπαιδευτικά επίπεδα και κοινωνικές τάξεις. Πρόκειται για “το νόμιμο γούστο - δηλαδή το γούστο των νόμιμων έργων... [που] αυξάνει με το σχολικό επίπεδο και εγγίζει την υψηλότερη συχνότητα του στα τμήματα της κυρίαρχης τάξης τα πλουσιότερα σε σχολικό κεφάλαιο· το ‘μέσο’ γούστο - που συγκεντρώνει τα ελάσσονα έργα από τις μείζονες τέχνες... [που] είναι συχνότερο στις μεσαίες τάξεις παρά στις λαϊκές τάξεις ή στα ‘διανοούμενα’ τμήματα της κυρίαρχης τάξης· το ‘λαϊκό’ γούστο, τέλος - που αντιπροσωπεύεται εδώ από την επιλογή έργων της λεγόμενης ‘ελαφράς’ μουσικής ή της υποβαθμισμένης λόγω της διάχυσης λόγιας μουσικής... [που] βρίσκει τη

μέγιστη συχνότητά του στις λαϊκές τάξεις και ποικίλλει αντιστρόφως ανάλογα προς το σχολικό κεφάλαιο” (Bourdieu 2002:59). Η ύπαρξη αυτών των τριών συμπάντων γούστων διαπιστώθηκε και από τις προτιμήσεις σε άλλες μορφές πολιτιστικών πρακτικών, όπως τον κινηματογράφο, τη φωτογραφία ή τις διατροφικές συνήθειες.

Ο Bourdieu εξήγησε πως η ισχυρή σχέση που παρατηρείται μεταξύ των ικανοτήτων σε θέματα όπως η μουσική και του σχολικού κεφαλαίου δεν είναι να δυνατό να αποδοθεί στην επίδραση του εκπαιδευτικού συστήματος,²¹ και υποστηρίζει πως το σχολικό κεφάλαιο είναι το “το εγγυημένο προϊόν των συσσωρευμένων αποτελεσμάτων της πολιτισμικής μεταβίβασης που εξασφαλίζεται από την οικογένεια και της πολιτισμικής μεταβίβασης που εξασφαλίζεται από το σχολείο” (Bourdieu 2002:65). Δηλαδή τα ταξικά συγκροτημένα σύμπαντα γούστων οφείλονται στις ανισότητες που υπάρχουν στην κατανομή του πολιτισμικού κεφαλαίου, μια μορφή του οποίου είναι οι τίτλοι σπουδών. Σύμφωνα με τον Bourdieu, το πολιτισμικό κεφάλαιο μπορεί να αποκτηθεί με δυο διαφορετικούς τρόπους: με τον κληρονομημένο, όπου το υποκείμενο αποκτά τη συσσωρευμένη γνώση των προηγούμενων γενιών και τα υλικά της στηρίγματα, και με τον επίκτητο όπου το υποκείμενο βασίζεται στις γνώσεις που παίρνει μέσα από τον σχολικό θεσμό ή τις προσπάθειες αυτομόρφωσης του. Και το πολιτισμικό κεφάλαιο βρίσκεται σε τρεις καταστάσεις: την ενσωματωμένη κατάσταση που πρόκειται για μια μακρά διαδικασία εκμάθησης από πλευράς του ατόμου το οποίο αυτοκαλλιεργείται ή στο οποίο μεταδίδεται το πολιτισμικό κεφάλαιο των προηγούμενων γενιών· την αντικειμενοποιημένη κατάσταση που αφορά υλικά στηρίγματα του πολιτισμικού κεφαλαίου όπως την κατοχή βιβλίων ή έργων τέχνης· και την θεσμοποιημένη κατάσταση που πρόκειται για την αντικειμενικοποίηση του πολιτισμικού κεφαλαίου υπό τη μορφή τίτλων σπουδών (Bourdieu 1999:78-83). Έτσι οι τίτλοι σπουδών που αποδίδει το σχολικό σύστημα πιστοποιούν την κατοχή του κληρονομημένου ή μη πολιτισμικού κεφαλαίου, η ποσότητα του οποίου αυξάνεται καθώς βελτιώνεται η ταξική θέση. “Το ενσωματωμένο πολιτισμικό κεφάλαιο των προηγούμενων γενεών λειτουργεί ως ενός είδους προβάδισμα και προκαταβολή... που εξασφαλίζει με την πρώτη στον νεοεισερχόμενο το παράδειγμα της πραγματοποιημένης σε οικεία πρότυπα κουλτούρας, επιτρέποντας του να ξεκινήσει ευθύς εξαρχής, δηλαδή με τον πλέον ασυνείδητο και αδιόρατο τρόπο, την απόκτηση των θεμελιακών στοιχείων της νόμιμης κουλτούρας” (Bourdieu 2002:114-115).

21 Άλλωστε σε μεταγενέστερη έρευνα ο Bourdieu έδειξε πως η πρόσβαση στην εκπαίδευση δεν είναι καθόλου ισότιμη, αλλά αναπαράγει τις ταξικές ανισότητες (Bourdieu & Passeron 1996).

Έτσι οι ανώτερες τάξεις, οι πιο πλούσιες σε πολιτισμικό κεφάλαιο, αποκτούν την ικανότητα της διάκρισης. Πρόκειται για μια αισθητική αντίληψη της “καθαρής” τέχνης που ζητάει από τον θεατή να αναπαράγει την αρχική διαδικασία μέσω της οποίας ο καλλιτέχνης παρήγαγε το έργο τέχνης, η οποία προϋποθέτει την κατοχή πολιτισμικού κεφαλαίου και δίνει την αίσθηση υπεροχής που προσφέρει το “καθαρό” βλέμμα. Αυτό το βλέμμα δεν είναι άσχετο από την ανάγκη των λίγων να παραμένουν ολιγάριθμοι και να μάχονται ενάντια στο πλήθος, σε μια εποχή που η άμεση πρόσβαση στα προϊόντα της τέχνης είναι δυνατή σε όλους· οι λίγοι λοιπόν πρέπει να διαφοροποιηθούν με την ιδιαίτερη ικανότητα κατανόησης που διαθέτουν. “Τίποτα επομένως δε διακρίνει τόσο αυστηρά τις διαφορετικές τάξεις όσο η διάθεση που απαιτείται αντικειμενικά από τη νόμιμη κατανάλωση των νόμιμων έργων, η δεξιότητα να υιοθετούν μια καθαυτό αισθητική οπτική γωνία σε σχέση με αντικείμενα που έχουν ήδη συγκροτηθεί αισθητικά... ή να επιστρατεύουν τις αρχές μιας ‘καθαρής’ αισθητικής στις πλέον συνηθισμένες επιλογές της συνηθισμένης ύπαρξης, σε θέματα μαγειρικής, για παράδειγμα, ρούχων ή διακόσμησης” (Bourdieu 2002:82). Έτσι η απόκτηση πολιτισμικού κεφαλαίου, όσο κι αν οι κάτοχοι του θεωρούν τους εαυτούς τους ανιδιοτελείς, είναι ένα είδος επένδυσης. Πάντως ο Bourdieu κάνει μια διπλή διάκριση του κατεχόμενου κεφαλαίου σε οικονομικό και πολιτισμικό· η αναλογία μεταξύ της κατοχής αυτών των δυο ειδών κεφαλαίων προκαλεί σημαντικές διαφορές στις πολιτιστικές πρακτικές των κυρίαρχων τάξεων καθώς και αντιπαράθεση ή σύγκρουση μεταξύ των “διανοούμενων” και των “εύπορων” τμημάτων τους.

Σύμφωνα με τον Bourdieu, απέναντι στην διάκριση των ανώτερων τάξεων οι άλλες τάξεις δεν αντιτάσσουν μια δική τους, διαφορετική διάκριση· τα μέλη των διαφορετικών κοινωνικών τάξεων δεν ξεχωρίζουν τόσο από το βαθμό στον οποίο αναγνωρίζουν τη νόμιμη κουλτούρα, η οποία γίνεται αποδεκτή από τους περισσότερους, όσο από το βαθμό στον οποίο την γνωρίζουν. Ειδικότερα η σχέση της μικροαστικής τάξης με την κουλτούρα χαρακτηρίζεται από το χάσμα ανάμεσα στη γνώση και την αναγνώριση. Παρόλα αυτά, τα μέλη των μικροαστικών στρωμάτων κάνουν ό,τι μπορούν για να κρύψουν την άγνοια τους και να αποτίσουν φόρο τιμής στην πολιτισμική νομιμότητα, εκδηλώνοντας έτσι την “πολιτισμική καλή θέληση”. Γι’ αυτό στρέφονται προς τη “μέση” κουλτούρα, η οποία περιέχει αναφορές στη νόμιμη κουλτούρα και επιτρέπει τη σύγχυση μαζί της· άλλωστε η μέση κουλτούρα σκέφτεται τον εαυτό της σε αντιπαράθεση με την “χυδαιότητα”. Απ’ την άλλη οι λαϊκές τάξεις δεν έχουν ούτε τα οικονομικά, ούτε τα πολιτισμικά μέσα για να αποκτήσουν τίποτα παραπάνω από τα αναγκαία αγαθά, και έτσι η ανάγκη επιβάλλει ένα γούστο ανάγκης όπου κυριαρχεί μια

πραγματιστική αισθητική στην οποία δεν έχει θέση το ανώφελο. Ωστόσο η “προσαρμογή σε μια κυριαρχημένη αισθητική συνεπάγεται κάποια μορφή αποδοχής της κυριαρχίας” (Bourdieu 2002:428) και “η λαϊκή ‘αισθητική’ είναι μια κυριαρχημένη ‘αισθητική’, που είναι ακατάπαυστα αναγκασμένη να προσδιορίζεται σε σχέση με τις κυρίαρχες αισθητικές” (Bourdieu 2002:83). Έτσι τα μέλη των λαϊκών τάξεων, όπως και τα μέλη των μικροαστικών, χορηγούν στη νόμιμη κουλτούρα μια καθαρά λεκτική αναγνώριση, παρόλο που βρίσκεται εκτός της λογικής τους.

Ο Bourdieu εφαρμόζει αυτό το σχήμα και στην πολιτική, υποστηρίζοντας πως οι γνώμες που δίνονται στις έρευνες Πολιτικής Επιστήμης σχετίζονται στενά με τις ιδιότητες των ερωτώμενων: οι “νομιμότεροι” δρώντες - τα άτομα που είναι πιο πλούσια σε πολιτισμικό κεφάλαιο - αισθάνονται περισσότερο νομιμοποιημένοι να απαντήσουν και να γνωμοδοτήσουν, και τους χωρίζει ένα χάσμα από τα άτομα των λαϊκών στρωμάτων που εκδηλώνεται με την έλλειψη απάντησης ή την υποεκπροσώπηση τους στο δείγμα.

Αν και ο Bourdieu δεν αναφέρεται στην έννοια της ηγεμονίας, θα μπορούσε να υποστηριχτεί πως το σχήμα περί διάκρισης αποτελεί σχεδόν εφαρμογή της. Καθώς ο Bourdieu περιγράφει πώς οι ανώτερες τάξεις πετυχαίνουν να επιβάλλουν τη δική τους αισθητική σχεδόν στο σύνολο της κοινωνίας, χρησιμοποιώντας την για να κυριαρχήσουν στις κατώτερες τάξεις, εξηγεί με ποιο τρόπο είναι δυνατό να εφαρμόζεται και να διατηρείται η ηγεμονία: η αποδοχή της “νόμιμης κουλτούρας” από πλευράς των κυριαρχούμενων τάξεων είναι ένας από σημαντικότερους τρόπους με τους οποίους επιτυγχάνεται η συναίνεση τους και ακολουθούν την ηγεσία των ανώτερων τάξεων. Ο Bourdieu βρίσκεται κοντά στο να περιγράψει την έννοια της ηγεμονίας, όταν υποστηρίζει πως “ο κυρίαρχος είναι εκείνος ο οποίος καταφέρνει να επιβάλλει τους κανόνες της δικής του αντίληψης, να γίνεται αντιληπτός όπως αντιλαμβάνεται τον εαυτό του... αντιθέτως, μια από τις θεμελιώδεις διαστάσεις της αλλοτρίωσης ενυπάρχει στο γεγονός ότι οι κυριαρχούμενοι πρέπει να λογαριάζουν με μια αντικειμενική αλήθεια της τάξης τους που δεν έχουν φτιάξει” (Bourdieu 1999:103). Βέβαια μια σημαντική αδυναμία της προσέγγισης του είναι πως τονίζει μόνο την πλευρά των κυρίαρχων, χωρίς να δείχνει πώς μπορούν οι κυριαρχούμενοι να διεκδικήσουν την ηγεμονία. Αλλά ούτε και αυτό το σημείο διαφεύγει τελείως από τον προβληματισμό του: “τα ίδια αυτά εργαλεία της ανάλυσης, μορφωτικό επίπεδο ή κοινωνική καταγωγή, διακυβεύονται στους αγώνες” (Bourdieu 2002:135).

Αρκετοί μελετητές εφάρμοσαν το σχήμα του Bourdieu μέσα από εμπειρικές έρευνες, με κάποιες να το επιβεβαιώνουν, ενώ άλλοι υποστήριξαν πως η κουλτούρα ως σημείο διάκρισης ήταν χαρακτηριστικό μόνο της Γαλλίας ή της Ευρώπης την εποχή που έκανε την έρευνα του ο Bourdieu (DiMaggio & Mohr 1985, Van Eijck 1997, DeGraaf et al. 2000). Ίσως η πιο σημαντική συνεισφορά είναι αυτή του Richard Peterson που σε έρευνα του για τα μουσικά γούστα στις ΗΠΑ διαπίστωσε πως τα ανώτερα στρώματα δεν ξεχωρίζουν τόσο με τα ιδιαίτερα γούστα τους, αλλά κυρίως από το γεγονός πως έχουν μια πληθώρα γούστων, σε αντίθεση με τα κατώτερα στρώματα που έχουν προτίμηση μόνο σε ένα ή το πολύ δύο είδη μουσικής. Έτσι υποστήριξε πως σήμερα τα ανώτερα στρώματα δεν χαρακτηρίζονται από το νόμιμο γούστο αλλά από την “πολιτιστική πολυφαγία” (cultural omnivore) αντίθετα με την “πολιτιστική μονοφαγία” (cultural univore) των κατώτερων - που επίσης σημαίνει ότι τα κατώτερα στρώματα διαφοροποιούνται έντονα μεταξύ τους ανάλογα με το μοναδικό τους γούστο. Αυτό συμβαίνει επειδή σήμερα το κοινωνικό στάτους κερδίζεται με τη γνώση και συμμετοχή σε πολλές, αν όχι σε όλες τις μορφές πολιτιστικών πρακτικών (Peterson 1992). Την τάση μετάβασης από το νόμιμο γούστο στην πολιτιστική πολυφαγία έδειξαν και μεταγενέστερες μελέτες, τουλάχιστον όσον αφορά τις ΗΠΑ και την Αυστραλία (Emmison 2003, DiMaggio & Mukhtar 2004). Ωστόσο αυτή η θέση δεν απορρίπτει την σύλληψη περί διάκρισης, αλλά την επικαιροποιεί, καθώς μπορεί να αλλάζει το περιεχόμενο της διάκρισης, αλλά η ουσία του σχήματος του Bourdieu συνεχίζει να ισχύει. Επιπλέον έχει το προτέρημα ότι τονίζει τη σημασία των διαφορών στα γούστα μεταξύ των μεσαίων και κατώτερων τάξεων.

Εκτός από το ότι το σχήμα περί διάκρισης σχετίζεται με την ηγεμονία και εμμέσως συνδέει την κουλτούρα με την πολιτική, κάποιες επιμέρους πλευρές του έχουν σημασία για την παρούσα έρευνα - παρόλο που ούτε οι προθέσεις της περιλαμβάνουν την μελέτη της ικανότητας της διάκρισης στην Ελλάδα, ούτε τα δεδομένα της προσφέρονται για κάτι τέτοιο.

1.6 Η μελέτη της (πολιτικής) κουλτούρας στην Ελλάδα

α. Η αποσπασματικότητα της έρευνας

Στην Ελλάδα η μελέτη της κουλτούρας και της πολιτικής ακολουθούν κατά κανόνα ριζικά διαφορετικούς δρόμους. Όσον αφορά την πολιτική, και ειδικότερα την πολιτική κουλτούρα, καταγράφεται πλούσιο ερευνητικό έργο τις τελευταίες δύο με τρεις δεκαετίες, το οποίο

προσέφερε πολλές γνώσεις για την ελληνική πολιτική κουλτούρα (πχ ΕΚΚΕ 1988, ΕΚΚΕ 1990, Δεμερτζής 1994, Λυριντζής κα 1996, καθώς και η *ευρωπαϊκή κοινωνική έρευνα* που αξιοποιείται στο Καφετζής κα 2007). Το 1994 έγινε μια απόπειρα σύνοψης των κεντρικών χαρακτηριστικών της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας σε τρία σημεία: πρώτον στην υπερπολιτικοποίηση των Ελλήνων, δεύτερον στην ιδιότυπη πρόσμιξη ιδιωτικού και δημοσίου με αποτέλεσμα την υποαναπτυγμένη κοινωνία πολιτών και το υπεραναπτυγμένο κράτος, και τρίτον στην έντονη παρουσία παραδοσιακών στοιχείων (Δεμερτζής 1994α:18). Το δεύτερο και το τρίτο χαρακτηριστικό συνεχίζουν να εντοπίζονται μέχρι και σήμερα από τις περισσότερες έρευνες (πχ Μουζέλης & Παγουλάτος 2003, Πανταζόπουλος 2007, Σωτηρόπουλος 2007), αν και η θέση περί υποαναπτυγμένης κοινωνίας των πολιτών και υπερτροφικού κράτους έχει αμφισβητηθεί (Βούλγαρης 2006). Όσον αφορά το πρώτο σημείο έχει αμφισβητηθεί η ισχύς του (Παντελίδου Μαλούτα 1990, Καφετζής 1994) και σήμερα φαίνεται πως η τάση έχει αντιστραφεί και τα δεδομένα δείχνουν πως επικρατεί η “αποπολιτικοποίηση” των Ελλήνων (πχ Δεμερτζής & Καφετζής 1996, Κακεπάκη 2006), αν και πρόκειται για μια τάση που έχει επίσης αμφισβητηθεί (Διακουμάκος 2009).²²

Σε αντίθεση με την μελέτη της πολιτικής κουλτούρας, η μελέτη της κουλτούρας και των πολιτιστικών πρακτικών είναι περιορισμένη και συχνά προβληματική. Σε αυτό συντελεί και το γεγονός πως ενώ για την πολιτική κουλτούρα μοιάζει να έχει διαμορφωθεί ένα επιστημονικό παράδειγμα που τροφοδοτεί τη μελέτη της, περισσότερο ή λιγότερο κριτικά, η κουλτούρα είναι κυρίως περιστασιακό αντικείμενο έρευνας. Μια τάση αφορά τη διεξαγωγή ποσοτικών ερευνών που συνήθως, έμμεσα ή άμεσα, είναι επηρεασμένες από την θετικιστική και την συμπεριφορική παράδοση. Έχουν γίνει δυο τέτοιες έρευνες από το ΕΚΚΕ (Γαρδίκη κα 1987/88, Μυριζάκης 1997, Τεπέρογλου κα 1999) που όμως χαρακτηρίζονται από την έλλειψη συμπερασμάτων βασισμένα σε θεωρία καθώς περιορίζονται κατά βάση στην παρουσίαση ποσοτικών δεδομένων, ενώ κάποιες αδυναμίες στα ερωτηματολόγια τους περιορίζουν την ερμηνευτική αξία των ευρημάτων τους. Αρκετό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι δυο έρευνες του Εθνικού Κέντρου Βιβλίου και η έρευνα της Αλεξάνδρας Κορωναίου (Κορωναίου 1992, ΕΚΕΒΙ 1999, ΕΚΕΒΙ 2004)· όμως στην περίπτωση των ερευνών του ΕΚΕΒΙ τα πλούσια ποσοτικά τους δεδομένα δεν έχουν αξιοποιηθεί, ενώ η έρευνα της Κορωναίου περιορίζεται στους έφηβους και επικεντρώνεται στα ΜΜΕ. Τέλος ένα περιοδικό είχε αναθέσει έρευνα πολιτιστικών πρακτικών σε εταιρία δημοσκοπήσεων (Highlights 2006), που όμως στερείται οποιουδήποτε

²² Για παρουσίαση της ανάπτυξης και των τάσεων της Πολιτικής Επιστήμης στην Ελλάδα βλέπε Diamandouros & Spourdalakis 1991, Σπουρδαλάκης 1997, Λυριντζής 2002.

θεωρητικού πλαισίου στον σχεδιασμό της έρευνας ή στην ερμηνεία των δεδομένων της.

Όσο για τις πιο θεωρητικές μελέτες της κουλτούρας, μέχρι πρόσφατα φαίνεται πως κυριαρχούσαν οι θεωρίες της μάζας που “ανακαλύφθηκαν” και υιοθετήθηκαν στην Ελλάδα την δεκαετία του '80, όταν είχαν ήδη ξεπεραστεί από την διεθνή έρευνα της κουλτούρας. Αυτή η τάση εκφράστηκε κυρίως με τη μετάφραση και επιμέλεια έργων των θεωρητικών της σχολής της Φραγκφούρτης ή των ελιτιστών στοχαστών κατά τις δεκαετίες του '80 και '90 (πχ Adorno et al. 1984, Λιβιεράτος & Φραγκούλης 1989, Λιβιεράτος & Φραγκούλης 1991). Αξιοσημείωτες εξαιρέσεις αποτελούν η μελέτη του Δαμιανάκου για το ρεμπέτικο (Δαμιανάκος 2001) καθώς και οι μελέτες του Αστρινάκη για τις νεανικές υποκουλτούρες των εργατικών συνοικιών της δυτικής Αττικής (Αστρινάκης 1991, Αστρινάκης & Στυλιανούδη 1996). Τα τελευταία χρόνια έχουν αρχίσει να δημοσιεύονται αξιόλογες μελέτες νέων ερευνητών που λαμβάνουν υπόψη τις σύγχρονες προσεγγίσεις της διεθνούς έρευνας της κουλτούρας (πχ Σουλιώτης 2001, Ιωάννου 2001, Οικονόμου 2005, Μποζίνης 2007). ωστόσο μέχρι στιγμής πρόκειται περισσότερο για μεμονωμένες μελέτες επιμέρους θεματικών που απέχουν πολύ από το να συγκροτήσουν έναν επιστημονικό κλάδο με αντικείμενο την μελέτη της κουλτούρας.

Ανεξάρτητα από το επίπεδο στο οποίο βρίσκεται η μελέτη της κουλτούρας και της πολιτικής κουλτούρας στην Ελλάδα, είναι βέβαιο πως σχεδόν πάντα μελετώνται απομονωμένες η μία από την άλλη, σαν να πρόκειται για δυο σαφώς διακριτά αντικείμενα.²³ Η έρευνα της πολιτικής και της κουλτούρας, ή έστω της πολιτικής και των πολιτιστικών πρακτικών που εξετάζονται ιδιαίτερα εδώ, παραμένει κατά κανόνα αποσπασματική, προσεγγίζοντας χωριστά το κάθε αντικείμενο, χωρίς να υπάρχει ενδιαφέρον για το πως συνδέονται και αλληλοεπηρεάζονται μεταξύ τους αλλά και με άλλα κοινωνικά πεδία.

Ωστόσο η σύλληψη περί πολιτισμικού δυισμού που πρότεινε ο Νικηφόρος Διαμαντούρος (Diamandouros 1993&1994, Διαμαντούρος 2000) αποτελεί μια θεωρητική συνεισφορά η οποία μπορεί να συνδέσει την πολιτική με την κουλτούρα και να προσφέρει ένα ερμηνευτικό σχήμα ειδικά για την Ελλάδα, το οποίο μπορεί να αξιοποιηθεί στο πλαίσιο αυτής της μελέτης.

²³ Να σημειωθεί πάντως ότι ο Νικηφόρος Διαμαντούρος ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για τη μελέτη της σχέσης μεταξύ της πολιτικής και της κουλτούρας (με την ανθρωπολογική έννοια της λέξης) και μάλιστα αναφέρεται σε *politics and culture* (Diamandouros 1993). Βλέπε σχετικά αμέσως παρακάτω.

Β. Ο πολιτισμικός δυϊσμός

Ο Διαμαντούρος υποστηρίζει (Diamandouros 1993&1994, Διαμαντούρος 2000) πως η μετάβαση των χωρών από ένα παραδοσιακό προκαπιταλιστικό περιβάλλον σε ένα σύγχρονο καπιταλιστικό δεν γίνεται πάντα ομαλά, αλλά μπορεί να γίνει αποσπασματικά, οδηγώντας στην εμφάνιση διχασμένων κοινωνιών. Οι παράγοντες που ενθαρρύνουν μια ομαλή μετάβαση περιλαμβάνουν την θετική σχέση κράτους και κοινωνίας καθώς και την πρώιμη εκβιομηχάνιση. Οι χώρες που δεν διακρίνονται από αυτά τα χαρακτηριστικά δεν μπορούν να εμφανίσουν πολιτιστικές διαδικασίες ολοκλήρωσης που θα έδιναν ηγεμονική νομιμοποίηση στη νέα τάξη πραγμάτων, αλλά αντίθετα σ' αυτές προκύπτουν ανταγωνιστικές πολιτιστικές παραδόσεις. Στις χώρες της ύστερης εκβιομηχάνισης η ισχύς των δυνάμεων που ευνοούσαν δομικές αλλαγές ήταν τέτοια που εξασφάλισε τη μόνιμη παρουσία τους στην πολιτική ζωή, όμως όχι αρκετή για να εκτοπίσουν τα αντίπαλα συμφέροντα που συνδέονταν με την παραδοσιακή τάξη πραγμάτων. Η αδυναμία κάποιας πλευράς να αποκτήσει μόνιμη υπεροχή προκάλεσε διαρκή διαίρεση στις κοινωνίες αυτών των χωρών. Η συνύπαρξη αυτών των δύο τάσεων είναι το φαινόμενο που ο Διαμαντούρος ονομάζει “πολιτισμικό δυϊσμό”.

Η Ελλάδα εντάσσεται σε αυτό το γενικό σχήμα: κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα συγκροτήθηκε ένα ελληνικό κράτος με την εισαγωγή δυτικών και φιλελεύθερων πολιτικών θεσμών, σε μια κοινωνία με παραδοσιακές, προκαπιταλιστικές δομές, που ήταν προϊόν της Βυζαντινής και οθωμανικής κληρονομιάς (Διαμαντούρος 2000:38, Τσουκαλάς 1993:18). Αποτέλεσμα αυτού του ριζικού αναπροσανατολισμού των σχέσεων κράτους και κοινωνίας ήταν έντονες κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές συγκρούσεις. Σχηματίστηκαν έτσι δυο βασικές ελληνικές κουλτούρες που διατηρούν διαχρονικά περίπου τα ίδια χαρακτηριστικά και έχουν διαμορφώσει τη δυναμική της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας. Πρόκειται για τις κουλτούρες που ονομάζει *reformist culture* και *underdog culture* στο πρωτότυπο αγγλικό κείμενο (Diamandouros 1993&1994) και που στην ελληνική μετάφραση αποδίδονται ως “μεταρρυθμιστική” και “παρωχημένη” κουλτούρα αντίστοιχα (Διαμαντούρος 2000). “Η παραλλαγή... που λειτουργεί ως κύριο εργαλείο ανάλυσης είναι το δίπολο ‘μεταρρυθμιστική’ - ‘παρωχημένη’ πολιτισμική παράδοση ή κουλτούρα. Το υπόβαθρο που το στηρίζει είναι η αντιδιαστολή της πολιτισμικής παράδοσης που έχει τις ρίζες της στην Αναγέννηση, τη Μεταρρύθμιση και την Αντιμεταρρύθμιση, την Επιστημονική Επανάσταση και τον Διαφωτισμό με εκείνη που εδράζεται στις ιστορικές εμπειρίες του Βυζαντίου, της Ορθοδοξίας, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (ως συστήματος διακυβέρνησης) και της Τουρκοκρατίας... Βασικό

χαρακτηριστικό του προτεινόμενου σχήματος ερμηνείας είναι ότι καθεμιά από τις δύο αυτές παραδόσεις συγκροτεί ένα ολοκληρωμένο σύστημα θεώρησης, κατανόησης και νοηματοδότησης του κόσμου και του ιστορικού γίνεσθαι” (Διαμαντούρος 2000:12-13) Σύμφωνα με τον Διαμαντούρο, τα κοινωνικά στρώματα που διαθέτουν τις αναγκαίες οικονομικές, πολιτικές και πολιτιστικές δεξιότητες για να αντιμετωπίσουν το μεταβαλλόμενο περιβάλλον είναι αυτά που αποτελούν τους φορείς της “μεταρρυθμιστικής” κουλτούρας· αντίστροφα η έλλειψη αυτών των πόρων και δεξιοτήτων διακρίνει τα στρώματα που αποτελούν τους φορείς της “παρωχημένης” κουλτούρας (Διαμαντούρος 2000:14).

Η “παρωχημένη” κουλτούρα επιδιώκει τη διατήρηση της παραδοσιακής τάξης πραγμάτων και αντιλαμβάνεται τις μεταβολές ως κινδύνους που απαιτούν άμυνα. Χαρακτηρίζεται από “έκδηλη εσωστρέφεια, έντονα κρατικιστικό προσανατολισμό σε συνδυασμό με βαθιά διχοστασία απέναντι στον καπιταλισμό και το μηχανισμό της αγοράς, συνειδητή προτίμηση προς τον πατερναλισμό και τον προστατευτισμό μαζί με μια παρατεταμένη προσκόλληση σε προκαπιταλιστικές πρακτικές. Ακόμη, η ίδια παράδοση χαρακτηρίζεται από ένα σύμπαν ηθικών αισθημάτων, μεταξύ των οποίων κυριαρχούν συχνά αρχέγονες ταυτίσεις με στενές αντιλήψεις και αδιαλλαξίες απέναντι σε κάθε τι ξένο, έναν λανθάνοντα αυταρχισμό... και, τέλος, από μια αμφίθυμη αντίληψη για κάθε ανανέωση” (Διαμαντούρος 2000:41). Επιπλέον συνδέεται στενά με τον ορθόδοξο χριστιανισμό και υποβαθμίζει την αξία του ατόμου, ενώ χαρακτηρίζεται από έναν ξενοφοβικό αμυντικό εθνικισμό που υπερδιογκώνει τη διεθνή σημασία της Ελλάδας και ταυτόχρονα συμπορεύεται με τα θύματα της Δύσης. Διακρίνεται από έλλειψη εμπιστοσύνης στους θεσμούς και στα άτομα καθώς και από πρακτικές πατρωνίας και μια εργαλειακή αντίληψη της πολιτικής. Τέλος χαρακτηρίζεται από αίσθηση μόνιμης απειλής, αδικίας και καταδίωξης, αποτέλεσμα της μειονεκτικής θέσης που βρίσκεται στο μεταβαλλόμενο περιβάλλον. “Συνοπτικά, αυτή η παράδοση μπορεί να περιγραφεί ως μια ισχυρότατη παρωχημένη κουλτούρα που, τόσο στο επίπεδο των μαζών όσο και σε εκείνο των ελίτ, εμπεδώθηκε με το πέρασμα του χρόνου κατ’ εξοχήν στα ευρύτατα, παραδοσιακά, εσωστρεφή και λιγότερο ανταγωνιστικά στρώματα και τομείς της ελληνικής κοινωνίας” (Διαμαντούρος 2000:53).

Αντιθέτως, η “μεταρρυθμιστική” κουλτούρα, όπως υποστηρίζει ο Διαμαντούρος, αντιμετωπίζει τις μεταβολές ως ευκαιρίες και επιδιώκει δομικές αλλαγές και μεταρρυθμίσεις. Στηρίζεται στις παραδόσεις του Διαφωτισμού, είναι κοσμική και εξωστρεφής, εμπνέεται από τη Δύση και

ζητάει στήριγμα από αυτή. Προωθεί μεταρρυθμίσεις με στόχο τον εξορθολογισμό στο πλαίσιο του πολιτικού και οικονομικού φιλελευθερισμού, επιφυλάσσει ρυθμιστικό ρόλο για το κράτος, είναι δεκτική στις καινοτομίες και έρχεται σε ρήξη με το παρελθόν. Αντιμετωπίζει τη δημοκρατία ως ένα μακροχρόνιο στόχο που αξίζει να επιδιωχθεί, προκρίνοντας την διαμεσολαβημένη άσκηση της εξουσίας και μια διευρυνόμενη και όχι περιοριστική εννοιολόγηση των πολιτικών και ανθρώπινων δικαιωμάτων, ενώ χαρακτηρίζεται από την εμπιστοσύνη στους θεσμούς και στα άτομα. Επιπλέον την διακρίνει ένας κοσμοπολίτικος, δυναμικός εθνικισμός που είναι προσανατολισμένος στη βιομηχανική Δύση. Συνολικά “πρόκειται για μια μεταρρυθμιστική κουλτούρα, της οποίας το ‘όραμα κοινωνίας’ διαμορφώθηκε σε μεγάλο βαθμό από τις εμπειρίες και τις αντιλήψεις της ελληνικής αστικής διασποράς και των εγχώριων συμμάχων της. Αντλεί σε μεγάλο βαθμό από το φιλελεύθερο, δυτικό μοντέλο μετάβασης στη νεωτερικότητα μέσω του μηχανισμού της αγοράς και της εσωτερικής πολιτικής, ευνοεί τις μετριοπαθείς και σταδιακές αλλαγές και αποδίδει προνομιακό ρόλο στην κοινωνία ως προς τις σχέσεις της με το κράτος” (Διαμαντούρος 2000:62).

Ο Διαμαντούρος επισημαίνει πως χρησιμοποιεί τις έννοιες της “μεταρρυθμιστικής” και της “παρωχημένης” κουλτούρας ως βεμπεριανούς ιδεότυπους. Επιπλέον τονίζει πως από την εποχή της συγκρότησης του ελληνικού κράτους ο πολιτισμικός δυϊσμός, αν και μπορεί κατά περιόδους να εκφράζεται περισσότερο από συγκεκριμένους θεσμούς ή ομάδες, τέμνει εγκάρσια την ελληνική κοινωνία και τους σχηματισμούς της. “Οι δυο αντίπαλες κουλτούρες δεν ταυτίζονταν ξεκάθαρα με κάποιο συγκεκριμένο κόμμα. Μια προσεκτική ματιά στα δεδομένα επιβεβαιώνει ότι, αν και μια λαϊκιστική θεώρηση της δημοκρατίας αποτελούσε το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του λόγου που άρθρωναν το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ, παρόμοιες απόψεις διατυπώνονταν και μέσα στο συντηρητικό στρατόπεδο... Οι δυο αντίπαλες κουλτούρες διαπερνούσαν σε μεγάλο βαθμό τα κύρια πολιτικά κόμματα και δεν μπορούν να υπαχθούν σε εύκολες, μονοδιάστατες κατηγοριοποιήσεις με κομματικές δομές” (Διαμαντούρος 2000:81-83).

Αν και το σχήμα περί πολιτισμικού δυϊσμού παρουσιάζεται με τον πιο εκτενή τρόπο και στην πιο καθαρή του μορφή σε αυτό το βιβλίο του Διαμαντούρου (Διαμαντούρος 2000), δεν πρόκειται για τον μόνο που το υποστήριξε. Πριν από αυτόν είχε αναπτύξει μια παρόμοια θέση ο Ηλίας Κατσούλης, που ισχυρίστηκε πως η Ελλάδα είναι μια μεταβατική κοινωνία που πορεύεται από έναν τύπο “κλειστής” προς έναν τύπο “ανοιχτής” κοινωνίας. Ο κλειστός

χαρακτήρας της ελληνικής κοινωνίας οδήγησε σε μια αντίστοιχη κλειστή και αμυντική πολιτική κουλτούρα, που ενστερνίζονται τα παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα που νιώθουν να απειλούνται, και η οποία διακρίνεται από μια αμυντική, εσωστρεφής τάση διατήρησης των κεκτημένων που αποτελεί εμπόδιο στις διαδικασίες εκσυγχρονισμού (Κατσούλης 1988). Ο δε Κωνσταντίνος Τσουκαλάς έχει εξηγήσει πως στην Ελλάδα εισήχθησαν τυπικά σύγχρονοι αστικοί, φιλελεύθεροι θεσμοί, σε μια κοινωνία που ήταν προκαπιταλιστική και χαρακτηριζόταν από παραδοσιακές δομές. Σε αυτή την αντίφαση αποδίδονται φαινόμενα όπως είναι οι πελατειακές σχέσεις ή οι φαινομενικά ανορθολογικές πρακτικές των ατόμων και του κράτους (Τσουκαλάς 1981, 1991 & 1993). Οι μελέτες του Τσουκαλά άσκησαν σημαντική επίδραση, η οποία φαίνεται για παράδειγμα στις θέσεις του Αντώνη Παπαρίζου, ο οποίος επισήμανε πως οι διαφωτιστικές ιδέες είναι δύσκολο να διαποτίσουν τους τρόπους αντίληψης και πράξης των Ελλήνων καθώς εισήχθησαν από τα άνω και δεν αναδείχθηκαν μέσα από ρήξεις στο εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας, στην οποία αντιθέτως έχει πολύ ισχυρή θέση η θρησκεία. Έτσι τα εκσυγχρονιστικά αιτήματα και οι αντιλήψεις που προήλθαν από την εμπειρία του ευρωπαϊκού διαφωτισμού ανασυντέθηκαν με βάση τις βιωμένες παραδοσιακές αντιλήψεις, αν και η ιδεολογική σημασία των προταγμάτων του διαφωτισμού παραμένει σημαντική (Παπαρίζος 1994). Ο ίδιος ο Διαμαντούρος υποστήριζε περίπου τις ίδιες θέσεις με τον Τσουκαλά αρκετό καιρό πριν διατυπώσει τη σύλληψη περί πολιτισμικού δυϊσμού (Diamandouros 1983, Διαμαντούρος 1991), σύλληψη η οποία φαίνεται πως βασίστηκε σε αυτό τον προβληματισμό.

Ο Τσουκαλάς και οι μελετητές που στηρίχτηκαν στο έργο του, όπως ο Παπαρίζος, αναδεικνύουν την σύγκρουση μεταξύ παραδοσιακών και εκσυγχρονιστικών δυνάμεων, που είναι από τα κεντρικά θέματα του πολιτισμικού δυϊσμού, και εξηγούν πως στην ελληνική κοινωνία επικρατούν οι παραδοσιακές θέσεις. Αυτό είναι κάτι που έχει διαπιστωθεί και από δεδομένα ερευνών και έχει επισημανθεί επανειλημμένα (πχ Τσουκαλάς 1983, Λίποβατς 1991, Λίποβατς 1994, Δημητρίου-Κοτσώνη 2006). Ενδεικτικά ο Λίποβατς υποστήριξε πως “η ελληνική εθνική ταυτότητα χαρακτηρίζεται από τα εξής ιδιαίτερα στοιχεία: την αποτυχία του εκσυγχρονισμού της κοινωνίας από ενδογενείς δυνάμεις· την αντεστραμμένη σχέση έθνους και κράτους· το αμυντικό σύνδρομο αυτοαποκλεισμού από τα διεθνή πράγματα· τη συνενοχή Εκκλησίας και κράτους· τη μετάθεση εσωτερικών προβλημάτων σε εθνικά ζητήματα· τη διαιώνιση της μυθολογικής νοοτροπίας· την απάρνηση της αντιφατικής πραγματικότητας· τον διχασμό της ταυτότητας ανάμεσα σε Ευρώπη και Ανατολή” (Λίποβατς 1994:125). Πρόκειται για

χαρακτηριστικά που ο Διαμαντούρος αποδίδει στην “παρωχημένη” κουλτούρα, και τα οποία σύμφωνα με τον Λίποβατς επιβιώνουν κάθε προσπάθειας εκσυγχρονισμού καθώς την διαστρέφουν από μέσα.

Η σύλληψη περί πολιτισμικού δυϊσμού έχει ασκήσει σημαντική επίδραση στη μελέτη της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας. Ενδεικτικά, τα ποσοτικά δεδομένα στο Μαλούτας κα 2007 φαίνεται πως επιβεβαιώνουν αυτό το σχήμα, στο οποίο μάλιστα οι συγγραφείς αναφέρονται ρητά. Διαπιστώνουν, για παράδειγμα, πως η αυτοτοποθέτηση στον άξονα αριστεράς - δεξιάς ελάχιστα σχετίζεται με την απόρριψη ή μη των μεταναστών, κάτι που βρίσκεται σε συμφωνία με τη θέση του Διαμαντούρου ότι ο πολιτισμικός δυϊσμός διατρέχει όλους τους θεσμούς της ελληνικής κοινωνίας. Αυτή η θέση εξηγεί την περιορισμένη σχέση του υποκειμενικού ιδεολογικού αυτοπροσδιορισμού στην αποδοχή του ξένου, η οποία μπορεί να εξηγηθεί καλύτερα από την επίδραση της “μεταρρυθμιστικής” και της “παρωχημένης” κουλτούρας.

Ο πολιτισμικός δυϊσμός έχει γίνει όμως και αντικείμενο ισχυρών κριτικών. Για παράδειγμα ο Γιάννης Βούλγαρης έχει επισημάνει επίσης τη συνύπαρξη μιας “εκσυγχρονιστικής” και μιας “παραδοσιακής” κουλτούρας στην Ελλάδα (Βούλγαρης 2008:342-343, 354-355). Ωστόσο δεν αποδέχεται πως πρόκειται για δυο διακριτές υποκουλτούρες που βρίσκονται σε σύγκρουση, όπως μοιάζει να υποστηρίζει ο Διαμαντούρος, αλλά υποστηρίζει πως πρόκειται για την πρόσμιξη αντιφατικών αντιλήψεων και αξιών στα ίδια άτομα και ομάδες (Βούλγαρης 2007:60, Βούλγαρης 2008:343). Πάντως η θέση του Βούλγαρη δεν αντιφάσκει με αυτή του Διαμαντούρου, αλλά είναι δυνατό να ισχύουν και οι δύο εξίσου. Πράγματι, τα ερευνητικά δεδομένα φαίνεται να επιβεβαιώνουν και τις δύο: οι ιστορικές μελέτες του Τσουκαλά αποτελούν ισχυρή βάση στην οποία μπορεί να στηριχτεί η κεντρική ιδέα του Διαμαντούρου, ενώ τα δεδομένα της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας υποστηρίζουν τον Βούλγαρη (πχ Δραγώνα 2007).

Επίσης ο Δεμερτζής έχει παρατηρήσει πως η αναγωγή της αντιπαλότητας ανάμεσα σε παράδοση και εκσυγχρονισμό στη δεσπόζουσα σήμερα διαιρετική τομή είναι πρόωρη, και πως ακόμα κι αν υπήρχε μια τέτοια διαιρετική τομή είναι αδόκιμο να αναχθεί η δυναμική ολόκληρου του πολιτικού πεδίου σε μια μόνο διαιρετική τομή που κυριαρχεί επί των υπολοίπων. Επιπλέον επισημαίνει πως η αντιπαράθεση της παράδοσης στον εκσυγχρονισμό παραβλέπει πρώτον ότι δεν υπάρχει μία μόνο παράδοση, και δεύτερον πως δεν είναι δυνατό

να υπάρχει εκσυγχρονισμός χωρίς να στηρίζεται ο ίδιος σε κάποια παράδοση (Δεμερτζής 1994α:26).²⁴ Τέλος ο Δεμερτζής επισημαίνει ότι η *underdog* κουλτούρα δύσκολα μπορεί να συγκροτήσει επαρκή αναλυτική κατηγορία για τη μελέτη της ελληνικής κοινωνίας, καθώς είναι δύσκολο να εντάξει κανείς στους “καταφρονεμένους” πολιτικές δυνάμεις ή νοοτροπίες που είναι δεσπόζουσες επί πάνω από ενάμιση αιώνα (Δεμερτζής 1994α:24). Ως προς το τελευταίο όμως νομίζω πως αδικεί τον Διαμαντούρο, καθώς ο δεύτερος αφενός αναγνωρίζει ότι η “παρωχημένη” κουλτούρα διαθέτει αριθμητική υπεροχή (Διαμαντούρος 1997:70, Διαμαντούρος 2000:55-57), και αφετέρου με την επιλογή του όρου “*undedog*” αναφέρεται στο ότι αυτή η κουλτούρα διακατέχεται από την αίσθηση ότι είναι καταφρονεμένη και αδύναμη, όχι στο ότι είναι πραγματικά αδύναμη (και άλλωστε αν ήταν πραγματικά αδύναμη δεν θα είχε επιβιώσει για τόσο μεγάλο διάστημα).

Σε αυτές τις κριτικές θα μπορούσε να προστεθεί και μια άλλη κριτική ως προς τρία σημεία. Το πρώτο είναι πως η θέση του Διαμαντούρου περί “ομαλής” μετάβασης από ένα “παραδοσιακό προκαπιταλιστικό” περιβάλλον σε ένα “σύγχρονο καπιταλιστικό”, που αποτελεί την αφετηρία της προβληματικής του, χαρακτηρίζεται από δυτικοκεντρισμό. Βασική της προϋπόθεση είναι η παραδοχή ότι ο δρόμος ανάπτυξης που χάραξαν τα κράτη της Δυτικής Ευρώπης είναι το πρότυπο προς το οποίο πρέπει να συγκλίνουν όλα τα υπόλοιπα, αποδεχόμενος έτσι μια ευθύγραμμη, τελεολογική πορεία της ιστορίας, η παρέκκλιση από την οποία προκαλεί “δυσάρεστες” επιπλοκές όπως το φαινόμενο του πολιτισμικού δυϊσμού.²⁵ Στο βαθμό που κάποιες από τις χώρες των γεωγραφικών περιοχών που αναφέρει, συμπεριλαμβανομένης της Ελλάδας, προσπάθησαν όντως να ακολουθήσουν αυτό το μοντέλο ανάπτυξης, οι παρατηρήσεις που κάνει στη συνέχεια είναι δυνατό να ισχύουν εκ των πραγμάτων· ωστόσο ο δυτικοκεντρισμός που χαρακτηρίζει τη σκέψη του συγγραφέα προκαλεί ερωτηματικά ως προς το περιεχόμενο και το στόχο της θεωρίας που αναπτύσσει.

Το δεύτερο σημείο αφορά την ιστορική ανασκόπηση που κάνει για να εντοπίσει τις ρίζες της

²⁴ Όμως στο κείμενο του που ακολουθεί στον ίδιο τόμο αποδίδει σύγχρονα χαρακτηριστικά της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, όπως την ατροφία της κοινωνίας των πολιτών ή την ξενοφοβία, στην παράδοση που προκύπτει από τον πατριμονιαλιστικό χαρακτήρα της κεντρικής κοσμικής εξουσίας στο Βυζάντιο (Δεμερτζής 1994β:60-69). Με αυτό τον τρόπο πλησιάζει πολύ τον Διαμαντούρο ως προς την παρουσίαση της “παρωχημένης” κουλτούρας, και μάλιστα με τρόπο που αναπαράγει κάτι που θεωρώ σημαντική αδυναμία του σχήματος του Διαμαντούρου, όπως εξηγείται στο δεύτερο σημείο της κριτικής που ασκείται αμέσως παρακάτω.

²⁵ Δυσάρεστες σύμφωνα με τον Διαμαντούρο, όπως υποδηλώνεται από το γεγονός ότι υποστηρίζει σθεναρά πως στην σύγχρονη εποχή είναι δυνατό να ξεπεραστεί ο πολιτισμικός δυϊσμός με την επικράτηση της “μεταρρυθμιστικής” κουλτούρας. Σχετικά βλέπε και το τρίτο σημείο της κριτικής.

“παρωχημένης” κουλτούρας, όπου φτάνει να αναφέρεται στις “οδυνηρές εμπειρίες” της άλωσης της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς και “στις διατηρούμενες μνήμες από τη σύγκρουση με αφορμή τις Σταυροφορίες... που κατέληξαν στην κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους” (Διαμαντούρος 2000:43-44). Η αδυναμία αυτής της προσέγγισης είναι πως μοιάζει να αποδίδει γραμμικά τις σύγχρονες πρακτικές και αντιλήψεις σε ιστορικά γεγονότα που συνέβησαν ακόμα και οκτώ αιώνες πριν· είναι δύσκολο να δεχτεί κανείς ότι η συλλογική εμπειρία, και μάλιστα σε εποχές που οι έννοιες του κράτους ή του ελληνισμού ήταν ανύπαρκτες ή είχαν εντελώς διαφορετικό περιεχόμενο από το σύγχρονο, μπορεί να καθορίζει σε τέτοιο βαθμό και με τέτοια ακρίβεια τις αντιλήψεις των υποκειμένων τόσο καιρό μετά. Έχουν προφανώς μεσολαβήσει πολλές άλλες εμπειρίες και γεγονότα που βρίσκονται πολύ πιο κοντά στις σύγχρονες συνθήκες, που διατηρούνται πιο ζωντανά στη συλλογική μνήμη και συνεπώς επιδρούν περισσότερο στις αντιλήψεις των σημερινών υποκειμένων. Επιπλέον έχει υποστηριχθεί πως η ιστορία δεν είναι ουδέτερη και πως δεν απαρτίζεται απλώς από μια σειρά γεγονότων, αλλά πως τα γεγονότα και συνεπώς η ιστορία γίνονται συνεχώς αντικείμενο ερμηνείας, και οι ερμηνείες που δίνονται εξαρτώνται από τους σύγχρονους συσχετισμούς δυνάμεων - θέση που έχει υποστηριχτεί συχνά από τις σύγχρονες μελέτες της κουλτούρας (πχ Said 1996, Hall & Gieben 2003). Αν το δεχτεί κανείς αυτό γίνεται φανερό πως οι καθιερωμένες ερμηνείες της ιστορίας δεν δίνουν κατ' ανάγκη ικανοποιητικές πληροφορίες όσον αφορά τη συλλογική εμπειρία μιας ιστορικής περιόδου και της επίδρασης που ενδέχεται να άσκησε. Θεωρώ λοιπόν πως ο συγγραφέας παίρνει τις σύγχρονες αντιλήψεις που χαρακτηρίζουν την “παρωχημένη” κουλτούρα και τις μετατρέπει σε αντικειμενικά χαρακτηριστικά που την διαμόρφωσαν, ενώ από άλλες μελέτες φαίνεται πως αυτές αναπτύχθηκαν μάλλον παράλληλα (πχ Τσουκαλάς 1981).

Το τελευταίο σημείο αφορά την αξιολογική διάκριση που κάνει ο συγγραφέας μεταξύ των δυο κουλτουρών. Ενώ στον πρόλογο τονίζει πως πρόκειται για μεθοδολογικά εργαλεία και πως θεωρούνται αξιακά ισότιμες (Διαμαντούρος 2000:19), όλο το έργο δείχνει μια σαφέστατη υποστήριξη της “μεταρρυθμιστικής” κουλτούρας· μάλιστα σε άλλο του κείμενο έχει παρουσιάσει μια στρατηγική με την οποία μπορεί να επικρατήσει η “μεταρρυθμιστική” κουλτούρα (Διαμαντούρος 1997). Η αξιολογική διάκριση που κάνει φαίνεται και από την επιλογή του να εγκρίνει ως μετάφραση του περίπου ουδέτερου όρου *underdog culture* το υποτιμητικό “παρωχημένη” κουλτούρα.²⁶ Η θέση του γίνεται πιο προφανής στο δεύτερο μισό

²⁶ Είναι επίσης χαρακτηριστικό πως σε κείμενο του που είχε προηγηθεί της ελληνικής μετάφρασης του *Πολιτισμικού Δυισμού*, ο ίδιος ο Διαμαντούρος αποδίδει την “unddog” κουλτούρα ως “λαϊκιστική”

του βιβλίου, όπου παρουσιάζει την αντιπαράθεση των δυο κουλτουρών στη μεταπολίτευση· ενδεικτικά, αναφέρει ως ένδειξη αντίστασης της “παρωχημένης” κουλτούρας τις “σχεδόν συνεχείς κινητοποιήσεις και διαμαρτυρίες των υπαλλήλων της θλιβερά αναποτελεσματικής γραφειοκρατίας και του ευρύτερου δημοσίου τομέα εναντίον διαφόρων μέτρων που αποσκοπούσαν στη βελτίωση της διοίκησης (πχ μετατάξεις, απολύσεις, αναδιοργάνωση αναποτελεσματικών λειτουργιών, εξυγίανση των χειμαζόμενων ταμείων κοινωνικής ασφάλισης κλπ)” (Διαμαντούρος 2000:109-110). Πρόκειται για μια προφανώς ιδεολογική επιλογή από μέρος του συγγραφέα. Η υπεράσπιση των κεκτημένων δεν συνεπάγεται αναγκαστικά την έκφραση “παρωχημένων” αντιλήψεων, καθώς θα ήταν παράλογο να περιμένουμε από ένα άτομο ή μια κοινωνική ομάδα να δέχονταν αδιαμαρτύρητα σχεδόν καταστροφικές γι’ αυτά αλλαγές, όπως είναι η απώλεια της εργασίας. Επιπλέον η έννοια της “βελτίωσης”, στην οποία στηρίζεται η θέση του στο παραπάνω απόσπασμα, δεν είναι κοινωνικά ουδέτερη: η βελτίωση συμβαίνει πάντα σε σχέση με κάτι άλλο και προϋποθέτει κάποια αξιολογικά κριτήρια.

Παρά την κριτική που ασκείται εδώ, η κεντρική ιδέα του Διαμαντούρου, δηλαδή η ύπαρξη και η σύγκρουση μιας “παραδοσιακής” και μιας “μεταρρυθμιστικής” κουλτούρας, οι οποίες τέμνουν εγκάρσια όλη την ελληνική κοινωνία και τους θεσμούς της, παραμένει σημαντική και μπορεί να συνεισφέρει ιδιαίτερα στην ανάλυση της ελληνικής (πολιτικής) κουλτούρας. Επιπλέον έχει την αρετή πως προϋποθέτει την από κοινού μελέτη της πολιτικής και της κουλτούρας, τουλάχιστο της κουλτούρας με την ανθρωπολογική έννοια που χρησιμοποιεί ο ίδιος, οι οποίες συνδέονται άρρηκτα σε αυτό το σχήμα.

Πολιτιστικές, πολιτικές και κοινωνικές πρακτικές και αντιλήψεις: Εμπειρικά δεδομένα

2.1 Η μέθοδος της εμπειρικής ποσοτικής έρευνας

Όπως έχει ήδη εξηγηθεί, αυτή η μελέτη έχει διπλό στόχο: πρώτον να υποστηρίξει πως υπάρχει συνάφεια μεταξύ των πολιτιστικών πρακτικών και των πολιτικών αντιλήψεων, έτσι ώστε κουλτούρα και πολιτική να σχετίζονται στενά και να μην μπορούν παρά να μελετώνται σφαιρικά· δεύτερον να κάνει μια πρώτη ταξινόμηση και μελέτη των κεντρικών ελληνικών (πολιτικών) υποκουλτουρών, λαμβάνοντας υπόψη τόσο τις πολιτικές αντιλήψεις, όσο και τις πολιτιστικές πρακτικές. Οι κοινωνικές επιστήμες έχουν πολλές μεθόδους στο οπλοστάσιό τους που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για την επίτευξη αυτών των στόχων: ατομικές δομημένες ή μη συνεντεύξεις, συμμετοχική παρατήρηση, ιστορική έρευνα, ανάλυση λόγου - για να αναφερθούν μόνο μερικές. Ωστόσο επέλεξα να χρησιμοποιήσω εμπειρική ποσοτική έρευνα με ερωτηματολόγιο. Οι μέθοδοι που χρησιμοποιούνται δεν είναι καθόλου αυτονόητες, ούτε άσχετες με το αντικείμενο της μελέτης ή με τις προθέσεις του ερευνητή/τριας· “η μεθοδολογία δεν είναι κάτι ουδέτερο, δεν έχει αποκλειστικά ‘τεχνικό’ χαρακτήρα... η μεθοδολογία που επιλέγεται δεν είναι ασύνδετη με τη θεωρία και τανάπαλιν.” (Δεμερτζής 1989: 212-213) Συνεπώς, πρέπει πρώτα να αναφερθώ σε αυτή την μέθοδο ώστε να γίνει σαφές για πιο λόγο την προτίμησα στη συγκεκριμένη μελέτη.

Οι ποσοτικές έρευνες έχουν τις ρίζες τους στις ΗΠΑ του 19ου αιώνα, όταν οι εφημερίδες συγκέντρωναν μεγάλο αριθμό ερωτηματολογίων προκειμένου να προβλέψουν την έκβαση των προεδρικών εκλογών. Τα όρια αυτής της τεχνικής φάνηκαν στις προεδρικές εκλογές του 1936, όταν παρά το δείγμα των εκατομμυρίων ψηφοφόρων που συγκέντρωσαν απέτυχαν να εκτιμήσουν το αποτέλεσμα, ενώ ο George Gallup και ο Elmo Roper μπόρεσαν με τις διαφορετικές τους έρευνες να προβλέψουν το αποτέλεσμα με δείγματα λίγων χιλιάδων ατόμων (Κατζουράκης 1985, Νικολακόπουλος 2003), θέτοντας τις βάσεις της δειγματοληψίας στις εμπειρικές έρευνες. Αυτή η τεχνική είχε ήδη αρχίσει να εφαρμόζεται από τους κοινωνικούς ερευνητές πέρα από τα στενά όρια της πρόβλεψης εκλογικών αποτελεσμάτων, ιδιαίτερα από τη σχολή του Σικάγο και τον αμερικάνικο συμπεριφορισμό που έχουν συνδεθεί

σε μεγάλο βαθμό μαζί της. Πολλές κλασικές πολιτικές και κοινωνικές έρευνες, ιδιαίτερα κατά τις δεκαετίες του '40, του '50 και του '60, βασίστηκαν σε ποσοτικές εμπειρικές έρευνες (πχ Lazarsfeld et al. 1944, Almond & Verba 1989, Bogardus 1969), ωστόσο η μέθοδος των ποσοτικών ερευνών έγινε στη συνέχεια αντικείμενο σφοδρότατης κριτικής. Αν και η απόλυτη εμπιστοσύνη σ' αυτή κλονίστηκε, οι τεχνικές της βελτιώθηκαν αισθητά και συνεχίζει να κατέχει κεντρική θέση στην κοινωνική έρευνα μέχρι σήμερα. Η Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα, με την ταυτόχρονη διεξαγωγή της σε δεκάδες ευρωπαϊκές χώρες και την επανάληψη της ανά δύο έτη, είναι ίσως η πιο εντυπωσιακή και σημαντική συμβολή που έχει να επιδείξει αυτή η μέθοδος σήμερα (Jowell Roger et al. 2007, Καφετζής κα 2007).

Η μέθοδος της ποσοτικής εμπειρικής έρευνας παρέχει μια σειρά από σημαντικά πλεονεκτήματα: η τυποποίηση των ερωτήσεων κάνει δυνατή, υπό προϋποθέσεις, τη μελέτη των διαχρονικών μεταβολών των συμπεριφορών και των αντιλήψεων· με αυτή μπορεί να συγκεντρωθεί μεγάλος πλούτος ποσοτικοποιημένων πληροφοριών που μπορούν να μελετηθούν σχετικά εύκολα και σύντομα· επιτρέπει τη συγκέντρωση πολύ μεγάλων δειγμάτων μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα· χάρις τη στατιστική και τις τεχνικές δειγματοληψίας κάνει δυνατή τη γενίκευση των συμπερασμάτων από το δείγμα στο σύνολο του πληθυσμού (Inglehart 1977:27). Γι' αυτούς τους λόγους, παρά τις σφοδρές κριτικές που της έχουν ασκηθεί, απολαμβάνει ευρύτατη χρήση στις κοινωνικές έρευνες.

Παρόλα αυτά οι κριτικές σε αυτή τη μέθοδο είναι πολυάριθμες και ιδιαίτερα σημαντικές. Μια κατηγορία κριτικών, αρκετά συνηθισμένες στον “δημοσιογραφικό” λόγο, είναι αυτές που εντοπίζουν αδυναμίες σε επιμέρους τεχνικές της, όπως την προβληματική δειγματοληψία ή τη διατύπωση ερωτήσεων που προκαταλαμβάνουν την απάντηση. Αν και πράγματι είναι δυνατό να χειραγωγηθούν τα αποτελέσματα μιας ποσοτικής έρευνας μέσω του σχεδιασμού της, και ίσως σε κάποιες περιπτώσεις, όπως μια μερίδα εκλογικών ερευνών, να συμβαίνει πράγματι αυτό²⁷, τούτες οι κριτικές είναι άστοχες καθώς με τον σωστό σχεδιασμό αποφεύγονται τέτοια προβλήματα, και γι' αυτό άλλωστε τέτοιες κριτικές σπανίως ασκούνται από επιστημονικά

27 Ένας μάλλον συνηθισμένος τρόπος που γίνεται αυτό στις ελληνικές δημοσκοπήσεις είναι η επικέντρωση τους σε μια διχοτομική λογική, με ερωτήσεις του τύπου “Θα προτιμούσατε μια κυβέρνηση ΝΔ με Κώστα Καραμανλή ή ΠΑΣΟΚ με Γιώργο Παπανδρέου;” που αναπαράγουν την δικομματική διαμάχη για την κατάληψη της εξουσίας και εμποδίζουν την έκφραση απόψεων με διαφορετικό προσανατολισμό. Πιο ακραίο παράδειγμα του πως μπορεί μια έρευνα γνώμης να προκαταλαμβάνει τα αποτελέσματα είναι δημοσκόπηση που έγινε για λογαριασμό του Ριζοσπάστη (12 Νοεμβρίου 2000), σύμφωνα με την οποία το 55% των Ελλήνων είναι υπέρ του σοσιαλισμού. Επιπλέον υπάρχουν ιστορικά παραδείγματα χειραγώγησης των αποτελεσμάτων ερευνών γνώμης, με πιο εντυπωσιακή την έρευνα της “Συμμαχικής αποστολής για την παρακολούθηση των ελληνικών εκλογών” του 1946 όσον αφορά την εκτίμηση του μεγέθους της πολιτικής αποχής (Νικολακόπουλος 2001).

κείμενα. Ωστόσο αυτές οι κριτικές υπενθυμίζουν πως οι ποσοτικές έρευνες, παρά τη φαινομενική απλότητα τους, είναι πιο δύσκολο να σχεδιαστούν σωστά απ' ό τι φαίνεται, και απαιτούν τόσο στατιστικές γνώσεις, όσο και ένα ισχυρό θεωρητικό υπόβαθρο προκειμένου να δοθούν απαντήσεις σε επίμαχα ερωτήματα. Και δυστυχώς, εξ αιτίας της φαινομενικής ευκολίας της μεθόδου, δεν είναι τόσο σπάνιο να εφαρμόζεται πρόχειρα και με τρόπο που δείχνει άγνοια των τεχνικών.

Πολύ πιο σημαντική κατηγορία κριτικών, η οποία είναι αρκετά συχνή στην ελληνική βιβλιογραφία, είναι αυτή που επικεντρώνεται στις θεωρητικές παραδοχές των ποσοτικών εμπειρικών ερευνών, και συνδέεται στενά με την κριτική στον θετικισμό και στο συμπεριφορικό παράδειγμα που τις έχουν καθορίσει σε μεγάλο βαθμό. Για παράδειγμα, έχει υποστηριχτεί πως η κάθε μεταβλητή έχει τη δική της κοινωνική δυναμική και έτσι καμιά δεν είναι “ανεξάρτητη” ούτε μπορεί να λειτουργήσει εξ ορισμού ως εξηγητικός παράγοντας, όσο ισχυρή και να είναι η παρατηρούμενη στατιστική σχέση, χωρίς να προσδιοριστεί πρώτα τι υποδηλώνει (Bourdieu 2002). Επίσης έχει επισημανθεί πως οι εμπειρικές έρευνες με ερωτηματολόγιο χαρακτηρίζονται από ατομοκεντρισμό καθώς αντιμετωπίζουν τις ατομικές γνώμες απομονωμένα από το κοινωνικό πλαίσιο και τις διαδράσεις που τις προσδιορίζουν και, επιπλέον, αντιλαμβάνονται τη γλώσσα ως ουδέτερη, αγνοώντας πως με την ίδια διατύπωση διαφορετικά άτομα μπορεί να καταλαβαίνουν διαφορετικά πράγματα (Λυριντζής 1990). Και όσον αφορά τις ποσοτικές έρευνες για την πολιτική κουλτούρα έχει παρατηρηθεί πως συχνά χαρακτηρίζονται από υπέρμετρο ψυχολογισμό, αποδοχή αντιλήψεων της καθημερινότητας ως δεδομένων, άκριτη σύγκριση διαφορετικών κοινωνιών, ισοπέδωση των διαφορετικών ομάδων υποκουλτούρας, έλλειψη θεωρητικού πλαισίου ανάλυσης των ευρημάτων· αδυναμίες που γίνονται προφανείς και στη διατύπωση των καθιερωμένων κλασικών ερωτήσεων των ερευνών πολιτικής κουλτούρας (Παντελίδου Μαλούτα 1987 & 1990). Αναμφίβολα πρόκειται για εύστοχες κριτικές όσον αφορά τον τρόπο που διεξάγονται συνήθως συγκεκριμένες ποσοτικές εμπειρικές έρευνες, ωστόσο αυτό δεν αποκλείει τη δυνατότητα να διεξαχθεί εμπειρική έρευνα στο πλαίσιο μιας διαφορετικής προσέγγισης, απαλλαγμένης από αυτά τα προβλήματα.

Μια τρίτη κατηγορία κριτικών εντοπίζει εγγενείς αδυναμίες σε αυτή τη μέθοδο, που είναι σχεδόν αδύνατο να ξεπεραστούν με αναπροσαρμογή των τεχνικών της. Στο κλασικό άρθρο του *Η κοινή γνώμη δεν υπάρχει*, ο Pierre Bourdieu αμφισβήτησε τρία βασικά αξιώματα των ποσοτικών ερευνών γνώμης: πρώτον πως όλος ο κόσμος οφείλει να έχει μια γνώμη, δεύτερον

πως όλες οι γνώμες είναι ισοδύναμες και άρα μπορούν να συσσωρευθούν και να αθροιστούν, τρίτον πως υπάρχει συμφωνία για τις ερωτήσεις που αξίζουν να τίθενται, δηλαδή πως υπάρχει συναίνεση για όλα τα προβλήματα (Bourdieu 1999). Έτσι ο Bourdieu υποστηρίζει ότι με την αποδοχή αυτών των λανθασμένων αξιωμάτων οι ποσοτικές έρευνες μετατρέπονται σε εργαλείο πολιτικής δράσης, που επιβάλλει την ψευδαίσθηση πως υφίσταται μια κοινή γνώμη που αποτελείται από το άθροισμα και το μέσο όρο των ατομικών γνώμων. Ο Γιώργος Κατζουράκης έχει ασκήσει μια παρόμοια κριτική που τεκμηριώνει και με αρκετά δεδομένα από την διεθνή και ελληνική έρευνα, και υποστηρίζει ότι οι έρευνες γνώμης επιτελούν μια ιδεολογική λειτουργία που συνίσταται στην κατασκευή πλασματικών πλειοψηφιών και με αυτό τον τρόπο κατασκευάζουν μια τεχνητή πολιτική συναίνεση (Κατζουράκης 1985).

Έχει υποστηριχτεί και από άλλους πως οι ποσοτικές έρευνες βασίζονται σε προϋποθέσεις αμφίβολης εγκυρότητας. Για παράδειγμα ο Gordon Marshall εντόπισε την κριτική του σε πέντε σημεία: πως οι ποσοτικές έρευνες θεωρούν δεδομένο ότι η άθροιση των στάσεων των μεμονωμένων ατόμων ισοδυναμεί με τη συλλογική συνείδηση, πως αγνοούν τις αλλαγές στις στάσεις και τις μετρούν στατικά, πως επικεντρώνονται στις στάσεις περιορίζοντας έτσι δραματικά την έννοια και το περιεχόμενο της συνείδησης, πως θεωρούν αυτονόητο πως ό,τι χρειάζεται να μαθευτεί μπορεί να αποκτηθεί μέσω άμεσων απαντήσεων σε ερωτήσεις, πως οι στάσεις που μετριοούνται με αυτό τον τρόπο αντιμετωπίζονται εκτός των ταξικών και κοινωνικών σχέσεων που τους προσδίδουν περιεχόμενο (Marshall 1983). Αυτή η κατηγορία κριτικών επιβεβαιώνεται από έρευνες όπως αυτή του Philip Converse (Converse 1964), ο οποίος διαπίστωσε πως υπάρχει εντυπωσιακά χαμηλή εσωτερική συνέπεια μεταξύ των απαντήσεων που δίνονται από τους ερωτώμενους/ες, και έτσι συμπέρανε πως ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού δεν έχει πραγματικές στάσεις σε αρκετά θέματα και οι απαντήσεις δίνονται τυχαίες. Πάντως ο Inglehart επισήμανε πως αυτό δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι τα υποκείμενα δεν έχουν πραγματικές στάσεις, αλλά ότι είναι πολύ δύσκολο να τις μετρήσουμε (Inglehart 1977:26). Συνεπώς, αυτό που χρειάζεται είναι μεγάλη προσοχή στο σχεδιασμό και την εκτέλεση των ποσοτικών ερευνών.

Τέλος υπάρχουν κριτικές που στρέφονται συνολικά κατά της υπέρμετρης εμπιστοσύνης των κοινωνικών επιστημών στις εμπειρικές ποσοτικές έρευνες. Ο Robert Bierstedt, έχοντας υπόψη του κυρίως την συμπεριφορική προσέγγιση, επισημαίνει ότι η συγκέντρωση δεδομένων δεν έχει καμιά επιστημονική σημασία από μόνη της, και πως για να έχουμε επιστήμη χρειάζεται

κάτι περισσότερο από δεδομένα (Bierstedt 1977). Ο συγγραφέας υποστηρίζει πως η αποκλειστική στήριξη των κοινωνικών επιστημών στον εμπειρισμό δεν έχει καμιά ιστορική ή λογική βάση και πως έχει μια σειρά από αρνητικές συνέπειες στην κοινωνική έρευνα· καθορίζει το περιεχόμενο της έρευνας αντί η τεχνική να καθορίζεται από την έρευνα, δίνει έμφαση στην άσκοπη συλλογή δεδομένων, και αντιστρέφει το ρόλο της θεωρίας και της έρευνας. Η ποσοτική έρευνα δεν είναι παρά μόνο ένα χρήσιμο εργαλείο με το οποίο μπορούμε να ελέγχουμε τις υποθέσεις μας.

Οι περισσότερες από αυτές τις κριτικές είναι ιδιαίτερα εύστοχες και όντως υπογραμμίζουν εγγενείς αδυναμίες της μεθόδου. Δεν αναιρούν όμως τα σημαντικότερα πλεονεκτήματα της μεθόδου των ποσοτικών εμπειρικών ερευνών, αλλά υπενθυμίζουν πως είναι μια μέθοδος που έχει τις αδυναμίες και τα όρια της. Είναι ιδιαίτερα γόνιμη για συγκεκριμένου τύπου μελέτες, εφόσον φυσικά γνωρίζουμε πως να την εφαρμόσουμε, πως να αμβλύνουμε τα μειονεκτήματα της και πως να αξιολογήσουμε τα στοιχεία που μας δίνει. Κατά την άποψη μου λοιπόν, υπάρχουν δυο τρόποι να περιοριστούν τα εγγενή προβλήματα αυτής της μεθόδου ώστε να εφαρμοστεί με τη μεγαλύτερη δυνατή αξιοπιστία. Ο πρώτος είναι να χρησιμοποιείται σε συνδυασμό με άλλες μεθόδους των κοινωνικών ερευνών που καλύπτουν τα κενά της. Για παράδειγμα, αν πρόκειται να γίνει μια ποσοτική έρευνα σε ένα σχετικά νέο αντικείμενο, θα ωφελούνταν πολύ αν προηγούνταν μια μικρή πιλοτική έρευνα βασισμένη σε ημιδομημένες ατομικές συνεντεύξεις από τις οποίες θα προκύψουν ή/και ελεγχθούν τα βασικά ερωτήματα και ο τρόπος που πρέπει να τεθούν. Μια εναλλακτική δυνατότητα είναι η χρήση αρκετών ανοικτών ερωτήσεων που, παρά τη δυσκολία στην ποσοτικοποίησή τους, αποκαλύπτουν πληροφορίες που δεν παρέχει καμιά κλειστή ερώτηση, όσο δοκιμασμένη και να είναι. Αυτό έχει επιχειρηθεί από τη Μάρω Παντελίδου Μαλούτα για τον έλεγχο της κλασικής ερώτησης σχετικά με το πολιτικό ενδιαφέρον και την εξέταση της ουσιαστικής σημασίας της ύπαρξης ή έλλειψης ενδιαφέροντος για την πολιτική (Παντελίδου Μαλούτα 1990). Ο δεύτερος τρόπος είναι η στήριξη της ποσοτικής έρευνας σε θεωρητικό πλαίσιο που θα καθοδηγεί τον σχεδιασμό της και την ερμηνεία της, σε συνδυασμό με την εφαρμογή εκλεπτυσμένων στατιστικών τεχνικών κατά την ανάλυση. Και αυτός είναι ο τρόπος που προσπαθώ να εφαρμόσω εδώ.

Όταν ο στόχος είναι η εξέταση των πολιτικών αντιλήψεων και των πολιτιστικών πρακτικών στο σύνολο της ελληνικής κοινωνίας, και μάλιστα για να γίνει μια πρώτη διερεύνηση των κεντρικών (πολιτικών) υποκουλτουρών της, η συγκέντρωση μεγάλου αριθμού απαντήσεων με

δυνατότητα γενίκευσης στο σύνολο του πληθυσμού είναι απαραίτητη. Παρά τα πολλά προβλήματα της, η ποσοτική εμπειρική έρευνα είναι η μόνη μέθοδος που μπορεί να τα πετύχει αυτά, και άρα η επιλογή της είναι σχεδόν αναγκαία. Οι παραπάνω κριτικές λαμβάνονται υπόψη και τα όρια και οι αδυναμίες της μεθόδου είναι γνωστά· δεν πρόκειται να συμπεράνω τίποτα παραπάνω από αυτά που μου επιτρέπουν τα συγκεκριμένα δεδομένα. Και φυσικά, οποιαδήποτε περαιτέρω διερεύνηση του αντικειμένου προκειμένου να εντοπιστούν πιο λεπτές διαφοροποιήσεις, όπως για παράδειγμα διάφορες υποομάδες πρακτικών εντός των κεντρικών υποκοινοτήτων που θα παρουσιαστούν στη συνέχεια, ή του νοήματος που δίνουν τα ίδια τα άτομα στις πρακτικές τους, απαιτεί διαφορετικές μεθόδους, πιο κατάλληλες για την μελέτη σε μικροεπίπεδο.

2.2 Οι δυο έρευνες και τα χαρακτηριστικά τους

Τα εμπειρικά στοιχεία στα οποία βασίζεται αυτή η μελέτη προέρχονται από δυο εμπειρικές έρευνες, πολύ διαφορετικές τόσο μεταξύ τους, όσο και ως προς τους στόχους της παρούσας μελέτης. Συνεπώς τα δεδομένα απαιτούν προσεκτικό χειρισμό που θα λαμβάνει υπόψη τις ιδιαιτερότητες τους, ιδίως όταν χρησιμοποιούνται παράλληλα, καθώς υπάρχουν προβλήματα όσον αφορά τη συγκρισιμότητα τους.

α. Έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας

Η πρώτη από τις δυο έρευνες πραγματοποιήθηκε την περίοδο 2005-2007 στο τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών από ερευνητική ομάδα στην οποία συμμετείχα.²⁸ Σε μεγάλο βαθμό βασίστηκε στην έρευνα του ΕΚΚΕ για την πολιτική συμπεριφορά των γυναικών που διεξήχθη το 1988 (Νικολακόπουλος & Παντελίδου Μαλούτα 1988, Παντελίδου Μαλούτα 1992), και μάλιστα πολλές από τις ερωτήσεις που υπήρχαν σε εκείνη επαναλήφθηκαν με την ίδια ή σχεδόν ίδια διατύπωση ώστε να υπάρχει η δυνατότητα σύγκρισης. Έτσι ο κεντρικός στόχος της έρευνας για τις *έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας* ήταν, όπως και της προηγούμενης, η μελέτη της πολιτικής συμπεριφοράς σε

²⁸ Ο πλήρης τίτλος της έρευνας αυτής είναι «Έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας: διερεύνηση της εξέλιξης των διαφορών στην ιδεολογική τοποθέτηση και πολιτική συμπεριφορά ανάλογα με το φύλο στις νέες κοινωνικό-πολιτικές συνθήκες». Η έρευνα έγινε στα πλαίσια του έργου Πυθαγόρας II και την ερευνητική ομάδα αποτέλεσαν οι Μάρω Παντελίδου Μαλούτα (επιστημονική υπεύθυνη), τα μέλη ΔΕΠ Ηλίας Νικολακόπουλος και Κύρκος Δοξιάδης, η μεταδιδακτορική ερευνήτρια Μανίνα Κακεπάκη, οι υποψήφιοι διδάκτορες Άννα Νικολάου και Γιώργος Διακουμάκος, και οι νέοι ερευνητές/τριες Ελισάβετ Τσιδεμιάδου και Φώτης Γεωργακόπουλος. Το έργο συγχρηματοδοτήθηκε από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και από εθνικούς πόρους (ΕΠΕΑΕΚ II).

σχέση με την έμφυλη ανισότητα και η εξέταση του τρόπου με τον οποίο αυτή έχει αλλάξει κατά την τελευταία εικοσαετία. Ωστόσο, η δεύτερη έρευνα δεν περιορίστηκε μόνο στην μελέτη της πολιτικής συμπεριφοράς και της έμφυλης ανισότητας, αλλά περιλάμβανε ερωτήσεις για θέματα όπως τις στάσεις απέναντι στους μετανάστες ή τις θρησκευτικές πρακτικές. Ουσιαστικά λοιπόν επρόκειτο για μια σύνθετη έρευνα κοινωνικών πρακτικών και αντιλήψεων από την οποία προέκυψε μεγάλος πλούτος δεδομένων. Σημαντικό μέρος από αυτά έχουν γίνει ήδη αντικείμενο επεξεργασίας σε τέσσερις δημοσιεύσεις μελών της ερευνητικής ομάδας (Κακεπάκη 2006, Παντελίδου Μαλούτα 2007, Παντελίδου Μαλούτα, Κακεπάκη & Νικολάου 2009, Διακουμάκος 2009) καθώς και σε μια σειρά από κείμενα εργασίας του Εργαστηρίου Ελληνικής Πολιτικής.

Η συλλογή του εμπειρικού υλικού διεξήχθη τον Δεκέμβριο του 2005 σε πανελλαδικό δείγμα 1600 Ελλήνων και Ελληνίδων άνω των 18, σταθμισμένο ως προς την ηλικία, από την Opinion. Λόγω της έμφασης της έρευνας σε ζητήματα έμφυλων σχέσεων, το δείγμα αποτελούνταν από 1000 γυναίκες και 600 άνδρες, το οποίο σταθμίστηκε κατά τη στατιστική επεξεργασία.

Στην έρευνα για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας μου δόθηκε η δυνατότητα να συντάξω και να εντάξω στο γενικό ερωτηματολόγιο μια σειρά ερωτημάτων, που προορίζονταν σχεδόν αποκλειστικά για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης. Πρόκειται για τέσσερις ανοιχτές ερωτήσεις σχετικά με τις πολιτιστικές πρακτικές, που είχαν ως εξής: “Αν ακούτε ραδιόφωνο μπορείτε να μου πείτε τα ονόματα μέχρι τριών σταθμών που προτιμάτε;” “Αν ακούτε μουσική μπορείτε να μου πείτε τα ονόματα μέχρι τριών αγαπημένων σας μουσικών ή συγκροτημάτων;” “Αν βλέπετε κινηματογραφικές ταινίες μπορείτε να μου πείτε τα ονόματα μέχρι τριών έργων που είδατε και σας άρεσαν πολύ;” “Αν διαβάζετε βιβλία μπορείτε να μου πείτε το συγγραφέα και τον τίτλο μέχρι τριών βιβλίων που διαβάσατε και σας άρεσαν πολύ;” Οι ερωτώμενοι/ες μπορούσαν επίσης αυθόρμητα να απαντήσουν πως δεν έχουν ιδιαίτερη προτίμηση ή πως δεν ακούν ραδιόφωνο/μουσική, δεν βλέπουν ταινίες και δεν διαβάζουν. Αυτές οι ερωτήσεις υποβλήθηκαν μόνο στην Αθήνα και τον Πειραιά, και έτσι πρόκειται για λίγο παρακάτω από το ένα τρίτο του πανελλαδικού αντιπροσωπευτικού δείγματος της έρευνας (460 άτομα), ενώ οι απαντήσεις που δόθηκαν στη συνέχεια κατηγοριοποιήθηκαν από τον συντάκτη.²⁹

²⁹ Το πως έγινε αυτή η κατηγοριοποίηση καθώς και παραδείγματα για την κάθε κατηγορία υπάρχουν στο μέρος Α του παραρτήματος.

Πίνακας 1: Ερωτήσεις πολιτιστικών πρακτικών στην έρευνα για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας (%)

	Δίνουν τουλάχιστον μία απάντηση	Δεν έχουν ιδιαίτερη προτίμηση	Δεν ακούν ραδιόφωνο-μουσική/ δεν βλέπουν ταινίες/ δεν διαβάζουν βιβλία	Σύνολο
Αν ακούτε ραδιόφωνο μπορείτε να μου πείτε τα ονόματα μέχρι τριών σταθμών που προτιμάτε;	67,1	21,2	11,7	100
Αν ακούτε μουσική μπορείτε να μου πείτε τα ονόματα μέχρι τριών αγαπημένων σας μουσικών ή συγκροτημάτων;	53,1	31,1	15,8	100
Αν βλέπετε κινηματογραφικές ταινίες μπορείτε να μου πείτε τα ονόματα μέχρι τριών έργων που είδατε και σας άρεσαν πολύ;	33,7	40,5	25,8	100
Αν διαβάζετε βιβλία μπορείτε να μου πείτε το συγγραφέα και τον τίτλο μέχρι τριών βιβλίων που διαβάσατε και σας άρεσαν πολύ;	24,1	37,2	38,7	100

Η λογική της έρευνας αυτής καθώς και η μορφή των ερωτήσεων για τη μέτρηση των πολιτιστικών πρακτικών, έχει μια σειρά από πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα σε σχέση με τις προθέσεις της παρούσας μελέτης:

Πλεονεκτήματα

- Οι σχετικές ερωτήσεις σχεδιάστηκαν και διατυπώθηκαν επί τούτου για την παρούσα μελέτη. Έτσι ο τρόπος διατύπωσης των ερωτήσεων σχετικά με τις πολιτιστικές πρακτικές είναι ιδανικός για τον εντοπισμό συστημάτων γούστων. Επιπλέον καθώς διατυπώνονται ανοιχτές, επιτρέποντας στους ερωτώμενους/ες να εκφράσουν ελεύθερα τις προτιμήσεις τους, αποφεύγονται οι παραμορφώσεις που θα προκαλούσαν τα στερεότυπα και οι προϊδεάσεις του συντάκτη τους.
- Ο μεγάλος πλούτος των ερωτήσεων που περιλαμβάνονται στην έρευνα γενικότερα επιτρέπει τον σε βάθος συσχετισμό και ανάλυση των συστημάτων γούστων σε σχέση όχι μόνο με τις πολιτικές αντιλήψεις, που μας ενδιαφέρουν ιδιαίτερα, αλλά και γενικότερα σε σχέση με πολλές πλευρές των κοινωνικών πρακτικών.

Μειονεκτήματα

- Το ισχυρό σημείο του τρόπου διατύπωσης των ερωτήσεων για τις πολιτιστικές πρακτικές προκαλεί ταυτόχρονα μια κεντρική αδυναμία: είναι εντελώς ακατάλληλες για την μέτρηση της έντασης της “πολιτιστικής συμμετοχής”. Κάποιες προσπάθειες που έγιναν για την κατασκευή

ενός τέτοιου δείκτη απέτυχαν καθώς αποδείχτηκε πως ο δείκτης ήταν εντελώς ακατάλληλος γι' αυτό το σκοπό.³⁰

- Επίσης ο αριθμός και το είδος των ερωτήσεων πολιτιστικών πρακτικών περιορίζει ιδιαίτερα τις πρακτικές και τα συστήματα γούστων που μπορούν να εντοπιστούν, καθώς αφορούν μόνο την κατανάλωση συγκεκριμένων πολιτιστικών προϊόντων.

- Τέλος το γεγονός ότι αυτές οι ερωτήσεις έγιναν μόνο στην Αθήνα και τον Πειραιά απ' τη μία μπορεί προφανώς να αποκρύπτει συστήματα γούστων που μπορεί να κυριαρχούν στην επαρχία αλλά όχι στην περιφέρεια πρωτεύουσας, και απ' την άλλη περιορίζει τον αριθμό του δείγματος στα 460 άτομα.

Β. Β' Πανελλήνια έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς

Η Β' Πανελλήνια έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς και πολιτισμικών πρακτικών έγινε από το Παρατηρητήριο Βιβλίου του Εθνικού Κέντρου Βιβλίου την περίοδο 2003-2004. Πρόκειται για τον δεύτερο γύρο της Πανελλήνιας έρευνας αναγνωστικής συμπεριφοράς, ένα ερευνητικό πρόγραμμα του ΕΚΕΒΙ που στοχεύει στη μελέτη των αναγνωστικών πρακτικών στην Ελλάδα και φιλοδοξεί να επαναλαμβάνεται ανά πενταετία. Ο πρώτος γύρος έγινε το 1999 και τα ευρήματα του δημοσιεύτηκαν σε σχολιασμένο τόμο (ΕΚΕΒΙ 1999), ενώ για τον δεύτερο υπάρχουν μονάχα πίνακες δημοσιευμένοι στην ιστοσελίδα του Εθνικού Κέντρου Βιβλίου (ΕΚΕΒΙ 2004). Ενώ η πρώτη έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς επικεντρώθηκε κυρίως στις αναγνωστικές πρακτικές, η δεύτερη αποτελεί ένα σύνθετο και φιλόδοξο σχέδιο συνολικής μελέτης των πολιτιστικών πρακτικών με έμφαση στην ανάγνωση βιβλίων. Όπως αναφέρθηκε στο πρώτο κεφάλαιο, αυτές οι δύο είναι από τις ελάχιστες ποσοτικές έρευνες σχετικά με πολιτιστικές πρακτικές που έχουν γίνει στην Ελλάδα, και αναμφίβολα οι πλουσιότερες και οι καλύτερες· ο δε σχολιασμένος τόμος της πρώτης έρευνας περιέχει αρκετές εξαιρετικά ενδιαφέρουσες πληροφορίες.

Η συλλογή των δεδομένων του δεύτερου γύρου, απ' όπου αντλούνται αρκετά από τα στοιχεία

³⁰ Συγκεκριμένα είχα φτιάξει έναν δείκτη που άθροιζε τον συνολικό αριθμό των απαντήσεων που δίνονταν σε αυτές τις τέσσερις ερωτήσεις, και έτσι λάμβανε μια τιμή μεταξύ 0 και 12 που υποτίθεται ότι υποδήλωνε την ένταση της πολιτιστικής συμμετοχής. Ενώ αρχικά αυτός ο δείκτης φάνηκε αρκετά ελπιδοφόρος, η μελέτη που ακολούθησε έδειξε πως δεν έκανε τίποτα περισσότερο από το να διαχωρίζει τους ερωτώμενους/ες σε εκείνους που δίνουν απαντήσεις και σε εκείνους που δεν δίνουν. Έτσι η ερμηνευτική του αξία δεν ξεπερνούσε τη διχοτομία μεταξύ αυτών που δηλώνουν τουλάχιστον έναν αγαπημένο σταθμό/μουσικό/ταινία/βιβλίο και αυτών που δεν δηλώνουν. Συνεπώς αυτός ο δείκτης δεν προσέφερε κανένα πλεονέκτημα σε σχέση τα συστήματα γούστων που προέκυψαν από την παραγοντική ανάλυση που ακολούθησε, καθώς ανάμεσα τους περιλαμβάνονται συστήματα για αυτούς που στις περισσότερες ερωτήσεις απαντάνε αυθόρμητα πως δεν έχουν ιδιαίτερες προτιμήσεις ή πως δεν ασχολούνται καθόλου με τις αντίστοιχες πρακτικές.

αυτής της μελέτης,³¹ πραγματοποιήθηκε το Νοέμβριο 2003 από την εταιρία δημοσκοπήσεων VPRC σε δείγμα 2511 κατοίκων Ελλάδας άνω των 15 (συμπεριλαμβανομένων και μεταναστών), σταθμισμένο ως προς την ηλικία και το φύλο. Η έρευνα αυτή περιλάμβανε έναν μεγάλο αριθμό ερωτήσεων που σχετίζονταν με την ανάγνωση βιβλίων, καθώς και πολλές ερωτήσεις που μετρούσαν τη συχνότητα μιας μεγάλης γκάμας πολιτιστικών πρακτικών, από τις επισκέψεις σε αρχαιολογικούς χώρους μέχρι σε μουσικές συναυλίες και από τις ώρες τηλεθέασης μέχρι την ανάγνωση κόμικ. Επιπλέον υπήρχαν κάποιες ερωτήσεις που μετρούσαν συγκεκριμένα γούστα όσο αφορά στη μουσική, στην τηλεόραση και, φυσικά, στα βιβλία. Όπως και η έρευνα για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας, περιλάμβανε αρκετές ανοιχτές ερωτήσεις που όμως περιορίζονταν σε ζητήματα σχετικά με την ανάγνωση βιβλίων. Τέλος υπήρχαν δυο ερωτήσεις που σχετίζονταν με τις πολιτικές αντιλήψεις, οι οποίες υπήρχαν και στην άλλη έρευνα (το ενδιαφέρον για την πολιτική και η αυτοτοποθέτηση στην αριθμητική κλίμακα αριστεράς δεξιάς) καθώς και άλλες δυο σχετικά με άλλες κοινωνικές πρακτικές (συχνότητα εκκλησιασμού και αξίες). Ο αριθμός των ερωτήσεων που αξιοποιήθηκαν είναι πολύ μεγάλος για να παρουσιαστούν εδώ, όπως έγινε για την έρευνα για τα πρότυπα πολιτικότητας, αν και είναι δυνατό να διαπιστωθούν από σχετικό τον πίνακα στο μέρος Β του παραρτήματος.

Προφανώς και αυτή η έρευνα έχει διάφορα θετικά και αρνητικά από την πλευρά των στόχων της παρούσας μελέτης:

Πλεονεκτήματα

- Ο μεγάλος πλούτος των ερωτήσεων πολιτιστικών πρακτικών επιτρέπει τη μελέτη τους σε βάθος, στο βαθμό που μπορεί κανείς να μιλήσει για “πολιτιστική συμπεριφορά”.
- Επιπλέον, ο μεγάλος αριθμός ερωτήσεων του τύπου “πόσο συχνά πηγαίνετε/κάνετε...” κάνει αυτή την έρευνα εξαιρετική στην μέτρηση της έντασης της πολιτιστικής συμμετοχής, σημείο όπου υστερούν οι ερωτήσεις της πρώτης έρευνας.

Μειονεκτήματα

- Οι ελάχιστες ερωτήσεις σχετικά με πολιτικές ή κοινωνικές πρακτικές περιορίζει δραματικά τον βαθμό στον οποίο μπορούν να συσχετιστούν με τις πολιτιστικές πρακτικές.
- Οι ερωτήσεις πολιτιστικών πρακτικών, με εξαίρεση αυτές για τα βιβλία, είναι εντελώς

³¹ Τα πρωτογενή δεδομένα παραχωρήθηκαν για τους σκοπούς αυτής της μελέτης από τον Σωκράτη Καμπουρόπουλο, υπεύθυνο του Παρατηρητηρίου Βιβλίου του ΕΚΕΒΙ, στον οποίο οφείλω ιδιαίτερες ευχαριστίες.

ακατάλληλες για τον εντοπισμό συστημάτων γούστων. Και αυτό επειδή οι λίγες ερωτήσεις σχετικά με συγκεκριμένα γούστα είναι κλειστές, παρά την έλλειψη προηγούμενης εμπειρίας, έτσι ώστε να είναι παραμορφωτικές: μια ακραία περίπτωση είναι η ερώτηση για τα μουσικά γούστα, όπου υπάρχουν διαφορετικές κατηγορίες για είδη μουσικής με πολύ ασαφή όρια μεταξύ τους (πχ ρεμπέτικα/παλιά λαϊκά, ελληνικά ελαφρολαϊκά, νέο ελληνικό τραγούδι/ελληνάδικα) την ίδια στιγμή που άλλα εξίσου πολύπλευρα είδη μουσικής συμπυκνώνονται σε μια μόνο κατηγορία (πχ ροκ/χέβι μέταλ). Αυτή η αδυναμία, σε συνδυασμό με την προηγούμενη, έχει σαν αποτέλεσμα να είναι πολύ δύσκολος ο εντοπισμός συνολικών (πολιτικό-πολιτιστικών) συστημάτων γούστων και πρακτικών.

Είναι σαφές πως για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης τα ισχυρά σημεία της μιας έρευνας είναι οι αδυναμίες της άλλης· τα πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα αυτών των ερευνών είναι συμπληρωματικά. Συνεπώς είναι δυνατόν οι αδυναμίες της μιας να καλυφθούν από την άλλη. Τίθεται λοιπόν ένα ζήτημα σχετικά με το πως θα χρησιμοποιηθούν αυτές οι έρευνες και πως μπορούν να συγκριθούν τα δεδομένα τους.

γ. Ζητήματα συγκρισιμότητας των δυο ερευνών

Όπως πρέπει να είναι ήδη φανερό, ένα πρώτο πρόβλημα συγκρισιμότητας των δυο ερευνών είναι ο πολύ διαφορετικός τρόπος με τον οποίο μετριοούνται οι πολιτιστικές πρακτικές. Η πρώτη βασίζεται σε ερωτήσεις που μετρούν τα γούστα όπως διατυπώνονται αυθόρμητα για συγκεκριμένες μόνο μορφές πολιτιστικών προϊόντων· η δεύτερη στηρίζεται σε ένα μεγάλο αριθμό ερωτήσεων που μετρούν την ένταση της συμμετοχής σε μια ποικιλία μορφών πολιτιστικών πρακτικών, αλλά οι λίγες ερωτήσεις που μετρούν γούστα το κάνουν με προβληματικό τρόπο και με σημείο αναφοράς διαφορετικές μορφές πολιτιστικών προϊόντων απ' ότι η πρώτη. Πρόκειται για ερωτήσεις με διαφορετική λογική και κατάλληλες για διαφορετικά πράγματα, καθώς στην έρευνα για τα πρότυπα πολιτικότητας ρωτώνται τα γούστα σε συγκεκριμένες μορφές πολιτιστικών πρακτικών, και όχι οι πολιτιστικές πρακτικές που εφαρμόζουν γενικότερα οι ερωτώμενοι/ες, ενώ στην έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς ρωτώνται κατά βάση οι πολιτιστικές πρακτικές που προτιμούν οι ερωτώμενοι/ες και η συχνότητα εφαρμογής τους. Έτσι μπορεί να υποστηριχτεί πως ουσιαστικά η πρώτη έρευνα μετρά κυρίως *συστήματα γούστων*, ενώ η δεύτερη κυρίως *συστήματα πολιτιστικών πρακτικών*. Οι μόνες κοινές ερωτήσεις μεταξύ των δυο ερευνών είναι αυτή για τη δήλωση αγαπημένων βιβλίων (που όμως η πολύ μικρή συχνότητα απάντησης σχεδόν την αχρηστεύει) και για τη δήλωση μουσικών προτιμήσεων (που διατυπώνεται με τόσο διαφορετικό τρόπο ώστε στην να

πράξη πρόκειται σχεδόν για άλλες ερωτήσεις). Όταν γίνεται λοιπόν η κατασκευή των δεικτών πολιτιστικών πρακτικών πρέπει να είναι σαφές πως οι δείκτες για κάθε έρευνα δεν μετρούν ακριβώς τα ίδια πράγματα, και γι' αυτό πρέπει να αντιμετωπιστούν περισσότερο ως συμπληρωματικοί, παρά ως άμεσα συγκρίσιμοι.

Το άλλο πρόβλημα που έχει ήδη διατυπωθεί, είναι η έλλειψη ερωτήσεων σχετικά με πολιτικές ή κοινωνικές αντιλήψεις και πρακτικές στην έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς. Κατά συνέπεια, ενώ στην πρώτη έρευνα είναι δυνατόν να συσχετιστούν οι δείκτες πολιτιστικών πρακτικών με ευρύτερες πρακτικές και αντιλήψεις, έτσι ώστε να εντοπιστούν ευρύτερα συστήματα γούστων και πρακτικών, κάτι που αποτελεί και κεντρικό στόχο της παρούσας μελέτης, στη δεύτερη αυτό μπορεί να γίνει σε πολύ περιορισμένο βαθμό.

Υπάρχουν επίσης και οι διαφορές στη σύνθεση του δείγματος: η έρευνα για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας πραγματοποιήθηκε σε Έλληνες άνω των 18, ενώ οι ερωτήσεις σχετικά με τις πολιτιστικές πρακτικές έγιναν μόνο στην πρωτεύουσα, περιορίζοντας στην πράξη το δείγμα αυτής της μελέτης σε Έλληνες, κάτοικους Αθηνών, άνω των 18. Απ' την άλλη, το δείγμα της έρευνας αναγνωστικής συμπεριφοράς ήταν ευρύτερο, όπως έχει ήδη δειχθεί αφού περιλάμβανε Έλληνες και μετανάστες άνω των 15 ετών. Για να αντιμετωπιστεί αυτή η διαφορά, στην δεύτερη έρευνα το δείγμα θα περιοριστεί έτσι ώστε να είναι αντίστοιχο με αυτό της πρώτης. Δηλαδή θα αφαιρεθούν όσοι/ες δεν κατοικούν στην πρωτεύουσα, οι μετανάστες και οι ηλικίες κάτω των 18 ετών, κάτι που μας αφήνει με ένα δείγμα 641 ατόμων. Εκτός αν αναφέρεται διαφορετικά, οι πίνακες που προέρχονται από τα δεδομένα της έρευνας αναγνωστικής συμπεριφοράς θα αφορούν αυτό το δείγμα, όπως οριοθετήθηκε για λόγους σύγκρισης.

Αλλά τα προβλήματα συγκρισιμότητας δεν σταματούν εδώ. Ένα ακόμη ζήτημα αφορά τις διαφορές στη στάθμιση μεταξύ των δυο ερευνών. Αν συγκριθεί η κατανομή των ηλικιακών ομάδων με τα στοιχεία της απογραφής της ΕΣΥΕ του 2001, παρατηρείται πως στην έρευνα για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας το δείγμα, όσον αφορά την ηλικία, αποτελεί πράγματι μικρογραφία του συνόλου του ελληνικού πληθυσμού. Αλλά στην έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς δεν είναι αυτή η περίπτωση. Όπως φαίνεται από τον πίνακα 2, στο δείγμα της υποεκπροσωπούνται οι ηλικίες άνω των 60 (22,4% στο δείγμα έναντι 26,6% στην απογραφή)· επιπλέον η υποεκπροσώπηση αφορά κυρίως τις γυναίκες (21,8% έναντι

28,6%), οι οποίες αντιθέτως υπερεκπροσωπούνται στις μεσαίες ηλικίες. Αν τώρα απομονωθεί το τμήμα του δείγματος που αποτελείται από κατοίκους Αθηνών, παρατηρείται πως η υποεκπροσώπηση των ηλικιωμένων εξαφανίζεται (κάτι που όμως σημαίνει πως είναι ακόμα εντονότερη στην περιφέρεια), αλλά παραμένει η άνιση κατανομή γυναικών και ανδρών στις διάφορες ηλικιακές ομάδες: οι άνδρες είναι δυσανάλογα πολλοί στις ηλικίες άνω των 60 (30,6% έναντι 24,5%), και δυσανάλογα λίγοι στις ηλικίες 30-44 (21,9% έναντι 26,8%). Αντίθετα στην έρευνα για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας, η ηλικιακή κατανομή του δείγματος στην Αθήνα δεν διαφέρει σημαντικά από αυτή για το σύνολο του δείγματος.

Πίνακας 2: Ηλικιακή σύνθεση του δείγματος στην Β' Έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς (%)

	Β' Έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς (Αθήνα)			Β' Έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς (σύνολο χώρας)			Απογραφή ΕΣΥΕ 2001		
	Γυναίκες	Άνδρες	Σύνολο	Γυναίκες	Άνδρες	Σύνολο	Γυναίκες	Άνδρες	Σύνολο
15 - 29	25,2	27,0	26,0	25,5	28,3	26,8	24,5	27,5	26,0
30 - 44	27,5	21,9	24,8	29,0	25,9	27,5	25,7	26,8	26,2
45 - 60	22,1	20,7	21,5	23,7	22,7	23,2	21,1	21,2	21,2
60 και άνω	25,2	30,6	27,7	21,8	23,1	22,4	28,6	24,5	26,6

Οι διαφορές μπορεί να μην είναι ιδιαίτερα μεγάλες, σίγουρα όμως ασκούν επίδραση στις απαντήσεις που δίνονται και στα συστήματα γούστων και πολιτιστικών πρακτικών που προκύπτουν. Επιπλέον με αυτό τον τρόπο μειώνεται ακόμα περισσότερο η συγκρισιμότητα των δυο ερευνών, καθώς υπάρχουν υπολογίσιμες διαφορές στην ηλικιακή πυραμίδα του δείγματος.³²

Αναντιστοιχία με τα στοιχεία της απογραφής υπάρχει και στις δύο έρευνες όσον αφορά το εκπαιδευτικό επίπεδο των ερωτώμενων: υποεκπροσωπούνται τα άτομα με χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο, ενώ υπερεκπροσωπούνται αυτά με υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο. Πρόκειται βέβαια για ένα φαινόμενο που παρατηρείται στις περισσότερες ποσοτικές έρευνες καθώς όσο περισσότερα πτυχία έχει κανείς, τόσο πιο αρμόδιος/α νιώθει να απαντήσει και έτσι ανταποκρίνεται πιο εύκολα στον συνεντευκτή/τρια.³³ Παρόλα αυτά το δυσανάλογα υψηλό

32 Αυτή η διαφορά μεταξύ των δυο ερευνών ίσως να μπορούσε να λυθεί αν σταθμιζόταν το δείγμα της έρευνας αναγνωστικής συμπεριφοράς ως προς την ηλικία και το φύλο, έτσι που να γίνεται παρόμοιο με αυτό της έρευνας για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας. Όμως η στάθμιση ως προς την ηλικία είναι αρκετά λεπτή υπόθεση και πιθανότατα θα προκαλούσε νέα προβλήματα, οπότε προτίμησα να την αποφύγω.

33 Όπως αναφέρθηκε στην ενότητα 1.5β, ο Bourdieu έχει μελετήσει αυτό το φαινόμενο και το έχει συνδέσει και με τις ανισότητες στην κατανομή του πολιτισμικού κεφαλαίου (Bourdieu 2002:436-449).

εκπαιδευτικό επίπεδο των ατόμων στις δυο έρευνες³⁴ δεν παύει να επιδρά στις απαντήσεις που δίνονται.

Επιπλέον έχει σημασία η χρονική διαφορά στη συλλογή των δεδομένων. Όπως αναφέρθηκε, τα δεδομένα της έρευνας αναγνωστικής συμπεριφοράς συγκεντρώθηκαν στα τέλη του 2003, ενώ της έρευνας για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας στα τέλη του 2005. Όσο και αν η διαφορά των δύο ετών δύσκολα αρκεί για να αλλάξουν σημαντικά οι παρατηρούμενες αντιλήψεις και πρακτικές, είναι σίγουρα υπολογίσιμη. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τις ερωτήσεις σχετικά με τις πολιτικές αντιλήψεις, καθώς η πολιτική συγκυρία την περίοδο της διεξαγωγής των δυο ποσοτικών ερευνών ήταν διαφορετική: τον Δεκέμβριο 2003 υπήρχε κυβέρνηση ΠΑΣΟΚ υπό τον Κώστα Σημίτη, που όμως δεν ήταν ιδιαίτερα ισχυρή και φαίνονταν κοντινή η διεξαγωγή εκλογών. Πράγματι, δυο μήνες μετά ο Γιώργος Παπανδρέου διαδέχθηκε τον Σημίτη στην προεδρία του ΠΑΣΟΚ και προκηρύχθηκαν εκλογές για τον Μάρτιο του 2004. Αντιθέτως, το Νοέμβριο του 2005 είχε περάσει ενάμιση έτος από την τελευταία εκλογική αναμέτρηση και δεν αναμένονταν άλλη μέχρι τις δημοτικές εκλογές του Οκτωβρίου του 2006, ενώ υπήρχε σταθερή κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας.

Τέλος υπάρχουν μεγάλες διαφορές στις απαντήσεις που δίνονται στις δυο κοινές ερωτήσεις των ερευνών σχετικά με τις πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις. Η πρώτη ήταν η ερώτηση “γενικά θα λέγατε πως η πολιτική σας ενδιαφέρει πολύ, αρκετά, λίγο, ή καθόλου”; Στον πίνακα 3 φαίνεται πως αν εξετάσουμε τις απαντήσεις στο σύνολο της χώρας, οι διαφορές μεταξύ των δυο ερευνών είναι αμελητέες. Όμως υπάρχουν σημαντικές διαφορές όταν περιοριστεί το δείγμα στους κάτοικους Αθηνών, δηλαδή στο τμήμα του δείγματος που αφορά την μελέτη μας: ενώ στην έρευνα για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας τα ποσοστά δεν διαφέρουν πολύ από αυτά στο σύνολο του δείγματος, στην έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς το ενδιαφέρον για την πολιτική είναι σημαντικά αυξημένο, καθώς το καθόλου ενδιαφέρον μειώνεται κατά περίπου 10%, ενώ αυξάνεται αντίστοιχα κατά 10% το αρκετό ενδιαφέρον. Εν μέρει αυτή η διαφορά σχετίζεται με την άνιση αναλογία ανδρών και γυναικών στις μεγάλες ηλικίες. Καθώς είναι γνωστό πως στην Ελλάδα οι ηλικιωμένοι άνδρες απαντούν πολύ μαζικότερα από τις ηλικιωμένες γυναίκες πως ενδιαφέρονται για την πολιτική

³⁴ Πτυχίο πανεπιστημίου ή ΤΕΙ διαθέτει το 24% του δείγματος της έρευνας για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας (με δείγμα 18 ετών και άνω) και το 21% του δείγματος της έρευνας αναγνωστικής συμπεριφοράς (με δείγμα 15 ετών και άνω), έναντι 14% που είναι στον πραγματικό πληθυσμό άνω των 20 ετών σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΣΥΕ από την απογραφή του 2001. Οι παρατηρούμενες διαφορές θα ήταν ακόμη μεγαλύτερες αν συγκρίναμε το τμήμα του δείγματος που είναι άνω των 20 ετών, όπως και στα στοιχεία της απογραφής που διαθέτουμε, ενώ η χρονική διαφορά είναι μικρή για να έχει σημασία.

(Παντελίδου Μαλούτα 1993), η υπερεκπροσώπηση τους στους κάτοικους Αθηνών στην έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς εξηγεί κάπως το αυξημένο πολιτικό ενδιαφέρον στην Αθήνα. Ωστόσο δεν αρκεί για να δικαιολογήσει τόσο μεγάλη διαφορά, η οποία θα πρέπει να σχετίζεται περισσότερο με την πολιτική συγκυρία.

Πίνακας 3: Ενδιαφέρον για την πολιτική στις δυο έρευνες (%)

	Έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας (2005)		Έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς (2003) ³⁵	
	Αθήνα	Σύνολο χώρας	Αθήνα	Σύνολο χώρας
Πολύ	13,1	11,3	11,2	11,6
Αρκετά	26,8	26,4	37,3	27,4
Λίγο	29,0	31,0	32,7	32,4
Καθόλου	31,1	31,4	18,8	28,6
Σύνολο	100	100	100	100

Έπειτα υπάρχει η ερώτηση όπου ζητείται από τους ερωτώμενους και τις ερωτώμενες να αυτοτοποθετηθούν στην δεκαβάθμια κλίμακα αριστεράς - δεξιάς. Απ' τον πίνακα 4 φαίνεται πως οι απαντήσεις διαφέρουν ριζικά μεταξύ των δυο ερευνών. Στο σύνολο του δείγματος, το κυρίαρχο χαρακτηριστικό είναι η πολύ υψηλή έλλειψη απάντησης στην έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς, που πλησιάζει το ένα τρίτο των ερωτηθέντων και ξεπερνάει κατά περίπου 13 ποσοστιαίες μονάδες την έλλειψη απάντησης στην έρευνα για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας. Ταυτόχρονα, στην πρώτη είναι σημαντικά μειωμένες οι απαντήσεις στη θέση 5 και κατά περίπου 10 ποσοστιαίες μονάδες λιγότερες απ' ότι στην τελευταία. Αν ληφθεί υπόψη πως η “κεντρώα” θέση 5 αποτελεί την μαζικότερη απάντηση που δίνεται γενικότερα σε αυτή την ερώτηση, καθώς συχνά επιλέγεται από άτομα που νιώθουν αμήχανα μπροστά σε αυτή την ερώτηση και έτσι επιλέγουν την ενδιάμεση θέση μόνο και μόνο επειδή τους ζητείται να απαντήσουν (Βερναρδάκης 2005β:60), αυτό το φαινόμενο μπορεί να εξηγηθεί εύκολα από το διαφορετικό στόχο των δυο ερευνών. Καθώς η έρευνα για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας περιλάμβανε πολυάριθμες ερωτήσεις σχετικά με τις πολιτικές αντιλήψεις και πρακτικές, οι ερωτώμενοι/ες έδιναν πιο εύκολα απάντηση σε αυτή την ερώτηση από αυτούς της έρευνας αναγνωστικής συμπεριφοράς, στην οποία η ερώτηση γίνονταν μετά από ένα μεγάλο αριθμό ερωτήσεων που δεν είχαν καμιά σχέση με πολιτική. Επίσης την ίδια επίδραση εκτιμάται πως άσκησε και η πολιτική συγκυρία την περίοδο της

³⁵ Άνω των 18 ετών και χωρίς μετανάστες, όπως και στην έρευνα για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας. Το ίδιο ισχύει και για τον πίνακα 3.

διεξαγωγής των ποσοτικών ερευνών, καθώς η επικείμενη εκλογική αναμέτρηση στα τέλη του 2003 είναι λογικό να μείωσε την έλλειψη απάντησης στην έρευνα για τα πρότυπα πολιτικότητας. Αυτή η ερμηνεία υποστηρίζεται και από το γεγονός πως το άθροισμα της θέσης 5 και της έλλειψης απάντησης είναι περίπου ίδιο και στις δυο έρευνες. Δηλαδή πολλοί/ες που σε άλλες συνθήκες θα απέφευγαν να απαντήσουν, στην έρευνα για τα πρότυπα πολιτικότητας προτίμησαν την “κεντρώα” θέση 5.

Πίνακας 4: Αυτοτοποθέτηση στην αριθμητική κλίμακα αριστεράς - δεξιάς στις δυο έρευνες (%)

	Έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας		Έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς	
	Αθήνα	Σύνολο χώρας	Αθήνα	Σύνολο χώρας
1	3,8	2,7	3,4	2,3
2	4,7	3,1	2,5	1,5
3	7,1	5,2	6,7	4,3
4	8,2	5,5	9,4	6,3
5	31,7	32,3	24,0	21,8
6	6,2	6,9	7,5	9,1
7	5,0	6,5	11,1	9,7
8	6,9	8,0	8,0	8,9
9	3,5	5,4	1,9	2,8
10	3,6	8,5	3,7	4,1
ΔΓ/ΔΑ	19,3	15,9	21,8	29,1
Σύνολο	100	100	100	100

Αλλά η εξέταση του υποσυνόλου των κατοίκων της Αθήνας δείχνει πως η κατάσταση είναι πιο σύνθετη. Σε αυτό το υποσύνολο η διαφορά στην έλλειψη απάντησης μεταξύ των δυο ερευνών είναι αμελητέα, σε αντίθεση με την πολύ υψηλή διαφορά στο σύνολο του δείγματος, καθώς η έλλειψη απάντησης μειώνεται σημαντικά στην έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς, αλλά αυξάνεται ελαφρώς στην έρευνα για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας. Φαίνεται πως οι απαντήσεις στις δυο έρευνες ακολουθούν αντίστροφη κατεύθυνση: ενώ στην πρώτη οι Αθηναίοι/ες δίνουν πιο συχνά απάντηση απ' ό,τι οι κάτοικοι της περιφέρειας, στην δεύτερη ισχύει το ακριβώς αντίθετο. Επιπρόσθετα, φαίνεται πως στην πρώτη έρευνα οι κεντροδεξιές θέσεις 6-8 είναι πιο ισχυρές απ' ό,τι στη δεύτερη (26,6% έναντι 18,1%), ενώ ισχύει το αντίστροφο για την κεντρώα θέση 5 (31,7% έναντι 24%). Συνολικά δηλαδή, το υποσύνολο του δείγματος που αφορά τη μελέτη μας τοποθετείται περισσότερο προς τα αριστερά στην

έρευνα για τα πρότυπα πολιτικότητας απ' ότι στην έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς, κάτι που φαίνεται και από τους διαφορετικούς μέσους όρους (5,2 και 5,5 αντίστοιχα). Το ίδιο άλλωστε παρατηρείται και στο σύνολο του δείγματος. Αυτό το φαινόμενο είναι σχεδόν βέβαιο πως συνδέεται με την πολιτική συγκυρία, καθώς η ύπαρξη σταθερής κυβέρνησης της Νέας Δημοκρατίας την περίοδο διεξαγωγής της έρευνας αναγνωστικής συμπεριφοράς εκτιμάται πως ευνόησε την έκφραση κεντροδεξιών πολιτικών θέσεων.

Οι διαφορετικές ερωτήσεις και η διαφορετική λογική των δυο ερευνών, σε συνδυασμό με τις διαφορές στην ηλικιακή σύνθεση και την πολιτική συγκυρία, μπορεί πράγματι να ερμηνεύουν τις διαφορές στον ιδεολογικό αυτοπροσδιορισμό και στο ενδιαφέρον για την πολιτική που παρατηρούνται. Ωστόσο, όπως φάνηκε και από τις ερωτήσεις σχετικά με το πολιτικό ενδιαφέρον και την ιδεολογική αυτοτοποθέτηση στον άξονα αριστεράς-δεξιάς, παρατηρείται ότι το υποσύνολο του δείγματος της Αθήνας σε σχέση με την υπόλοιπη χώρα ακολουθεί αντίστροφες τάσεις στις δυο έρευνες: στην έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς διακρίνεται από πολύ υψηλότερο ενδιαφέρον για την πολιτική και συχνότερο ιδεολογικό αυτοπροσδιορισμό σε σχέση με το σύνολο του δείγματος, κάτι που σε καμία περίπτωση δεν ισχύει στην έρευνα για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας. Δεδομένου ότι η παρούσα έρευνα στηρίζεται στο υποσύνολο του δείγματος της Αθήνας, αυτό το χαρακτηριστικό μειώνει ακόμα περισσότερο τη συγκρισιμότητα των δυο ερευνών.

Με δεδομένο ότι σε καμία περίπτωση δεν είναι άμεσα συγκρίσιμες οι δυο έρευνες, θα ρίξω το βάρος της ανάλυσης στα δεδομένα της έρευνας για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας. Η επιλογή αυτή μοιάζει προφανής, τόσο επειδή βρίσκω προτιμότερο να στηριχτώ στην έρευνα όπου έχω συμμετάσχει και στις ερωτήσεις που κατασκεύασα ο ίδιος επί τούτου, όσο και επειδή προσφέρει πολύ περισσότερες δυνατότητες για τη σύγκριση των πολιτιστικών πρακτικών με τις πολιτικές αντιλήψεις. Η έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς θα χρησιμοποιηθεί συμπληρωματικά, προκειμένου να ξεπεραστούν όσο γίνονται τα αδύνατα σημεία της άλλης έρευνας. Για την ακρίβεια θα προσπαθήσω να εντοπίσω συστήματα γούστων και πολιτιστικών πρακτικών και στις δυο έρευνες, και να δείξω πως τα δεδομένα τους αλληλοσυμπληρώνονται. Εν συνεχεία η ανάλυση θα επικεντρωθεί στα συστήματα γούστων που εντοπίζονται στην έρευνα για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας, προσπαθώντας ταυτόχρονα, όσο γίνεται, να διερευνηθούν και τα χαρακτηριστικά των συστημάτων που εντοπίζονται μονάχα στην έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς.

2.3 Τα συστήματα γούστων/πολιτιστικών πρακτικών

Για να εντοπιστούν τα συστήματα γούστων και πολιτιστικών πρακτικών στις δυο έρευνες, έγινε μια σύνθετη στατιστική ανάλυση στις σχετικές απαντήσεις: συγκεκριμένα έγινε πρώτα παραγοντική ανάλυση με την τεχνική της ανάλυσης σε κύριες συνιστώσες (principal component analysis)· εν συνεχεία με βάση τις παραγοντικές συνιστώσες (factors) που προέκυψαν, ακολούθησε ανάλυση σε ομάδες (cluster analysis) με την τεχνική k-means και προκαθορισμένα κέντρα. Αυτό πρακτικά σημαίνει πως τα συστήματα γούστων και πολιτιστικών πρακτικών μπορούν να μετρηθούν με δύο τρόπους. Πρώτον, το κάθε άτομο έχει μια βαθμολογία σε κάθε μία από τις παραγοντικές συνιστώσες, η καθεμιά από τις οποίες εκφράζει ένα συγκεκριμένο σύνολο πολιτιστικών πρακτικών και γούστων. Το ύψος της βαθμολογίας δείχνει σε τι βαθμό το κάθε άτομο εφαρμόζει τις αντίστοιχες πρακτικές ή ενστερνίζεται τα αντίστοιχα γούστα. Δεύτερον το κάθε άτομο εντάσσεται σε μια κατηγορία πολιτιστικών πρακτικών, που συνήθως αντιστοιχεί σε μια συνιστώσα, και εκφράζει σε γενικές γραμμές τις βασικές πρακτικές του/της. Συνεπώς η ανάλυση μπορεί να στηρίζεται είτε στα ποσοστά που συγκεντρώνονται για κάθε κατηγορία, είτε στους μέσους όρους των βαθμολογιών που συγκεντρώνονται για κάθε συνιστώσα. Περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη στατιστική ανάλυση δίνονται στο παράρτημα.

Από την στατιστική επεξεργασία στα στοιχεία της έρευνας για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας προέκυψαν τέσσερις βασικές συνιστώσες: η “νεανική/mainstream”, η “εναλλακτική/κουλτουριάρικη”, η “ελληνική”, και η συνιστώσα των “αδιάφορων vs χωρίς προτίμηση”³⁶. Από αυτές δημιουργούνται πέντε κατηγορίες στις οποίες κατατάχθηκαν τα άτομα ανάλογα με τις βαθμολογίες τους· οι τρεις πρώτες αντιστοιχούν στις τρεις πρώτες συνιστώσες, ενώ οι δυο τελευταίες είναι η “αποτραβηγμένη” και αυτή “χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”, που προκύπτουν από την τελευταία συνιστώσα (στην οποία συγκεντρώνουν υψηλή θετική βαθμολογία τα άτομα που δεν ακούν μουσική και ραδιόφωνο, δεν βλέπουν ταινίες και δεν διαβάζουν, και χαμηλή αρνητική βαθμολογία τα άτομα που δεν έχουν ιδιαίτερες προτιμήσεις). Οι δε συνιστώσες που προέκυψαν από την έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς έχουν ως εξής: η “συμμετοχική/καλλιεργημένη”, η “νεανική/mainstream”, η

³⁶ Πρέπει να είναι απόλυτα σαφές πως οι ονομασίες που δίνονται στις συνιστώσες και στις κατηγορίες που προκύπτουν από αυτές είναι ενδεικτικές. Όπως θα φανεί, επιλέχθηκαν ανάλογα με τις πρακτικές που προδίδει η κάθε κατηγορία και συνιστώσα, και είναι τέτοιες που να διευκολύνουν την ανάλυση. Αλλά σίγουρα δεν είναι οι μόνες δυνατές ονομασίες και προφανώς δεν συμπυκνώνουν πλήρως το νόημα των αντίστοιχων πρακτικών και γούστων. Γι' αυτό άλλωστε παντού αναγράφονται μέσα σε εισαγωγικά.

“νεανική/εναλλακτική”, η “ελληνική”, η “παραδοσιακή ανδρική” και η “παραδοσιακή γυναικεία”. Από αυτές τις έξι συνιστώσες προκύπτουν έξι αντίστοιχες κατηγορίες πρακτικών, καθώς και μια έβδομη, η “αποτραβηγμένη”, που σχετίζεται με χαμηλές βαθμολογίες και στις έξι συνιστώσες. Όπως φαίνεται και από τα ονόματα των συνιστωσών, κάτι που θα εξηγηθεί αναλυτικά παρακάτω, υπάρχουν ορισμένες αναλογίες και αντιστοιχίες μεταξύ αυτών που εντοπίζονται στις δυο έρευνες. Ακολουθεί αναλυτική παρουσίαση των κατηγοριών.

α. Συστήματα γούστων που προκύπτουν στην έρευνα για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας

- “Νεανικό/Mainstream”

Πρόκειται για ένα σύστημα γούστων που αφορά το 15,8% του δείγματος και εκφράζει κυρίως άτομα νέας ηλικίας· μάλιστα το 43,8% των ατόμων ηλικίας 18-29 εντάσσονται σε αυτό. Τα γούστα τους είναι “mainstream” με την έννοια ότι αφορούν είδη πολιτιστικών προϊόντων που τυγχάνουν μεγάλης προβολής από τα μέσα ενημέρωσης και συνήθως έχουν μεγάλη εμπορική επιτυχία.

Τα άτομα που εντάσσονται σ' αυτή την κατηγορία δίνουν συνήθως απαντήσεις στις ερωτήσεις για τους ραδιοσταθμούς (κατά 94,5%), τους μουσικούς (78,1%), και τις ταινίες (90,2%). Οι προτιμήσεις τους όσον αφορά το ραδιόφωνο περιλαμβάνουν σταθμούς ελληνικής ποπ μουσικής (συντελεστής 0,572)³⁷ και σταθμούς ξένης χορευτικής και ποπ μουσικής (0,513). Στη μουσική προτιμούν κυρίως ελληνική ποπ (0,474) και δευτερευόντως ξένη ποπ (0,277), ξένη ροκ (0,296) και λαϊκή (0,188). Τέλος όσον αφορά τον κινηματογράφο, προτιμούν κατά βάση blockbusters (0,556), καθώς και συναφή είδη ταινιών, ιδίως θρίλερ (0,472) και ταινίες φαντασίας (0,456).

Όπως αναφέρθηκε, πρόκειται για ένα σύστημα γούστων που περιλαμβάνει κυρίως άτομα νέας ηλικίας: το 61% της κατηγορίας αποτελείται από άτομα 18-29 ετών και μόνο το 12% είναι πάνω από 45· ο δε μέσος όρος ηλικίας είναι τα 31 έτη. Επιπλέον έχει μαζικότερη απήχηση στις γυναίκες, που αποτελούν το 60% των ατόμων που εντάσσονται στο “νεανικό/mainstream” σύστημα γούστων. Τέλος το εκπαιδευτικό επίπεδο τους είναι σαφώς ανώτερο από το μέσο

³⁷ Ο συντελεστής της παραγοντικής συνιστώσας (factor score coefficient) είναι ένας αριθμός που κυμαίνεται από -1 μέχρι 1 και δείχνει τον βαθμό στον οποίο μια μεταβλητή (ή αλλιώς οι απαντήσεις σε μια ερώτηση) σχετίζεται με την παραγοντική συνιστώσα και κατά πόσο την καθορίζει. Συντελεστής 0 σημαίνει πως η μεταβλητή δεν ασκεί καμιά επίδραση στην συνιστώσα και συντελεστής 1 σημαίνει πως οι τιμές της συνιστώσας ταυτίζονται πλήρως με αυτές της μεταβλητής. Αρνητικό πρόσημο σημαίνει πως η σχέση είναι αντιστρόφως ανάλογη.

όρο, με το 30% να είναι απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και το 60% μέσης. Αν μάλιστα συνυπολογιστεί πως το 28% είναι φοιτητές, δύσνητα οι απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης φτάνουν ένα υψηλότατο 58%.

Πίνακας 5: Συστήματα γούστων (%)

“Νεανικό/Mainstream”	15,8
“Εναλλακτικό/Κουλτουριάρικο”	14,2
“Ελληνικό”	20,2
“Χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”	27,1
“Αποτραβηγμένο”	22,7
Σύνολο	100

- “Εναλλακτικό/κουλτουριάρικο”

Σ' αυτό το σύστημα γούστων εντάσσεται το 14,2% του δείγματος και πρόκειται για σχετικά νέα άτομα με υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο. Γενικά τείνουν να δηλώνουν προτιμήσεις σε όλες τις ερωτήσεις και φαίνεται πως έχουν υψηλή πολιτιστική συμμετοχή: κατά 94,8% απαντάνε για τους ραδιοσταθμούς, κατά 96,6% για τους μουσικούς, κατά 70,7% για τις ταινίες, ενώ είναι η μόνη κατηγορία όπου δηλώνονται μαζικά αγαπημένα βιβλία (κατά 66,8% έναντι 24,4% στο σύνολο). Τα γούστα τους περιλαμβάνουν είδη με λιγότερο έντονη προβολή απ' ότι της προηγούμενης κατηγορίας, τα οποία επιπλέον τείνουν να αντιμετωπίζονται ως “κουλτουριάρικα” - χωρίς όμως αυτό να σημαίνει απαραίτητα πως δεν έχουν εμπορική επιτυχία.

Συγκεκριμένα προτιμούν ραδιοφωνικούς σταθμούς ξένης ροκ μουσικής (0,551) και ελληνικής έντεχνης μουσικής (0,533). Αντίστοιχα, από μουσική προτιμούν κυρίως ξένη ροκ (0,567), και σε μικρότερο βαθμό ελληνική ροκ (0,213), ξένη ποπ (0,206), ελληνική έντεχνη (0,182), καθώς και άλλα είδη μουσικής όπως τζαζ ή χιπ χοπ (0,271). Αντίθετα, τείνουν να αποφεύγουν την ελληνική ποπ (-0,266) και την λαϊκή μουσική (-0,302). Τέλος από κινηματογραφικές ταινίες προτιμούν σινεφίλ (0,670) ενώ, όπως αναφέρθηκε, γι' αυτούς είναι σημαντική η ανάγνωση βιβλίων (0,590). Είναι σαφές πως τα γούστα των ατόμων που εντάσσονται σε αυτή την κατηγορία βρίσκονται κατά κάποιο τρόπο στον αντίποδα του “νεανικού/mainstream” συστήματος γούστων.

Με μέσο όρο ηλικίας τα 38 έτη πρόκειται για μια κατηγορία που αποτελείται από σχετικά νέα

άτομα: το 29% είναι μεταξύ 18 και 29 ετών, το 45% μεταξύ 30 και 44, και μόνο 26% ξεπερνάει τα 45 έτη. Επιπλέον πρόκειται για άτομα πολύ υψηλού εκπαιδευτικού επιπέδου, καθώς 42% έχει ολοκληρώσει την τριτοβάθμια εκπαίδευση και μόλις 4% έχει περιοριστεί στη βασική. Τέλος πρόκειται περισσότερο για άνδρες, που αποτελούν το 57% των ατόμων αυτής της κατηγορίας.

Πίνακας 6: Συστήματα γούστων και ηλικία (%)

	18-29	30-44	45-59	60 και άνω
“Νεανικό/Mainstream”	61,4	27,0	6,3	5,4
“Εναλλακτικό/Κουλτουριάρικο”	29,3	44,6	15,3	10,8
“Ελληνικό”	6,7	23,9	41,9	27,5
“Χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”	17,8	30,3	24,6	27,3
“Αποτραβηγμένο”	9,3	15,5	24,7	50,5
Σύνολο	22,1	27,1	23,9	26,9

- “Ελληνικό”

Το “ελληνικό” σύστημα γούστων εκφράζει το 20,2% του δείγματος και η ονομασία του προέρχεται από το γεγονός πως τα άτομα που εντάσσονται σε αυτό τείνουν να προτιμούν ελληνικά είδη. Είναι περισσότερο άτομα μέσης ηλικίας, και συνήθως δίνουν απαντήσεις στις ερωτήσεις για τους ραδιοφωνικούς σταθμούς (94,8%) και τους μουσικούς (81,3%), ενώ στις ερωτήσεις για τις ταινίες και τα βιβλία απαντάνε σε αισθητά μεγαλύτερο βαθμό απ' ότι το σύνολο του δείγματος (40,3% έναντι 33,7% και 34,9% έναντι 24,1% αντίστοιχα).

Αντίθετα με τις άλλες δυο ομάδες, δεν προτιμάνε μουσικούς ραδιοσταθμούς αλλά ειδησεογραφικούς (0,552) και αθλητικούς (0,352). Στη μουσική οι προτιμήσεις τους περιλαμβάνουν διάφορα είδη ελληνικής μουσικής: λαϊκή (0,581)³⁸, έντεχνη ελληνική (0,439) και ρεμπέτικη/παραδοσιακή (0,373). Όταν έχουν προτιμήσεις στις κινηματογραφικές ταινίες, αυτές στρέφονται προς τον παλιό ελληνικό κινηματογράφο (0,301) και τις κοινωνικές ταινίες (0,284). Τέλος ο θετικός συντελεστής σχετικά με την ανάγνωση βιβλίων (0,276), έστω κι αν

³⁸ Αν και η λαϊκή μουσική σχετίζεται τόσο με το “ελληνικό” σύστημα όσο, έστω και σε μικρό βαθμό, με το “νεανικό/mainstream”, ωστόσο η εξέταση των συγκεκριμένων μουσικών που προτιμούνται στο κάθε σύστημα δείχνει πως πρόκειται για διαφορετικό είδος λαϊκής μουσικής. Όπως φαίνεται από τους σχετικούς πίνακες στο πρώτο μέρος του παραρτήματος, οι δημοφιλέστεροι μουσικοί του “ελληνικού” συστήματος περιλαμβάνουν τον Καζαντζίδη και τον Μητροπάνο, λαϊκοί μουσικοί που τείνουν προς το έντεχνο ή το ρεμπέτικο τραγούδι. Απ' την άλλη στους δημοφιλέστερους μουσικούς του “νεανικού/mainstream” συστήματος περιλαμβάνονται ο Πλούταρχος και ο Ρέμος οι οποίοι τείνουν περισσότερο προς την ποπ εκδοχή της λαϊκής μουσικής.

δεν είναι ιδιαίτερα υψηλός, δείχνει πως έχουν πιο θετική σχέση με την ανάγνωση απ' ότι το σύνολο του δείγματος.

Στο “ελληνικό” σύστημα γούστων εντάσσονται πρώτιστα άτομα της ηλικιακής κατηγορίας 45-59 ετών, που αποτελούν το 45% της κατηγορίας, ενώ οι νέοι 18-29 αποτελούν μόλις το 7%. Οι άνδρες είναι λίγο περισσότεροι από τις γυναίκες (55% έναντι 45%), ενώ όσον αφορά το εκπαιδευτικό επίπεδο, τα άτομα αυτής της κατηγορίας μοιάζουν με μικρογραφία του συνόλου του δείγματος.

- *“Χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”*

Οι ερωτώμενοι και οι ερωτώμενες μπορούσαν αυθόρμητα να απαντήσουν πως δεν έχουν ιδιαίτερες προτιμήσεις. Τα άτομα που εντάσσονται σ' αυτή την κατηγορία έδωσαν αυτή την απάντηση στις περισσότερες αν όχι σε όλες τις ερωτήσεις και αποτελούν το 27,1% του δείγματος. Στη συνιστώσα των “αδιάφορων (+) vs χωρίς ιδιαίτερη προτίμηση (-)” εκφράζονται αποκλειστικά από τις αντίστοιχες απαντήσεις: πως δεν έχουν ιδιαίτερη προτίμηση βιβλίων (-0,676), ταινιών (-0,552), μουσικής (-0,390) και ραδιοφωνικών σταθμών (-0,387).

Το ενδιαφέρον με αυτή την κατηγορία είναι πως δεν φαίνεται να εκφράζει καμία συγκεκριμένη ομάδα του πληθυσμού: οι κατανομές ως προς το φύλο, την ηλικία και το εκπαιδευτικό επίπεδο είναι ανάλογες με αυτές που υπάρχουν στο σύνολο του δείγματος. Θα ήταν εύκολο να γίνει η υπόθεση πως πρόκειται για άτομα με περιορισμένη πολιτιστική συμμετοχή· ωστόσο το γεγονός πως αυτή η ομάδα δεν έχει κάποιο στίγμα από δημογραφική άποψη, προκαλεί την υποψία πως αφορά άλλα συστήματα γούστων που δεν μπορούν να εκφραστούν ικανοποιητικά μέσα από αυτές τις ερωτήσεις.

- *“Αποτραβηγμένο”*

Αυτό το σύστημα γούστων - ή μάλλον σύστημα έλλειψης γούστων - εκφράζει το 22,7% του δείγματος και αφορά τα άτομα που σε όλες ή στις περισσότερες ερωτήσεις απαντούν αυθόρμητα πως δεν ακούν μουσική/ραδιόφωνο, δεν βλέπουν ταινίες και δεν διαβάζουν. Αυτό φαίνεται από τους υψηλούς συντελεστές στην αντίστοιχη συνιστώσα: δεν βλέπουν ταινίες (0,689), δεν ακούνε μουσική (0,671), δεν διαβάζουν βιβλία (0,664) και δεν ακούν ραδιόφωνο (0,482). Πρόκειται για τα πλέον “στερημένα” άτομα από πολιτιστική άποψη, και το γεγονός πως οι πολιτιστικές πρακτικές που μετρούν αυτές οι ερωτήσεις είναι από τις πλέον συνήθεις

προκαλεί σχεδόν τη βεβαιότητα πως πρόκειται για άτομα που μετέχουν ελάχιστα ή καθόλου στη σφαίρα της κουλτούρας εν γένει.

Όπως φαίνεται από τα δημογραφικά στοιχεία, τα άτομα που ανήκουν σ' αυτή την κατηγορία ανήκουν επίσης σε ομάδες που βρίσκονται κοινωνικά σε μειονεκτική θέση. Το 50% είναι άνω των 60 ετών, ενώ μόνο το 9% είναι μεταξύ 18 και 29· ο δε μέσος όρος ηλικίας τους βρίσκεται στα 56 χρόνια (έναντι 46 στο σύνολο του δείγματος). Από την άποψη του εκπαιδευτικού επιπέδου το 41% έχει ολοκληρώσει το πολύ την στοιχειώδη εκπαίδευση και το 45% τη μέση. Επιπλέον το 44% είναι συνταξιούχοι και το 27% νοικοκυρές, έτσι που στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό ανήκει μόλις το 29% αυτής της κατηγορίας. Σε σχέση με το φύλο πάντως δεν υπάρχουν διαφορές, καθώς οι γυναίκες είναι οριακά περισσότερες από τους άνδρες.

Πίνακας 7: Συστήματα γούστων και επίπεδο εκπαίδευσης (%)

	Ανώτερη	Μέση	Κατώτερη
“Νεανικό/Mainstream”	29,5	60,5	10,0
“Εναλλακτικό/ Κουλτουριάρικο”	41,6	54,5	3,9
“Ελληνικό”	24,3	54,2	21,5
“Χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”	20,2	56,8	23,0
“Αποτραβηγμένο”	14,5	44,7	40,8
Σύνολο	23,9	53,6	22,5

β. Συστήματα πολιτιστικών πρακτικών στην έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς

Αναφέρθηκε πως με την ανάλυση που έγινε στα πρωτογενή δεδομένα της δεύτερης έρευνας αναγνωστικής συμπεριφοράς για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης προέκυψαν επτά συστήματα πολιτιστικών πρακτικών. Αξίζει να σημειωθεί πως στην έκθεση της πρώτης πανελλήνιας έρευνας αναγνωστικής συμπεριφοράς, που είχε διεξαχθεί πέντε χρόνια πριν τη δεύτερη έρευνα, είχε γίνει μια προσπάθεια να ταξινομηθούν οι πολιτιστικές πρακτικές σε τύπους “πολιτιστικής-κοινωνικής συμπεριφοράς” με τεχνικές που εικάζεται πως δεν πρέπει να διαφέρουν και πολύ από αυτές που χρησιμοποιούνται εδώ (ΕΚΕΒΙ 1999:91-99). Είναι αξιοσημείωτο πως οι έξι κατηγορίες που επισημάνθηκαν στην έκθεση παρουσιάζουν αρκετά κοινά με τις επτά κατηγορίες που εντοπίζονται εδώ, αν και τα ποσοστά που αντιστοιχούν στην καθεμία είναι πολύ διαφορετικά. Συγκεκριμένα, οι τέσσερις κατηγορίες που περιγράφονται

εδώ είχαν εντοπιστεί και στην έκθεση με τις ονομασίες “τυπικά ανδρική”, “τυπικά γυναικεία”, “καλλιεργημένη”, “παραδοσιακή-αποτραβηγμένη”, ενώ άλλες δύο συμπεριλαμβάνονταν στην κατηγορία με την ονομασία “νεανική”. Το μόνο σύστημα πολιτιστικών πρακτικών που δεν είχε εντοπιστεί στην έκθεση αυτή είναι το “ελληνικό”. Το γεγονός ότι μια ανάλυση που έγινε ανεξάρτητα από την παρούσα μελέτη και για διαφορετικούς λόγους έδωσε περίπου τις ίδιες κατηγορίες με αυτές που εντοπίζονται εδώ, δείχνει πως τα συστήματα πολιτιστικών πρακτικών που παρουσιάζονται αμέσως παρακάτω έχουν πραγματική και σταθερή παρουσία στην ελληνική κοινωνία.

Πίνακας 8: Συστήματα πολιτιστικών πρακτικών (%)

	Συγκρίσιμο τμήμα του δείγματος	Σύνολο δείγματος
“Καλλιεργημένο”	17,6	8,5
“Νεανικό/Mainstream”	9,2	12,5
“Νεανικό/Εναλλακτικό”	11,8	9,8
“Ελληνικό”	21,4	12,9
“Παραδοσιακό ανδρικό”	6,2	12,8
“Παραδοσιακό γυναικείο”	7,6	12,2
“Αποτραβηγμένο”	26,2	31,3
Σύνολο	100	100

Τα συστήματα πολιτιστικών πρακτικών που εντοπίζονται στην Β' έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς από την ανάλυση στα πρωτογενή δεδομένα και που μας αφορούν σε αυτή την μελέτη έχουν ως εξής:³⁹

- “Καλλιεργημένο”

Το “καλλιεργημένο” σύστημα πολιτιστικών πρακτικών αφορά το 17,6% του δείγματος μας - δηλαδή το τμήμα του δείγματος που είναι συγκρίσιμο με την έρευνα για τα πρότυπα πολιτικότητας - και το 8,5% στο σύνολο του δείγματος της έρευνας.⁴⁰ Τα άτομα που ανήκουν σε αυτό χαρακτηρίζονται από πολύ υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο και σε γενικές γραμμές

39 Όπως πάντα, εκτός αν αναφέρεται διαφορετικά, τα ποσοστά αφορούν το τμήμα του δείγματος που είναι αντίστοιχο με αυτό της έρευνας για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας (Αθήνα άνω των 18 χωρίς μετανάστες).

40 Σε αυτό το σημείο φαίνεται ένα σημαντικό πλεονέκτημα της έρευνας αναγνωστικής συμπεριφοράς, που πρόκειται για τη δυνατότητα σύγκρισης του υποσυνόλου του δείγματος που χρησιμοποιείται εδώ με το συνολικό αντιπροσωπευτικό δείγμα όλης της χώρας. Επιπλέον είναι δυνατό να διαπιστωθεί τι ποσοστό του κάθε συστήματος προέρχεται από την Αθήνα και πόσο από την υπόλοιπη Ελλάδα, και οι εντυπωσιακές δυσαναλογίες που παρατηρούνται σε κάποιες περιπτώσεις (κατά βάση στο “παραδοσιακό ανδρικό” και στο “παραδοσιακό γυναικείο” σύστημα) είναι ιδιαίτερα σημαντικές για την ερμηνεία των δεδομένων.

εκφράζουν την προτίμηση τους σε μορφές πολιτιστικών πρακτικών που εντάσσονται στο “νόμιμο” γούστο (Bourdieu 2002), όπως αυτό γίνεται αντιληπτό στην Ελλάδα.

Συγκεκριμένα αυτό φαίνεται από τη συχνότητα επίσκεψής τους σε μουσεία ή πινακοθήκες (0,683), σε αρχαιολογικούς χώρους (0,654), σε ιστορικά μνημεία (0,618), στο θέατρο (0,555), σε όπερα ή συναυλίες κλασικής μουσικής (0,560), σε εκθέσεις ζωγραφικής ή φωτογραφίας (0,573) και σε παραστάσεις χορού ή μπαλέτου (0,509). Επιπλέον έχουν καλή σχέση με τα βιβλία: με αυτή την κατηγορία σχετίζονται ο αριθμός βιβλίων που διάβασαν τον τελευταίο χρόνο (0,494) συμπεριλαμβανομένων των βιβλίων που διάβασαν για λόγους δουλειάς (0,382), η συχνότητα επίσκεψης σε παρουσιάσεις βιβλίων (0,517), καθώς και η συχνότητα που ασχολούνται οι ίδιοι με το γράψιμο (0,397) αλλά και με τη ζωγραφική (0,377). Από τις λιγότερο “υψηλές” μορφές πολιτιστικών πρακτικών φαίνεται πως συμμετέχουν αρκετά σε συναυλίες ελληνικής μουσικής (0,411) και ροκ-ποπ (0,384), ενώ πηγαίνουν σχετικά συχνά στον κινηματογράφο (0,348). Όσον αφορά τα μουσικά τους γούστα, αυτά τείνουν περισσότερο προς την κλασική μουσική και την όπερα (0,305), ενώ αποφεύγουν το νέο λαϊκό τραγούδι/ελληνάδικα (-0,248). Τέλος πηγαίνουν σε εστιατόρια καλής κουζίνας (0,408), δουλεύουν στον υπολογιστή τους (0,311), πηγαίνουν εκδρομές και ταξίδια (0,335), σε εκδηλώσεις πολιτιστικών συλλόγων του τόπου καταγωγής τους (0,409) και σε παραστάσεις παραδοσιακών χορών (0,419), διαβάζουν σχετικά συχνά επιστημονικά περιοδικά (0,201), ενώ τείνουν να βλέπουν λιγότερο τηλεόραση από τις άλλες κατηγορίες (-0,213).

Όσον αφορά την ηλικιακή σύνθεση του “καλλιεργημένου” συστήματος πολιτιστικών πρακτικών, αυτή δεν σχετίζεται σημαντικά με κάποιες ηλικιακές ομάδες, αν και είναι πιο νέα από το σύνολο του δείγματος μας: το 59% είναι κάτω των 44 ετών, ενώ το 19% ξεπερνάει τα 60. Πρόκειται επίσης για την κατηγορία με το υψηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο, καθώς το 47% έχει ολοκληρώσει τριτοβάθμια εκπαίδευση, ενώ μόνο το 6% έχει περιοριστεί στην βασική· μάλιστα σε αυτή την κατηγορία ανήκει το 39% όσων έχουν ολοκληρώσει τριτοβάθμια εκπαίδευση. Αντίστοιχα, η εργασία τους είναι τέτοια ώστε ταξικά να ανήκουν περισσότερο στα μεσαία προς υψηλά στρώματα. Συγκεκριμένα στις κατηγορίες 1-3 των μονοψήφιων κωδικών της ΕΣΥΕ (δηλαδή διοικητικά στελέχη, επιστημονικά επαγγέλματα, τεχνολόγοι κλπ) ανήκει το 49%. Τέλος οι γυναίκες είναι λίγο περισσότερες από τους άνδρες, και αποτελούν το 55% αυτής της κατηγορίας στο δείγμα μας.

- “Νεανικό/Mainstream”

Όπως και το σύστημα γούστων με την ίδια ονομασία, πρόκειται επίσης για μια κατηγορία που αφορά κυρίως νέους και σχετίζεται περισσότερο με γούστα και πολιτιστικές πρακτικές που έχουν μαζική προβολή από τα ΜΜΕ. Αυτή η κατηγορία αφορά το 9,2% του δείγματος που μας αφορά και το 12,5% του συνόλου του δείγματος.

Όσον αφορά τους τρόπους διασκέδασης, οι “νεανικές/mainstream” πολιτιστικές πρακτικές αφορούν τη συχνή επίσκεψη σε χορευτικά bar-club (0,651), σε καφετέριες (0,675), σε λαϊκά κέντρα διασκέδασης (0,636), σε κέντρα με ζωντανή μουσική (0,577), σε ταβέρνες (0,590) και σε μικρότερο βαθμό στον κινηματογράφο (0,369), σε συναυλίες ελληνικής μουσικής (0,292) καθώς και σε συναυλίες ροκ-ποπ (0,263). Τα μουσικά τους γούστα αφορούν κυρίως ελληνική χορευτική ποπ (0,474), νέο λαϊκό τραγούδι/ελληνάδικα (0,373), και σε μικρότερο βαθμό τη νέα ελληνική σκηνή (0,237). Αντιθέτως αποφεύγουν τα δημοτικά τραγούδια (-0,487) και τα ρεμπέτικα (-0,273). Άλλες πρακτικές που σχετίζονται με αυτή τη κατηγορία είναι η συχνότητα που πηγαίνουν εκδρομές και ταξίδια (0,284), επισκέψεις σε σπίτια φίλων (0,254) και γυμναστήριο (0,242), ενώ ακούνε αρκετές ώρες ραδιόφωνο (0,342) και βλέπουν ξένες ταινίες στην τηλεόραση (0,341). Τέλος φαίνεται πως διαβάζουν περιοδικά σχετικά συχνά, με τις προτιμήσεις τους να συγκεντρώνονται περισσότερο στα γυναικεία περιοδικά (0,329) και τα περιοδικά ποικίλης ύλης (0,206).

Με ένα μέσο όρο ηλικίας στα 31 έτη πρόκειται για μια αρκετά νέα ομάδα· το 55% είναι μέχρι 29 ετών, ενώ μόνο 5% ξεπερνάει τα 60. Το εκπαιδευτικό τους επίπεδο δεν είναι ιδιαίτερα υψηλό, καθώς κυριαρχεί η μέση εκπαίδευση με 73%, ενώ τριτοβάθμια εκπαίδευση έχει ολοκληρώσει το 23%. Παρόλα αυτά, καθώς το 21% αυτής της κατηγορίας είναι φοιτητές, το εκπαιδευτικό της επίπεδο είναι δυνητικά υψηλό. Τέλος σε αυτό το σύστημα πολιτιστικών πρακτικών κυριαρχούν οι γυναίκες, που αποτελούν το 66% των ατόμων που εντάσσονται σ' αυτό.

- “Νεανικό/Εναλλακτικό”

Το “νεανικό/εναλλακτικό” σύστημα πολιτιστικών πρακτικών εκφράζει το 11,8% των ατόμων του δείγματος που μας αφορά και το 9,8% του συνόλου του δείγματος. Όπως και το προηγούμενο σύστημα αφορά άτομα πολύ νεαρής ηλικίας, και μάλιστα το 57% των ατόμων μεταξύ 18 και 29 ετών εντάσσεται σε μια από αυτές τις δύο κατηγορίες. Ωστόσο τα γούστα όσων ανήκουν στο “νεανικό/εναλλακτικό” σύστημα είναι ριζικά διαφορετικά από αυτά του

προηγούμενου.

Τα μουσικά τους γούστα περιλαμβάνουν ροκ και χέβι μέταλ (0,383), ξένη ποπ (0,346), ραπ και χιπ χοπ (0,309), νέα ελληνική σκηνή (0,256) και έθνικ (0,236). Διαβάζουν αρκετά περιοδικά, με προτίμηση στα μουσικά (0,335), στα περιοδικά για κομπιούτερ (0,382), στα αθλητικά (0,301), στα ποικίλης ύλης (0,250) καθώς και στα περιοδικά κόμικ (0,323). Διαβάζουν συχνά κόμικ (0,427), βιβλία σχετικά με σπουδές (0,349), καθώς και “πρακτικά” βιβλία (0,298) - δηλαδή βιβλία για πρακτικά/χρηστικά θέματα όπως είναι οι υπολογιστές, ο αθλητισμός κλπ. Πάνε σχετικά συχνά στον κινηματογράφο (0,274), σε γυμναστήριο (0,280) και σε ροκ-ποπ συναυλίες (0,263). Όταν βλέπουν τηλεόραση προτιμούν ξένες ταινίες (0,261) και μουσικές εκπομπές (0,316), ενώ αποφεύγουν τις ειδήσεις (-0,395) και τις πολιτικές εκπομπές (-0,284). Τέλος χρησιμοποιούν αρκετά κομπιούτερ (0,317).

Σε αντίθεση με το προηγούμενο σύστημα πολιτιστικών πρακτικών, εδώ κυριαρχούν οι άνδρες, οι οποίοι αποτελούν το 68% όσων εντάσσονται σε αυτό. Είναι η πιο νεανική ομάδα, με μέσο όρο ηλικίας τα 29 έτη και το 68% να αποτελείται από άτομα από 18 μέχρι 29 ετών. Το εκπαιδευτικό επίπεδο των ατόμων που εντάσσονται στο “νεανικό/εναλλακτικό” σύστημα είναι αντίστοιχο με αυτό του προηγούμενου, με τους απόφοιτους μέσης εκπαίδευσης να κυριαρχούν με 73%, ενώ οι απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης αποτελούν το 20%. Παρόλα αυτά, το 32% αυτής της κατηγορίας είναι φοιτητές, έτσι που η τριτοβάθμια εκπαίδευση σε αυτή την κατηγορία δυνητικά ξεπερνάει το 50%.

- “Ελληνικό”

Αυτό το σύστημα πολιτιστικών πρακτικών αντιστοιχεί στο 21,4% του δείγματος που μας αφορά και στο 12,9% του συνολικού δείγματος. Όπως και το “ελληνικό” σύστημα γούστων της έρευνας για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας, σχετίζεται περισσότερο με “ελληνικά” γούστα και πρακτικές, όπως είναι η ελληνική μουσική.

Για την ακρίβεια, τα άτομα που εντάσσονται σε αυτή την κατηγορία ακούν αρκετά μουσική, και προτιμούν τα περισσότερα είδη ελληνικής μουσικής: ελληνικά ελαφρολαϊκά (0,565), έντεχνη ελληνική μουσική (0,460), ρεμπέτικα (0,378) και δημοτικά (0,229). Επιπλέον ακούνε σχετικά πολλές ώρες ραδιόφωνο (0,204). Ακόμη διαβάζουν αρκετά περιοδικά, και πιο συγκεκριμένα λογοτεχνικά περιοδικά (0,301), οικονομικά (0,275), γυναικεία (0,238),

επιστημονικά (0,215), αλλά και πολιτικά (0,301). Γενικά φαίνεται πως ασχολούνται περισσότερο με πολιτική, καθώς επιπρόσθετα διαβάζουν αρκετά εφημερίδες (0,296) και παρακολουθούν πολιτικές τηλεοπτικές εκπομπές (0,254). Άλλες πρακτικές που σχετίζονται με το “ελληνικό” σύστημα πολιτιστικών πρακτικών είναι η ανάγνωση “πρακτικών” βιβλίων (0,255) και η συχνότητα που βγαίνουν για περίπατο (0,217).

Τα άτομα αυτής της κατηγορίας είναι περισσότερο μέσης και μεγάλης ηλικίας: 55% είναι μεταξύ 30 και 59 ετών, 33% άνω των 60 και μόνο 12% μεταξύ 18 και 29. Όσον αφορά το εκπαιδευτικό τους επίπεδο, αυτό δεν διαφέρει σημαντικά από αυτό του συνόλου του δείγματος μας. Ωστόσο, αν εξεταστεί η σύνθεση του “ελληνικού” συστήματος πολιτιστικών πρακτικών σε όλο το δείγμα, και όχι μόνο το τμήμα που είναι συγκρίσιμο με την έρευνα για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας, παρατηρείται πως ενισχύεται η βαρύτητα των μέσων ηλικιών (64% μεταξύ 30 και 59) και πως το εκπαιδευτικό του επίπεδο είναι αυξημένο και σαφώς μεγαλύτερο από τον μέσο όρο (30% τριτοβάθμια εκπαίδευση). Τέλος οι γυναίκες είναι περισσότερες σε αυτή την κατηγορία, και συγκεκριμένα αποτελούν το 60%.

Πίνακας 9: Συστήματα πολιτιστικών πρακτικών και ηλικία (%)

	18-29	30-44	45-59	60 και άνω
“Καλλιεργημένο”	24,5	34,9	21,7	18,9
“Νεανικό/Mainstream”	54,6	40,0	3,6	1,8
“Νεανικό/Εναλλακτικό”	68,1	20,8	9,7	1,4
“Ελληνικό”	12,2	28,5	26,2	33,1
“Παραδοσιακό ανδρικό”	21,0	15,8	23,7	39,5
“Παραδοσιακό γυναικείο”	10,9	28,3	32,6	28,3
“Αποτραβηγμένο”	2,5	14,5	28,3	54,7
Σύνολο	22,8	25,2	22,3	29,7

- “Παραδοσιακά ανδρικό”

Όπως υποδηλώνει το όνομα του, αυτό το σύστημα πολιτιστικών πρακτικών αφορά σχεδόν αποκλειστικά άνδρες.⁴¹ Το ποσοστό του στο δείγμα που μας αφορά είναι 6,2% και 12,8% στο σύνολο του δείγματος· το γεγονός πως η απήχηση του στην περιφέρεια της Αθήνας είναι υποδιπλάσια από αυτή στην υπόλοιπη χώρα (και μάλιστα το 87% των ατόμων αυτής της

41 Να διευκρινιστεί ξανά πως, όπως φαίνεται και από την παρουσίαση του παραρτήματος, στην παραγοντική ανάλυση δεν περιλαμβάνονται μεταβλητές όπως το φύλο ή η ηλικία, αλλά μόνο αυτές που σχετίζονται με πολιτιστικές πρακτικές και γούστα. Συσχετίσεις σαν αυτή προκύπτουν από την εκ των υστέρων ανάλυση των κατηγοριών που προέκυψαν.

κατηγορίας κατοικεί εκτός Αθηνών), δείχνει πως έχει δευτερεύουσα σημασία στην πρωτεύουσα, αλλά κατέχει κεντρική θέση στην περιφέρεια.

Οι περισσότερες κεντρικές δραστηριότητες των ατόμων αυτού του συστήματος πολιτιστικών πρακτικών είναι στερεοτυπικά “ανδρικές”: πηγαίνουν σε καφενεία-μπιλιάρδα (0,663), στο γήπεδο (0,605), για δημόσια παρακολούθηση τηλεόρασης (0,663), για κυνήγι ή ψάρεμα (0,443) και ασχολούνται με επισκευές και μαστορέματα (0,443). Σε μικρότερο βαθμό πηγαίνουν σε λαϊκά κέντρα διασκέδασης (0,289), σε κέντρα με ζωντανή μουσική (0,272), σε καφετέριες (0,244) σε εκδηλώσεις πολιτιστικών συλλόγων του τόπου καταγωγής τους (0,262), σε παραστάσεις παραδοσιακών χωρών (0,234) και σε γυμναστήριο (0,206). Έχουν πολύ έντονο ενδιαφέρον για την παρακολούθηση των αθλητικών· πέρα απ' το ότι πάνε στο γήπεδο, διαβάζουν συχνά αθλητικά περιοδικά (0,436), και παρακολουθούν στην τηλεόραση αθλητικές εκπομπές (0,484) και αγώνες (0,424). Τα μουσικά τους γούστα στρέφονται περισσότερο προς τα ρεμπέτικα (0,255) και τα δημοτικά (0,203), ενώ διαβάζουν σχετικά συχνά εφημερίδες (0,257). Τέλος δεν εφαρμόζουν πρακτικές όπως είναι η ανάγνωση γυναικείων περιοδικών (-0,415) και το μαγείρεμα (-0,253).

Οι άνδρες αποτελούν το 97% αυτού του συστήματος πολιτιστικών πρακτικών, ενώ το εκπαιδευτικό τους επίπεδο διαφέρει ελάχιστα από αυτό του συνόλου. Από την άποψη της ηλικίας είναι μια μάλλον ηλικιωμένη κατηγορία, με το 40% να είναι άνω των 60, αν και έχει αξιολογημένη απήχηση και στις άλλες ηλικιακές κατηγορίες. Το ενδιαφέρον όμως, είναι πως η σύνθεση της στο σύνολο του δείγματος είναι αισθητά διαφορετική: το εκπαιδευτικό επίπεδο είναι σαφώς μειωμένο και χαμηλότερο από τον μέσο όρο (μόλις 7% έχει ολοκληρώσει τριτοβάθμια εκπαίδευση), ηλικιακά κυριαρχούν τα άτομα μέσης ηλικίας (60% μεταξύ 30 και 59), ενώ το 44% είναι αυτοαπασχολούμενοι (σε αντίθεση με το 17% στην περιφέρεια πρωτεύουσας). Αυτές οι σημαντικές διαφορές μεταξύ των ατόμων που εντάσσονται στο “παραδοσιακό ανδρικό” σύστημα γούστων ανάλογα με το αν κατοικούν στην Αθήνα ή όχι, μπορεί να υποδηλώνει πως πρόκειται για δυο διαφορετικούς τύπους: έναν που αφορά τα αστικά κέντρα, και έναν που αφορά την επαρχία. Μια άλλη πιθανότητα είναι πως πρόκειται για τον ίδιο τύπο, αλλά πως αυτές οι διαφορές οφείλονται στην σχετική καθυστέρηση της ελληνικής περιφέρειας. Δηλαδή, μπορούμε να υποθέσουμε ότι πρόκειται για μια μορφή πολιτιστικών πρακτικών που βρίσκεται σε υποχώρηση και σταδιακά χάνεται· αυτό συμβαίνει έντονα στα αστικά κέντρα, αλλά όχι τόσο στα χωριά και τις μικρές πόλεις - γι' αυτό το

“παραδοσιακό ανδρικό” σύστημα εκφράζει κυρίως ηλικιωμένους στην Αθήνα. Δυστυχώς πρόκειται για μια υπόθεση που είναι πολύ δύσκολο να ελεγχθεί με τα διαθέσιμα δεδομένα.

- “Παραδοσιακό γυναικείο”

Αντίστοιχα με το παραπάνω σύστημα πολιτιστικών πρακτικών, το “παραδοσιακό γυναικείο” ονομάζεται έτσι ακριβώς επειδή αφορά κυρίως γυναίκες. Αυτή η κατηγορία περιλαμβάνει το 7,6% των ατόμων του δείγματος που μας αφορά και το 12,2% του συνόλου. Όπως και η “παραδοσιακή ανδρική” κατηγορία, έτσι και η “παραδοσιακή γυναικεία” φαίνεται πως έχει περιορισμένη διάδοση στην Αθήνα αλλά σημαντική στην περιφέρεια.

Οι σημαντικότερες πρακτικές των ατόμων που ανήκουν σε αυτή την κατηγορία είναι στερεοτυπικά “γυναικείες”. Συγκεκριμένα πηγαίνουν συχνά στα μαγαζιά για ψώνια (0,429), ασχολούνται με πλέξιμο (0,397), διαβάζουν γυναικεία περιοδικά (0,323) και μαγειρεύουν χρησιμοποιώντας καινούριες συνταγές (0,332). Οι δραστηριότητες τους εκτός σπιτιού περιορίζονται σε εκδηλώσεις πολιτιστικών συλλόγων του τόπου καταγωγής τους (0,461), σε παραστάσεις παραδοσιακών χορών (0,427), καθώς και σε επισκέψεις σε σπίτια φίλων (0,299) και σε περιπάτους (0,281). Βλέπουν αρκετές ώρες τηλεόραση (0,294) και προτιμάνε τις πρωινές εκπομπές (0,371), τις ελληνικές ταινίες (0,230) και τις ελληνικές σειρές (0,211). Αντίθετα σπάνια βλέπουν πολιτικές εκπομπές (-0,230), ούτε διαβάζουν εφημερίδες (-0,310) και δεν έχουν ιδιαίτερη σχέση με τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές (-0,228). Όταν επιλέγουν είδη μουσικής, αυτά είναι συνήθως δημοτική (0,271) και ρεμπέτικη (0,207).

Οι γυναίκες αποτελούν το 84% του “παραδοσιακού γυναικείου” συστήματος πολιτιστικών πρακτικών, ενώ ηλικιακά αυτή η κατηγορία έχει αξιόλογη απήχηση σε όλες τις ηλικιακές ομάδες πλην των νέων 18-29, που αποτελούν μόλις το 11%. Αντίθετα, μεταξύ 30 και 59 ετών είναι το 61% και άνω των 60 το 28%. Αυτή η κατηγορία χαρακτηρίζεται από πολύ χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο, το χαμηλότερο από κάθε άλλη κατηγορία: το 51% έχει ολοκληρώσει το πολύ τη στοιχειώδη εκπαίδευση, ενώ μόνο 2% είναι απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Πάντως, σε αντίθεση με το “παραδοσιακό ανδρικό” σύστημα, δεν παρατηρούνται μεγάλες διαφορές μεταξύ της Αθήνας και της υπόλοιπης Ελλάδας. Τέλος σχεδόν τα μισά άτομα αυτής της κατηγορίας, και συγκεκριμένα το 46%, είναι νοικοκυρές.

Πίνακας 10: Συστήματα πολιτιστικών πρακτικών και επίπεδο εκπαίδευσης (%)

	Ανώτερη	Μέση	Κατώτερη
“Καλλιεργημένο”	46,9	46,9	6,2
“Νεανικό/Mainstream”	22,9	72,9	4,2
“Νεανικό/Εναλλακτικό”	20,0	73,3	6,7
“Ελληνικό”	22,6	55,7	21,7
“Παραδοσιακό ανδρικό”	17,7	52,9	29,4
“Παραδοσιακό γυναικείο”	2,3	46,5	51,2
“Αποτραβηγμένο”	9,0	41,0	50,0
Σύνολο	20,8	52,5	26,7

- “Αποτραβηγμένο”

Αντίθετα με τα προηγούμενα συστήματα πρακτικών, το “αποτραβηγμένο” δεν χαρακτηρίζεται από συγκεκριμένες πρακτικές, αλλά από την έλλειψη πρακτικών. Τα άτομα που ανήκουν σε αυτή την κατηγορία έχουν χαμηλές βαθμολογίες και στις έξι συνιστώσες και γενικά έχουν ελάχιστη σχέση με σχεδόν όλες τις μορφές πολιτιστικών πρακτικών που μετριοούνται. Πρόκειται για μια κατηγορία που αφορά το 26,2% του δείγματος που μας αφορά και το 31,3% στο σύνολο του δείγματος.

Τα άτομα αυτής της κατηγορίας είναι περισσότερο γυναίκες (58%) καθώς και ηλικιωμένοι άνω των 60 (55%)· αντίθετα, ελάχιστοι νέοι και νέες 18 έως 29 ετών ανήκουν σ' αυτή (3%). Πρόκειται δηλαδή για την πιο γερασμένη κατηγορία, όπως φαίνεται και από τον μέσο όρο ηλικίας των 60 ετών· πάντως στο σύνολο του πληθυσμού η μέση ηλικία πέφτει στα 53, αν και δεν παύει να είναι με διαφορά η μεγαλύτερη από κάθε άλλο σύστημα πολιτιστικών πρακτικών. Το μορφωτικό τους επίπεδο, με το 50% να έχει ολοκληρώσει το πολύ την κατώτερη εκπαίδευση και μόνο 9% την τριτοβάθμια, είναι πολύ χαμηλό. Επιπλέον πρόκειται κυρίως για άτομα που δεν ανήκουν στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό: το 40% είναι συνταξιούχοι και το 25% νοικοκυρές.

γ. Συστήματα γούστων/πολιτιστικών πρακτικών στην ελληνική κοινωνία

Από την παραπάνω παρουσίαση των συστημάτων γούστων και πολιτιστικών πρακτικών φαίνεται πως, όσο και αν οι δυο έρευνες δεν είναι άμεσα συγκρίσιμες, υπάρχουν κάποιες ομοιότητες και αναλογίες μεταξύ των κατηγοριών που προκύπτουν. Η μελέτη αυτών των

αναλογιών μπορεί να δείξει πως οι δυο έρευνες αλληλοσυμπληρώνονται και, τελικά, να αποκαλύψει τα σημαντικότερα συστήματα γούστων και πολιτιστικών πρακτικών της ελληνικής κοινωνίας.

Οι τρεις από τις κατηγορίες που εντοπίστηκαν στις δυο έρευνες είναι κοινές και εκφράζουν περίπου τα ίδια γούστα και πρακτικές. Η πρώτη από αυτές είναι η κατηγορία των “αποτραβηγμένων”. Είναι σαφές και στις δυο έρευνες πως πρόκειται για άτομα με ελάχιστη επαφή με τις πολιτιστικές πρακτικές που αναλύονται, ακόμα και αν η προσέγγιση της κάθε έρευνας είναι διαφορετική. Η ταύτιση της κατηγορίας των “αποτραβηγμένων” στις δυο έρευνες φαίνεται επίσης από το παρόμοιο προφίλ των ατόμων που ανήκουν σε αυτή. Και στις δύο είναι λίγο περισσότερες οι γυναίκες: 53% στην έρευνα για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας, 58% στην έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς. Και στις δύο κυριαρχούν οι νοικοκυρές και οι συνταξιούχοι, που αθροιστικά αποτελούν το 71% στην πρώτη έρευνα και το 65% στη δεύτερη. Και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται κυρίως για ηλικιωμένους (50% και 55% αντίστοιχα άνω των 60) με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο (41% και 50% αντίστοιχα με στοιχειώδη εκπαίδευση). Ακόμα και τα ποσοστά που συγκεντρώνουν στις δυο έρευνες, 22,7% στην πρώτη και 26,2% στην δεύτερη, βρίσκονται αρκετά κοντά και μέσα στα όρια του στατιστικού σφάλματος.

Η άλλη κατηγορία που φαίνεται να είναι κοινή είναι η “ελληνική”. Στο βαθμό που μπορεί να γίνει σύγκριση μεταξύ των δύο ερευνών, παρατηρείται πως εκφράζει κοινά γούστα και πρακτικές: συχνή ακρόαση ραδιοφώνου και μουσικής, με τις προτιμήσεις να συγκεντρώνονται στα ελληνικά είδη μουσικής και συγκεκριμένα στη ρεμπέτικη, στη λαϊκή και στην έντεχνη. Οι άλλες πρακτικές που παρατηρούνται αφορούν ερωτήσεις που δεν υπήρχαν και στις δυο έρευνες, έτσι που δεν υπάρχει δυνατότητα σύγκρισης· ωστόσο το γεγονός ότι στην έρευνα για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας επιλέγονται οι ειδησεογραφικοί ραδιοφωνικοί σταθμοί βρίσκεται σε συμφωνία με την προτίμηση σε πολιτικές τηλεοπτικές εκπομπές που παρατηρείται στην έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς. Πέρα από τις ομοιότητες στις πρακτικές και τα γούστα, υπάρχουν ομοιότητες και στο δημογραφικό προφίλ των ατόμων που ανήκουν στην “ελληνική” κατηγορία. Η κατανομή ανάλογα με το μορφωτικό επίπεδο είναι σχεδόν ταυτόσημη και στις δυο έρευνες, ενώ και στις δύο περιπτώσεις είναι μια κατηγορία που αφορά περισσότερο άτομα μέσης προς μεγάλης ηλικίας, αλλά λίγους νέους και νέες 18-29 ετών (7% στην πρώτη και 12% στη δεύτερη). Η μόνη σημαντική διαφορά που

παρατηρείται αφορά την κατανομή ως προς το φύλο, καθώς στην έρευνα για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας είναι περισσότεροι οι άνδρες (55%), αλλά στην έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς κυριαρχούν οι γυναίκες (60%). Ωστόσο πρόκειται για μια διαφορά που μπορεί να εξηγηθεί, όπως θα φανεί παρακάτω. Τέλος τα ποσοστά που συγκεντρώνει αυτή η κατηγορία στις δυο έρευνες, 20,2% στην πρώτη έναντι 21,4% στη δεύτερη, βρίσκονται πάρα πολύ κοντά.

Η τρίτη κοινή κατηγορία είναι η “νεανική/mainstream”. Και στις δυο έρευνες φαίνεται πως πρόκειται για άτομα που ακούν συχνά ραδιόφωνο και μουσική και που βλέπουν αρκετές ταινίες· επιπλέον το είδος μουσικής που προτιμούν είναι κατά κύριο λόγο η ελληνική ποπ. Γενικά οι πρακτικές και γούστα που σχετίζονται με αυτή την κατηγορία στις δυο έρευνες έχουν το κοινό στοιχείο πως χαρακτηρίζονται από μεγάλη προβολή από τα ΜΜΕ - πρόκειται σχεδόν για το πρότυπο του σύγχρονου νέου που προβάλλεται.⁴² Ακόμη, στην έρευνα για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας τα άτομα που εντάσσονται σ’ αυτή την κατηγορία είναι κυρίως γυναίκες (60%) και νέοι (61% μεταξύ 18 και 29), ενώ περιλαμβάνονται πολλοί φοιτητές/τριες (28%). Το ίδιο ακριβώς ισχύει και για την έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς (66% γυναίκες, 55% 18-29 ετών, 21% φοιτητές). Η μόνη διαφορά που υπάρχει είναι πως το εκπαιδευτικό επίπεδο είναι υψηλότερο στην πρώτη έρευνα (30% τριτοβάθμια εκπαίδευση) απ’ ότι στη δεύτερη (23% τριτοβάθμια εκπαίδευση)· αλλά δεν πρόκειται για πολύ μεγάλη διαφορά και δεν μπορεί να προδίδει παρά μικρές διαφοροποιήσεις στη σύνθεση αυτής της κατηγορίας. Αυτό που μοιάζει να διαφέρει ριζικά, είναι το ποσοστό που συγκεντρώνει στο δείγμα: 15,8% στην έρευνα για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας, έναντι 9,2% στην έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς. Μάλιστα, αντίθετα με την “αποτραβηγμένη” και την “ελληνική” κατηγορία, τα διαστήματα εμπιστοσύνης στο 95% δεν αλληλοεπικαλύπτονται: είναι 12,4-19,2% στην πρώτη έρευνα και 7-11,4% στη δεύτερη. Ωστόσο μια τέτοια διαφορά δεν πρέπει να προκαλεί μεγάλη ανησυχία, καθώς μπορεί να οφείλεται σε πολλούς παράγοντες που έχουν ήδη επισημανθεί: στις διαφορές στη δειγματοληψία μεταξύ των ερευνών, στο διαφορετικό τρόπο που μετριούνται οι πολιτιστικές πρακτικές και γούστα, αλλά και στα ασαφή όρια μεταξύ των ίδιων των κατηγοριών.

Το “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο” σύστημα γούστων φαίνεται πως έχει κάποιες ομοιότητες με

⁴² Στο τέλος της ενότητας 3.1γ αναφέρονται κάποια στοιχεία που τεκμηριώνουν εν μέρη τις αναφορές στη μεγάλη προβολή των πολιτιστικών προτιμήσεων αυτού του συστήματος από τα ΜΜΕ και την πιο περιορισμένη προβολή των προτιμήσεων του “εναλλακτικού/κουλτουριάρικου”.

το “νεανικό/εναλλακτικό” σύστημα πολιτιστικών πρακτικών. Οι πρακτικές και τα γούστα τους είναι σε μεγάλο βαθμό κοινά: ακούν πολύ ραδιόφωνο και μουσική και βλέπουν αρκετά ταινίες, ενώ προτιμούν κυρίως ξένη ροκ μουσική και σε μικρότερο βαθμό ξένη ποπ και ελληνική έντεχνη. Ωστόσο το “νεανικό/εναλλακτικό” σύστημα δεν φαίνεται να σχετίζεται τόσο με την ανάγνωση βιβλίων, εκτός αν είναι επαγγελματικά ή πρακτικά/χρηστικά, αντίθετα με το “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο” όπου κυριαρχεί η ανάγνωση λογοτεχνικών βιβλίων. Αλλά οι διαφορές μεταξύ τους προκύπτουν κυρίως από τη δημογραφική σύνθεση των ατόμων που εντάσσονται σε αυτά. Η κεντρική διαφορά αφορά την ηλικιακή σύνθεση των κατηγοριών: το “νεανικό/εναλλακτικό” σύστημα έχει μέσο όρο ηλικίας μόλις τα 29 έτη, με το 68% να είναι μεταξύ 18 και 29 χρόνων, ενώ στο “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο” η μέση ηλικία είναι τα 38 και μόνο το 29% είναι μεταξύ 18 και 29 ετών. Ακόμη, ενώ και στα δύο είναι περισσότεροι οι άνδρες, είναι πολύ περισσότεροι στο “νεανικό/εναλλακτικό” (68%) απ’ ότι στο “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο” (57%). Τέλος υπάρχει διαφορά ως προς το εκπαιδευτικό επίπεδο, που είναι πολύ υψηλότερο στην “εναλλακτική/κουλτουριάρικη” κατηγορία, με 42% να είναι απόφοιτοι/ες τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό στην “νεανική/εναλλακτική” είναι 20%. Όμως η τελευταία σχετίζεται με τις διαφορές στην ηλικία: δεδομένου πως στο “νεανικό/εναλλακτικό” σύστημα πολιτιστικών πρακτικών το 32% είναι φοιτητές, στην ουσία το εκπαιδευτικό επίπεδο είναι εξίσου υψηλό.

Οι σημαντικές ομοιότητες στις πολιτιστικές πρακτικές και γούστα μεταξύ αυτών των δυο κατηγοριών, σε συνδυασμό με τις μεγάλες διαφορές στην ηλικία αλλά και το ότι χαρακτηρίζονται δυνητικά από εξίσου υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο, οδηγεί στο συμπέρασμα πως η “νεανική/εναλλακτική” κατηγορία αποτελεί υποσύνολο της “εναλλακτικής/κουλτουριάρικης”. Σε αυτό συντελεί εν μέρει και το γεγονός πως το ποσοστό της πρώτης στο δείγμα (11,8%) είναι μικρότερο από αυτό της δεύτερης (14,2%). Δηλαδή η “νεανική/εναλλακτική” κατηγορία φαίνεται ότι αποτελεί για το πιο νεανικό τμήμα της “εναλλακτικής/κουλτουριάρικης”.

Αν είναι έτσι, ένα τμήμα του “εναλλακτικού/κουλτουριάρικου” συστήματος γούστων πρέπει να εκφράζεται στο “καλλιεργημένο” σύστημα πολιτιστικών πρακτικών. Κάποιες ομοιότητες μεταξύ τους, έστω κι αν είναι περιορισμένες, υποστηρίζουν αυτή την υπόθεση: η συχνή ανάγνωση βιβλίων, καθώς και η προτίμηση σε ξένη ροκ, ξένη ποπ, και ελληνική έντεχνη μουσική, όπως υπονοείται από τη σχετικά συχνή επίσκεψη σε τέτοιες συναυλίες που

χαρακτηρίζει την “καλλιεργημένη” κατηγορία. Με αυτό τον τρόπο μπορούν να εξηγηθούν και οι διαφορές στη δημογραφική σύνθεση των δυο “εναλλακτικών” τύπων: δεν φαίνεται να είναι τυχαίο πως η “καλλιεργημένη” κατηγορία έχει χαρακτηριστικά που ομοιάζουν προς αυτά της “εναλλακτικής/κουλτουριάρικης”, και ιδιαίτερα του τμήματος της που δεν εκφράζεται στη “νεανική/εναλλακτική”, όπως οι σχετικά νέες ηλικίες, το υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο και η μικρότερη συμμετοχή των ανδρών.

Αλλά παρόλα αυτά, η “καλλιεργημένη” κατηγορία είναι πολύ διαφορετική από την “εναλλακτική/κουλτουριάρικη”. Η πρώτη διακρίνεται από πρακτικές που χαρακτηρίζουν το “νόμιμο” γούστο, όπως γίνεται αντιληπτό στην Ελλάδα (αρχαίος πολιτισμός, κλασική μουσική, πινακοθήκες, θέατρο), ενώ η δεύτερη από τα συγκεκριμένα γούστα σε λιγότερο “νόμιμες” πλευρές της κουλτούρας. Δηλαδή η “καλλιεργημένη” κατηγορία σχετίζεται πρώτιστα με πολιτιστικές πρακτικές που δεν μετριούνται με σχεδόν κανέναν τρόπο στην έρευνα για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας. Αν και για τους λόγους που εξηγήθηκαν, φαίνεται πιθανό ένα τμήμα των ατόμων που εντάσσονται στην “εναλλακτική/κουλτουριάρικη” κατηγορία στη μια έρευνα να εντάσσονται στην “καλλιεργημένη” στην άλλη, τούτο δεν μπορεί παρά να αποτελεί ένα μικρό μέρος των ατόμων του “καλλιεργημένου” συστήματος πολιτιστικών πρακτικών.

Αν όμως η “καλλιεργημένη” κατηγορία εκφράζει κυρίως το “νόμιμο” γούστο των ανώτερων στρωμάτων, τότε το 17,6% που συγκεντρώνει στο δείγμα μας, δηλαδή στο τμήμα του δείγματος που είναι συγκρίσιμο με αυτό τις έρευνας για τα πρότυπα πολιτικότητας, ή έστω το 8,5% που συγκεντρώνει στο σύνολο του δείγματος, είναι απρόσμενα υψηλό: ούτε τα ανώτερα στρώματα αποτελούν τόσο μεγάλο τμήμα του πληθυσμού, ούτε τα μουσεία δέχονται εκατομμύρια επισκέψεις το χρόνο. Η υπερεκπροσώπηση των ατόμων που έχουν ολοκληρώσει την τριτοβάθμια εκπαίδευση στην έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς σημαίνει βέβαια πως τα ποσοστά στον πραγματικό πληθυσμό είναι μικρότερα από τα παραπάνω, αλλά και πάλι δεν παύουν να είναι πολύ μεγάλα. Η δυσανάλογα υψηλή απήχηση αυτού του συστήματος πολιτιστικών πρακτικών προκαλεί αρκετά ερωτήματα σχετικά με τον χαρακτήρα του, αλλά αυτά θα απαντηθούν όταν θα γίνει η συστηματική ανάλυση του στο τρίτο κεφάλαιο.

Στο σύστημα γούστων “χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις” φαίνεται πως εντάσσονται κυρίως τα άτομα που εφαρμόζουν πρακτικές για τις οποίες δεν ρωτώνται στην έρευνα για τις έμφυλες

διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας. Δηλαδή πρόκειται για τα άτομα που ανήκουν στο “παραδοσιακό γυναικείο”, στο “παραδοσιακό ανδρικό” και, ίσως σε μικρότερο βαθμό, στο “καλλιεργημένο” σύστημα πολιτιστικών πρακτικών. Μάλιστα αν συνδυαστούν αυτές οι τρεις κατηγορίες, η δημογραφική τους σύνθεση αποτελεί μικρογραφία του δείγματος, όπως συμβαίνει και στην κατηγορία “χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”. Επιπλέον το αθροιστικό ποσοστό τους στο δείγμα μας είναι 32,4%, κάπως μεγαλύτερο από το 27,1% του ποσοστού της κατηγορίας “χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”: απόλυτα αναμενόμενο, καθώς ένα μικρό τμήμα της “καλλιεργημένης” και της “παραδοσιακής ανδρικής” κατηγορίας εκτιμάται πως μπορεί να εκφράζονται σε διαφορετικές κατηγορίες της έρευνας για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας.

Πράγματι, όπως φάνηκε από την παραγοντική ανάλυση στην έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς, το “παραδοσιακό γυναικείο” και το “παραδοσιακό ανδρικό” σύστημα πρακτικών πρέπει έχουν σημαντική θέση στην ελληνική κοινωνία. Όμως δεν σχετίζονται τόσο με συγκεκριμένα γούστα, όπως είναι η προτίμηση σε συγκεκριμένα είδη μουσικής ή κινηματογράφου, όσο με συγκεκριμένες μορφές πολιτιστικών πρακτικών, όπως είναι το μαγείρεμα στην πρώτη περίπτωση ή το κυνήγι στη δεύτερη. Αυτό ισχύει περισσότερο για την “παραδοσιακή γυναικεία” κατηγορία, καθώς τα άτομα που εντάσσονται σ’ αυτή έχουν σχετικά μικρή επαφή με τη μουσική και αρκετά περιορισμένη με το ραδιόφωνο, τις κινηματογραφικές ταινίες και τα βιβλία - δηλαδή με τις πολιτιστικές πρακτικές που μετριοούνται στην έρευνα για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας - χωρίς όμως να είναι τελείως αποτραβηγμένα. Το ίδιο ισχύει και για την “παραδοσιακή ανδρική” κατηγορία, αν και οι πρακτικές τους είναι περισσότερο μετρήσιμες από τις ερωτήσεις της έρευνας για τα πρότυπα πολιτικότητας. Συγκεκριμένα, η συχνή ακρόαση τηλεοπτικών αθλητικών εκπομπών οδηγεί σχεδόν με βεβαιότητα στο συμπέρασμα πως αρκετοί από αυτούς θα ακούν επίσης αθλητικούς ραδιοφωνικούς σταθμούς. Επιπλέον, όπως και στην “παραδοσιακή γυναικεία” κατηγορία, έχουν κάποια επαφή με τη μουσική, έστω και μικρή, και μάλιστα προτιμούν ρεμπέτικη και δημοτική μουσική. Αλλά η προτίμηση αθλητικών ραδιοσταθμών και ρεμπέτικης μουσικής χαρακτηρίζει το “ελληνικό” σύστημα γούστων της έρευνας για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας. Είναι λοιπόν πιθανό σ’ εκείνη την έρευνα, ένα μικρό τμήμα του “παραδοσιακού ανδρικού” συστήματος να εκφράζεται στο “ελληνικό”. Άλλωστε με αυτό τον τρόπο εξηγείται η διαφορά που παρατηρήθηκε μεταξύ των δυο “ελληνικών” κατηγοριών, δηλαδή πως στην έρευνα για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας περιλαμβάνει

περισσότερους άνδρες απ' ότι στην έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς.

Σύμφωνα με τα παραπάνω λοιπόν, νομίζω πως είναι φανερό ότι τα συστήματα γούστων/πολιτιστικών πρακτικών που εντοπίζονται στις δυο έρευνες είναι συμπληρωματικά. Έτσι από τη στατιστική επεξεργασία των δεδομένων και της ανάλυσης που προηγήθηκε, μπορεί να προκύψει το συμπέρασμα πως στην ελληνική κοινωνία υπάρχουν επτά τέτοια κεντρικά συστήματα. Πρόκειται για τα εξής:

- Το “νεανικό/*mainstream*”, που συγκεντρώνει το τμήμα της νεολαίας που εκφράζει τις πρακτικές που θεωρούνται “σωστές” ή “αναμενόμενες” από τους νέους.
- Το “εναλλακτικό/*κουλτουριάρικο*”, όπου εντάσσονται τα άτομα νεαρής και μέσης ηλικίας που προτιμούν πιο “ανορθόδοξες” πρακτικές, είτε “εναλλακτικές” είτε “κουλτουριάρικες”, είτε και τα δύο.
- Το “καλλιεργημένο”, όπου ανήκουν όσοι και όσες ενστερνίζονται - ή υποστηρίζουν πως ενστερνίζονται - την “υψηλή” κουλτούρα.
- Το “ελληνικό”, που περιλαμβάνει περισσότερο άτομα με μέση προς μεγάλη ηλικία και με προτίμηση στις πιο “γνήσια” ελληνικές πρακτικές.
- Το “παραδοσιακό ανδρικό”, που ενσαρκώνει στερεοτυπικά “ανδρικές” πρακτικές.
- Το “παραδοσιακό γυναικείο”, που αφορά στερεοτυπικά “γυναικείες” πρακτικές.
- Το “αποτραβηγμένο”, όπου εντάσσονται συνήθως ηλικιωμένα άτομα που έχουν αποσυρθεί από όλες ή σχεδόν όλες τις μορφές πολιτιστικών πρακτικών.

Πρέπει πάντως να διευκρινιστεί πως η κατάταξη των ατόμων στις κατηγορίες, όσο και αν έγινε με στατιστικές τεχνικές, δεν είναι απόλυτα σαφής. Το κάθε άτομο έχει μια βαθμολογία σε καθεμιά από τις παραγοντικές συνιστώσες· αν και στις περισσότερες περιπτώσεις τείνει να υπερισχύει η βαθμολογία σε μία από τις συνιστώσες, δεν σπανίζουν οι περιπτώσεις που έχουν υψηλή βαθμολογία σε δύο ή και παραπάνω, άρα η στατιστική κατάταξη τους σε μία ομάδα δεν αντιστοιχεί πλήρως στις πρακτικές τους. Δηλαδή τα όρια μεταξύ των κατηγοριών δεν είναι απολύτως αυστηρά. Σε τελική ανάλυση δεν πρόκειται παρά για ιδεατούς τύπους, που μπορεί να περιγράψουν σε γενικές γραμμές τις κεντρικές μορφές πολιτιστικών πρακτικών και γούστων που κυριαρχούν στην Ελλάδα, αλλά δεν μπορούν να περιγράψουν τον πλούτο και την ποικιλομορφία των πρακτικών. Και φυσικά, η ταξινόμηση στις συγκεκριμένες κατηγορίες δεν σημαίνει πως δεν υπάρχουν και άλλα σημαντικά συστήματα γούστων, είτε ως υποκουλτούρες στο εσωτερικό αυτών των κατηγοριών, είτε ανεξάρτητα από αυτές.

Τα συστήματα γούστων/πολιτιστικών πρακτικών που περιγράφηκαν συνοψίζονται στις επόμενες δυο σελίδες.

ΕΡΕΥΝΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΕΜΦΥΛΕΣ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΣΤΑ ΠΡΟΤΥΠΑ ΠΟΛΙΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

"Νεανικό/Mainstream" (15,8%)

Προτιμούν ελληνική μουσική (κυρίως ποπ) και αντίστοιχους ραδιοσταθμούς, ενώ βλέπουν ταινίες blockbuster και συναφή είδη. Δευτερευόντως ακούνε ξένη ροκ και ποπ μουσική. Συνήθως δίνουν απαντήσεις για ραδιοσταθμούς, μουσικούς, και ταινίες.

"Εναλλακτικό/Κουλτουριάρικο" (14,2%)

Μουσική και ραδιοσταθμοί ροκ και δευτερευόντως ελληνική έντεχνη και ξένη ποπ. Βλέπουν ταινίες σινεφίλ και διαβάζουν βιβλία. Συνήθως δίνουν απαντήσεις και στις τέσσερις ερωτήσεις.

"Ελληνικό" (20,2%)

Ακούν ειδησεογραφικούς και αθλητικούς σταθμούς στο ραδιόφωνο. Προτιμάνε διάφορα είδη ελληνικής μουσικής (λαϊκή, ρεμπέτικη και έντεχνη), καθώς και παλιό ελληνικό κινηματογράφο. Κατά κανόνα δίνουν απάντηση για ραδιοσταθμό και μουσικούς, μερικές φορές για ταινίες και βιβλία.

"Χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις" (27,1%)

Στις περισσότερες ερωτήσεις απαντούν αυθόρμητα πως δεν έχουν ιδιαίτερη προτίμηση.

"Αποτραβηγμένο" (22,7%)

Στις περισσότερες ερωτήσεις απαντούν αυθόρμητα πως δεν ακούνε/βλέπουν/διαβάζουν.

Β' ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΑ ΕΡΕΥΝΑ ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ

"Καλλιεργημένο" (17,6%/8,5%)

Πηγαίνουν σε μουσεία, ιστορικά μνημεία, εκθέσεις ζωγραφικής κλπ καθώς και σε όπερα, θέατρο, κινηματογράφο. Διαβάζουν πολλά βιβλία. Ασχολούνται με γράψιμο και σχέδιο. Πηγαίνουν συχνά σε συναυλίες ποπ/ροκ και ελληνικής μουσικής. Έχουν μάλλον κακή σχέση με την τηλεόραση. Γενικά τείνουν να έχουν υψηλή βαθμολογία σε πολλές πρακτικές.

"Νεανικό/Mainstream" (9,2%/12,5%)

Πηγαίνουν συχνά σε καφετέριες, χορευτικά κλαμπ, λαϊκά κέντρα διασκέδασης, ταβέρνες κλπ και σε μικρότερο βαθμό σε συναυλίες και στον κινηματογράφο. Ακούν πολύ ραδιόφωνο και διαβάζουν περιοδικά, με ιδιαίτερη προτίμηση στα γυναικεία και στα ποικίλης ύλης. Δευτερευόντως αθλούνται, πάνε σε σπίτια φίλων και κάνουν ταξίδια. Προτιμούν ελληνική ποπ και λαϊκή μουσική, ενώ έχουν μάλλον κακή σχέση με τη δημοτική και τη ρεμπέτικη.

"Νεανικό/Εναλλακτικό" (11,8%/9,8%)

Πηγαίνουν σχετικά συχνά σε συναυλίες και κινηματογράφο. Προτιμούν κυρίως ροκ μουσική καθώς και ξένη ποπ και ελληνική έντεχνη. Διαβάζουν πολλά περιοδικά (κομπιούτερ, μουσικά, αθλητικά, ποικίλης ύλης), κόμικ, αλλά και επαγγελματικά και πρακτικά βιβλία. Προτιμούν ξένες ταινίες και μουσικές εκπομπές στην τηλεόραση ενώ έχουν κακή σχέση με τις πολιτικές εκπομπές. Ακούνε αρκετά ραδιόφωνο, αθλούνται και ασχολούνται με υπολογιστές.

"Ελληνικό" (21,4%/12,9%)

Ακούν ελληνική μουσική (ελαφρολαϊκά, ρεμπέτικη, έντεχνη, δημοτική). Διαβάζουν περιοδικά (ιδιαίτερα πολιτικά, λογοτεχνικά, οικονομικά) και εφημερίδες. Έχουν μάλλον καλή σχέση με το ραδιόφωνο και τις τηλεοπτικές πολιτικές εκπομπές. Τείνουν να διαβάζουν πρακτικά βιβλία.

"Παραδοσιακό ανδρικό" (6,2%/12,8%)

Πηγαίνουν συχνά σε καφεενεία, ταβέρνες, δημόσια παρακολούθηση τηλεόρασης. Ασχολούνται με κυνήγι/ψάρεμα και μαστορέματα. Πάνε συχνά γήπεδο, βλέπουν αθλητικές τηλεοπτικές εκπομπές και διαβάζουν εφημερίδες (πιθανότατα αθλητικές). Δευτερευόντως πάνε σε λαϊκά κέντρα διασκέδασης, σε εκδηλώσεις του τόπου καταγωγής τους, σε παραδοσιακούς χορούς και γυμναστήριο. Προτιμούν μάλλον ελληνική μουσική (ρεμπέτικη και δημοτική).

"Παραδοσιακό γυναικείο" (7,6%/12,2%)

Ασχολούνται με μαγείρεμα και πλέξιμο, ενώ διαβάζουν γυναικεία περιοδικά. Πηγαίνουν συχνά για ψώνια, περίπατο, σε σπίτια φίλων, σε εκδηλώσεις του τόπου καταγωγής τους και παραδοσιακούς χορούς. Βλέπουν αρκετές ώρες τηλεόραση, και ιδιαίτερα πρωινάδικα, ελληνικές σειρές και ταινίες αλλά όχι πολιτικές εκπομπές. Προτιμούν μάλλον ελληνική μουσική (ρεμπέτικη, δημοτική).

"Αποτραβηγμένο" (26,2%/31,3%)

Έχουν περιορισμένη επαφή με όλες τις πρακτικές.

ΕΡΕΥΝΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΕΜΦΥΛΕΣ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΣΤΑ ΠΡΟΤΥΠΑ ΠΟΛΙΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

"Νεανικό/Mainstream" (12,4-19,2%)

Γυναίκες 60%
18-29 ετών 61%, 30-44 27%, 45+ 12%
Τριτοβάθμια εκπαίδευση 30%, Μέση 60%, Κατώτερη 10%
Φοιτητές 28%

"Εναλλακτικό/Κουλτουριάρικο" (11-17,4%)

Άνδρες 57%
18-29 ετών 29%, 30-44 45%
Τριτοβάθμια εκπαίδευση 42%, Κατώτερη 4%

"Ελληνικό" (16,5-23,9%)

Άνδρες 55%
18-29 ετών 7%, 45-59 42%
Τριτοβάθμια εκπαίδευση 24%, Μέση 54%, Κατώτερη 22%

"Χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις" (23-31,2%)

Γυναίκες 53%
18-44 ετών 48%, 45+ 52%
Τριτοβάθμια εκπαίδευση 20%, Μέση 57%, Κατώτερη 23%

"Αποτραβηγμένο" (18,8-26,6%)

Γυναίκες 53%
18-29 9%, 60+ 50%
Μέση εκπαίδευση 45%, Κατώτερη 41%
Νοικοκυρές 27%, Συνταξιούχοι 44%

Β' ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΑ ΕΡΕΥΝΑ ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ

"Καλλιεργημένο" (14,6-20,6%)

Γυναίκες 55/50%
18-44 ετών 59/62%, 60+ 19/14%
Τριτοβάθμια εκπαίδευση 47/47%, Κατώτερη 6/7%

"Νεανικό/Mainstream" (7-11,4%)

Γυναίκες 66/58%
18-29 ετών 55/60%, 30-44 40/34%, 45+ 5/6%
Τριτοβάθμια εκπαίδευση 23/14%, Μέση 73/80%, Κατώτερη 4/6%
Φοιτητές 21/19%

"Νεανικό/Εναλλακτικό" (9,1-14,5%)

Άνδρες 68/60%
18-29 ετών 68/76%
Τριτοβάθμια εκπαίδευση 20/19%, Μέση 73/76%, Κατώτερη 7/5%
Φοιτητές 32/46%

"Ελληνικό" (18,4-24,6%)

Γυναίκες 60/59%
18-29 ετών 12/12%, 30-59 55/64%, 60+ 33/22%
Τριτοβάθμια εκπαίδευση 22/30%, Μέση 56/52%, Κατώτερη 22/18%

"Παραδοσιακό ανδρικό" (4,3-8,1%)

Άνδρες 97/99%
18-29 ετών 21/20%, 30-59 39/60%, 60+ 40/20%
Τριτοβάθμια εκπαίδευση 18/7%, Μέση 53/59%, Κατώτερη 29/34%,
Αυτοασπασχολούμενοι 13/44%, Συνταξιούχοι 42/17%

"Παραδοσιακό γυναικείο" (5,5-9,7%)

Γυναίκες 84/92%
18-29 ετών 11/19%, 30-59 61/56%, 60+ 28/25%
Τριτοβάθμια εκπαίδευση 2/4%, Κατώτερη 51/52%
Νοικοκυρές 46/41%

"Αποτραβηγμένο" (22,8-29,6%)

Γυναίκες 58/56%
18-29 ετών 3/10%, 60+ 55/39%
Τριτοβάθμια εκπαίδευση 9/7%, Κατώτερη 50/50%
Νοικοκυρές 25/22%, Συνταξιούχοι 40/29%

Για τις συνιστώσες της έρευνας αναγνωστικής συμπεριφοράς το πρώτο ποσοστό αναφέρεται σε συγκρίσιμο δείγμα με την έρευνα για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας (Αθήνα, άνω των 18 χωρίς μετανάστες), το δεύτερο στο σύνολο, εκτός από τα τα ποσοστά των κατηγοριών που αντιστοιχούν στα διαστήματα εμπιστοσύνης στο 95% (στο συγκρίσιμο δείγμα).

2.4 Η πολιτική των πολιτιστικών πρακτικών

Σύμφωνα με την κεντρική υπόθεση, τα συστήματα πολιτιστικών πρακτικών και γούστων που εντοπίστηκαν δεν περιορίζονται μόνο στη σφαίρα της κουλτούρας, αλλά αναμένεται να σχετίζονται και με τις πολιτικές αντιλήψεις και πρακτικές, καθώς και με τις κοινωνικές πρακτικές εν γένει. Θεωρείται λοιπόν πως τα επτά κεντρικά συστήματα που περιγράφηκαν αποτελούν συνολικότερα συστήματα κοινωνικών, πολιτικών και πολιτιστικών πρακτικών. Προκειμένου να επιβεβαιωθεί αυτή η υπόθεση, ακολουθεί η συστηματική παρουσίαση των σχέσεων που παρατηρούνται μεταξύ των συστημάτων και διάφορων πλευρών των πολιτικών και κοινωνικών πρακτικών και αντιλήψεων.

α. Πολιτικό ενδιαφέρον, πολιτική ενημέρωση, πολιτική αποξένωση

Ήδη από τον πρώτο πίνακα, όπου παρουσιάζονται τα ποσοστά των απαντήσεων σχετικά με το ενδιαφέρον για την πολιτική, παρατηρούνται σημαντικές διαφορές μεταξύ των συστημάτων γούστων. Συγκεκριμένα φαίνεται πως το “ελληνικό” και το “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο” σύστημα χαρακτηρίζονται από σαφώς υψηλότερο πολιτικό ενδιαφέρον σε σχέση με τις άλλες κατηγορίες: ενώ στο σύνολο περίπου 40% των ερωτώμενων απαντάει πως ενδιαφέρεται πολύ ή αρκετά για την πολιτική, τα αντίστοιχα ποσοστά είναι 49% στο “ελληνικό” σύστημα και 45% στο “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο”. Ταυτόχρονα τα ποσοστά του καθόλου ενδιαφέροντος στις δυο κατηγορίες είναι περίπου 15% και 25% αντίστοιχα, σημαντικά χαμηλότερα από το 32% του συνόλου. Απ’ την άλλη το σύστημα γούστων όπου εντοπίζεται το μικρότερο ενδιαφέρον για την πολιτική είναι το “νεανικό/mainstream”, με μόλις 24% να υποστηρίζει πως ενδιαφέρεται πολύ ή αρκετά για την πολιτική. Οι άλλες δυο κατηγορίες, αυτές των “αποτραβηγμένων” και “χωρίς ιδιαίτερη προτίμηση” τείνουν να έχουν χαμηλότερο ενδιαφέρον απ’ ότι το σύνολο του δείγματος μας, ωστόσο η διαφορά δεν είναι τόσο σημαντικές καθώς προκύπτουν από αύξηση του καθόλου ενδιαφέροντος εις βάρος του λίγου. Είναι σίγουρα αξιοσημείωτο πως τα άτομα που δεν έχουν επαφή με τις πολιτιστικές πρακτικές μοιάζουν παρόλα αυτά να εκδηλώνουν κάποιο ενδιαφέρον για την πολιτική, έστω και σε λεκτικό επίπεδο.

Πίνακας 11: Συστήματα γούστων και ενδιαφέρον για την πολιτική (%)

	Πολύ	Αρκετά	Λίγο	Καθόλου
“Νεανικό/Mainstream”	4,3	19,9	41,8	34,0
“Εναλλακτικό/Κουλτουριάρικο”	19,7	24,9	30,5	24,9
“Ελληνικό”	17,1	32,2	36,1	14,6
“Χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”	10,5	26,6	21,2	41,7
“Αποτραβηγμένο”	13,9	28,7	18,7	38,7
Σύνολο ⁴³	12,9	26,9	28,3	31,9

Πίνακας 12: Συστήματα πολιτιστικών πρακτικών και ενδιαφέρον για την πολιτική (%)

	Πολύ	Αρκετά	Λίγο	Καθόλου
“Καλλιεργημένο”	19,0	41,9	25,8	13,3
“Νεανικό/Mainstream”	5,4	41,1	42,9	10,6
“Νεανικό/Εναλλακτικό”	1,4	36,2	33,3	29,1
“Ελληνικό”	16,4	35,9	36,8	10,9
“Παραδοσιακό ανδρικό”	13,2	50,0	21,1	15,7
“Παραδοσιακό γυναικείο”	4,3	45,7	23,9	26,1
“Αποτραβηγμένο”	9,6	29,5	37,2	23,7
Σύνολο	11,2	37,5	33,1	18,2

Στον πίνακα 12 φαίνονται οι αντίστοιχες απαντήσεις στην έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς. Εν μέρει τείνουν να συμφωνήσουν με τα παραπάνω: υπάρχει μια τάση το “ελληνικό” σύστημα να χαρακτηρίζεται από αυξημένο ενδιαφέρον για την πολιτική, και το “αποτραβηγμένο” με χαμηλότερο από το μέσο όρο. Αλλά ταυτόχρονα κάποια στοιχεία είναι διαφορετικά: το “νεανικό/mainstream” σύστημα δεν χαρακτηρίζεται από τόσο μεγάλη έλλειψη πολιτικού ενδιαφέροντος, κάτι που όμως παρατηρείται στο “νεανικό/εναλλακτικό” σύστημα, παρόλο που υποστηρίχθηκε ότι αποτελεί τμήμα του “εναλλακτικού/κουλτουριάρικου”. Ωστόσο η ανάλυση της ενότητας 2.2γ περί των προβλημάτων συγκρισιμότητας μεταξύ των δυο ερευνών, αλλά και των σημαντικότερων διαφορών στις απαντήσεις που δίνονται στη συγκεκριμένη ερώτηση, υπενθυμίζει πως αυτές οι διαφορές δεν πρέπει να προκαλέσουν έκπληξη. Αυτό που έχει μεγαλύτερη σημασία είναι οι

⁴³ Τα συνολικά ποσοστά στους πίνακες 11 και 12 είναι ελαφρώς διαφορετικά από αυτά του πίνακα 3 επειδή εδώ δεν περιλαμβάνονται όσοι και όσες δεν κατατάσσονται στα συστήματα γούστων και πρακτικών λόγω ελλείπων απαντήσεων.

απαντήσεις στα τρία συστήματα που δεν εντοπίζονται στην έρευνα για τα πρότυπα πολιτικότητας. Έτσι πρέπει να σημειωθεί το υψηλό ποσοστό δήλωσης πολιτικού ενδιαφέροντος στην κατηγορία των “καλλιεργημένων”, καθώς και το πως η “παραδοσιακή ανδρική” κατηγορία αντιπαράκειται με την “παραδοσιακή γυναικεία”. Η πρώτη συγκεντρώνει πολιτικό ενδιαφέρον σαφώς υψηλότερο από αυτό του συνόλου, ενώ συμβαίνει το αντίθετο με τη δεύτερη.

Σε αυτό το σημείο θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει πως κάποια από τα ευρήματα των πινάκων 11 και 12 εξηγούνται από την ηλικιακή σύνθεση της κάθε κατηγορίας. Καθώς είναι γνωστό πως στην Ελλάδα και διεθνώς η νεαρή ηλικία σχετίζεται με χαμηλό ενδιαφέρον για την πολιτική (πχ Παντελίδου Μαλούτα 1993, Κακεπάκη 2006), τότε δεν είναι περίεργο που η “νεανική/mainstream” κατηγορία συγκεντρώνει άτομα χωρίς ιδιαίτερο πολιτικό ενδιαφέρον. Αλλά αυτή η θέση δεν εξηγεί και πολλά: για παράδειγμα τότε γιατί το “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο” σύστημα, που περιλαμβάνει επίσης μεγάλο αριθμό νέων, χαρακτηρίζεται από τόσο υψηλότερο ενδιαφέρον για την πολιτική; Άλλωστε θα φανεί στη συνέχεια πως τα συστήματα γούστων και πολιτιστικών πρακτικών που απαρτίζονται περισσότερο από νέους δεν εκφράζουν τους ίδιους νέους, αλλά υπάρχουν σημαντικότερες διαφορές από πολλές πλευρές - για παράδειγμα το “νεανικό/mainstream” διακατέχεται από διαφορετική ιδεολογία απ’ ότι το “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο”.

Αναμφίβολα η δημογραφική σύνθεση κάθε κατηγορίας σχετίζεται με τις απαντήσεις που δίνονται. Αλλά εδώ πρέπει να τονιστεί πως ούτε η ηλικία, ούτε το φύλο, ούτε οποιοδήποτε άλλο δημογραφικό χαρακτηριστικό έχει τη θέση ανεξάρτητης μεταβλητής σε σχέση με τα συστήματα γούστων και πολιτιστικών πρακτικών. Αντιθέτως, αποτελούν συστατικά μέρη τους. Και αυτό επειδή είναι αδύνατο να αυτονομήσουμε κάποιο δημογραφικό ή άλλο χαρακτηριστικό και να θεωρήσουμε πως από μόνο του αποτελεί ερμηνευτικό παράγοντα. Πρώτον επειδή έτσι δεν θα προκύψει παρά μια στατιστική σχέση, που όμως δεν εξηγεί τίποτα χωρίς να προσδιοριστεί η σημασία του κάθε εμπλεκόμενου παράγοντα: “Δεν έχουμε τίποτα εξηγήσει, ούτε και έχουμε κατανοήσει τίποτα, όταν αποδεικνύουμε την ύπαρξη μιας ισχυρής συσχέτισης ανάμεσα σε μια λεγόμενη ανεξάρτητη μεταβλητή και σε μια λεγόμενη εξαρτημένη μεταβλητή: όσο δεν έχουμε καθορίσει τι υποδηλώνει στη συγκεκριμένη περίπτωση... καθένας από τους όρους της σχέσης, η στατιστική σχέση... παραμένει ένα σκέτο δεδομένο, στερημένο νοήματος” (Bourdieu 2002:60). Και κάθε προσπάθεια προσδιορισμού των εμπλεκόμενων

παραγόντων πρέπει να λαμβάνει υπόψη πως η αλήθεια του ίδιου του κοινωνικού κόσμου είναι διακύβευμα αγώνων· οι αναπαραστάσεις που κάνουν οι κοινωνικές ομάδες συμβάλλει στον καθορισμό τους (Bourdieu 1999). Αυτό ισχύει ακόμα και για τις πλέον κλασικές κατηγορίες, κεντρικές μεταβλητές κάθε ποσοτικής έρευνας, όπως την ηλικία ή το φύλο, οι οποίες συνεχώς αναπροσδιορίζονται και συχνά το περιεχόμενο που τους δίνεται αποτελεί κεντρικό πολιτικό διακύβευμα. Για παράδειγμα η σύγχρονη έννοια της νεολαίας άρχισε να κατασκευάζεται μόνο μεταπολεμικά και σχετίζεται με ευρύτερες κοινωνικές αλλαγές (John Clark et al. 1996), ενώ πολυάριθμες μελέτες των φεμινιστικών σπουδών έχουν δείξει πως η έννοια του φύλου και της γυναίκας δεν βασίζονται σε βιολογικά κριτήρια, αλλά αποτελούν κοινωνικές κατασκευές που λειτουργούν καταπιεστικά για τις γυναίκες ως κοινωνική ομάδα (πχ Okin 1979, Gould 1984, Pateman 1989, Μπακαλάκη 1994, Παντελίδου Μαλούτα 2002). Τελικά το περιεχόμενο και ο προσδιορισμός τέτοιων “φυσικών” κατηγοριών έχει σημαντική θέση στην διεκδίκηση της ηγεμονίας.

Συνεπώς το ότι οι διάφορες πρακτικές και γούστα έχουν απήχηση σε συγκεκριμένα τμήματα του πληθυσμού δεν είναι καθόλου τυχαίο, αλλά συνδέεται με τις διαφορετικές εμπειρίες και συνθήκες στις οποίες ζουν, καθώς και με τους συσχετισμούς δύναμης. Για παράδειγμα τα χαρακτηριστικά του “παραδοσιακού γυναικείου” και του “παραδοσιακού ανδρικού” συστήματος δεν είναι δυνατόν να αποδοθούν στο φύλο και να θεωρηθεί πως αυτό αποτελεί επαρκή ερμηνεία: οι στερεοτυπικές πρακτικές που τα χαρακτηρίζουν είναι αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης μορφής κοινωνίας που ζητάει από τις γυναίκες να φέρονται με έναν συγκεκριμένο τρόπο και από τους άνδρες με ένα άλλο. Είναι λοιπόν σαφές πως οι δημογραφικές παράμετροι αποτελούν πεδίο διαπάλης στον ίδιο βαθμό με την πολιτική ή την κουλτούρα· η αβασάνιστη αναγωγή και ερμηνεία των δεύτερων βάσει των πρώτων δεν μπορεί να μας οδηγήσει σε ουσιαστικά συμπεράσματα.

Πέρα από τις επιφυλάξεις που μόλις διατυπώθηκαν, οι οποίες είναι σημαντικές όσον αφορά τα συμπεράσματα που μπορούν να εξαχθούν από τους πίνακες, πρέπει να επισημανθεί πως η απάντηση σχετικά με την ύπαρξη “αρκετού” ή “καθόλου” ενδιαφέροντος για την πολιτική δεν αποτελεί παρά μια λεκτική διατύπωση, που ενδεχομένως να δείχνει κάποια προδιάθεση αλλά δεν προδικάζει αναγκαστικά την πραγματική εμπλοκή με την πολιτική (Παντελίδου Μαλούτα 1990:26). Έτσι οι ερωτήσεις που μετρούν τις πραγματικές πρακτικές έχουν κεντρική σημασία. Στον πίνακα 13 παρουσιάζεται ενδεικτικά μια πλευρά της πολιτικής επικοινωνίας, αυτή της

ανάγνωσης πολιτικών ειδήσεων στις εφημερίδες όπως προέκυψε από την έρευνα για τα πρότυπα πολιτικότητας. Σε γενικές γραμμές φαίνεται πως προκύπτουν ανάλογα συμπεράσματα με την ερώτηση για το πολιτικό ενδιαφέρον: η “ελληνική” και η “εναλλακτική/κουλτουριάρικη” κατηγορία χαρακτηρίζονται από υψηλότερη πολιτική επικοινωνία, με το 44% της πρώτης και 36% της δεύτερης να διαβάζουν τις πολιτικές ειδήσεις, τουλάχιστον μερικές φορές την εβδομάδα, έναντι 28% για το σύνολο του δείγματος μας. Ωστόσο, υπάρχει μια κεντρική διαφορά σε σχέση με τις απαντήσεις για το πολιτικό ενδιαφέρον: εδώ η κατηγορία των “αποτραβηγμένων” και αυτών “χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις” μοιάζουν να απέχουν από την πρακτική της ανάγνωσης πολιτικών ειδήσεων. Η λεκτική δήλωση κάποιου ενδιαφέροντος για την πολιτική δεν εκφράζεται με ένα αντίστοιχο επίπεδο παρακολούθησης της μέσω των εφημερίδων.

Πίνακας 13: Συστήματα γούστων και συχνότητα ανάγνωσης πολιτικών ειδήσεων στις εφημερίδες (%)

	Καθημερινά	Μερικές φορές την εβδομάδα	Περίπου μια φορά τη βδομάδα	Σπάνια	Ποτέ
“Νεανικό/Mainstream”	7,1	14,9	25,8	29,2	23,0
“Εναλλακτικό/Κουλτουριάρικο”	16,2	20,1	25,2	23,2	15,3
“Ελληνικό”	22,1	22,0	18,6	22,0	15,3
“Χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”	7,1	8,9	22,3	23,0	38,7
“Αποτραβηγμένο”	13,4	15,0	19,2	6,8	45,6
Σύνολο	12,8	15,5	21,9	20,1	29,7

Στην έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς υπήρχε μια ερώτηση σχετικά με την ανάγνωση εφημερίδων εν γένει και παρουσιάζεται στον πίνακα 14. Φυσικά πρόκειται για μια διαφορετική ερώτηση, καθώς δεν επικεντρώνεται στην ανάγνωση πολιτικών ειδήσεων. Πράγματι, το σημαντικά υψηλότερο ποσοστό της καθημερινής ανάγνωσης υποδηλώνει πως τμήμα της αφορά την ανάγνωση αθλητικών ή οικονομικών εφημερίδων.⁴⁴ Ωστόσο αξίζει να παρουσιαστεί, τουλάχιστο για να γίνει κάποια εκτίμηση ως προς τις κατηγορίες που δεν εντοπίζονται στην έρευνα για τα πρότυπα πολιτικότητας.

⁴⁴ Μάλιστα ακολουθούσε μια ερώτηση πολλαπλών επιλογών που ζητούσε να επιλεχθούν τα θέματα που οι ερωτώμενοι και οι ερωτώμενες προτιμούν να διαβάζουν στις εφημερίδες. Η επιλογή των πολιτικών θεμάτων, αν και ήταν η πιο διαδεδομένη, δε συγκέντρωσε παρά περίπου τα δύο τρίτα όσων διαβάζουν εφημερίδες.

Πίνακας 14: Συστήματα πολιτιστικών πρακτικών και συχνότητα ανάγνωσης εφημερίδων (%)

	Κάθε μέρα	2-3 φορές την εβδομάδα	Μια φορά την εβδομάδα	1-2 φορές το μήνα	Αραιότερα	Ποτέ
“Καλλιεργημένο”	27,1	23,3	15,0	3,7	4,7	26,2
“Νεανικό/Mainstream”	25,0	21,4	19,6	16,1	0	17,9
“Νεανικό/Εναλλακτικό”	18,1	20,8	22,2	5,6	9,7	23,6
“Ελληνικό”	29,7	24,2	14,1	3,9	2,3	25,8
“Παραδοσιακό ανδρικό”	24,3	43,2	8,2	2,7	0	21,6
“Παραδοσιακό γυναικείο”	4,3	10,9	13,1	4,3	4,3	63,1
“Αποτραβηγμένο”	20,3	10,1	10,1	2,5	3,2	53,8
Σύνολο	22,7	19,9	14,2	4,8	3,6	34,8

Αυτό που κάνει εντύπωση είναι η δραματική αντιπαράθεση της “παραδοσιακής ανδρικής” με την “παραδοσιακή γυναικεία” κατηγορία, πολύ εντονότερη από αυτή που εντοπίστηκε στην ερώτηση για το πολιτικό ενδιαφέρον: τη στιγμή που περίπου το 67% των ατόμων που εντάσσονται στην “παραδοσιακή ανδρική” κατηγορία διαβάζει εφημερίδες τουλάχιστο μερικές φορές τη βδομάδα, το 63% της “παραδοσιακής γυναικείας” κατηγορίας απαντά πως δεν διαβάζει ποτέ εφημερίδες. Το “παραδοσιακό ανδρικό” σύστημα είναι αυτό που έρχεται πρώτο μεταξύ όλων στην ανάγνωση εφημερίδων, ενώ το “παραδοσιακό γυναικείο” είναι το τελευταίο, με τη διαφορά μεταξύ τους να είναι εντυπωσιακή ακόμα κι αν υποθεθεί πως σημαντικό μέρος των εφημερίδων που επιλέγονται στο “παραδοσιακό ανδρικό” σύστημα είναι αθλητικές.

Όσον αφορά τα άλλα συστήματα πολιτιστικών πρακτικών, επιβεβαιώνεται ό,τι παρατηρήθηκε για το “ελληνικό”, όπου η ανάγνωση εφημερίδων αποτελεί συχνή πρακτική, καθώς και για το “αποτραβηγμένο”, όπου, καθώς η απόλυτη πλειονότητα του δεν διαβάζει ποτέ εφημερίδες παραμένει αποτραβηγμένο και ως προς αυτή την πρακτική. Υψηλά ποσοστά ανάγνωσης εφημερίδων χαρακτηρίζει επίσης το “καλλιεργημένο” σύστημα, αλλά και τα δυο νεανικά παρά τα χαμηλά ποσοστά ενδιαφέροντος τους για την πολιτική.

Άλλη ερώτηση που έγινε στην έρευνα για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας και σχετίζεται με τον βαθμό εμπλοκής με την πολιτική, αφορά τη συχνότητα που οι ερωτώμενοι/ες συζητούν για τα πολιτικά θέματα. Όσο και αν η διατύπωση των δυνατών επιλογών χαρακτηρίζεται από υποκειμενισμό, τα δεδομένα του πίνακα 15 βρίσκονται σε

συμφωνία με αυτά των προηγούμενων: το “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο” σύστημα και, κυρίως, το “ελληνικό” είναι αυτά όπου εκδηλώνεται η μεγαλύτερη συχνότητα πολιτικών συζητήσεων, ενώ αντιθέτως είναι πολύ χαμηλή στο “νεανικό/mainstream” σύστημα. Στις κατηγορίες των “αποτραβηγμένων” και αυτών “χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις” η συχνότητα πολιτικών συζητήσεων είναι κάπως μικρότερη από αυτή για το σύνολο του δείγματος μας, ωστόσο όχι τόσο μικρή όσο στη “νεανική/mainstream” κατηγορία.

Πίνακας 15: Συστήματα γούστων και συχνότητα πολιτικών συζητήσεων (%)

	Πολύ συχνά	Αρκετά συχνά	Σπάνια	Ποτέ
“Νεανικό/Mainstream”	5,8	20,3	45,4	28,5
“Εναλλακτικό/ Κουλτουριάρικο”	12,7	29,3	44,0	14,0
“Ελληνικό”	15,5	39,2	34,8	10,5
“Χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”	7,4	28,2	35,5	28,9
“Αποτραβηγμένο”	9,8	26,2	35,3	28,7
Σύνολο	10,1	28,9	38,0	23,0

Εκτός από την πλευρά του ενδιαφέροντος για την πολιτική και την εμπλοκή με την πολιτική διαδικασία, υπάρχει και ο τρόπος πρόσληψης της: υψηλό πολιτικό ενδιαφέρον ή ακόμη και υψηλή πολιτική συμμετοχή δεν συνεπάγεται απαραίτητα θετική πρόσληψη της πολιτικής, ούτε βέβαια εμπιστοσύνη στους φορείς της. Έτσι στους επόμενους τρεις πίνακες παρουσιάζονται οι απαντήσεις σε ερωτήσεις που θεωρούνται κλασικοί δείκτες του πολιτικού κυνισμού.

Ενώ απ' τους πίνακες 16, 17 και 18 είναι ολοφάνερο πως ο πολιτικός κυνισμός είναι μαζικά διαδεδομένος, και μάλιστα στο βαθμό που στους δυο πρώτους οι όποιες διαφορές προκύπτουν κυρίως από τα ποσοστά της απόλυτης και της μάλλον συμφωνίας, μπορούν να εξαχθούν χρήσιμα συμπεράσματα όσον αφορά τα συστήματα γούστων. Πρώτα απ' όλα παρατηρείται και απ' τους τρεις πίνακες πως όσοι και όσες είναι “αποτραβηγμένοι” χαρακτηρίζονται από πολύ υψηλότερο πολιτικό κυνισμό σε σχέση με τα άτομα που εντάσσονται στα άλλα συστήματα. Έχουν τη μικρότερη εμπιστοσύνη στους πολιτικούς, ενώ είναι εντυπωσιακό ότι το 72% υποστηρίζει πως βρίσκει την πολιτική ακατανόητη (έναντι περίπου 38% στο σύνολο), κάτι που δείχνει πως σ' αυτή την κατηγορία κυριαρχεί μια διάχυτη αίσθηση ανικανότητας. Είναι σαφές πως οι “αποτραβηγμένοι” τελικά δεν απέχουν μόνο από τις πολιτιστικές πρακτικές, αλλά και από την πολιτική, την οποία στην συντριπτική πλειονότητά τους φαίνεται να αντιμετωπίζουν

παθητικά και μοιρολατρικά.

Πίνακας 16: Συστήματα γούστων και συμφωνία με τη διατύπωση “τους πολιτικούς δεν τους πολυενδιαφέρει τι σκέφτονται άνθρωποι σαν κι εμάς” (%)

	Συμφωνώ απόλυτα	Μάλλον συμφωνώ	Μάλλον διαφωνώ	Διαφωνώ απόλυτα
“Νεανικό/Mainstream”	66,0	23,1	10,9	0
“Εναλλακτικό/Κουλτουριάρικο”	49,1	33,6	17,3	0
“Ελληνικό”	56,0	33,6	10,4	0
“Χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”	46,1	45,7	7,5	0,7
“Αποτραβηγμένο”	70,9	24,7	2,2	2,2
Σύνολο	57,3	33,2	8,8	0,7

Πίνακας 17: Συστήματα γούστων και συμφωνία με τη διατύπωση “όποιος έρθει στην εξουσία κοιτάζει πάντα τα προσωπικά του συμφέροντα” (%)

	Συμφωνώ απόλυτα	Μάλλον συμφωνώ	Μάλλον διαφωνώ	Διαφωνώ απόλυτα
“Νεανικό/Mainstream”	56,4	32,5	11,1	0
“Εναλλακτικό/Κουλτουριάρικο”	51,4	34,3	9,8	4,5
“Ελληνικό”	56,8	35,2	5,5	2,4
“Χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”	60,5	35,1	2,5	1,8
“Αποτραβηγμένο”	72,2	19,9	4,9	3,0
Σύνολο	60,5	31,1	6,0	2,3

Τα στοιχεία σχετικά με το ενδιαφέρον για την πολιτική και την πολιτική επικοινωνία έδειξαν πως το “ελληνικό” και το “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο” σύστημα είναι αυτά όπου εντοπίζεται ο μεγαλύτερος βαθμός εμπλοκής με την πολιτική διαδικασία. Όσον αφορά τον τρόπο πρόσληψης της πολιτικής μπορεί να παρατηρηθεί το ανάλογο για το δεύτερο σύστημα: παρά τη μαζικά διαδεδομένη έλλειψη εμπιστοσύνης στους πολιτικούς, τα άτομα που εντάσσονται στην “εναλλακτική/κουλτουριάρικη” κατηγορία είναι αυτά που χαρακτηρίζονται από το μικρότερο βαθμό πολιτικού κυνισμού. Πιο ενδεικτικό είναι πως το 64% διαφωνεί απόλυτα με την αντίληψη πως η πολιτική είναι ακατανόητη, ποσοστό διπλάσιο απ’ το 32% του συνόλου. Προφανώς τα άτομα που ανήκουν σε αυτό το σύστημα γούστων όχι μόνο έχουν πιο θετικές προδιαθέσεις για την πολιτική από τα άλλα, αλλά αισθάνονται και ατομικά πιο ικανά

σε σχέση με την εμπλοκή τους στην πολιτική διαδικασία.

Πίνακας 18: Συστήματα γούστων και συμφωνία με τη διατύπωση “η πολιτική είναι τόσο μπερδεμένη που άνθρωποι σαν κι εμάς δεν μπορούν να την καταλάβουν” (%)

	Συμφωνώ απόλυτα	Μάλλον συμφωνώ	Μάλλον διαφωνώ	Διαφωνώ απόλυτα
“Νεανικό/Mainstream”	15,6	25,0	24,6	34,8
“Εναλλακτικό/Κουλτουριάρικο”	2,6	8,3	24,4	64,7
“Ελληνικό”	13,2	16,2	45,5	25,1
“Χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”	10,3	17,2	38,5	34,0
“Αποτραβηγμένο”	45,4	26,6	14,1	13,9
Σύνολο	18,6	19,1	30,2	32,1

Όμως δεν μπορεί να προκύψει το ίδιο συμπέρασμα για το “ελληνικό” σύστημα, καθώς οι απαντήσεις που δίνουν όσοι και όσες εντάσσονται σε αυτό δεν διαφέρουν σημαντικά από τις απαντήσεις στο σύνολο του δείγματος μας. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον πως, ενώ αυτό το σύστημα χαρακτηρίζεται από το υψηλότερο ποσοστό δήλωσης ενδιαφέροντος για την πολιτική και τον υψηλότερο βαθμό πολιτικής επικοινωνίας, ταυτόχρονα δεν χαρακτηρίζεται από αντίστοιχα θετική πρόσληψη της πολιτικής. Υψηλό ενδιαφέρον για την πολιτική, χωρίς όμως αυτό να συνοδεύεται από την αντίστοιχη εμπιστοσύνη σε αυτή ή την ανάλογη αίσθηση αρμοδιότητας, είναι κεντρικό γνώρισμα των πολιτικών αντιλήψεων που κυριαρχούν στην “ελληνική” κατηγορία.

Ομοίως το “νεανικό/mainstream” σύστημα χαρακτηρίζεται από επίπεδα πολιτικού κυνισμού που δεν διαφέρουν ιδιαίτερα από αυτά του “ελληνικού” συστήματος και του συνόλου του δείγματος. Όμως, και εδώ βρίσκεται σε αντίθεση με το “ελληνικό” σύστημα, αυτό συμβαίνει την ίδια στιγμή που το “νεανικό/mainstream” σύστημα διακρίνεται από ιδιαίτερα χαμηλό πολιτικό ενδιαφέρον. Ενδεικτικό είναι πως τη στιγμή που τα τρία τέταρτα των ατόμων αυτής της κατηγορίας εκφράζουν λίγο ή καθόλου ενδιαφέρον για την πολιτική, ταυτόχρονα η συμφωνία τους με τη διατύπωση πως “η πολιτική είναι τόσο μπερδεμένη που άνθρωποι σαν κι εμάς δεν μπορούν να την καταλάβουν” περιορίζεται στο 40%. Εδώ λοιπόν παρατηρείται το αντίστροφο από την “ελληνική” κατηγορία: η έλλειψη ενδιαφέροντος για την πολιτική δεν μοιάζει να μεταφράζεται σε ανάλογα υψηλά ποσοστά πολιτικού κυνισμού ή αίσθησης έλλειψης

πολιτικής αρμοδιότητας.

Όσα αναφέρθηκαν μέχρι εδώ για τις πολιτικές αντιλήψεις που κυριαρχούν σε κάθε σύστημα γούστων μπορούν να ελεγχθούν και από τον πίνακα 19, που προκύπτει από τις αντιλήψεις για την πολιτική που προδίδουν οι απαντήσεις στην ανοιχτή ερώτηση “γιατί σας ενδιαφέρει ή δεν σας ενδιαφέρει η πολιτική;”.⁴⁵ Σε τούτο τον πίνακα εφαρμόζεται ο δεύτερος τρόπος παρουσίασης των αποτελεσμάτων: αντί για τα ποσοστά που συγκεντρώνει η κάθε απάντηση σε κάθε κατηγορία, βλέπουμε τους μέσους όρους των συνιστωσών.⁴⁶

Πίνακας 19: Συστήματα γούστων και κατηγορίες αντιλήψεων για την πολιτική (μέσοι όροι των συνιστωσών)

	“Νεανική/ Mainstream”	“Εναλλακτική/ Κουλτουριάρικη”	“Ελληνική”	“Αδιάφοροι (+) vs χωρίς προτιμήσεις (-)”
“Πολιτική” πρόσληψη της πολιτικής	-0,26	0,10	0,19	0,01
Η πολιτική ως θέαμα	0	0,09	0,47	-0,30
Η πολιτική ως μέσο επίλυσης ατομικών προβλημάτων	-0,01	0,11	0,09	0,04
Η πολιτική ως τυχαίο ή συγκυριακό αντικείμενο ενδιαφέροντος	-0,23	0,05	0,39	0,79
Η πολιτική ως διαδικασία που αφορά επιλεκτικά ορισμένους/ες	0,02	-0,35	-0,09	0,29
Η πολιτική στις αρνητικές της συνδηλώσεις	0,13	0,02	-0,17	-0,12

Το “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο” σύστημα γούστων σχετίζεται αρνητικά με την αντίληψη της πολιτικής που την βλέπει ως μια διαδικασία που αφορά επιλεκτικά ορισμένους/ες, αλλά όχι τον ερωτώμενο/η. Αυτό επιβεβαιώνει πως τα άτομα που εντάσσονται σε αυτό το σύστημα

45 Η ανάλυση των απαντήσεων σε αυτή την ερώτηση παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, αλλά ξεφεύγει από τις προθέσεις αυτής της μελέτης. Αναλυτική παρουσίαση υπάρχει στο Παντελίδου Μαλούτα 1990 και στο Διακουμάκος 2009.

46 Με την πρώτη ματιά μπορεί τέτοιοι πίνακες να φαίνονται δυσνόητοι, αλλά στην πράξη είναι πολύ απλοί: για παράδειγμα στον πίνακα 19 φαίνεται πως όσοι/ες δίνουν απαντήσεις που εκδηλώνουν μια “πολιτική” πρόσληψη της πολιτικής, δηλαδή της πολιτικής στη δημόσια και συλλογική της διάσταση (Παντελίδου Μαλούτα 1990, Διακουμάκος 2009), έχουν κατά μέσο όρο βαθμολογία -0,26 στη “νεανική/mainstream” συνιστώσα, 0,10 στην “εναλλακτική/κουλτουριάρικη”, 0,19 στην “ελληνική” κοκ. Περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τις βαθμολογίες των συνιστωσών δίνονται στο παράρτημα· εδώ αρκεί να σημειωθεί πως οι βαθμολογίες στις συνιστώσες έχουν μέσο όρο 0 και τυπική απόκλιση 1. Όσον αφορά τη σημασία που έχουν οι μέσοι όροι των πινάκων, μπορεί συμβατικά να θεωρηθεί πως μέσοι όροι που ξεπερνούν το $\pm 0,2$ αποκαλύπτουν μια σαφή σχέση ενός συστήματος γούστων/πολιτιστικών πρακτικών με κάποια απάντηση: αυτό συνεπάγεται από την παρατήρηση πως τα διαστήματα εμπιστοσύνης στο 95% κυμαίνονται γύρω στο $\pm 0,2$. Να επισημανθεί πως αυτός ο τρόπος παρουσίασης των δεδομένων είναι από κάποια άποψη πιο αξιόπιστος από τα ποσοστά, καθώς η βαθμολογία σε κάθε συνιστώσα εκφράζει με ακρίβεια τις πρακτικές του κάθε ατόμου, κάτι που δεν συμβαίνει απαραίτητα με την ένταξη του στις αντίστοιχες κατηγορίες.

νιώθουν ατομικά ικανά να αντεπεξέλθουν στις απαιτήσεις της πολιτικής, ή αλλιώς, έχουν έντονη αίσθηση ατομικής αρμοδιότητας.

Απ' την άλλη το “ελληνικό” σύστημα σχετίζεται θετικά με την “πολιτική” πρόσληψη της πολιτικής, δηλαδή αυτή που την αντιμετωπίζει στη δημόσια της διάσταση και αναγνωρίζει την κεντρική σημασία της. Ωστόσο ο μέσος όρος βρίσκεται σε τέτοιο επίπεδο που είναι οριακά στατιστικά σημαντικός. Μεγαλύτερη σημασία έχει η υψηλή σχέση αυτής της κατηγορίας με την αντίληψη που βλέπει την πολιτική ως τυχαίο ή συγκυριακό αντικείμενο ενδιαφέροντος, και με αυτή που την αντιμετωπίζει ως ένα ενδιαφέρον θέμα στο οποίο όμως τα υποκείμενα είναι ανίκανα να παρέμβουν. Διαπιστώνεται λοιπόν το ίδιο που παρατηρήθηκε παραπάνω: τα άτομα που εντάσσονται στο “ελληνικό” σύστημα γούστων χαρακτηρίζονται μεν από αυξημένο ενδιαφέρον για την πολιτική, αλλά ταυτόχρονα διακατέχονται από σχετική αίσθηση ανικανότητας επίδρασης σ' αυτή.

Στην αντίθετη θέση βρίσκεται το “νεανικό/mainstream” σύστημα, που σχετίζεται αρνητικά τόσο με την πολιτική πρόσληψη της πολιτικής, όσο και με την αντιμετώπιση της ως συγκυριακό αντικείμενο ενδιαφέροντος: αδιαφορία για την πολιτική, χωρίς όμως να προσλαμβάνεται επιπόλαια ή παθητικά. Τέλος η σημαντικότερη σχέση που παρατηρείται μεταξύ της κατηγορίας των “αποτραβηγμένων” και της πρόσληψης της πολιτικής ως συγκυριακό αντικείμενο ενδιαφέροντος ή ως διαδικασία που αφορά επιλεκτικά ορισμένους/ες, επιβεβαιώνει την αίσθηση ανικανότητας που διακατέχει τα μέλη αυτού του συστήματος και την απόσταση που τα χωρίζει απ' την πολιτική.

Συνοψίζοντας τα μέχρι στιγμής δεδομένα, φαίνεται πως το σύστημα γούστων/πολιτιστικών πρακτικών όπου εκδηλώνεται το υψηλότερο ενδιαφέρον για την πολιτική είναι το “ελληνικό”, με το “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο” να ακολουθεί. Αντιθέτως στο “νεανικό/mainstream” δεν εντοπίζεται ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Παρόλα αυτά, όταν εξετάζονται οι συγκεκριμένες αντιλήψεις περί πολιτικής καθώς και η αίσθηση της ατομικής πολιτικής αρμοδιότητας, φαίνεται πως το σύστημα που ξεχωρίζει είναι το “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο”. Παρά το υψηλό πολιτικό ενδιαφέρον και το επίπεδο ενημέρωσης που χαρακτηρίζει το “ελληνικό” σύστημα, φαίνεται ότι οι φορείς του διακατέχονται από παθητικότητα και αίσθηση αδυναμίας παρέμβασης, ενώ παρά το χαμηλό ενδιαφέρον που κυριαρχεί στο “νεανικό/mainstream” σύστημα, ως προς αυτή την πλευρά μπορεί να βρίσκεται σε πιο πλεονεκτική θέση από το

“ελληνικό” σύστημα.⁴⁷

Όσον αφορά τα άλλα συστήματα γούστων/πολιτιστικών πρακτικών, απ' όσο μπορεί να διαπιστωθεί, το “καλλιεργημένο” χαρακτηρίζεται από σχετικά καλή σχέση με την πολιτική διαδικασία, ενώ το “παραδοσιακό ανδρικό” και το “παραδοσιακό γυναικείο” φαίνεται να υιοθετούν στερεοτυπικές αντιλήψεις και σ' αυτό το πεδίο, με τα άτομα που εντάσσονται στο “παραδοσιακό ανδρικό” να εκφράζονται πολύ πιο θετικά για την πολιτική και να είναι πιο δραστήριοι σχετικά απ' ότι αυτά που εντάσσονται στο “παραδοσιακό γυναικείο”. Τέλος τα άτομα που είναι αποτραβηγμένα από το επίπεδο της κουλτούρας, φαίνεται πως σε γενικές γραμμές είναι αποτραβηγμένα και από την πολιτική.

Β. Ιδεολογία και κομματικές προτιμήσεις

Η ιδεολογία και οι κομματικές προτιμήσεις που παρατηρούνται στο κάθε σύστημα γούστων είναι σχετικές με την συζήτηση περί ηγεμονίας: αναμένεται πως οι πολιτικές δυνάμεις που δεν είναι και δεν ήταν ποτέ ηγεμονικές θα συνδέονται αντίστοιχα με αντιηγεμονικά συστήματα γούστων και πρακτικών.

Στον πίνακα 20 παρουσιάζονται τα συστήματα γούστων της έρευνας για τα πρότυπα πολιτικότητας σε σχέση με την αυτοτοποθέτηση των ερωτώμενων στην αριθμητική κλίμακα αριστεράς δεξιάς. Παρατηρείται πως τα άτομα που εντάσσονται στο “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο” σύστημα τοποθετούνται μαζικά στις αριστερές θέσεις 1 έως 4, καθώς περίπου το 56% ανήκει σε αυτές, έναντι 29% για το σύνολο του δείγματος μας. Αριστερόστροφο, αν και σε πολύ μικρότερο βαθμό, είναι το “ελληνικό” σύστημα όπου το 37% εντάσσεται στις θέσεις 1-4. Είναι ενδεικτικό πως το 57% των ατόμων που αυτοτοποθετούνται στις αριστερές θέσεις 1 έως 4 ανήκει σε ένα από αυτά τα δυο συστήματα γούστων.⁴⁸

47 Πάντως έχει υποστηριχτεί πως η έλλειψη ενδιαφέροντος για την πολιτική από τους νέους αφορά μόνο τη “συμβατική” μορφή πολιτικής. Πράγματι, σε έρευνα στην οποία το πολιτικό ενδιαφέρον διερευνήθηκε σύμφωνα με το ενδιαφέρον σε επιμέρους θέματα που άπτονται της πολιτικής, προέκυψε το συμπέρασμα πως το πολιτικό ενδιαφέρον των νέων δεν είναι καθόλου χαμηλό (Κουλαϊδής & Δημόπουλος 2005). Αν ισχύει αυτό, τότε μπορεί να υποθεθεί πως το ενδιαφέρον για την πολιτική είναι υψηλότερο από ότι φάνηκε στο “νεανικό/mainstream” και, δευτερευόντως, στο “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο σύστημα”. Σ' αυτή την περίπτωση, η δυσαναλογία που παρατηρείται μεταξύ “ελληνικού” και “νεανικού/mainstream” συστήματος εξηγείται εν μέρει απ' το ότι η διαφορά μεταξύ τους όσον αφορά το πολιτικό ενδιαφέρον δεν είναι τόσο μεγάλη όσο φαίνεται.

48 Το συνολικό ποσοστό των ατόμων που τοποθετούνται στις αριστερές θέσεις της κλίμακας, σύμφωνα με τον πίνακα 21, μπορεί να φαίνεται υπερβολικά υψηλό, αλλά ας υπενθυμιστεί πως πρόκειται για το τμήμα του δείγματος που κατοικεί στην Αθήνα και τον Πειραιά που είναι από τις πιο ισχυρές εκλογικές περιφέρειες της αριστεράς. Συνεπώς, καθώς γνωρίζουμε ότι τα αριστερά κόμματα είναι πιο ισχυρά στην Αθήνα και τον Πειραιά, είναι αναμενόμενο ένα δείγμα που προέρχεται από αυτή την περιοχή να χαρακτηρίζεται από υψηλή διάδοση της αριστερής ιδεολογίας. Επιπλέον αυτό βρίσκεται σε συμφωνία με τα στοιχεία που παρουσιάστηκαν

Το αντίθετο παρατηρείται για το “νεανικό/mainstream” σύστημα καθώς μόλις το 19% των ατόμων που εντάσσονται σε αυτό αυτοτοποθετούνται στις αριστερές θέσεις της κλίμακας, ενώ τοποθετούνται μαζικότερα στις δεξιές θέσεις 6-10 και, κυρίως, στην κεντρία θέση 5. Τα άτομα του “αποτραβηγμένου” συστήματος επίσης αυτοποθετούνται δεξιότερα απ’ ό,τι το σύνολο του δείγματος. Οι ίδιες παρατηρήσεις προκύπτουν άλλωστε όταν εξετάζονται οι μέσοι όροι της ιδεολογικής αυτοτοποθέτησης: ενώ το σύνολο του δείγματος μας έχει μέσο όρο στο 5,21, ο μέσος όρος είναι 4,19 για το “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο” σύστημα, 4,88 για το “ελληνικό”, 5,75 για το “νεανικό/mainstream” και 5,68 για το “αποτραβηγμένο”.

Πίνακας 20: Συστήματα γούστων και ιδεολογική αυτοτοποθέτηση στην αριθμητική κλίμακα αριστεράς - δεξιάς (%)

	1-4	5	6-10
“Νεανικό/Mainstream”	19,2	46,0	34,8
“Εναλλακτικό/ Κουλτουριάρικο”	55,7	25,4	18,9
“Ελληνικό”	37,3	33,0	29,7
“Χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”	18,3	51,2	30,5
“Αποτραβηγμένο”	24,0	37,2	38,8
Σύνολο	29,3	39,5	31,2

Η ίδια ερώτηση υπήρχε και στην έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς και τα αντίστοιχα στοιχεία παρουσιάζονται στον πίνακα 21. Βέβαια στην ενότητα 2.2γ εξηγήθηκε πως πέρα από τα προβλήματα σύγκρισης των δεδομένων των δυο ερευνών, υπάρχουν σημαντικότερες διαφορές στις απαντήσεις που δίνονται ειδικότερα σ’ αυτή την ερώτηση. Παρόλα αυτά είναι δυνατό να γίνουν κάποιες παρατηρήσεις.

Με τα δεδομένα του πίνακα 21 επιβεβαιώνεται πως το “αποτραβηγμένο” και το “νεανικό/mainstream” σύστημα είναι πιο συντηρητικά απ’ ό,τι τα υπόλοιπα· για το δεύτερο μάλιστα αυτό παρατηρείται πολύ πιο έντονα απ’ ό,τι στην έρευνα για τα πρότυπα πολιτικότητας, καθώς το 57% αυτοτοποθετείται στις δεξιές θέσεις 6-10. Δεν επιβεβαιώνεται η

στην ενότητα 2.3β, όπου φάνηκε πως το “ελληνικό” σύστημα έχει μεγαλύτερη απήχηση στην πρωτεύουσα απ’ ό,τι στην υπόλοιπη χώρα, ενώ εκτιμάται πως συμβαίνει το ίδιο και για το “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο” όπως φαίνεται από τα ποσοστά του “νεανικού/εναλλακτικού” και του “καλλιεργημένου” συστήματος πολιτιστικών πρακτικών. Συνεπώς όπως η αριστερά είναι ισχυρότερη στην Αθήνα, έτσι και τα συστήματα γούστων και πολιτιστικών πρακτικών που συνδέονται περισσότερο με την αριστερά είναι επίσης πιο διαδεδομένα στην Αθήνα.

σύνδεση του “ελληνικού” συστήματος με την αριστερά, αν και είναι σαφώς αριστερότερο απ’ ότι το σύνολο καθώς η ένταξη στην κεντρώα θέση 5 είναι μαζικότερη εις βάρος της ένταξης στις δεξιές θέσεις. Η κατηγορία που σχετίζεται περισσότερο με τις αριστερές θέσεις 1-4 είναι η “καλλιεργημένη”, ενώ τα άτομα που εντάσσονται στο “νεανικό/εναλλακτικό” σύστημα είναι επίσης αριστερότερα από το συνολικό δείγμα· στοιχεία που μάλλον επιβεβαιώνουν τη σύνδεση του “εναλλακτικού/κουλτουριάρικου” συστήματος γούστων με την αριστερά, εφόσον γίνει αποδεκτή η εκτίμηση πως τα άτομα που ανήκουν σ’ αυτό εκφράζονται μέσω του “καλλιεργημένου” και του “νεανικού/εναλλακτικού” στην έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς. Τέλος, σε αντίθεση με ότι παρατηρείται στις ερωτήσεις σχετικά με τις πολιτικές αντιλήψεις και πρακτικές, δεν φαίνεται να υπάρχουν ιδεολογικές διαφορές μεταξύ του “παραδοσιακού γυναικείου” και του “παραδοσιακού ανδρικού” συστήματος, στα οποία τα ποσοστά δεν διαφέρουν σημαντικά ούτε μεταξύ τους, ούτε και με αυτά του συνόλου του δείγματος μας.

Πίνακας 21: Συστήματα πολιτιστικών πρακτικών και ιδεολογική αυτοτοποθέτηση στην αριθμητική κλίμακα αριστεράς - δεξιάς (%)

	1-4	5	6-10
“Καλλιεργημένο”	36,8	23,2	40,0
“Νεανικό/Mainstream”	24,5	18,4	57,1
“Νεανικό/Εναλλακτικό”	24,5	46,9	28,6
“Ελληνικό”	23,4	42,1	34,5
“Παραδοσιακό ανδρικό”	30,3	24,2	45,5
“Παραδοσιακό γυναικείο”	33,3	25,0	41,7
“Αποτραβηγμένο”	23,6	28,2	48,2
Σύνολο	27,5	30,7	41,8

Στην έρευνα για της έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας υπήρχαν και άλλες ερωτήσεις που σχετίζονται με την ιδεολογία. Ένας διαφορετικός τρόπος να μετρηθεί είναι όταν αντί για την αριθμητική αυτοτοποθέτηση ερωτάται άμεσα αν τα άτομα θεωρούν τους εαυτούς τους μάλλον αριστερούς, μάλλον κεντρώους ή μάλλον δεξιούς. Επιπλέον με αυτή την ερώτηση δίνεται ρητά στους ερωτώμενους και στις ερωτώμενες η δυνατότητα να αρνηθούν αυτή τη διάκριση, απαντώντας πως αριστερά και δεξιά δεν σημαίνουν τίποτα.

Πίνακας 22: Συστήματα γούστων και ονομαστικός ιδεολογικός αυτοπροσδιορισμός (%)

	Μάλλον αριστεροί/ες	Μάλλον κεντρώοι/ες	Μάλλον δεξιοί/ες	Όλα αυτά δεν σημαίνουν τίποτα
“Νεανικό/Mainstream”	5,0	41,5	23,4	30,1
“Εναλλακτικό/Κουλτουριάρικο”	35,8	14,8	9,6	39,8
“Ελληνικό”	32,1	36,5	17,8	13,6
“Χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”	13,2	39,7	24,1	23,0
“Αποτραβηγμένο”	10,9	35,8	24,9	28,4
Σύνολο	18,7	34,7	20,7	25,9

Τα σχετικά δεδομένα που παρουσιάζονται στον πίνακα 22 δείχνουν ακόμη εντονότερα ό,τι παρατηρήθηκε μέχρι στιγμής: τα συστήματα γούστων που συνδέονται με την αριστερά είναι το “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο” και το “ελληνικό”, ενώ συμβαίνει το αντίθετο για το “νεανικό/mainstream” και το “αποτραβηγμένο”. Φαίνεται πως η συντριπτική πλειονότητα του “εναλλακτικού/κουλτουριάρικου” συστήματος γούστων, και συγκεκριμένα το 75%, απαντάει είτε πως είναι μάλλον αριστεροί/ες, είτε αρνούνται συνολικά τον άξονα αριστεράς-δεξιάς, έτσι που ο κεντρώος και δεξιός ιδεολογικός αυτοπροσδιορισμός είναι ιδιαίτερα περιορισμένος σ’ αυτό το σύστημα. Απ’ την άλλη το 69% του “ελληνικού” συστήματος εντάσσεται στην αριστερά και στο κέντρο. Μάλιστα είναι εντυπωσιακό πως σχεδόν τα δύο τρίτα των ατόμων που υποστηρίζουν ότι είναι αριστερά ανήκουν στο “ελληνικό” ή στο “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο” σύστημα γούστων. Η αντίστροφη τάση παρατηρείται για το “νεανικό/mainstream” σύστημα όπου το 65% εντάσσεται στο κέντρο ή τη δεξιά έναντι μόλις 5% στην αριστερά· το ίδιο φαινόμενο, αν και με μικρότερη ένταση, εντοπίζεται στο “αποτραβηγμένο” σύστημα καθώς το 61% των ατόμων που ανήκουν σε αυτό υποστηρίζουν πως είναι κεντρώα ή δεξιά και μόνο το 11% αριστερά.

Στον παραπάνω πίνακα είναι επίσης αξιοσημείωτο πως τα δυο συστήματα που σχετίζονται κατά βάση με την αριστερά, διαφέρουν ριζικά όσον αφορά την διάδοση της αντίληψης πως αριστερά και δεξιά δεν σημαίνουν τίποτα. Ανάμεσα σε όλα τα συστήματα γούστων, αυτό στο οποίο η αντίστοιχη απάντηση συγκεντρώνει το μικρότερο ποσοστό είναι το “ελληνικό”, ενώ αντίθετα το μεγαλύτερο συγκεντρώνεται στο “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο”· μάλιστα στο δεύτερο αυτό το ποσοστό είναι περίπου τριπλάσιο απ’ ότι στο πρώτο (περίπου 40% έναντι 14%). Αυτό υποδηλώνει πως, παρόλο που και τα δύο συστήματα είναι περισσότερο

προσανατολισμένα στην αριστερά, οι πολιτικές αντιλήψεις που τα χαρακτηρίζουν είναι ριζικά διαφορετικές.

Στον πίνακα 23 παρουσιάζονται τα ίδια στοιχεία σύμφωνα με τους μέσους όρους των συνιστωσών, και από αυτά φαίνονται ξεκάθαρα τα ιδιαίτερα πολιτιστικά χαρακτηριστικά των αριστερών: όσοι και όσες υποστηρίζουν πως είναι αριστεροί/ες έχουν κατά μέσο όρο βαθμολογία 0,45 στην “εναλλακτική/κουλτουριάρικη” συνιστώσα και 0,42 στην “ελληνική”. Ο “μέσος” αριστερός ανήκει σαφώς σε ένα από αυτά τα δυο συστήματα πολιτιστικών γούστων και πρακτικών.

Πίνακας 23: Συστήματα γούστων και ονομαστικός ιδεολογικός αυτοπροσδιορισμός (μέσοι όροι των συνιστωσών)

	Μάλλον αριστεροί/ες	Μάλλον κεντρώοι/ες	Μάλλον δεξιοί/ες	Όλα αυτά δεν σημαίνουν τίποτα
“Νεανική/Mainstream”	-0,18	0	-0,03	0,16
“Εναλλακτική/Κουλτουριάρικη”	0,45	-0,21	-0,25	0,24
“Ελληνική”	0,42	0,05	0	-0,25
“Αδιάφοροι (+) vs χωρίς προτιμήσεις (-)”	-0,18	0,08	0,09	-0,02

Ωστόσο η σύνδεση αυτών των δυο συστημάτων με την αριστερά δεν σημαίνει πως αντιλαμβάνονται την αριστερά κατά τον ίδιο τρόπο. Από αυτή την άποψη παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον ο πίνακας 24, όπου φαίνεται η σύνθεση των ψηφοφόρων των τεσσάρων μεγαλύτερων κομμάτων στις βουλευτικές εκλογές του 2004 ως προς τα συστήματα πολιτιστικών γούστων.⁴⁹ Είναι εκπληκτικό πως σχεδόν οι μισοί ψηφοφόροι του Συνασπισμού ανήκουν στο “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο” σύστημα, ενώ επίσης σχεδόν οι μισοί ψηφοφόροι του ΚΚΕ ανήκουν στο “ελληνικό” σύστημα. Μια άλλη διαφορά που διαπιστώνεται μεταξύ αυτών των συστημάτων είναι πως, ενώ μόνο ένα μικρό τμήμα των ψηφοφόρων της Νέας Δημοκρατίας και του ΠΑΣΟΚ ανήκουν στο “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο” σύστημα, τα άτομα που εντάσσονται στο “ελληνικό” φαίνεται πως αποτελούν υπολογίσιμο μέρος των ψηφοφόρων όλων των άλλων των κομμάτων, ιδίως του ΠΑΣΟΚ.

⁴⁹ Ο ΛΑΟΣ δεν περιλαμβάνεται στον πίνακα εξ αιτίας του πολύ μικρού αριθμού ψηφοφόρων του στο δείγμα (5 άτομα), έτσι που οι όποιες κατανομές προέκυπταν θα ήταν αναξιόπιστες. Ας υπενθυμιστεί άλλωστε πως την περίοδο διεξαγωγής αυτής της έρευνας ο ΛΑΟΣ δεν είχε κοινοβουλευτική εκπροσώπηση.

Πίνακας 24: Συστήματα γούστων και ψήφος στις βουλευτικές εκλογές του 2004 (%)

	Νέα Δημοκρατία	ΠΑΣΟΚ	ΚΚΕ	Συνασπισμός
“Νεανικό/Mainstream”	16,2	13,6	3,6	20,7
“Εναλλακτικό/Κουλτουριάρικο”	7,7	7,5	13,3	49,1
“Ελληνικό”	21,3	28,1	45,5	17,5
“Χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”	28,2	30,4	19,4	0
“Αποτραβηγμένο”	26,6	20,3	18,2	12,7
Σύνολο	100	100	100	100

Πίνακας 25: Συστήματα γούστων ψήφος στις βουλευτικές εκλογές του 2004 (μέσοι όροι των συνιστώσων)

	Νέα Δημοκρατία	ΠΑΣΟΚ	ΚΚΕ	Συνασπισμός
“Νεανική/Mainstream”	-0,02	-0,14	-0,05	0,07
“Εναλλακτική/Κουλτουριάρικη”	-0,19	-0,19	0,06	1,03
“Ελληνική”	0,05	0,19	0,53	0,55
“Αδιάφοροι (+) vs χωρίς προτιμήσεις (-)”	0,08	0,03	-0,18	-0,09

Η εξέταση των ίδιων δεδομένων σύμφωνα με τους μέσους όρους στις παραγοντικές συνιστώσες αποκαλύπτει επίσης το ιδιαίτερο προφίλ των ψηφοφόρων του ΚΚΕ και του Συνασπισμού. Οι ψηφοφόροι του ΚΚΕ έχουν μέση βαθμολογία 0,53 στην “ελληνική” συνιστώσα, ενώ οι ψηφοφόροι του Συνασπισμού 1,03 στην “εναλλακτική/κουλτουριάρικη” συνιστώσα, αλλά και 0,55 στην “ελληνική”. πρόκειται για ιδιαίτερα υψηλούς αριθμούς. Από την άλλη το ΠΑΣΟΚ και η Νέα Δημοκρατία δεν φαίνεται να έχουν προνομιακή σχέση με κάποιο σύστημα γούστων, αν και τα δυο κόμματα σχετίζονται αρνητικά με το “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο”, ενώ το ΠΑΣΟΚ σχετίζεται θετικά με το “ελληνικό”. Δεν είναι διόλου περίεργο που τα δυο μεγάλα κόμματα δεν διακρίνονται από κάποιο πολιτιστικό στίγμα, καθώς δεν θα μπορούσαν να είναι μεγάλα πολυσυλλεκτικά κόμματα αν δεν είχαν κάποιο βαθμό διείσδυσης σε όλες τις κοινωνικές ομάδες.

Βέβαια η ψήφος δεν αποκαλύπτει απόλυτα τις κομματικές συμπάθειες ή αντιπάθειες των ατόμων. Από τους ερωτώμενους και τις ερωτώμενες ζητήθηκε να βαθμολογήσουν τα πολιτικά κόμματα στην κλίμακα 1-10 , ανάλογα με το βαθμό συμπάθειας τους στο καθένα. Στον πίνακα

26 παρουσιάζονται οι απαντήσεις σε σχέση με τα συστήματα γούστων. Συνολικά οι βαθμολογίες που δίνονται στα κόμματα είναι μάλλον χαμηλές, αποτέλεσμα της γενικότερης έλλειψης εμπιστοσύνης στους πολιτικούς που παρατηρήθηκε παραπάνω. Αυτό που έχει σημασία όμως είναι οι διαφορές αξιολόγησης ανάλογα με το σύστημα γούστων.

Πίνακας 26: Συστήματα γούστων και συμπάθεια στα κόμματα (μέσοι όροι)

	Νέα Δημοκρατία	ΠΑΣΟΚ	ΚΚΕ	Συνασπισμός	ΛΑΟΣ
“Νεανικό/Mainstream”	5,08	4,54	4,15	4,11	3,59
“Εναλλακτικό/Κουλτουριάρικο”	3,64	3,63	4,38	4,65	2,51
“Ελληνικό”	4,57	4,94	5,27	4,44	3,07
“Χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”	4,58	4,82	4,11	4,08	3,68
“Αποτραβηγμένο”	4,86	4,52	3,64	3,58	3,93
Σύνολο	4,59	4,57	4,29	4,12	3,42

Τα άτομα που εντάσσονται στο “νεανικό/mainstream” σύστημα βαθμολογούν τη Νέα Δημοκρατία θετικότερα από κάθε άλλο κόμμα και σαφώς υψηλότερα απ’ ότι το σύνολο. Επιπλέον πρόκειται για το σύστημα στο οποίο η Νέα Δημοκρατία βαθμολογείται ευνοϊκότερα από οποιοδήποτε άλλο. Έτσι, αν και τα στοιχεία σχετικά με την ψήφο δεν έδειξαν κάτι τέτοιο, φαίνεται πως το “νεανικό/mainstream” σύστημα σχετίζεται περισσότερο με τη Νέα Δημοκρατία, στοιχείο που είναι αναμενόμενο καθώς παραπάνω φάνηκε πως τα άτομα αυτού του συστήματος χαρακτηρίζονται από δεξιότερη ιδεολογία.

Στο “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο” σύστημα, σε συμφωνία με όσα αναφέρθηκαν, βαθμολογείται υψηλότερα ο Συνασπισμός ακολουθούμενος από το ΚΚΕ, ενώ βαθμολογούνται πολύ πιο αρνητικά από τον μέσο όρο τους στο συνολικό πληθυσμό τόσο το ΠΑΣΟΚ, όσο και η Νέα Δημοκρατία αλλά και ο ΛΑΟΣ.

Στο “ελληνικό” σύστημα συγκεντρώνει υψηλότερη συμπάθεια το ΚΚΕ, ενώ το ΠΑΣΟΚ και ο Συνασπισμός βαθμολογούνται υψηλότερα από τον μέσο όρο τους ενώ αρκετά χαμηλά βαθμολογείται ο ΛΑΟΣ. Απ’ την άλλη στο “αποτραβηγμένο” σύστημα βαθμολογούνται χαμηλότερα από τον μέσο όρο τους, τόσο το ΚΚΕ όσο και ο Συνασπισμός, ενώ συμβαίνει το αντίθετο για τη Νέα Δημοκρατία και το ΛΑΟΣ. Τέλος οι βαθμολογίες στην κατηγορία “χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις” είναι παρόμοιες με αυτές του συνόλου του δείγματος μας.

Από τα δεδομένα αυτής της ενότητας διαπιστώθηκε πως το “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο” και το “ελληνικό” σύστημα χαρακτηρίζονται από πιο αριστερή ιδεολογική τοποθέτηση και σχετίζονται στενά με τα αριστερά κόμματα - κυρίως με τον Συνασπισμό το πρώτο και με το ΚΚΕ το δεύτερο. Δηλαδή συνδέονται περισσότερο με την ιδεολογία και τις πολιτικές δυνάμεις που στην Ελλάδα, με την πιθανή εξαίρεση της περιόδου της κατοχής και του εμφυλίου πολέμου, ποτέ δεν βρίσκονταν σε ηγεμονική θέση ή έστω μπορούσαν να διεκδικήσουν με αξιώσεις την ηγεμονία (Δεμερτζής 1989:329-331).

Αντιστρόφως το “νεανικό/mainstream” και το “αποτραβηγμένο” σύστημα κυριαρχούνται από δεξιότερη ιδεολογία και αντιμετωπίζουν μάλλον ευνοϊκότερα τις συντηρητικές πολιτικές δυνάμεις, αυτές που κατείχαν θέση ισχύος στο μεγαλύτερο διάστημα της ελληνικής ιστορίας μετά τον εμφύλιο.

Έτσι τόσο με τα δεδομένα σχετικά με την ιδεολογία και τις κομματικές προτιμήσεις, όσο και με τα δεδομένα σχετικά με τις πολιτικές αντιλήψεις, φαίνεται πως διακρίνονται δυο ζευγάρια συστημάτων γούστων: απ’ τη μια έχουμε το “ελληνικό” και το “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο”, όπου παρατηρείται αυξημένο ενδιαφέρον για την πολιτική και συνδέονται περισσότερο με την αριστερή ιδεολογία και τα αριστερά κόμματα· απ’ την άλλη έχουμε το “νεανικό/mainstream” και το “αποτραβηγμένο”, όπου το πολιτικό ενδιαφέρον είναι πολύ χαμηλότερο και κυριαρχούν οι δεξιές και κεντρώες θέσεις. Ταυτόχρονα τα μέλη του κάθε ζευγαριού αντιπαρατίθενται μεταξύ τους ως προς άλλες πλευρές, όπως φάνηκε από τον τρόπο πρόσληψης της πολιτικής, όπου το ένα τμήμα του κάθε ζευγαριού χαρακτηρίζεται από σαφώς μεγαλύτερη αίσθηση ατομικής πολιτικής αρμοδιότητας από το άλλο.

Ήδη βλέπουμε πως έχει αρχίσει να διακρίνεται μια δομή.

γ. Κρατικισμός και ατομοκεντρισμός

Τα δεδομένα που έχω παρουσιάσει έως εδώ αφορούν την πολιτική με την στενή έννοια. Στη συνέχεια του κεφαλαίου θα παρουσιαστούν στοιχεία που σχετίζονται με ευρύτερες κοινωνικές αντιλήψεις και πρακτικές, που όμως δεν είναι άσχετες με την πολιτική, καθώς αποτελούν κεντρικά διακυβεύματα της.

Μια από τις ερωτήσεις της έρευνας για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας είχε

ως εξής: “Ανήκουμε σε διαφορετικές ομάδες. Μερικές είναι για εμάς περισσότερο σημαντικές απ’ ότι άλλες. Γενικά μιλώντας, ποια ομάδα από την λίστα που θα σας δείξω είναι περισσότερο σημαντική για εσάς και εκφράζει το ποιος/α είστε, και ποια είναι η δεύτερη πιο σημαντική;” Στον πίνακα 27 παρουσιάζονται οι απαντήσεις που δόθηκαν σε σχέση με τα συστήματα γούστων.

Πίνακας 27: Συστήματα γούστων και ομάδες που εκφράζουν περισσότερο την ταυτότητα των ερωτώμενων: 1η και 2η επιλογή (%)

	“Νεανικό/ Mainstream”	“Εναλλακτικό/ Κουλτουριάρικο”	“Ελληνικό”	“Χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”	“Αποτραβηγμένο”	Σύνολο
Οικογενειακός ρόλος	24,3	32,8	39,7	68,5	62,6	49,3
Εθνικότητα	32,3	22,2	42,2	8,7	24,9	24,8
Επάγγελμα	26,3	32,8	20,8	29,7	12,2	23,9
Φύλο	35,4	37,5	24,8	18,0	11,9	23,5
Ηλικιακή κατηγορία	17,1	10,9	11,3	26,2	18,5	17,8
Θρησκεία	13,5	2,6	23,2	12,1	17,4	14,4
Τόπος καταγωγής	17,5	17,9	19,3	10,7	8,0	14,1
Κοινωνική τάξη	3,6	9,2	5,2	7,5	14,1	8,1
Πολιτικό κόμμα ή ιδεολογία	5,6	16,7	6,4	5,3	5,3	7,2
Μέρος της Ελλάδας στο οποίο ζουν	6,8	0	4,0	6,4	13,5	6,7
Αθλητική ομάδα	8,0	2,2	1,5	5,3	6,9	4,9
Σεξουαλικός προσανατολισμός	9,6	15,3	0	1,8	0,8	4,4

Οι ομάδες που επιλέγονται μπορούν να αποκαλύψουν πολλά για τις αντιλήψεις και τις αξίες των ατόμων σε σχέση με την αίσθηση ταυτότητας που τα διακρίνει, και συνεπώς για το κάθε σύστημα γούστων. Ενώ είναι εφικτό να γίνουν παρατηρήσεις σύμφωνα με τον παραπάνω πίνακα, η ανάλυση διευκολύνεται ιδιαίτερα αν ταξινομηθούν οι απαντήσεις σε κατηγορίες οι οποίες να αντιστοιχούν σε διαφορετικά συστήματα αξιών. Έχοντας υπόψη τη θεώρηση του Διαμαντούρου περί πολιτισμικού δυϊσμού, όπως παρουσιάστηκε στο πρώτο κεφάλαιο, είναι δυνατό να εντοπιστούν δυο τέτοιες κατηγορίες.

Στην πρώτη κατηγορία περιλαμβάνεται η επιλογή των ομάδων του επαγγέλματος, του φύλου και του σεξουαλικού προσανατολισμού. Το κοινό τους χαρακτηριστικό είναι πως πρόκειται για ιδιότητες που συνδέονται πρώτιστα με το άτομο που απαντά και τις ιδιότητες του. Δηλαδή

αυτές οι ομάδες τονίζουν την ατομική ταυτότητα και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ατόμου, και συνεπώς συνδέονται με ένα “ατομοκεντρικό” σύστημα αξιών το οποίο σύμφωνα με τη σύλληψη του Διαμαντούρου είναι χαρακτηριστικό της “μεταρρυθμιστικής” κουλτούρας.

Στη δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνεται ο οικογενειακός ρόλος, ο τόπος καταγωγής, ο τόπος κατοικίας και η θρησκεία. Αντίθετα με την πρώτη κατηγορία, εδώ η έμφαση βρίσκεται όχι στα χαρακτηριστικά του ατόμου που απαντά, αλλά στις συλλογικότητες στις οποίες εντάσσεται. Και μάλιστα όχι σε οποιοδήποτε συλλογικότητες, αλλά σε αυτές στις οποίες το άτομο νοείται μόνο ως οργανικό τμήμα ενός συνόλου, στο οποίο έχει καθορισμένο ρόλο, και όχι ως αξία καθαυτό. Πρόκειται δηλαδή για ομάδες που συνδέονται με ένα “κοινωνικό” σύστημα αξιών (Βαρουξή 2007) και χαρακτηριστικά τα οποία ο Διαμαντούρος αποδίδει στην “παρωχημένη” κουλτούρα (Διαμαντούρος 1993:3-5).

Μένουν πέντε επιλογές που δεν εντάσσονται σ' αυτές τις κατηγορίες. Η επιλογή της αθλητικής ομάδας και του πολιτικού κόμματος τονίζει επίσης την αξία της συλλογικότητας, όμως αντίθετα με τον οικογενειακό ρόλο ή τον τόπο καταγωγής δεν συνδέονται με μια παραδοσιακή τάξη πραγμάτων, ούτε προϋποθέτουν κατ' ανάγκη την ισοπέδωση των ατομικών ιδιαιτεροτήτων (Διαμαντούρος 2000:50, Λίποβατς 1991:254) προς όφελος του συνόλου. Όσο για την επιλογή της κοινωνικής τάξης, αυτή μάλλον αφορά ένα είδος ταξικής συνείδησης και δεν έχει σχέση με τον διαχωρισμό της έμφασης στην συλλογικότητα ή στο άτομο.

Η εθνικότητα θα μπορούσε να υποστηριχτεί πως συνδέεται με τη δεύτερη κατηγορία, όμως, σε αντίθεση με την συνοικία ή το χωριό, δεν προϋποθέτει μια οργανική ένταξη του ατόμου στο έθνος· όπως έχει υποστηρίξει ο Διαμαντούρος αλλά και άλλοι μελετητές (Τσαούσης 1983, Μουζέλης 1994, Διαμαντούρος 2000), η ταύτιση με το έθνος μπορεί να γίνει με διάφορους τρόπους.⁵⁰ Αυτό παρατηρείται άλλωστε όταν ελέγχονται οι απαντήσεις όσων είχαν την

⁵⁰ Ο Τσαούσης διακρίνει δυο είδη ελληνικής ταυτότητας, την παθητική-αμυντική που ήταν αποτέλεσμα της οργάνωσης της οθωμανικής αυτοκρατορίας, και την δυναμική-επιθετική που προήλθε από την ίδρυση ενός ανεξάρτητου ελληνικού κράτους και την ένταξη του στο διεθνές σύστημα· αυτές οι δυο ταυτότητες είναι αντιφατικές και σχετίζονται με τα μακροχρόνια διλήμματα ελληνικότητα-εξευρωπαϊσμός και παραδοσιακότητα-εκσυγχρονισμός (Τσαούσης 1983). Ο δε Μουζέλης θεωρεί πως ο εκσυγχρονισμός καταστρέφει την παραδοσιακή κοινότητα και σ' αυτό το πλαίσιο ο εθνικισμός είναι ένας μηχανισμός που βοηθάει τα άτομα να δημιουργήσουν νέες, μη παραδοσιακές ταυτότητες. Ωστόσο η εθνική ταυτότητα μπορεί να πάρει διαφορετικές, αυτοκαταστροφικές μορφές· τέτοια μορφή είναι ο “αμυντικός εθνικισμός” που είναι αποτέλεσμα του ύστερου εκσυγχρονισμού των κοινωνικών της περιφέρειας και της ημιπεριφέρειας, όπως είναι η ελληνική κοινωνία (Μουζέλης 1994). Η σύγκρουση ανάμεσα στις δυο διαφορετικές μορφές εθνικισμού που υπάρχουν στην Ελλάδα παρατηρείται και στον επιστημονικό διάλογο. Για παράδειγμα οι συγγραφείς του Λιάκος κτ 1993, και ιδιαίτερα ο Μανιτάκης, ασκούν σφοδρή κριτική στον επικρατούμενο “αμυντικό εθνικισμό”, τον οποίο χαρακτηρίζουν απόλυτο, ανορθολογικό και μισαλλόδοξο, και υποστηρίζουν την ανάγκη ενός

εθνικότητα ως μια από τις δυο επιλογές τους: η άλλη τους απάντηση διασκορπίζεται σε όλες τις ομάδες αντί να δίνεται κυρίως σε αυτές που προδίδουν ένα κοινοτικό σύστημα αξιών. Πάντως το θέμα θα εξεταστεί αναλυτικά παρακάτω, καθώς υπάρχει ειδική ενότητα όπου παρουσιάζονται ζητήματα εθνικισμού και τοπικισμού.

Η επιλογή της ηλικιακή κατηγορίας μπορεί επίσης να σημαίνει διαφορετικά πράγματα. Απ' τη μία είναι δυνατό να γίνεται αντιληπτή ως ένας τρόπος ζωής που διακρίνει ένα άτομο από τα υπόλοιπα (πχ είμαι νέος/α και άρα μ' αρέσει να διασκεδάζω τη ζωή μου), και συνεπώς να ταιριάζει στην πρώτη κατηγορία. Απ' την άλλη μπορεί να γίνει αντιληπτή στα πλαίσια ενός ρόλου που οριοθετείται από μια συλλογικότητα (πχ είμαι νέος/α και άρα έχω καθήκον να ακούω τους γονείς μου), οπότε να ταιριάζει στη δεύτερη κατηγορία. Το δεύτερο φαίνεται πως συμβαίνει συχνότερα: το 30% των ατόμων που δίνουν ως πρώτη επιλογή την ηλικιακή κατηγορία επιλέγουν ως δεύτερη τον οικογενειακό ρόλο, και το 50% όσων δίνουν ως δεύτερη επιλογή την ηλικιακή κατηγορία δίνουν τον οικογενειακό ρόλο ως πρώτη. Παρόλα αυτά η ηλικιακή κατηγορία δεν συνδέεται σε τέτοιο βαθμό με αυτή την αντίληψη, ώστε να μπορεί να συμπεριληφθεί στις ομάδες που προδίδουν κοινοτικές αξίες.

Ενδεχομένως να μπορούσε να γίνει η ίδια επισήμανση για το φύλο. Όμως ο ίδιος ο χαρακτήρας της έρευνας εξασφαλίζει πως εδώ η ταύτιση με το φύλο επιλέγεται σχεδόν αποκλειστικά με τρόπο που τονίζονται τα ατομικά χαρακτηριστικά: σε μια έρευνα που μελετά τις έμφυλες διαφορές και όπου περιλαμβάνεται μεγάλος αριθμός ερωτήσεων που προϊδεάζουν τους ερωτώμενους/ες υπέρ μιας έννοιας του φύλου που τονίζει αυτές τις διαφορές, είναι πολύ δύσκολο να επιλέγεται το φύλο ως ομάδα ταύτισης με διαφορετικό τρόπο. Και πράγματι, τα άτομα που επιλέγουν ως μια από τις δυο ομάδες το φύλο, επιλέγουν ως δεύτερη τον οικογενειακό ρόλο σε σαφώς μικρότερο βαθμό απ' ότι το σύνολο του δείγματος, σε αντίθεση με ότι την περίπτωση της ηλικιακής κατηγορίας.

Με βάση αυτή την ταξινόμηση παρουσιάζονται εκ νέου τα δεδομένα στους πίνακες 28 και 29 σε σχέση με την πρώτη και τη δεύτερη σημαντικότερη ομάδα ταύτισης αντίστοιχα, με τα ποσοστά των ομάδων που εντάχθηκαν στις δυο κατηγορίες να παρουσιάζονται αθροιστικά.

διαφορετικού, δυναμικού εθνικισμού, ικανού να αντιμετωπίσει τους διαρκώς μεταβαλλόμενους διεθνείς συσχετισμούς.

Πίνακας 28: Συστήματα γούστων και ομάδες που εκφράζουν περισσότερο την ταυτότητα των ερωτώμενων: 1η επιλογή (%)

	“Νεανικό/ Mainstream”	“Εναλλακτικό/ Κουλτουριάρικο”	“Ελληνικό”	“Χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”	“Αποτραβηγμένο”	Σύνολο
Επάγγελμα, φύλο, ή σεξουαλικός προσανατολισμός	45,0	45,4	21,8	20,8	9,4	25,7
Οικογενειακός ρόλος, τύπος καταγωγής, τύπος κατοικίας, ή θρησκεία	27,9	25,3	40,6	61,3	56,5	45,7
Εθνικότητα	14,3	9,6	28,5	6,2	13,9	14,2
Ηλικιακή κατηγορία	7,6	4,8	3,3	8,8	9,9	7,2
Πολιτικό κόμμα ή ιδεολογία	2,0	7,9	4,0	1,1	3,6	3,4
Κοινωνική τάξη	1,2	7,0	1,8	0,7	5,3	2,9
Αθλητική ομάδα	2,0	0	0	1,1	1,4	0,9

Πίνακας 29: Συστήματα γούστων και ομάδες που εκφράζουν περισσότερο την ταυτότητα των ερωτώμενων: 2η επιλογή (%)

	“Νεανικό/ Mainstream”	“Εναλλακτικό/ Κουλτουριάρικο”	“Ελληνικό”	“Χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”	“Αποτραβηγμένο”	Σύνολο
Επάγγελμα, φύλο, ή σεξουαλικός προσανατολισμός	26,4	40,2	24,0	28,7	16,2	26,3
Οικογενειακός ρόλος, τύπος καταγωγής, τύπος κατοικίας, ή θρησκεία	34,1	28,0	46,7	36,4	46,9	39,2
Εθνικότητα	18,0	12,5	13,9	2,6	11,5	10,7
Ηλικιακή κατηγορία	9,5	6,1	8,0	17,3	8,9	10,7
Πολιτικό κόμμα ή ιδεολογία	3,6	8,8	2,5	4,1	1,6	3,8
Κοινωνική τάξη	2,4	2,2	3,4	6,8	9,2	5,3
Αθλητική ομάδα	6,0	2,2	1,5	4,1	5,7	4,0

Όσον αφορά την ομάδα με την οποία οι ερωτώμενοι/ες ταυτίζονται περισσότερο, παρατηρείται πως υπάρχει μια τομή μεταξύ των συστημάτων γούστων: από τη μία, στο “νεανικό/mainstream” και στο “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο” σύστημα επιλέγονται πολύ μαζικότερα οι ομάδες που προδίδουν ατομοκεντρικές αντιλήψεις. Απ’ την άλλη στο “ελληνικό” σύστημα, και πιο έντονα στο “αποτραβηγμένο” και σε αυτό “χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”, επιλέγονται περισσότερο οι ομάδες που συνδέονται με μια κοινοτική νοοτροπία. Επίσης έχει

σημασία πως τα άτομα του “ελληνικού” συστήματος γούστων δίνουν μαζικά την εθνικότητα ως πρώτη ομάδα ταύτισης. Όμως, σε αυτή την περίπτωση τουλάχιστο, η επιλογή της εθνικότητας σχετίζεται σαφώς με μια κοινοτική νοοτροπία, καθώς από τα 23 άτομα του “ελληνικού” συστήματος που επιλέγουν ως σημαντικότερη ομάδα ταύτισης την εθνικότητα, τα 16 επιλέγουν ως δεύτερη τη θρησκεία ή τον τόπο καταγωγής. Αν συνυπολογιστεί αυτό το δεδομένο, το “ελληνικό” σύστημα σχετίζεται πολύ πιο ισχυρά με τις κοινοτικές αξίες απ’ ότι προδίδουν τα ποσοστά του πίνακα.

Από τον πίνακα 29 σχετικά με τη δεύτερη σημαντικότερη ομάδα προκύπτουν παρόμοιες παρατηρήσεις, με δυο διαφορές. Πρώτον πως το σύστημα “χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις” δεν μοιάζει να σχετίζεται τόσο έντονα με κοινοτικές αντιλήψεις· όμως αυτή η εντύπωση είναι εσφαλμένη. Κι αυτό γιατί εδώ η επιλογή της ηλικιακής κατηγορίας, που συγκεντρώνει υπολογίσιμο ποσοστό, σχετίζεται περισσότερο με μια κοινοτική νοοτροπία: από τα 20 άτομα “χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις” με 2η επιλογή την ηλικιακή κατηγορία, τα 14 δίνουν ως πρώτη τον οικογενειακό ρόλο. Δεύτερη διαφορά είναι πως στο “νεανικό/mainstream” σύστημα οι ομάδες που σχετίζονται με ατομοκεντρικές αντιλήψεις συγκεντρώνουν μικρότερο ποσοστό από αυτές που συνδέονται με κοινοτικές· όμως αυτό δεν αρκεί για να ανατρέψει την γενική τάση, καθώς η διαφορά μεταξύ τους είναι μικρότερη από αυτή για το σύνολο του δείγματος, και έπειτα δεν πρόκειται παρά για τη δεύτερη σημαντικότερη ομάδα ταύτισης.

Στην έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς υπήρχε μια ερώτηση που θα μπορούσε να αξιοποιηθεί κατά ανάλογο τρόπο, καθώς ζητούσε να επιλεγούν από μια λίστα οι σημαντικότερες αξίες και ιδέες για τους ερωτώμενους και τις ερωτώμενες. Μάλιστα η πρόθεση ήταν να διακριθούν τρία διαφορετικά πρότυπα αξιών, το οικογενειακό (στο οποίο αντιστοιχήθηκαν οι τέσσερις πρώτες αξίες του πίνακα 30), το κοινωνικό (όπου αντιστοιχούν οι τέσσερις επόμενες αξίες) και το ατομικό (στο οποίο αντιστοιχούν οι τέσσερις τελευταίες αξίες). Ωστόσο ο εντοπισμός συστημάτων αξιών γίνεται δύσκολος καθώς οι ερωτώμενοι/ες μπορούσαν να δώσουν μέχρι τέσσερις απαντήσεις, και μάλιστα χωρίς ιεράρχηση, έτσι που η συντριπτική πλειονότητα έδωσε απαντήσεις που εντάσσονται σε δύο, αν όχι και στα τρία, από τα προβλεπόμενα πρότυπα. Επιπλέον κάποιες επιλογές δεν μετρούν αυτό που υποτίθεται πως μετρούν: για παράδειγμα, η “σωστή ανατροφή των παιδιών”, δεδομένου και του μεγάλου αριθμού επιλογών, προτιμήθηκε από τα άτομα που έχουν παιδιά. Αλλά παρά τις δυσκολίες, τα στοιχεία του πίνακα 30 επιβεβαιώνουν χοντρικά ότι παρατηρήθηκε παραπάνω.

Πίνακας 30: Συστήματα πολιτιστικών πρακτικών και σημαντικότερες αξίες και ιδέες (μέσοι όροι των συνιστωσών)

	“Καλλιεργημένη”	“Νεανική/ Mainstream”	“Νεανική/ Εναλλακτικό”	“Ελληνική”	“Παραδοσιακή ανδρική”	“Παραδοσιακή γυναικεία”
Δημιουργία οικογένειας	-0,16	-0,14	-0,14	0,06	-0,04	0,10
Συναισθηματική ασφάλεια	0,08	0,40	0,36	-0,04	-0,21	-0,05
Σωστή ανατροφή των παιδιών	-0,06	-0,18	-0,26	-0,05	-0,06	0,22
Σχέση με τους γονείς	0,35	0,32	0,29	-0,14	0,15	0,18
Δημοκρατία-ισοπολιτεία	0,06	-0,04	-0,14	0,09	0,03	-0,30
Αλληλεγγύη στους φτωχούς συνανθρώπους	-0,10	-0,11	0,04	-0,10	0	0,35
Βελτίωση της κοινωνίας	0,09	-0,02	-0,13	0,04	-0,05	-0,05
Δικαιοσύνη	0,04	-0,21	-0,10	0,18	-0,02	0,05
Επαγγελματική επιτυχία	0,22	0,38	0,28	0,01	0,18	0,09
Ποιότητα ζωής	0,12	0,18	0,07	0,02	-0,05	-0,07
Προσωπική ελευθερία-ανεξαρτησία	0,18	0,34	0,28	-0,16	-0,01	-0,23
Σεξουαλική ισορροπία	0,43	0,70	0,63	-0,33	0,37	0,14

Συγκεκριμένα τρία συστήματα πολιτιστικών πρακτικών, το “καλλιεργημένο”, το “νεανικό/mainstream” και το “νεανικό/εναλλακτικό” σχηματίζουν μια ομάδα όπου παρατηρούνται παρόμοιες τάσεις. Σύμφωνα με τους μέσους όρους των συνιστωσών, και τα τρία συστήματα συνδέονται θετικά με την σεξουαλική ισορροπία⁵¹, με την προσωπική ελευθερία/ανεξαρτησία, με την επαγγελματική επιτυχία και με τη σχέση με τους γονείς. Από αυτές τις τέσσερις αξίες, οι τρεις διακατέχονται αναμφίβολα από ατομοκεντρική νοοτροπία. Απ’ την άλλη στο “ελληνικό”, στο “παραδοσιακό ανδρικό” και στο “παραδοσιακό γυναικείο” σύστημα οι μέσοι όροι των συνιστωσών βρίσκονται κοντά στο 0 για όλες τις αξίες, και συνεπώς δεν σχετίζονται σημαντικά με συγκεκριμένες αξίες. Έτσι δεν είναι δυνατό να εντοπιστεί η κυριαρχία ατομοκεντρικών ή κοινοτικών αντιλήψεων σ’ αυτά, αλλά σε κάθε

51 Βέβαια η έννοια της “σεξουαλικής ισορροπίας” είναι εντελώς ασαφής. Για ένα άτομο θα μπορούσε να σημαίνει, για παράδειγμα, την συχνή σεξουαλική ικανοποίηση, και για ένα άλλο τη σύναψη μιας ιδανικής ερωτικής σχέσης. Αλλά αυτό που μας αφορά εδώ είναι πως ό,τι ερμηνεία και να δοθεί, αυτή ορίζεται σε σχέση με το άτομο που απαντάει και όχι ως προς κάποια συλλογικότητα ή θεσμό.

περίπτωση η διαφορά τους από τα άλλα τρία συστήματα είναι ξεκάθαρη.

Στην έρευνα για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας επιδιώχθηκε η βαθμολόγηση της συμπάθειας στην κλίμακα 1-10 όχι μόνο για τα κόμματα, αλλά και για ένα μεγάλο αριθμό οργανώσεων, θεσμών και ομάδων. Στους επόμενους δύο πίνακες παρουσιάζονται τα δεδομένα σχετικά με πέντε επιλεγμένους θεσμούς και οργανώσεις. Οι δικαστές, η αστυνομία και οι ένοπλες δυνάμεις είναι κρατικοί θεσμοί που σχετίζονται με την τήρηση της τάξης και της ασφάλειας, οπότε υποθέτουμε ότι η υψηλή συμπάθεια σ' αυτούς υποδηλώνει ότι δίνεται κεντρικός ρόλος στο κράτος, από το οποίο αναμένεται να μεριμνά για τους πολίτες και να τους προστατεύει. Στον πίνακα 31 βλέπουμε πως και για τους τρεις θεσμούς η μικρότερη συμπάθεια παρατηρείται στο “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο” σύστημα και η δεύτερη μικρότερη στο “νεανικό/mainstream”. Επιπλέον και στα δύο συστήματα τα ποσοστά υψηλής συμπάθειας είναι κατώτερα από αυτά που παρατηρούνται στο σύνολο του δείγματος.

Πίνακας 31: Συστήματα γούστων και υψηλή συμπάθεια (7-10) σε επιλεγμένους θεσμούς και οργανώσεις (%)

	Δικαστές	Αστυνομία	Ένοπλες Δυνάμεις	Οικολογικές οργανώσεις	Φεμινιστικές οργανώσεις
“Νεανικό/Mainstream”	18,8	25,7	55,8	51,5	34,3
“Εναλλακτικό/Κουλτουριάρικο”	19,5	17,0	29,0	53,1	30,7
“Ελληνικό”	23,2	36,1	60,2	33,0	15,8
“Χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”	26,2	36,5	57,2	37,4	28,7
“Αποτραβηγμένο”	31,5	45,5	69,6	30,5	18,1
Σύνολο	24,5	34,0	56,4	39,5	24,9

Αντιθέτως οι οικολογικές και οι φεμινιστικές οργανώσεις είναι πλευρές της κοινωνίας των πολιτών. Η υψηλή συμπάθεια σε αυτές προδίδει πως η προτεραιότητα δεν δίνεται στο κράτος, αλλά στους ίδιους τους πολίτες. Δεν είναι λοιπόν περίεργο που γι' αυτές παρατηρείται η αντίστροφη τάση: η υψηλότερη συμπάθεια εντοπίζεται ανάμεσα στα άτομα που εντάσσονται στο “νεανικό/mainstream” και στο “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο” σύστημα, και τα αντίστοιχα ποσοστά ξεπερνούν κατά πολύ αυτά του συνόλου του δείγματος.

Το αντίθετο συμβαίνει στα άλλα τρία συστήματα γούστων, το “ελληνικό”, το

“αποτραβηγμένο” και αυτό “χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”, στα οποία σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις η υψηλή συμπάθεια στους δικαστές, την αστυνομία και τις ένοπλες δυνάμεις ξεπερνάει, έστω και οριακά, τα ποσοστά συμπάθειας στο σύνολο του δείγματος. Αυτή η τάση είναι ιδιαίτερα έντονη στο “αποτραβηγμένο” σύστημα, καθώς οι διαφορές βρίσκονται περίπου στις δέκα ποσοστιαίες μονάδες. Το αντίθετο παρατηρείται για τις οικολογικές και τις φεμινιστικές οργανώσεις.

Στον πίνακα 32 παρουσιάζονται οι σταθμισμένοι μέσοι όροι συμπάθειας για κάθε κατηγορία θεσμών και οργανώσεων. Από τις διαφορές στους μέσους όρους συμπάθειας ανάμεσα στους κρατικούς θεσμούς και στις οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών διακρίνεται μια ιεραρχία μεταξύ των συστημάτων γούστων όσον αφορά τον προσανατολισμό στο κράτος ή στους πολίτες. Έτσι φαίνεται πως το “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο” σύστημα, και σε μικρότερο βαθμό το “νεανικό/mainstream” σύστημα, προσανατολίζονται περισσότερο στην κοινωνία των πολιτών· αντιθέτως το σύστημα “χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”, και κυρίως το “ελληνικό” και το “αποτραβηγμένο” σύστημα προσανατολίζονται προς το κράτος.

Πίνακας 32: Συστήματα γούστων και συμπάθεια σε επιλεγμένους θεσμούς και οργανώσεις (μέσοι όροι)

	Δικαστές, αστυνομία και ένοπλες δυνάμεις	Οικολογικές και φεμινιστικές οργανώσεις	Διαφορά
“Εναλλακτικό/Κουλτουριάρικο”	4,12	5,63	-1,51
“Νεανικό/Mainstream”	5,38	5,60	-0,22
Σύνολο δείγματος	5,51	5,16	+0,35
“Χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”	5,66	5,21	+0,45
“Ελληνικό”	5,66	4,76	+0,90
“Αποτραβηγμένο”	6,14	4,86	+1,28

Επιπλέον, σχετικά με το “νεανικό/mainstream” και το “ελληνικό” σύστημα, η προτεραιότητα που φαίνεται να δίνεται στην κοινωνία των πολιτών και το κράτος αντίστοιχα πρέπει να είναι πιο έντονη απ’ ότι προκύπτει από τα στοιχεία του πίνακα. Και αυτό επειδή γενικά η υψηλή συμπάθεια στην αστυνομία και το στρατό εκδηλώνεται περισσότερο μεταξύ των δεξιών, ενώ η συμπάθεια στην οικολογία και τον φεμινισμό συνδέεται περισσότερο με την αριστερά. Καθώς προκύπτει λοιπόν πως στο μάλλον αριστερόστροφο “ελληνικό” σύστημα εκδηλώνεται υψηλότερη συμπάθεια σε συντηρητικούς κρατικούς θεσμούς απ’ ότι σε προοδευτικές

οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών, συνολικά ο προσανατολισμός του προς το κράτος πρέπει να είναι ιδιαίτερα ισχυρός. Το αντίστροφο ισχύει για το “νεανικό/mainstream” σύστημα.

Όσον αφορά την ένταξη στην “κοινωνία των πολιτών”, αυτή μπορεί να διαπιστωθεί από τον πίνακα 33 όπου καταγράφονται τα ποσοστά ένταξης σε συλλόγους, ομάδες και οργανώσεις.⁵² Η μεγαλύτερη ένταξη παρατηρείται ανάμεσα στα άτομα που εντάσσονται στο “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο” σύστημα, και ακολουθεί το “νεανικό/mainstream”, αλλά χωρίς μεγάλη διαφορά από το “ελληνικό”. Το χαμηλότερο ποσοστό ένταξης παρατηρείται με διαφορά στο “αποτραβηγμένο” σύστημα: για άλλη μια φορά διαπιστώνεται πως όσοι και όσες δεν συμμετέχουν στην σφαίρα της κουλτούρας, δεν συμμετέχουν επίσης και σε άλλες πολιτικές ή κοινωνικές δραστηριότητες. Φαίνεται πως η μη συμμετοχική συμπεριφορά αποτελεί ένα όλον και καθορίζει συνολικά το υποκείμενο που είναι φορέας της.

Πίνακας 33: Συστήματα γούστων και ένταξη σε συλλόγους, ομάδες ή οργανώσεις (%)

	Ναι	Όχι
“Νεανικό/Mainstream”	32,1	67,9
“Εναλλακτικό/Κουλτουριάρικο”	39,3	60,7
“Ελληνικό”	30,5	69,5
“Χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”	27,2	72,8
“Αποτραβηγμένο”	14,7	85,3
Σύνολο	27,5	72,5

Σχετικά με το “ελληνικό” σύστημα γούστων, το ποσοστό ένταξης σε συλλόγους, ομάδες ή οργανώσεις μάλλον υπερτιμά τη σύνδεση του με την κοινωνία των πολιτών. Ανάμεσα στα άτομα του “ελληνικού” συστήματος που είναι ενταγμένα σε κάποια οργάνωση, για σχεδόν τα μισά αυτή η οργάνωση είναι πολιτικό κόμμα ή επαγγελματική/συνδικαλιστική οργάνωση· η σύνδεση του “ελληνικού” συστήματος με αυτές τις οργανώσεις φαίνεται και από το γεγονός πως τα άτομα που ανήκουν σε κάποιο κόμμα έχουν μέσο όρο βαθμολογίας στην “ελληνική”

⁵² Εδώ η “κοινωνία των πολιτών” (για την κοινωνία των πολιτών στην Ελλάδα βλέπε Μουζέλης & Παγουλάτος 2003, Σωτηρόπουλος 2004, Βούλγαρης 2006, Αφουξενίδης 2006, Σωτηρόπουλος 2006, Μουζέλης 2007) παρουσιάζεται αντιπαραθετικά με τους θεσμούς του κράτους, σε συμφωνία με το σχήμα περί πολιτισμικού διύσμου που παρουσιάστηκε στην ενότητα 1.6B. Ωστόσο η έννοια της κοινωνίας των πολιτών έχει ερμηνευτεί και υπό την οπτική της ηγεμονίας (πχ Σημίτη 2007)· αναμφίβολα οι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών έχουν θέση στην διεκδίκηση και συγκρότηση της ηγεμονίας, όπως άλλωστε όλοι οι θεσμοί που εξετάζονται σ’ αυτό το κεφάλαιο.

συνιστώσα 0,52, ενώ για τα άτομα που ανήκουν σε κάποια επαγγελματική ή συνδικαλιστική οργάνωση ο αντίστοιχος μέσος όρος είναι 0,55. Έτσι αυτή η ένταξη μάλλον τονίζει την έντονη πολιτική και συνδικαλιστική δράση που χαρακτηρίζει το “ελληνικό” σύστημα, παρά κάποια υποτιθέμενη σύνδεση του με την κοινωνία των πολιτών πέρα από αυτά.

Ανεξάρτητα από το είδος των αντιλήψεων που επικρατούν σε κάθε σύστημα γούστων, πρέπει να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με το δεδομένα, φαίνεται πως γενικότερα στην Ελλάδα οι κοινοτικές αντιλήψεις κυριαρχούν πλήρως. Πρόκειται για ένα φαινόμενο που έχει παρατηρηθεί από αρκετούς: στην Ελλάδα το άτομο δεν νοείται τόσο ως αξία καθαυτό, αλλά περισσότερο ως οργανικό τμήμα ενός συνόλου - συνοικία, πατρίδα, οικογένεια, ποίμνιο (πχ Λίποβατς 1991, Παναγιωτοπούλου 1996, Βαρουξή 2007). “Η έννοια του εαυτού ως ανεξάρτητου, αυτόνομου ατόμου σπανίως αναγνωρίζεται στις ελληνικές κοινωνικές σχέσεις. Γι’ αυτό στις καθημερινές διαπροσωπικές σχέσεις το άτομο δεν εκλαμβάνεται ούτε ως φορέας συγκεκριμένων δικαιωμάτων που πρέπει να κατακτηθούν και να γίνονται σεβαστά απ’ όλους, ούτε ως υποκείμενο που ορίζεται από τη θέλησή του και την υπευθυνότητά του. Στη συνείδηση των Ελλήνων ο ‘εαυτός’ αποτελεί οργανικό τμήμα της οικογένειας και του σογιού.” (Παναγιωτοπούλου 1996:153).

Τα δεδομένα μας επιβεβαιώνουν ξεκάθαρα αυτές τις παρατηρήσεις, καθώς φαίνεται πως οι απαντήσεις που συνδέονται με τέτοιες αντιλήψεις κυριαρχούν απόλυτα σε όλα τα συστήματα πλην του “εναλλακτικού/κουλτουριάρικου” και του “νεανικού/mainstream”, που εκτιμάται πως συγκεντρώνουν αθροιστικά μόλις το 25-30% του πληθυσμού. Αλλά ούτε και αυτά παραμένουν τελείως ανεπηρέαστα, καθώς οι κοινοτικές αξίες έχουν κάποιο βαθμό διεισδυτικότητας ακόμα και σ’ αυτά. Πρόκειται λοιπόν για κεντρικό χαρακτηριστικό συνολικά της ελληνικής κουλτούρας, και μπορεί να υποστηριχτεί πως σε αυτό οφείλεται η προτίμηση των (καταπιεστικών) κρατικών θεσμών από τις οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών που επικρατεί, ακόμα και σε συστήματα με κεντροαριστερό πολιτικό προσανατολισμό όπως το “ελληνικό”. Εκεί οφείλεται και η περιορισμένη ένταξη στην κοινωνία των πολιτών, που είναι ακόμα μικρότερη απ’ ότι παρουσιάστηκε στον πίνακα 33, καθώς ένα σημαντικό ποσοστό της τάξης του 6% αφορά ένταξη σε πολιτικά κόμματα, θεσμός που στην Ελλάδα είναι διαχρονικά από τους κεντρικούς φορείς των πελατειακών σχέσεων και συνεπώς του κοινοτισμού (πχ Μουζέλης 1991, Λυριντζής 1991). Επιπλέον ένα 3,5% αφορά ένταξη σε συνδικαλιστικές και επαγγελματικές οργανώσεις που στην Ελλάδα συνήθως σχετίζονται στενά με τα κόμματα (πχ

Μαυρογορδάτος 2001)· συνεπώς με βάση τα δεδομένα μας η αναφορά στην κοινωνία των πολιτών σε καμιά περίπτωση δεν ξεπερνά το 20%.

Η κυριαρχία κοινοτικών αντιλήψεων έχει ευρύτερες συνέπειες που καθορίζουν τον τρόπο πρόσληψης της ελληνικότητας και οδηγούν στην έλλειψη αποδοχής του διαφορετικού. Η Χριστίνα Βαρουξή το έχει θέσει ως εξής: “Στην ελληνική παραδοσιακή αντίληψη του κόσμου, τα ανθρώπινα δικαιώματα δεν νοούνται ότι ανήκουν σε όλους τους ανθρώπους, αλλά μόνο σε όσους αναγνωρίζονται ως μέλη της εθνικής ομοιογενούς κοινότητας, που ως τέτοια αρνείται την ατομική αυτονομία και δεν αφήνει περιθώρια για την έκφραση και το σεβασμό της διαφοράς... Ως αποτέλεσμα αυτού του παραδοσιακού κοινοτισμού που χαρακτηρίζει την ελληνική κοινωνία, ελάχιστη ανεκτικότητα επιδεικνύεται στη διαφορά, οποιαδήποτε έκφραση της οποίας προσλαμβάνεται ως απειλή για την ομοιογένεια του κοινωνικού συνόλου” (Βαρουξή 2007:310). Παρόμοιες επισημάνσεις έχει κάνει ο Γιάννης Βούλγαρης, που αναφέρεται σε έναν “κοινοτιστικό ατομισμό”, ο οποίος υπερέβαλλε την αφοσίωση του ατόμου στη στενή ομάδα (οικογένεια, τοπική κοινότητα κ.α.) αντί να ενισχύει την προσωπική αυτονομία στο πλαίσιο μιας σύγχρονης, ανοιχτής κοινωνίας” (Βούλγαρης 2008:352). Τα δεδομένα που παρουσιάζονται στις δυο επόμενες ενότητες επιβεβαιώνουν αυτή τη θέση. Συνολικά φαίνεται πως με τους όρους του Διαμαντούρου η “παρωχημένη” κουλτούρα κυριαρχεί στη συνείδηση των περισσότερων Ελλήνων και Ελληνίδων.

Συνοψίζοντας τα δεδομένα που παρουσιάστηκαν σε αυτή την ενότητα, διαπιστώνεται πως στο “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο” και στο “νεανικό/mainstream” σύστημα επικρατούν ατομοκεντρικές αντιλήψεις και υπάρχει υψηλότερη συμπάθεια και ένταξη στην κοινωνία των πολιτών. Φαίνεται λοιπόν πως σε αυτά τα δυο συστήματα γούστων θεωρείται κεντρική η σημασία του ατόμου στο οποίο και αποδίδεται ξεχωριστή αξία. Αντιθέτως, στο “ελληνικό” και στο “αποτραβηγμένο” σύστημα, καθώς και σε αυτό “χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”, δίνεται πρωταρχική θέση στο κράτος και σε μια κοινοτική αντίληψη της πραγματικότητας. Αυτό που έχει σημασία, στο πλαίσιο αυτό, είναι η κοινότητα· το δε άτομο έχει αξία μόνο στο βαθμό που επιτελεί ένα ρόλο σ’ αυτή.

δ. Θρησκευτικές πρακτικές και αντιλήψεις

Η κεντρική θέση της θρησκείας και της ορθόδοξης εκκλησίας στην ελληνική κουλτούρα είναι κάτι που έχει επισημανθεί συχνά, και μάλιστα έχει αποτελέσει αντικείμενο πολλών ερευνών (πχ Λιποβατς κα 2002, Γεωργιάδου & Νικολακόπουλος 2007, Γεωργιάδου 2009, Καραμούζης

2009). Δεδομένου του σημαντικού ρόλου της, είναι αναγκαίο να διερευνηθούν οι θρησκευτικές πρακτικές και αντιλήψεις σε κάθε σύστημα γούστων και πολιτιστικών πρακτικών. Κάποια στοιχεία φάνηκαν ήδη από την προηγούμενη ενότητα· μάλιστα ο πίνακας 27 αποκαλύπτει πως η θρησκεία επιλέγεται συχνά ως προσδιοριστική της ταυτότητας των ερωτώμενων στο “ελληνικό” σύστημα, αλλά σχεδόν ποτέ στο “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο”.

Στην έρευνα για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας υπήρχαν ερωτήσεις που προσφέρουν περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τον ρόλο της θρησκείας στη ζωή των ερωτώμενων. Μια πρώτη ένδειξη προσφέρεται από τη συμπάθεια προς την εκκλησία, όπως προκύπτει από την αξιολόγηση της στην κλίμακα 1-10.

Πίνακας 34: Συστήματα γούστων και συμπάθεια στην εκκλησία

	Ποσοστό υψηλής συμπάθειας (7-10)	Μέσος όρος συμπάθειας
“Νεανικό/Mainstream”	26,4%	5,19
“Εναλλακτικό/Κουλτουριάρικο”	16,0%	3,55
“Ελληνικό”	48,2%	6,05
“Χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”	41,6%	5,77
“Αποτραβηγμένο”	52,4%	6,42
Σύνολο	39,4%	5,57

Σύμφωνα με τα δεδομένα του πίνακα 34, ο θεσμός της εκκλησίας συγκεντρώνει τη μικρότερη συμπάθεια ανάμεσα στα άτομα του “εναλλακτικού/κουλτουριάρικου” συστήματος και σχετικά περιορισμένη, τουλάχιστο συγκριτικά με τα άλλα συστήματα και το σύνολο του δείγματος, στο “νεανικό/mainstream” σύστημα. Αντιθέτως η μεγάλη συμπάθεια στην εκκλησία είναι ιδιαίτερα υψηλή στο “ελληνικό” και στο “αποτραβηγμένο” σύστημα. Πρόκειται για τάσεις αντίστοιχες με αυτές που παρατηρήθηκαν στην προηγούμενη ενότητα, με την εκκλησία να παίρνει τη θέση της ανάμεσα στους θεσμούς που προδίδουν μια κοινοτική αντίληψη.⁵³

Πέρα από τη συμπάθεια στον θεσμό της εκκλησίας, η συχνότητα του εκκλησιασμού δείχνει ποια είναι στην πράξη η σημασία της εκκλησίας και της θρησκείας στη ζωή των ερωτώμενων (Γεωργιάδου & Νικολακόπουλος 2007:135). Τα στοιχεία του επόμενου πίνακα επιβεβαιώνουν

⁵³ Παρατηρήστε μάλιστα πως αν η συμπάθεια στην εκκλησία συνυπολογίζονταν στον πίνακα 29, τότε θα γίνονταν πιο έντονη τόσο η σύνδεση του “εναλλακτικού/κουλτουριάρικου” και του “νεανικού/mainstream” συστήματος με τις οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών, όσο και των άλλων τριών συστημάτων με τους κρατικούς θεσμούς.

την περιορισμένη σημασία της θρησκείας για το “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο” σύστημα, καθώς μόνο το 11% εκκλησιάζεται τουλάχιστο 2 φορές το μήνα (έναντι 26% στο σύνολο), ενώ το 33% δεν πάει στην εκκλησία ούτε καν στις μεγάλες θρησκευτικές γιορτές όπως την ανάσταση ή τα χριστούγεννα (13% στο σύνολο). Σχεδόν η ίδια απόσταση από την εκκλησία παρατηρείται στο “νεανικό/mainstream” σύστημα, αφού τακτικά εκκλησιάζεται περίπου το 8%, ενώ το 43% πηγαίνει στην εκκλησία το πολύ στην ανάσταση.

Πίνακας 35: Συστήματα γούστων και συχνότητα εκκλησιασμού (%)

	Κάθε Κυριακή	2-3 φορές το μήνα	Μερικές φορές το χρόνο	Μόνο σε μεγάλες γιορτές	Ποτέ
“Νεανικό/Mainstream”	1,2	6,3	49,1	35,6	7,8
“Εναλλακτικό/Κουλτουριάρικο”	3,9	7,0	37,5	18,8	32,8
“Ελληνικό”	8,2	19,8	36,1	24,2	11,7
“Χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”	13,4	15,0	38,3	22,3	11,0
“Αποτραβηγμένο”	10,6	32,0	42,5	5,8	9,1
Σύνολο	8,4	17,3	40,5	20,6	13,3

Η συχνότητα εκκλησιασμού στο “ελληνικό” σύστημα γούστων δεν είναι ανάλογη της υψηλής συμπάθειας στην εκκλησία, καθώς τα σχετικά ποσοστά βρίσκονται πολύ κοντά σε αυτά για το σύνολο του δείγματος μας· ωστόσο δεν παύει να είναι πολύ υψηλότερη από αυτή των δυο προηγούμενων συστημάτων. Ιδιαίτερα μεγάλη συχνότητα επίσκεψης στην εκκλησία παρατηρείται μόνο στο “αποτραβηγμένο” σύστημα, με το 43% των ατόμων που εντάσσονται σε αυτό να εκκλησιάζονται τακτικά, έναντι μόλις 15% που πηγαίνει στην εκκλησία το πολύ στις μεγάλες γιορτές. Η μυρωδιά του λιβανιού και η θεία κοινωνία μοιάζουν να υποκαθιστούν την πολιτιστική και κοινωνική δραστηριότητα.

Η ίδια ερώτηση έγινε και στην έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς με σχεδόν ίδια διατύπωση· η μόνη διαφορά είναι πως δεν γίνονταν διάκριση μεταξύ της επίσκεψης στην εκκλησία μερικές φορές το χρόνο ή στις μεγάλες θρησκευτικές γιορτές μόνο. Ωστόσο αν αθροιστούν τα ποσοστά αυτών των επιλογών στον πίνακα 35, διαπιστώνεται πως τα συνολικά ποσοστά είναι περίπου ίδια στις δυο έρευνες.

Επιπλέον παρόμοια είναι και τα ποσοστά εκκλησιασμού για τα συστήματα γούστων και πολιτιστικών πρακτικών που εντοπίζονται και στις δυο έρευνες. Έτσι απ’ τον πίνακα 36

διαπιστώνεται επίσης η υψηλή συχνότητα εκκλησιασμού του “αποτραβηγμένου” συστήματος, η χαμηλή συχνότητα του “νεανικού/mainstream” και η ενδιάμεση του “ελληνικού”. Ακόμα και στο “νεανικό/εναλλακτικό” σύστημα παρατηρούνται ποσοστά εκκλησιασμού σχεδόν ίδια με αυτά του “εναλλακτικού/κουλτουριάρικου”.

Πίνακας 36: Συστήματα πολιτιστικών πρακτικών και συχνότητα εκκλησιασμού (%)

	Κάθε Κυριακή	2-3 φορές το μήνα	Μερικές φορές το χρόνο	Ποτέ ή σχεδόν ποτέ
“Καλλιεργημένο”	11,2	14,0	57,0	17,8
“Νεανικό/Mainstream”	1,8	10,9	76,4	10,9
“Νεανικό/Εναλλακτικό”	1,5	9,0	62,6	29,9
“Ελληνικό”	12,5	18,0	57,0	12,5
“Παραδοσιακό ανδρικό”	10,5	15,8	55,3	18,4
“Παραδοσιακό γυναικείο”	11,4	43,2	38,6	6,8
“Αποτραβηγμένο”	17,2	21,7	48,4	12,7
Σύνολο	11,1	18,3	55,7	14,9

Όσον αφορά τα άλλα συστήματα πολιτιστικών πρακτικών, στο “καλλιεργημένο” η συχνότητα εκκλησιασμού είναι αντίστοιχη με αυτή του σύνολου του δείγματος. Το ενδιαφέρον επικεντρώνεται για άλλη μια φορά στην αντιπαράθεση του “παραδοσιακού γυναικείου” συστήματος με το “παραδοσιακό ανδρικό”. Ενώ στο “παραδοσιακό ανδρικό” σύστημα η συχνότητα εκκλησιασμού δεν διαφέρει σημαντικά από αυτή του συνόλου των ερωτώμενων, στο “παραδοσιακό γυναικείο” είναι εντυπωσιακά υψηλή, υψηλότερη ακόμα και από αυτή του “αποτραβηγμένου”: η απόλυτη πλειονότητα των ατόμων που εντάσσονται στο “παραδοσιακό γυναικείο” σύστημα πολιτιστικών πρακτικών, και συγκεκριμένα το 55%, πηγαίνει στην εκκλησία τουλάχιστο δυο φορές το μήνα. Να επισημανθεί πως η τόσο μεγάλη συχνότητα εκκλησιασμού είναι χαρακτηριστικό του συγκεκριμένου συστήματος μόνο, και όχι γενικότερα των γυναικών του δείγματος, καθώς για τις γυναίκες το αντίστοιχο ποσοστό βρίσκεται στο 34%. Έτσι και στις θρησκευτικές πρακτικές παρατηρείται πως το “παραδοσιακό ανδρικό” και το “παραδοσιακό γυναικείο” σύστημα εκφράζουν πολύ έντονα τα πλέον στερεοτυπικά χαρακτηριστικά που τείνουν να αποδίδονται στις γυναίκες και τους άνδρες.

Μια άλλη ενδιαφέρουσα ερώτηση στην έρευνα για τα πρότυπα πολιτικότητας ζητούσε από τους ερωτώμενους και τις ερωτώμενες να προσδιορίσουν τη θρησκευτική τους ταυτότητα. Τα δεδομένα που προκύπτουν από τις απαντήσεις σε αυτή την ερώτηση παρουσιάζονται στον

πίνακα 37 και χονδρικά βρίσκονται σε συμφωνία με ό,τι έχει παρουσιαστεί μέχρι στιγμής. Το “αποτραβηγμένο” σύστημα συνδέεται περισσότερο με την ορθόδοξη χριστιανική πίστη, καθώς 57% των ατόμων που εντάσσονται σε αυτό υποστηρίζουν πως είναι “πιστοί χριστιανοί” (έναντι 42% στο σύνολο) και μόνο 2% υποστηρίζουν πως η θρησκεία δεν έχει θέση στη ζωή τους (έναντι 10%). Από την άλλη στο “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο” σύστημα μόνο το 27% αυτοπροσδιορίζονται ως πιστοί χριστιανοί, ενώ το 30% απαντά πως η θρησκεία δεν παίζει ρόλο στη ζωή τους. Παρόλα αυτά πρέπει να σημειωθεί πως ακόμα και σε αυτό το σύστημα πολιτιστικών πρακτικών, όπου εντοπίζεται η μεγαλύτερη απόσταση από την εκκλησία, παρατηρείται η κεντρική σημασία της θρησκείας καθώς επτά στους δέκα αυτοπροσδιορίζονται ως χριστιανοί με τον ένα ή τον άλλο τρόπο. Πρόκειται για μια ακόμη ένδειξη της κυρίαρχης θέσης που έχει η θρησκεία στην ελληνική κοινωνία.

Πίνακας 37: Συστήματα γούστων και θρησκευτικός αυτοπροσδιορισμός (%)⁵⁴

	Πιστός χριστιανός/η	Χριστιανός/η από παράδοση	Χριστιανός/η αλλά κριτικός απέναντι στην εκκλησία	Η θρησκεία δεν έχει ρόλο στη ζωή μου
“Νεανικό/Mainstream”	34,4	25,3	34,7	5,6
“Εναλλακτικό/Κουλτουριάρικο”	26,8	12,6	30,9	30,0
“Ελληνικό”	40,3	23,5	24,5	11,7
“Χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”	43,4	32,1	16,7	7,8
“Αποτραβηγμένο”	57,4	26,9	13,5	2,2
Σύνολο	42,0	25,5	22,4	10,1

Σχετικά με τα άλλα συστήματα γούστων, στο “νεανικό/mainstream” φαίνεται πως αν και αναγνωρίζεται η σημασία του χριστιανισμού υπάρχει έλλειψη εμπιστοσύνης στην εκκλησία, καθώς είναι μειωμένο το ποσοστό των ατόμων που αυτοπροσδιορίζονται ως πιστοί χριστιανοί και αυξημένο το ποσοστό όσων υποστηρίζουν πως είναι χριστιανοί αλλά κριτικοί απέναντι στην εκκλησία. Από την άλλη στο “ελληνικό” σύστημα και σε αυτό “χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις” τα ποσοστά δεν διαφέρουν σημαντικά από αυτά του συνόλου του δείγματος. Να παρατηρηθεί όμως πως όσον αφορά το “ελληνικό” και το “νεανικό/mainstream” σύστημα οι τάσεις που παρατηρούνται είναι για άλλη μια φορά διαφορετικές από αυτές της ιδεολογικής τους ταυτότητας. Συνολικά οι δεξιοί είναι πολύ περισσότερο θρησκευόμενοι από τους αριστερούς, με το 63% των δεξιών να αυτοπροσδιορίζονται ως πιστοί χριστιανοί και μόνο 2%

⁵⁴ Στον πίνακα δεν περιλαμβάνονται όσοι και όσες δεν είναι χριστιανοί.

να εξηγήει πως η θρησκεία δεν έχει ρόλο στη ζωή τους, ενώ για τους αριστερούς τα αντίστοιχα ποσοστά είναι 26% και 30%. Παρόλα αυτά το κεντροαριστερό “ελληνικό” σύστημα εκφράζεται πιο θετικά υπέρ της εκκλησίας απ’ ό,τι το κεντροδεξιό “νεανικό/mainstream” σύστημα.

Αν και συνολικά η κεντρική σημασία της θρησκείας στην ελληνική κοινωνία δεν μπορεί να αμφισβητηθεί με τα δεδομένα που παρουσιάστηκαν, αυτή είναι μειωμένη στο “νεανικό/mainstream” σύστημα και, κυρίως, στο “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο”, ενώ είναι αυξημένη στο “αποτραβηγμένο” και στο “παραδοσιακό γυναικείο” σύστημα. Τέλος όσον αφορά το “ελληνικό” σύστημα, παρατηρείται το φαινόμενο να χαρακτηρίζεται από υψηλή συμπάθεια στον θεσμό της εκκλησίας, χωρίς όμως αυτή να εκφράζεται με ανάλογες θρησκευτικές πρακτικές.

ε. Εθνικισμός, τοπικισμός και ξενοφοβία

Στην ενότητα 2.4γ είδαμε πως τα άτομα του συστήματος γούστων “χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις” καθώς και του “ελληνικού” και του “αποτραβηγμένου” συστήματος ταυτίζονται περισσότερο με ομάδες που προδίδουν μια κοινοτική αντίληψη· ανάμεσα σε αυτές τις ομάδες περιλαμβάνονταν ο τόπος καταγωγής και ο τόπος κατοικίας των ερωτώμενων, καθώς και η υψηλή θρησκευτικότητα. Σε αυτή την ενότητα εξετάζονται αναλυτικότερα ζητήματα τοπικισμού και εθνικισμού σε σχέση με τα συστήματα γούστων.

Στους πίνακες 38 και 39 φαίνεται ο βαθμός στον οποίο οι ερωτώμενοι και οι ερωτώμενες αισθάνονται συνδεδεμένοι με την γειτονιά που κατοικούν και με τον τόπο καταγωγής τους αντίστοιχα. Ενώ η συντριπτική πλειονότητα των ερωτώμενων αισθάνονται πολύ ή αρκετά συνδεδεμένοι με τη γειτονιά τους και, ακόμα περισσότερο, με τον τόπο καταγωγής τους, αυτό παρατηρείται πιο έντονα σε κάποια συστήματα απ’ ό,τι σε άλλα. Συγκεκριμένα την πιο στενή σύνδεση αισθάνονται τα άτομα του “ελληνικού” συστήματος γούστων, όπως φαίνεται από τα υψηλά ποσοστά αυτών που είναι πολύ ταυτισμένοι· μάλιστα είναι εντυπωσιακό πως περίπου το 60% αισθάνεται πολύ ταυτισμένο με τον τόπο καταγωγής του (έναντι 43% στο σύνολο). Επίσης πιο στενή σύνδεση σε σχέση με το σύνολο του δείγματος διακρίνει το “αποτραβηγμένο” σύστημα, όπως φαίνεται από τα αυξημένα ποσοστά της αρκετής σύνδεσης και τα χαμηλά ποσοστά της λίγο και καθόλου σύνδεσης. Αντιθέτως, η χαμηλότερη αίσθηση σύνδεσης εντοπίζεται στο “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο” σύστημα: 36% αισθάνονται λίγη ή καθόλου σύνδεση με τη γειτονιά τους (έναντι 29% στο σύνολο), ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για τον τόπο καταγωγής είναι 40% (έναντι 16% στο σύνολο). Πάντως συνολικά το αίσθημα

σύνδεσης με την γειτονιά και τον τόπο καταγωγής είναι τόσο ισχυρό, που ακόμη και σε αυτό το σύστημα γούστων αφορά την απόλυτη πλειονότητα. Μοιάζει λοιπόν να είναι κεντρικό χαρακτηριστικό της ελληνικής κουλτούρας εν γένει, που σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό διατρέχει όλα τα συστήματα γούστων.

Πίνακας 38: Συστήματα γούστων και βαθμός ταύτισης με την γειτονιά όπου κατοικούν οι ερωτώμενοι/ες (%)

	Πολύ	Αρκετά	Λίγο	Καθόλου
“Νεανικό/Mainstream”	26,5	43,7	20,0	9,8
“Εναλλακτικό/Κουλτουριάρικο”	25,8	38,3	21,9	14,0
“Ελληνικό”	35,4	40,1	18,7	5,8
“Χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”	22,6	41,0	27,1	9,3
“Αποτραβηγμένο”	20,3	59,4	16,7	3,6
Σύνολο	25,7	45,1	21,2	8,0

Πίνακας 39: Συστήματα γούστων και βαθμός ταύτισης με τον τόπο απ' όπου κατάγονται οι ερωτώμενοι/ες (%)

	Πολύ	Αρκετά	Λίγο	Καθόλου
“Νεανικό/Mainstream”	41,0	41,0	12,5	5,5
“Εναλλακτικό/Κουλτουριάρικο”	39,2	30,6	18,8	11,4
“Ελληνικό”	60,3	29,0	6,4	4,3
“Χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”	37,5	46,6	14,1	1,8
“Αποτραβηγμένο”	37,3	53,5	4,6	4,6
Σύνολο	42,9	41,4	10,8	4,9

Και αν το αίσθημα σύνδεσης με τον τόπο καταγωγής και τη γειτονιά είναι πολύ υψηλό, η σύνδεση με την Ελλάδα είναι σχεδόν απόλυτη: όπως φαίνεται από τα δεδομένα του πίνακα 40, ένα στα δυο άτομα του δείγματος απαντά πως αισθάνεται πολύ συνδεδεμένο με την Ελλάδα, και πάνω από εννιά στα δέκα αισθάνονται πολύ ή αρκετά συνδεδεμένα.

Αλλά και εδώ το χαμηλότερο αίσθημα σύνδεσης παρατηρείται στο “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο” σύστημα γούστων. Παρόλο που μόνο το 19% υποστηρίζει πως αισθάνεται λίγο ή καθόλου συνδεδεμένο με την Ελλάδα, αυτό το ποσοστό είναι τριπλάσιο από εκείνα των άλλων συστημάτων. Απ' την άλλη πολύ ισχυρό είναι το αίσθημα σύνδεσης στο “ελληνικό”

σύστημα, με το 62% να απαντάει πως αισθάνεται πολύ συνδεδεμένο με την Ελλάδα. Όμως το καινούργιο στοιχείο που προκύπτει από αυτή την ερώτηση είναι η πολύ μεγάλη διάδοση της σύνδεσης του “νεανικού/mainstream” συστήματος με την Ελλάδα, που είναι ακόμα μεγαλύτερη και από αυτή του “ελληνικού”: δύο στους τρεις αισθάνονται πολύ συνδεδεμένοι με την Ελλάδα, ενώ το ποσοστό που αισθάνεται λίγη ή καθόλου σύνδεση δεν φτάνει ούτε το 5%.

Πίνακας 40: Συστήματα γούστων και βαθμός ταύτισης με την Ελλάδα (%)

	Πολύ	Αρκετά	Λίγο	Καθόλου
“Νεανικό/Mainstream”	66,4	29,3	3,1	1,2
“Εναλλακτικό/Κουλτουριάρικο”	40,6	41,0	9,6	8,8
“Ελληνικό”	62,0	31,9	4,6	1,5
“Χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”	46,7	47,1	5,5	0,7
“Αποτραβηγμένο”	41,7	51,2	4,9	2,2
Σύνολο	50,9	41,3	5,4	2,4

Πίνακας 41: Συστήματα γούστων και συμφωνία με τη διατύπωση “είμαι περήφανος/η που είμαι Έλληνας/Ελληνίδα (%)

	Με εκφράζει απόλυτα	Μάλλον με εκφράζει	Ούτε με εκφράζει ούτε δεν με εκφράζει	Δεν με εκφράζει (μάλλον ή απόλυτα)
“Νεανικό/Mainstream”	62,5	25,3	9,8	2,4
“Εναλλακτικό/Κουλτουριάρικο”	34,8	33,2	24,1	7,9
“Ελληνικό”	75,5	15,0	8,0	1,5
“Χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”	51,5	31,9	14,8	1,8
“Αποτραβηγμένο”	80,5	15,7	3,8	0
Σύνολο	62,3	23,9	11,5	2,3

Τα δεδομένα που προκύπτουν από την ερώτηση σχετικά με το βαθμό ταύτισης με την Ελλάδα πιθανότατα εκφράζουν μια διάχυτη αίσθηση εθνικισμού, που είναι λιγότερο ισχυρή στο “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο” σύστημα και ιδιαίτερα ισχυρή στο “ελληνικό” και στο “νεανικό/mainstream”. Περίπου οι ίδιες παρατηρήσεις προκύπτουν από τη συμφωνία με τη διατύπωση “είμαι περήφανος/η που είμαι Έλληνας/Ελληνίδα”, που παρουσιάζεται στον πίνακα 41. Το “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο” σύστημα γούστων είναι το μόνο όπου η

απόλυτη συμφωνία με αυτή τη διατύπωση δεν αφορά την απόλυτη πλειονότητα των ατόμων που εντάσσεται σε αυτό, ενώ η απόλυτη συμφωνία είναι πολύ υψηλή στο “νεανικό/mainstream” σύστημα, αλλά κυρίως στο “ελληνικό” και το “αποτραβηγμένο” όπου αφορά το 75% και το 80% των ερωτώμενων αντίστοιχα.

Σχετικά με τα πολύ ισχυρά αισθήματα τοπικισμού και εθνικισμού που σύμφωνα με τα δεδομένα χαρακτηρίζουν το “ελληνικό” σύστημα, ως υπενθυμιστεί πως από τον πίνακα 27 προκύπτει πως το 42% των ατόμων που εντάσσονται σε αυτό ταυτίζονται με την (ελληνική) εθνικότητα τους. Μάλιστα η εθνικότητα αποτελεί την αναφορά με την οποία υπάρχει η μεγαλύτερη ταύτιση στο “ελληνικό” σύστημα.

Βέβαια, όπως αναφέρθηκε νωρίτερα, υπάρχουν διάφοροι τρόποι να γίνει αντιληπτή η ταύτιση με την Ελλάδα. Μπορεί να είναι ή ένας αμυντικός εθνικισμός που χαρακτηρίζεται από ξενοφοβία και ευνοεί την απομόνωση, ή ένας κοσμοπολίτικος εθνικισμός που στρέφεται προς τη Δύση.

Πίνακας 42: Συστήματα γούστων και ποιοι έφταιγαν περισσότερο για τον εμφύλιο πόλεμο (%)

	Οι Εγγλέζοι	Οι Αμερικάνοι	Οι Ρώσοι	Οι δεξιοί	Οι αριστεροί	Άλλοι	Δε γνωρίζουν
“Νεανικό/Mainstream”	15,2	2,4	1,2	6,8	9,6	4,4	60,4
“Εναλλακτικό/Κουλτουριάρικο”	31,4	12,4	4,9	4,9	5,8	2,6	38,1
“Ελληνικό”	39,5	16,7	3,1	13,7	4,7	2,8	19,6
“Χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”	16,4	7,2	3,9	5,3	5,3	2,5	59,3
“Αποτραβηγμένο”	22,0	14,9	1,6	13,9	13,1	1,4	33,1
Σύνολο	24,3	10,9	2,9	9,1	7,7	2,6	42,4

Μια από τις ερωτήσεις της έρευνας για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας αφορούσε το ποιοι ευθύνονται περισσότερο για τον εμφύλιο πόλεμο· οι επιλογές που δίνονταν ήταν οι Εγγλέζοι, οι Αμερικάνοι, οι Ρώσοι, οι δεξιοί και οι αριστεροί. Πρόκειται για μια ιστορική ερώτηση, η απάντηση στην οποία σχετίζεται με τις ιστορικές γνώσεις και την ηλικία των ερωτώμενων, αλλά βεβαίως και με τις πολιτικές πεποιθήσεις τους. Η πολύ υψηλή έλλειψη απάντησης οφείλεται προφανώς στην προϋπόθεση ιστορικών γνώσεων ή αρκετά μεγάλης ηλικίας ώστε να έχει βιωθεί ο εμφύλιος πόλεμος. Ωστόσο στις έρευνες γνώμης τα άτομα δεν απαντούν μόνο βάσει των γνώσεων τους ή των απόψεων τους. Συχνά ρωτιούνται για θέματα

που δεν τους έχουν απασχολήσει ποτέ, ώστε να έχουν ήδη μια άποψη, και τότε μεταφράζουν την ερώτηση σε όρους που μπορούν να κατανοήσουν και απαντούν έχοντας ως οδηγό το αξιακό τους σύστημα (Bourdieu 2002). Συνεπώς η συγκεκριμένη ερώτηση για πολλούς και πολλές θα μπορούσε να γίνει αντιληπτή ως ο εντοπισμός του κύριου φταίχτη των δεινών της χώρας ή του κεντρικού εχθρού της γενικότερα. Έτσι μπορεί να υποστηριχτεί πως το ρίξιμο της ευθύνης του εμφύλιου στους Άγγλους ή τους Αμερικάνους αντί για τους Ρώσους ή τις εγχώριες πολιτικές δυνάμεις εκφράζει εχθρότητα απέναντι στη Δύση. Αυτό ενισχύεται και από τη διατύπωση των δυνατών απαντήσεων στον πληθυντικό: η αναφορά συνολικά πχ στους Αμερικάνους, αντί για τις ΗΠΑ, σηματοδοτεί συνολικά τους κατοίκους αυτής της χώρας αντί για την συγκεκριμένη πολιτική που άσκησε η κυβέρνηση της χώρας πριν και κατά τη διάρκεια του εμφύλιου πολέμου.

Πίνακας 43: Συστήματα γούστων και ποιοι έφταιγαν περισσότερο για τον εμφύλιο πόλεμο (%)

	Οι Εγγλέζοι ή οι Αμερικάνοι	Άλλοι
“Νεανικό/Mainstream”	44,4	55,6
“Εναλλακτικό/Κουλτουριάρικο”	70,8	29,2
“Ελληνικό”	69,9	30,1
“Χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”	58,1	41,9
“Αποτραβηγμένο”	55,2	44,8
Σύνολο	61,1	38,9

Σύμφωνα με αυτό τον συλλογισμό, οι απαντήσεις του πίνακα 42 ενοποιήθηκαν στον πίνακα 43 σε δυο κατηγορίες, αφού πρώτα αφαιρέθηκαν όσοι και όσες απάντησαν πως δε γνωρίζουν. Απ' τη μια έχουμε τις απαντήσεις που ρίχνουν την κύρια ευθύνη στις δυνάμεις της Δύσης και απ' την άλλη αυτές που την ρίχνουν αλλού. Από τα στοιχεία του πίνακα φαίνεται πως ως κύριο φταίχτη τους Άγγλους ή τους Αμερικάνους δίνουν μαζικά τα άτομα που εντάσσονται στο “ελληνικό” και στο “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο” σύστημα, ενώ το “νεανικό/mainstream” είναι το μόνο σύστημα όπου το φταίξιμο στις δυνάμεις της Δύσης μειοψηφεί.

Οι απαντήσεις του κάθε συστήματος γούστων σ' αυτή την ερώτηση, καθώς μοιάζουν οι απαντήσεις του “ελληνικού” συστήματος με αυτές του “εναλλακτικού/κουλτουριάρικου” και είναι αντίθετες από εκείνες του “νεανικού/mainstream”, θυμίζουν τις κατανομές σχετικά με το

του πολιτικό ενδιαφέρον και την ιδεολογία. Γίνεται έτσι φανερό πως η αντιμετώπιση των δυνάμεων της Δύσης σχετίζεται με την ιδεολογία. Παρόλα αυτά, όπως θα φανεί λίγο παρακάτω, τα δεδομένα που προκύπτουν από αυτή την ερώτηση σε συνδυασμό με τις προηγούμενες προσφέρουν σημαντικές πληροφορίες σχετικά με τον τρόπο πρόσληψης της εθνικής ταυτότητας.

Η γενικά θετική αντιμετώπιση της Δύσης από τα άτομα που εντάσσονται στο “νεανικό/mainstream” σύστημα γούστων επιβεβαιώνεται και από τον πίνακα 44. Σε αυτόν φαίνεται πως στο “νεανικό/mainstream” σύστημα υπάρχει υψηλή συμπάθεια στην Ευρωπαϊκή Ένωση, και με διαφορά η υψηλότερη που παρατηρείται ανάμεσα στα συστήματα γούστων.

Πίνακας 44: Συστήματα γούστων και συμπάθεια στην Ευρωπαϊκή Ένωση

	Ποσοστό υψηλής συμπάθειας (7-10)	Μέσος όρος συμπάθειας
“Νεανικό/Mainstream”	41,0%	5,81
“Εναλλακτικό/Κουλτουριάρικο”	33,0%	4,78
“Ελληνικό”	31,2%	4,92
“Χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”	28,2%	5,27
“Αποτραβηγμένο”	27,5%	5,01
Σύνολο	31,4%	5,15

Όσον αφορά τον τρόπο πρόσληψης της εθνικής ταυτότητας, έχει επίσης σημασία η αντιμετώπιση των μεταναστών. Από στοιχεία του πίνακα 45 διαπιστώνεται πως οι αλλαγές που έφερε η είσοδος μεταναστών στην ελληνική κοινωνία αντιμετωπίζονται αρνητικά από την απόλυτη πλειονότητα των ερωτώμενων, ενώ όσοι/ες τις βλέπουν ως θετικές είναι μια μικρή μειονότητα. Ωστόσο η πιο αρνητική αντιμετώπιση εντοπίζεται πρωτίστως στο “ελληνικό” σύστημα γούστων, καθώς περίπου το 34% θεωρεί τις αλλαγές αναμφίβολα αρνητικές (έναντι 19% στο σύνολο) και 68% μάλλον ή σίγουρα αρνητικές (έναντι 53% στο σύνολο). Απ' την άλλη η αντιμετώπιση των μεταναστών είναι η πιο θετική στο “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο” σύστημα. Είναι το μόνο σύστημα γούστων όπου η αξιολόγηση των αλλαγών είναι θετική ή μάλλον θετική από μια σημαντική μερίδα (24% έναντι 12% στο σύνολο), και το μόνο όπου οι αρνητικές ή μάλλον αρνητικές αξιολογήσεις, που συγκεντρώνουν 35%, δεν εκφράζουν τη συντριπτική πλειονότητα. Η σύνδεση του “εναλλακτικού/κουλτουριάρικου” συστήματος με την θετική αντιμετώπιση των μεταναστών φαίνεται και απ' το γεγονός πως τα άτομα που

βρίσκουν θετικές ή μάλλον θετικές τις αλλαγές που έφεραν οι μετανάστες έχουν μέση βαθμολογία 0,48 στην “εναλλακτική/κουλτουριάρικη” συνιστώσα. Αντίστοιχα, τα άτομα που αξιολογούν αυτές τις αλλαγές ως απόλυτα αρνητικές έχουν μέσο όρο 0,43 στην “ελληνική” συνιστώσα.

Πίνακας 45: Συστήματα γούστων και αντιμετώπιση των αλλαγών που έφερε η είσοδος μεταναστών στην Ελλάδα (%)

	Θετικές	Μάλλον θετικές	Ούτε θετικές ούτε αρνητικές	Μάλλον αρνητικές	Αρνητικές
“Νεανικό/Mainstream”	4,3	4,3	32,1	44,5	14,8
“Εναλλακτικό/Κουλτουριάρικο”	5,7	18,3	41,1	19,7	15,3
“Ελληνικό”	2,4	7,1	22,4	34,2	33,9
“Χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”	3,2	8,6	41,3	31,6	15,3
“Αποτραβηγμένο”	3,8	5,2	38,6	35,9	16,6
Σύνολο	3,7	8,2	35,3	33,5	19,3

Σύμφωνα με τα δεδομένα που παρουσιάζονται σε αυτή την ενότητα, παρατηρείται πως το “ελληνικό” σύστημα γούστων διακρίνεται από πολύ ισχυρά αισθήματα τοπικισμού και εθνικισμού, καθώς και από αρνητική αντιμετώπιση τόσο των μεταναστών όσο και της Δύσης. Μπορεί να υποστηριχτεί λοιπόν πως το “ελληνικό” σύστημα χαρακτηρίζεται από έναν αμυντικό και ξενοφοβικό εθνικισμό, που έχει ως σημεία αναφοράς την γειτονιά και την Ελλάδα καθώς και, όπως φάνηκε παραπάνω, την ορθόδοξη εκκλησία που ιστορικά συνδέεται στενά μαζί τους, αλλά βλέπει εχθρικά ό,τι δεν ανήκει σε αυτά.

Στο “νεανικό/mainstream” σύστημα κυριαρχούν έντονα αισθήματα εθνικισμού, αλλά ταυτόχρονα φαίνεται πως υπάρχει μια μάλλον θετική πρόσληψη της Δύσης. Από αυτό μπορεί να προκύψει το συμπέρασμα πως πρόκειται για έναν εθνικισμό εντελώς διαφορετικό από αυτόν του “ελληνικού” συστήματος, ένα δυναμικό εθνικισμό που βλέπει προς τη Δύση και ευνοεί την ένταξη στη διεθνή κοινότητα (Λιάκος κα 1993, Μουζέλης 1994).

Τα αισθήματα τοπικισμού και εθνικισμού είναι μάλλον περιορισμένα, αν και υπολογίσιμα, στο “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο” σύστημα. Επιπλέον σ’ αυτό οι μετανάστες αντιμετωπίζονται μάλλον πιο θετικά από τις δυνάμεις της Δύσης. Εδώ φαίνεται να διακρίνεται περισσότερο μια

ιδεολογική θέση, που έχει τις ρίζες της στον διεθνισμό της αριστεράς αλλά και την ελληνική ιστορική εμπειρία.

Τα χαρακτηριστικά που διακρίνουν το “ελληνικό” σύστημα γούστων, δηλαδή τα ισχυρά αισθήματα τοπικισμού και εθνικισμού και η αρνητική αντιμετώπιση των μεταναστών και της Δύσης, φαίνεται πως επικρατούν, έστω και σε μικρότερο βαθμό, στο σύνολο του δείγματος μας. Συνεπώς η ξενοφοβική εκδοχή του εθνικισμού είναι αυτή που επικρατεί στα υπόλοιπα συστήματα γούστων και πολιτιστικών πρακτικών, αλλά και στο μεγαλύτερο μέρος της ελληνικής κοινωνίας. Άλλωστε η συνύπαρξη του εθνικισμού, της ξενοφοβίας και της θρησκείας που φαίνεται να χαρακτηρίζει όλα τα συστήματα πλην του “νεανικού/κουλτουριάρικου” και, ίσως, του “νεανικού/mainstream”, είναι χαρακτηριστικό της ελληνικής κουλτούρας που έχει παρατηρηθεί και σε άλλες μελέτες (πχ Δραγώνα 2007, Μαλούτας κα 2007), και σχετίζεται στενά με την κυριαρχία κοινοτικών και κρατικιστικών αντιλήψεων που επισημάνθηκε παραπάνω.

στ. Ταξική θέση και προέλευση

Όταν παρουσιάστηκαν τα συστήματα γούστων και πολιτιστικών πρακτικών, περιγράφηκε αναλυτικά η σύνθεση τους ως προς τις δημογραφικές μεταβλητές της ηλικίας, του φύλου και του εκπαιδευτικού επιπέδου, όμως αναφέρθηκαν ελάχιστα σχετικά με την ταξική τους σύνθεση. Ο προσδιορισμός της ταξικής θέσης των ερωτώμενων στις ποσοτικές έρευνες παρουσιάζει διάφορες δυσκολίες· ωστόσο στις έρευνες που βασίζεται αυτή η μελέτη είναι δυνατό να προκύψουν κάποιες ενδείξεις σύμφωνα με το μορφωτικό επίπεδο και το επάγγελμα των ερωτώμενων σε συνδυασμό με αυτά του πατέρα τους.⁵⁵

Στην έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς υπήρχαν ερωτήσεις για το εκπαιδευτικό επίπεδο τόσο των ερωτώμενων, όσο και των γονιών τους. Στον πίνακα 46 φαίνεται πως τα άτομα που εντάσσονται στο “καλλιεργημένο” σύστημα χαρακτηρίζονται από ιδιαίτερα υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης, με σχεδόν τα μισά από αυτά να έχουν ολοκληρώσει τριτοβάθμια εκπαίδευση, και είναι με διαφορά η κατηγορία με το υψηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο που εντοπίζεται ανάμεσα στα συστήματα πολιτιστικών πρακτικών. Σχετικά υψηλό είναι επίσης το επίπεδο

⁵⁵ Το επίπεδο εκπαίδευσης και το επάγγελμα του πατέρα αποτελεί πιο ασφαλή δείκτη της ταξικής προέλευσης και θέσης απ' ότι της μητέρας, οπότε γι' αυτό παρουσιάζονται αποκλειστικά τα δεδομένα για τον πατέρα. Ας σημειωθεί πάντως πως στη συγκεκριμένη έρευνα τα δύο τρίτα των ερωτώμενων έχουν μητέρες που είναι νοικοκυρές. Όσο και αν αυτό είναι από μόνο του ένα αξιοσημείωτο στοιχείο, είναι σαφές πως η παρουσίαση των αντίστοιχων δεδομένων για τις μητέρες των ερωτώμενων θα περιέπλεκε την ανάλυση χωρίς να προσφέρει περισσότερες πληροφορίες όσον αφορά την ταξική τους προέλευση.

εκπαίδευσης στο “νεανικό/mainstream” και το “νεανικό/εναλλακτικό” σύστημα, και μάλλον μεγαλύτερο από αυτό που προδίδουν τα ποσοστά του πίνακα λόγω του μεγάλου αριθμού φοιτητών που περιλαμβάνονται σ’ αυτά τα δυο συστήματα. Απ’ την άλλη το χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης παρατηρείται στο “παραδοσιακό γυναικείο” και στο “αποτραβηγμένο” σύστημα, όπου πάνω από τα μισά άτομα έχουν ολοκληρώσει το πολύ τη στοιχειώδη εκπαίδευση.

Πίνακας 46: Συστήματα πολιτιστικών πρακτικών και εκπαιδευτικό επίπεδο των ερωτώμενων και του πατέρα τους (%)

	Επίπεδο εκπαίδευσης του ερωτώμενου/ης			Επίπεδο εκπαίδευσης του πατέρα του ερωτώμενου/ης		
	Ανώτερη	Μέση	Κατώτερη	Ανώτερη	Μέση	Κατώτερη
“Καλλιεργημένο”	46,9	46,9	6,2	14,6	35,9	49,5
“Νεανικό/Mainstream”	22,9	72,9	4,2	15,4	28,8	55,8
“Νεανικό/Εναλλακτικό”	20,0	73,3	6,7	17,2	50,0	32,8
“Ελληνικό”	22,6	55,7	21,7	6,9	29,4	63,7
“Παραδοσιακό ανδρικό”	17,7	52,9	29,4	5,7	34,3	60,0
“Παραδοσιακό γυναικείο”	2,3	46,5	51,2	2,3	4,7	93,0
“Αποτραβηγμένο”	9,0	41,0	50,0	7,9	19,4	72,7
Σύνολο	20,8	52,5	26,7	10,2	28,8	61,0

Όμως το εκπαιδευτικό επίπεδο του πατέρα δεν αναπαράγει την παραπάνω κατανομή. Τα άτομα του “καλλιεργημένου” συστήματος δεν διακρίνονται από το πολύ υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης του πατέρα τους, παρόλο που είναι κάπως μεγαλύτερο από αυτό του συνόλου: είναι εντυπωσιακό πως ενώ το 94% των ατόμων του “καλλιεργημένου” συστήματος έχουν ολοκληρώσει τουλάχιστο τη μέση εκπαίδευση, τα μισά από αυτά προέρχονται από πατέρα που ολοκλήρωσε το πολύ τη στοιχειώδη εκπαίδευση. Επιπλέον το “καλλιεργημένο” δεν είναι καν το σύστημα με το υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης του πατέρα· ως προς αυτό ξεπερνάει οριακά το “νεανικό/mainstream” σύστημα και βρίσκεται σαφώς πίσω από το “νεανικό/εναλλακτικό”.

Οι σημαντικές διαφορές στο επίπεδο εκπαίδευσης της σύγχρονης με την προηγούμενη γενιά⁵⁶, όπως φαίνεται και από το συνολικά πολύ υψηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο των ερωτώμενων

⁵⁶ Άλλωστε έχει επισημανθεί πως το ποσοστό των αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης έχει αυξηθεί σημαντικά στην Ελλάδα κατά τις τελευταίες δεκαετίες· υποστηρίζεται μάλιστα πως αυτό οφείλεται στο ότι η ανώτατη εκπαίδευση αντιμετωπίζεται ως προϋπόθεση της κοινωνικής ανόδου (Τσουκαλάς 1993:38-40).

από αυτό του πατέρα τους, δυσχεραίνουν την εξαγωγή συμπερασμάτων από τούτο τον πίνακα. Γι' αυτό το λόγο παρουσιάζονται τα ίδια δεδομένα σύμφωνα με τους μέσους όρους των συνιστωσών στον πίνακα 47.

Πίνακας 47: Συστήματα πολιτιστικών πρακτικών και εκπαιδευτικό επίπεδο των ερωτώμενων και του πατέρα τους (μέσοι όροι των συνιστωσών)

	Εκπαίδευση των ερωτώμενων			Εκπαίδευση του πατέρα των ερωτώμενων		
	Ανώτερη	Μέση	Κατώτερη	Ανώτερη	Μέση	Κατώτερη
“Καλλιεργημένη”	0,82	-0,04	-0,66	0,65	0,35	-0,19
“Νεανική/Mainstream”	0,23	0,21	-0,76	0,41	0,27	-0,10
“Νεανική/Εναλλακτική”	0,12	0,12	-0,47	0,54	0,21	-0,18
“Ελληνική”	0,19	-0,01	-0,19	-0,20	-0,04	-0,01
“Παραδοσιακή ανδρική”	0	-0,01	0	-0,19	0,05	0,03
“Παραδοσιακή γυναικεία”	-0,55	0,01	0,35	-0,43	-0,15	0,15

Όσον αφορά το επίπεδο εκπαίδευσης των ίδιων των ερωτώμενων, παρατηρείται πως τα άτομα που έχουν ολοκληρώσει την τριτοβάθμια εκπαίδευση έχουν μέση βαθμολογία 0,82 στην “καλλιεργημένη” συνιστώσα. Πρόκειται για μια εντυπωσιακά υψηλή βαθμολογία και κατά πολύ μεγαλύτερη από το 0,23 της “νεανικής/mainstream” συνιστώσας όπου εντοπίζεται η δεύτερη υψηλότερη μέση βαθμολογία. Ακόμα κι αν υποστηριχτεί πως η μέση βαθμολογία στα δυο νεανικά συστήματα πολιτιστικών πρακτικών υποτιμάται διότι, όπως ήδη ειπώθηκε, για κάποιους/ες από όσους εντάσσονται σε αυτά οι σπουδές τους βρίσκονται σε εξέλιξη, το συμπέρασμα είναι ξεκάθαρο: όσοι και όσες έχουν ολοκληρώσει την τριτοβάθμια εκπαίδευση είναι πολύ πιθανότερο να εντάσσονται στο “καλλιεργημένο” σύστημα απ' ότι σε οποιοδήποτε άλλο.

Όμως τα άτομα που ο πατέρας τους έχει ολοκληρώσει την τριτοβάθμια εκπαίδευση, έχουν μέση βαθμολογία 0,65 στην “καλλιεργημένη” συνιστώσα, 0,54 στη “νεανική/εναλλακτική” και 0,41 στη “νεανική/mainstream”. Αυτοί οι μέσοι όροι βρίσκονται αρκετά κοντά μεταξύ τους, ενώ διακρίνονται από τους αρνητικούς μέσους όρους των άλλων τριών συνιστωσών. Αυτό σημαίνει πως τα άτομα που ο πατέρας τους έχει πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης είναι πολύ πιθανότερο να ενταχτούν σε ένα από αυτά τα τρία συστήματα απ' ότι στα άλλα· επιπλέον αυτή η πιθανότητα δεν είναι πολύ μεγαλύτερη για το “καλλιεργημένο” σύστημα απ' ότι για τα δυο νεανικά.

Όσον αφορά την “ελληνική”, την “παραδοσιακή ανδρική” και την “παραδοσιακή γυναικεία” συνιστώσα, οι μέσοι όροι για το επίπεδο εκπαίδευσης των ερωτώμενων δεν βρίσκονται σε μεγάλη αναντιστοιχία σε σχέση με αυτούς για την εκπαίδευση του πατέρα τους.

Στο βαθμό που το επίπεδο εκπαίδευσης μπορεί να θεωρηθεί πως αποτελεί ένδειξη της ταξικής θέσης, προκύπτουν ιδιαίτερα ενδιαφέροντα συμπεράσματα για το “καλλιεργημένο” σύστημα πολιτιστικών πρακτικών. Ενώ το πολύ υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο των ίδιων των ατόμων του “καλλιεργημένου” συστήματος υποδηλώνει πως ανήκουν περισσότερο στα μεσαία προς ανώτερα στρώματα, το εκπαιδευτικό επίπεδο του πατέρα τους δεν δείχνει μια αντίστοιχη ταξική προέλευση. Δηλαδή κατά το μεγαλύτερο μέρος το “καλλιεργημένο” σύστημα δεν μοιάζει να αφορά τόσο μια σταθεροποιημένη ανώτερη τάξη, αλλά κυρίως στρώματα που ανήλθαν σχετικά πρόσφατα.

Οι αναντιστοιχίες που παρατηρούνται στα δυο νεανικά συστήματα πολιτιστικών πρακτικών δεν χρειάζονται κάποια υπόθεση περί κοινωνικής κινητικότητας για να εξηγηθούν, αλλά μάλλον αρκεί η παρατήρηση πως λόγω των νεαρών ηλικιών που κυριαρχούν στα νεανικά συστήματα, η εκπαίδευση αρκετών ατόμων που εντάσσονται σε αυτά βρίσκεται σε εξέλιξη. Σε κάθε περίπτωση, το εκπαιδευτικό επίπεδο τόσο των ίδιων όσο και των πατέρων τους πιθανότατα αποτελεί ένδειξη πως πρόκειται για συστήματα που εκφράζουν τουλάχιστο μεσαία ταξικά στρώματα. Τέλος το πολύ χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης του “παραδοσιακού γυναικείου” και του “αποτραβηγμένου” συστήματος, τόσο για τους ίδιους τους ερωτώμενους και τις ερωτώμενες όσο και για τους πατέρες τους, υποδηλώνει πως πρόκειται κατά βάση για κατώτερα κοινωνικά στρώματα.

Δυστυχώς τα δεδομένα της έρευνας αναγνωστικής συμπεριφοράς δεν βοηθούν στον έλεγχο αυτών των υποθέσεων. Ωστόσο όσον αφορά το “καλλιεργημένο” σύστημα η αναντιστοιχία μεταξύ του επιπέδου εκπαίδευσης των ερωτώμενων και του πατέρα τους είναι τόσο μεγάλη, που μπορεί να θεωρηθεί ισχυρή ένδειξη για πρόσφατη την ταξική τους άνοδο.

Στην έρευνα για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας μπορεί να μην υπήρχε ερώτηση για το επίπεδο εκπαίδευσης των γονέων, όμως υπήρχε ερώτηση για το επάγγελμα τους, που απουσίαζε από την έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς. Οι σχετικές απαντήσεις

κωδικοποιήθηκαν σύμφωνα με τους τριψήφιους κωδικούς της Στατιστικής Υπηρεσίας και για τις ανάγκες αυτής της μελέτης το επάγγελμα παρουσιάζεται ενοποιημένο σε κατηγορίες σύμφωνα με τους μονοψήφιους κωδικούς της ΕΣΥΕ, έτσι που χοντρικά αντιστοιχεί σε διαφορετικές ταξικές θέσεις. Συγκεκριμένα οι κωδικοί 1-3 περιλαμβάνουν ανώτερα διευθυντικά στελέχη, επιστημονικά και καλλιτεχνικά επαγγέλματα, τεχνολόγους και τεχνικούς βοηθούς, και συνδέονται με μεσαία προς ανώτερα στρώματα· οι κωδικοί 4-5 περιλαμβάνουν υπάλληλους γραφείου, εργαζόμενους στην παροχή υπηρεσιών, πωλητές, και συνδέονται περισσότερο με μεσαία στρώματα· ο κωδικός 6 περιλαμβάνει αγρότες· τέλος οι κωδικοί 7-9 περιλαμβάνουν τεχνίτες, ειδικευμένους και ανειδίκευτους εργάτες και αφορούν περισσότερο κατώτερα στρώματα. Φυσικά αυτή η διάκριση δεν είναι αρκετά εκλεπτυσμένη, στο μέτρο που η ταξική θέση δεν εξαρτάται μόνο από το επάγγελμα. Ελλείπει όμως καλύτερου δείκτη θα πρέπει να αρκεστούμε σε αυτή.

Το επάγγελμα των ίδιων των ερωτώμενων σε σχέση με τα συστήματα γούστων παρουσιάζεται στον πίνακα 48. Λόγω του πολύ μεγάλου αριθμού όσων δεν εργάζονται δεν είναι εύκολο να προκύψουν συμπεράσματα. Ωστόσο μπορεί να υποστηριχθεί πως το “νεανικό/mainstream” και το “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο” σύστημα γούστων σχετίζονται περισσότερο με μεσαίες και ανώτερες ταξικές θέσεις απ’ ότι με κατώτερες, ενώ το αντίθετο παρατηρείται για το “ελληνικό” και το “αποτραβηγμένο” σύστημα.

Από το επάγγελμα του πατέρα μπορούν να προκύψουν πιο σαφή συμπεράσματα. Φαίνεται από τα στοιχεία ότι, σε σημαντικό βαθμό, τα άτομα του “εναλλακτικού/κουλτουριάρικου” και, σε μεγαλύτερο βαθμό, του “νεανικού/mainstream” συστήματος προέρχονται από μεσαία και ανώτερα στρώματα. Συγκεκριμένα φαίνεται πως για περίπου το 48% αυτών που εντάσσονται στο “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο” σύστημα το επάγγελμα του πατέρα υποδηλώνει ανώτερη ή μεσαία ταξική προέλευση (έναντι 32% στο σύνολο του δείγματος). Το αντίστοιχο ποσοστό για το “νεανικό/mainstream” σύστημα είναι 44%, εκ των οποίων μάλιστα το 30% αφορά ανώτερα στρώματα (έναντι 17% στο σύνολο). Η ταξική προέλευση των άλλων τριών συστημάτων γούστων είναι σαφώς χαμηλότερη, ιδιαίτερα στο “αποτραβηγμένο” σύστημα όπου σχεδόν οι μισοί είναι παιδιά αγροτών.

Πίνακας 48: Συστήματα γούστων και επάγγελμα (μονοψήφιοι κωδικοί ΕΣΥΕ, %)

	1-3. Ανώτερα διευθυντικά και διοικητικά στελέχη, επιστημονικά και καλλιτεχνικά επαγγέλματα, τεχνολόγοι	4-5. Υπάλληλοι γραφείου, παροχή υπηρεσιών, πωλητές	6. Ειδικευμένοι γεωργοί, κτηνοτρόφοι, δασοκόμοι και αλιείς	7-9. Ειδικευμένοι τεχνίτες, χειριστές βιομηχανικών εγκαταστάσεων, ανεπίδηκτοι εργάτες και χειρώνακτες	011. Ένοπλες δυνάμεις	Φοιτητές, νοικοκυρές, άνεργοι
“Νεανικό/ Mainstream”	9,8	36,7	1,2	9,1	0	43,2
“Εναλλακτικό/ Κουλτουριάρικο”	22,7	38,0	0	16,2	0	23,1
“Ελληνικό”	12,8	31,4	0	35,8	0	20,0
“Χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”	15,3	31,9	2,7	25,8	4,6	19,7
“Αποτραβηγμένο”	12,2	11,9	1,4	29,2	2,7	42,6
Σύνολο	14,2	28,9	1,2	24,6	1,9	29,2

Πίνακας 49: Συστήματα γούστων και επάγγελμα πατέρα (μονοψήφιοι κωδικοί ΕΣΥΕ, %)

	1-3. Ανώτερα διευθυντικά και διοικητικά στελέχη, επιστημονικά και καλλιτεχνικά επαγγέλματα, τεχνολόγοι	4-5. Υπάλληλοι γραφείου, παροχή υπηρεσιών, πωλητές	6. Ειδικευμένοι γεωργοί, κτηνοτρόφοι, δασοκόμοι και αλιείς	7-9. Ειδικευμένοι τεχνίτες, χειριστές βιομηχανικών εγκαταστάσεων, ανεπίδηκτοι εργάτες και χειρώνακτες	011. Ένοπλες δυνάμεις
“Νεανικό/ Mainstream”	30,0	13,6	10,8	45,6	0
“Εναλλακτικό/ Κουλτουριάρικο”	23,6	24,0	7,0	44,1	1,3
“Ελληνικό”	15,9	15,6	25,6	42,0	0,9
“Χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”	10,8	17,3	26,8	44,4	0,7
“Αποτραβηγμένο”	13,3	6,9	46,6	33,2	0
Σύνολο	17,3	14,9	25,7	41,5	0,6

Όπως για το εκπαιδευτικό επίπεδο, έτσι και τα δεδομένα για το επάγγελμα μπορούν να εξεταστούν σύμφωνα και με τους μέσους όρους των συνιστωσών. Τα σχετικά στοιχεία που παρουσιάζονται στον πίνακα 50 δεν δείχνουν ιδιαίτερα ισχυρή σχέση του επαγγέλματος των ερωτώμενων με τα συστήματα γούστων. Αυτό δεν είναι περίεργο, καθώς η επαγγελματική εξέλιξη αφορά σχεδόν όλη τη διάρκεια της ζωής· συνεπώς, καθώς σχετίζεται στενά με την

ηλικία, το επάγγελμα των ερωτώμενων δεν αποτελεί ασφαλή ένδειξη της ταξικής τους θέσης εκτός αν βρίσκονται σε μεγάλη ηλικία. Το επάγγελμα του πατέρα όμως δείχνει καθαρές διαφορές στην ταξική προέλευση μεταξύ των συστημάτων γούστων. Τα άτομα με πατέρα που ασκούσαν επάγγελμα που υποδηλώνει μεσαία προς ανώτερη ταξική θέση έχουν μέση βαθμολογία 0,45 στη “νεανική/mainstream” συνιστώσα και 0,22 στην “εναλλακτική/κουλτουριάρικη”. Αντίθετα, τα άτομα με πατέρα αγρότη έχουν μέσο όρο -0,40 στη “νεανική/mainstream” συνιστώσα και -0,33 στην “εναλλακτική/κουλτουριάρικη”. Έτσι τα άτομα με ανώτερη ταξική προέλευση είναι πιο πιθανό να εντάσσονται σε ένα από αυτά τα συστήματα, ενώ το αντίθετο συμβαίνει για τα άτομα με αγροτική προέλευση.

Πίνακας 50: Συστήματα γούστων και επάγγελμα των ερωτώμενων και του πατέρα τους (μονοψήφιοι κωδικοί ΕΣΥΕ, μέσοι όροι των συνιστωσών)

	Επάγγελμα των ερωτώμενων				Επάγγελμα του πατέρα των ερωτώμενων			
	1-3	4-5	6	7-9	1-3	4-5	6	7-9
“Νεανική/ Mainstream”	-0,09	0,16	-0,27	-0,35	0,45	0,11	-0,40	0
“Εναλλακτική/ Κουλτουριάρικη”	0,17	0,08	-0,64	-0,13	0,22	0,08	-0,33	0,07
“Ελληνική”	0,20	0,03	-0,74	0,23	0	-0,19	0	0,07
“Αδιάφοροι (+) vs χωρίς προτιμήσεις (-)”	-0,13	-0,21	-0,35	0,14	0	-0,22	0,30	-0,08

Στο βαθμό λοιπόν που τα δεδομένα που παρουσιάζονται σε αυτή την ενότητα επιτρέπουν να διαπιστωθεί η σημερινή ταξική θέση και η ταξική προέλευση των ερωτώμενων, παρατηρείται πως αυτή είναι υψηλότερη στο “καλλιεργημένο”, στο “νεανικό/mainstream” και στο “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο” σύστημα. Σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό φαίνεται πως ισχύει το αντίθετο για τα άλλα συστήματα γούστων και πολιτιστικών πρακτικών. Ειδικότερα για το “καλλιεργημένο” σύστημα έχει σημασία πως, σε αντίθεση με τα άλλα δυο συστήματα που σχετίζονται με υψηλότερες ταξικές θέσεις, μοιάζει να περιλαμβάνει μεγάλο αριθμό ατόμων που ανήλθαν ταξικά κατά τη διάρκεια της δικής τους ζωής. Έτσι ενδεχομένως να ερμηνεύεται και η προτίμηση τους προς τις πιο καθιερωμένες/κλασικές μορφές τέχνης, όπως θα εξηγηθεί στο επόμενο κεφάλαιο.

Με την παρουσίαση της ταξικής θέσης και προέλευσης που χαρακτηρίζουν τα συστήματα

γούστων και πολιτιστικών πρακτικών ολοκληρώνεται η παρουσίαση των ποσοτικών δεδομένων της παρούσας μελέτης. Ωστόσο υπάρχει μια σημαντική παρατήρηση που πρέπει να γίνει. Ένας προσεκτικός αναγνώστης ή αναγνώστρια θα διαπίστωσε ότι η παρουσίαση των δεδομένων έγινε σε σημαντικό βαθμό υπό το πρίσμα της υπόθεσης του Διαμαντούρου περί πολιτισμικού δυϊσμού, με τρόπο που η παρουσίαση των δεδομένων περιλάμβανε μια πρώτη ερμηνεία τους. Ωστόσο τα δεδομένα μπορούν να εξεταστούν εξίσου ικανοποιητικά μέσω της μετάβασης στις μεταϋλιστικές αξίες που περιγράφει ο Inglehart. Άλλωστε ο σαφής διαχωρισμός των συστημάτων με βάση την ηλικιακή τους σύνθεση, έτσι που η κάθε γενιά να εκφράζεται κατά βάση σε δύο ή το πολύ τρία συστήματα, είναι κάτι που θα περίμενε κανείς να εντοπίσει αν οι μεταϋλιστικές αξίες συνιστούσαν διαιρετική τομή στην Ελλάδα.

Βέβαια οι έρευνες που αξιοποιούνται σε αυτή τη μελέτη δεν μετρούν αξίες με τρόπο που να αντιστοιχεί στο σχήμα του Inglehart. Παρόλα αυτά είναι δυνατό να εντοπιστούν κάποιες αναλογίες. Συγκεκριμένα ο Inglehart διακρίνει τις μεταβλητές των ερευνών του σε τρεις κατηγορίες. Η πρώτη περιλαμβάνει τις προβιομηχανικές μεταβλητές, όπως είναι η θρησκεία ή η φυλή, που σχετίζονται με τις προβιομηχανικές αξίες. Η δεύτερη αφορά τις βιομηχανικές μεταβλητές, όπως είναι το εισόδημα ή η ένταξη σε εργατικά σωματεία, και σχετίζονται με τις υλιστικές αξίες. Και η τρίτη περιλαμβάνει τις μεταβιομηχανικές μεταβλητές, που σπάνια παίρνουν θεσμική μορφή όπως οι προηγούμενες, και σχετίζονται με τις μεταϋλιστικές αξίες (Inglehart 1977:181-182). Επιπλέον επισημαίνει πως τα άτομα που ενστερνίζονται τις μεταϋλιστικές αξίες έχουν πιο κοσμοπολίτικη νοοτροπία, και έτσι ένας από τους δείκτες που χρησιμοποιεί για να τις διακρίνει είναι η επιλογή της γεωγραφικής μονάδας με την οποία ταυτίζονται περισσότερο οι ερωτώμενοι/ες, από την γειτονιά μέχρι ολόκληρο τον κόσμο, θεωρώντας πως οι μεταϋλιστικές αξίες σχετίζονται με τις μεγαλύτερες γεωγραφικές μονάδες (Inglehart 1977:57).

Με βάση αυτά, αρκετές από τις μεταβλητές μας είναι δυνατό να αξιοποιηθούν υπό την οπτική του σχήματος του Inglehart. Χαρακτηριστικά όπως το ισχυρό θρησκευτικό συναίσθημα και η ταύτιση με την τοπική κοινότητα σχετίζονται με ένα προβιομηχανικό σύστημα αξιών. Η υψηλή ένταξη σε επαγγελματικές οργανώσεις ή η έμφαση στην επαγγελματική επιτυχία σχετίζονται με τις υλιστικές αξίες. Και τέλος χαρακτηριστικά όπως η συμπάθεια στην Ευρωπαϊκή Ένωση ή η υψηλή σημασία που δίνεται στην προσωπική ανεξαρτησία σχετίζονται με ένα μεταϋλιστικό σύστημα αξιών.

Έτσι ακόμα και μια πρόχειρη εξέταση των δεδομένων με αυτό τον τρόπο αποκαλύπτει δυο εξαιρετικά ενδιαφέροντα σημεία. Το πρώτο είναι πως οι μεταβλητές που σχετίζονται με το κάθε σύστημα αξιών παρουσιάζονται ισχυρές σε συγκεκριμένα συστήματα γούστων και πολιτιστικών πρακτικών. Για παράδειγμα, η μάλλον θετική στάση που επικρατεί στο “νεανικό/mainstream” σύστημα απέναντι στην Ευρωπαϊκή Ένωση και τις δυνάμεις της Δύσης, καθώς και η έμφαση που δίνεται στην προσωπική ανεξαρτησία, υποδηλώνει πως πρόκειται για ένα σύστημα όπου κυριαρχούν οι μεταύλιστικές αξίες· επιπλέον η πολύ νεαρή ηλικία των ατόμων αυτού του συστήματος βρίσκεται σε συμφωνία με το σχήμα του Inglehart.

Το δεύτερο ενδιαφέρον σημείο βρίσκεται στο ότι υπάρχει μεγάλη σύμπτωση μεταξύ του σχήματος του Inglehart και του Διαμαντούρου, τουλάχιστο σε επίπεδο μεταβλητών. Οι απαντήσεις που εκφράζουν την “παρωχημένη” κουλτούρα είναι πολύ συχνά αυτές που σχετίζονται με τις προβιομηχανικές αξίες· και οι απαντήσεις που εκφράζουν την “μεταρρυθμιστική” κουλτούρα είναι συνήθως αυτές που αντιστοιχούν στις μεταύλιστικές αξίες. Αυτή η σύμπτωση δεν μπορεί να είναι τυχαία. Όσον αφορά δε τις υλιστικές αξίες, αυτές φαίνεται πως έχουν περιορισμένη επίδραση στην ελληνική κοινωνία, για λόγους που θα γίνει προσπάθεια να εξηγηθούν παρακάτω.

Φαίνεται λοιπόν πως και τα δύο σχήματα ενδεχομένως αλληλοσυμπληρώνονται και είναι εξίσου γόνιμα για την ερμηνεία των συστημάτων που παρουσιάστηκαν σε αυτό το κεφάλαιο, κάτι που αποτελεί κεντρικό μέλημα του επόμενου και τελευταίου μέρους της παρούσας μελέτης.

2.5 Σύνοψη κεφαλαίου

Σε αυτό το κεφάλαιο, σύμφωνα με μια σύνθετη στατιστική επεξεργασία των δεδομένων δυο διαφορετικών ποσοτικών ερευνών, υποστήριξα πως στην Ελλάδα μπορούν να διακριθούν επτά κεντρικά συστήματα γούστων και πολιτιστικών πρακτικών, που συμβατικά ονομάστηκαν “νεανικό/mainstream”, “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο”, “ελληνικό”, “καλλιεργημένο”, “παραδοσιακό ανδρικό”, “παραδοσιακό γυναικείο” και “αποτραβηγμένο”. Αφού παρουσιάστηκαν τα χαρακτηριστικά και η σύνθεση του κάθε συστήματος, εξετάστηκε το πως

σχετίζονται με συγκεκριμένες πολιτικές και κοινωνικές αντιλήψεις και πρακτικές. Με αυτό τον τρόπο φάνηκε πως υπάρχουν σημαντικότερες διαφορές μεταξύ των συστημάτων όχι μόνο με σημείο αναφοράς την κουλτούρα, αλλά και ως προς όλες τις πολιτικές και κοινωνικές αντιλήψεις και πρακτικές που εξετάστηκαν. Έτσι με την ανάλυση που έγινε σε αυτό το κεφάλαιο εντοπίστηκαν τα σημαντικότερα συστήματα πολιτιστικών πρακτικών, και μάλιστα φάνηκε πως αυτά αντιστοιχούν σε συγκροτημένα συστήματα πολιτικών και κοινωνικών αντιλήψεων, αξιών και πρακτικών, τα οποία διακρίνονται μεταξύ τους με σχετική ευκρίνεια.

Μπορεί επίσης να υποστηριχτεί πως δεν πρόκειται απλώς για τυχαίες κατηγοριοποιήσεις που ταξινομούνται σε διάφορα “συστήματα”, αλλά για τις σημαντικότερες ελληνικές (πολιτικές και πολιτιστικές) υποκουλτούρες. Αναφέρομαι εδώ στον πρώτο τρόπο προσέγγισης της έννοιας της υποκουλτούρας που παρουσιάστηκε στην ενότητα 1.3, δηλαδή τις υποκουλτούρες ως ευρείες κοινωνικές κατηγορίες που διαφοροποιούνται με τις αντιλήψεις και τις πρακτικές τους από το κοινωνικό σύνολο, χωρίς όμως να αποτελούν συγκροτημένες ομάδες. Πράγματι, τα συστήματα που εντοπίστηκαν από την ανάλυση που προηγήθηκε διακρίνονται από πολλά κοινά χαρακτηριστικά όσον αφορά τις αντιλήψεις, τις πρακτικές, ακόμη και τη δημογραφική τους σύνθεση, που από τη μία τους προσδίδουν ένα βαθμό εσωτερικής συνοχής, και από την άλλη τα διαφοροποιούν σαφώς μεταξύ τους. Δεν πρόκειται βέβαια για υποκουλτούρες ως συγκροτημένες ομάδες με την έννοια της αίσθησης μιας κοινής ταυτότητας ή της ένταξης σε αυτές. Παρόλα αυτά είναι τόσα πολλά και σημαντικά τα κοινά τους χαρακτηριστικά που τους προσδίδουν σημαντική συνοχή. Δηλαδή, διαπιστώνεται η διάκριση της ελληνικής (πολιτικής) κουλτούρας σε επτά κεντρικές υποκουλτούρες τόσο διαφορετικές μεταξύ τους, με αποτέλεσμα σχεδόν να αμφισβητείται η ερευνητική χρησιμότητα της έννοιας της “ελληνικής κουλτούρας”, η οποία δεν είναι δυνατό να αποτελεί τον μέσο όρο τόσο ανόμοιων υποκουλτουρών (σχετικά βλέπε Παντελίδου Μαλούτα 1987:41-47). Η αναφορά στην ελληνική κουλτούρα έχει αξία μόνο στο βαθμό που κάποια χαρακτηριστικά είναι περίπου κοινά για σχεδόν όλες τις υποκουλτούρες της και έτσι αποτελούν σταθερές που χαρακτηρίζουν συνολικά την ελληνική κοινωνία· μια τέτοια σταθερά είναι η επικράτηση των κοινοτικών αξιών που παρατηρήθηκε στην ενότητα 2.4γ.

Οι ερμηνείες που δίνονται στα δεδομένα που παρουσιάστηκαν μπορούν ενδεχομένως να αποτελέσουν συζήτησης ή και αμφισβήτησης. Όμως τα ίδια τα δεδομένα, με τις τόσες πολλές και ισχυρές συσχετίσεις που παρατηρούνται, επιβεβαιώνουν πέρα από κάθε αμφιβολία την

κεντρική υπόθεση. Φάνηκε πως συγκεκριμένες πολιτικές αντιλήψεις και πρακτικές ταιριάζουν κατά βάση μόνο με αντίστοιχες πολιτιστικές πρακτικές και αντιλήψεις και αντιστρόφως, και μάλιστα σε τέτοιο βαθμό που εντοπίζονται διακριτές υποκουλτούρες που περιλαμβάνουν στοιχεία τόσο των πολιτικών, όσο και των πολιτιστικών αντιλήψεων και πρακτικών. Αφού οι πολιτιστικές πρακτικές και αντιλήψεις των ατόμων συνδέονται σε τέτοιο βαθμό με τις πολιτικές και τις κοινωνικές πρακτικές και αντιλήψεις τους, είναι βέβαιο πως η κουλτούρα συνδέεται στενά και αλληλεπιδρά με την πολιτική και τα άλλα κοινωνικά πεδία. Συνεπώς είναι σαφές πως η κουλτούρα και η πολιτική είναι αδιαχώριστες και πρέπει να εξετάζονται παράλληλα.

Επιπλέον, με τον εντοπισμό των κεντρικών υποκουλτουρών και των χαρακτηριστικών τους, έχουν τεθεί οι βάσεις για την επίτευξη του δεύτερου στόχου της παρούσας έρευνας. Αυτό που εκκρεμεί λοιπόν είναι να εντοπιστεί η σημασία και η θέση που έχει η κάθε υποκουλτούρα στην ελληνική κοινωνία. Αυτό θα επιτευχθεί με το επόμενο κεφαλαίο της μελέτης. Πριν περάσω αναλυτικά στην εξέταση της κάθε υποκουλτούρας είναι χρήσιμο να συνοψίσω το τι χαρακτηριστικά διακρίνει την κάθε μία, όπως διαπιστώθηκε από τα δεδομένα των δυο εμπειρικών ερευνών. Έτσι, σύμφωνα με την παρουσίαση που προηγήθηκε, προκύπτει η εξής τυπολογία (πολιτικών) υποκουλτουρών:

1. “Νεανική/Mainstream” υποκουλτούρα

Αυτή η υποκουλτούρα αφορά κυρίως νεαρά άτομα, με τα περισσότερα να είναι κάτω των 30 ετών και σχεδόν όλα κάτω των 45, ενώ περιλαμβάνει πολύ περισσότερες γυναίκες απ’ ότι άνδρες. Επιπλέον χαρακτηρίζεται από υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο και σχετικά υψηλή ταξική θέση και προέλευση, αφού είδαμε πως σχεδόν το ένα τρίτο από αυτούς έχουν πατέρα που ασκεί διευθυντικά καθήκοντα ή επιστημονικά και τεχνολογικά επαγγέλματα, έναντι 17% που είναι στο σύνολο του δείγματος.

Πρόκειται για μια υποκουλτούρα αρκετά δραστήρια όσον αφορά τη σφαίρα της κουλτούρας, ενώ πρακτικές όπως η ακρόαση μουσικής και ραδιοφώνου, η επίσκεψη στον κινηματογράφο, η ανάγνωση περιοδικών, οι έξοδοι σε καφετέριες και κλαμπ, ή η παρακολούθηση συναυλιών είναι πολύ συχνές. Τα άτομα της “νεανικής/mainstream” υποκουλτούρας προτιμούν πολιτιστικά προϊόντα που διαφημίζονται μαζικά και έχουν μεγάλη εμπορική επιτυχία, όπως χολιγουντιανές ταινίες, ποπ και λαϊκή μουσική ή γυναικεία περιοδικά· μ’ αυτή την έννοια τα

γούστα τους είναι “mainstream”.

Παρά την υψηλή πολιτιστική συμμετοχή που διακρίνει αυτή την υποκουλτούρα, η πολιτική της συμμετοχή φαίνεται να είναι περιορισμένη. Ωστόσο η έλλειψη πολιτικού ενδιαφέροντος και πολιτικής συμμετοχής που παρατηρήθηκε, με τα 3/4 στην έρευνα για τα πρότυπα πολιτικότητας να ενδιαφέρονται λίγο ή καθόλου για την πολιτική, δεν σχετίζεται με αίσθηση ανικανότητας ή ανεπάρκειας, αλλά στον μεγαλύτερο βαθμό είναι μάλλον αδιαφορία, όπως φαίνεται από δεδομένα όπως τη μαζική διαφωνία (59%) με τον ακατανόητα χαρακτήρα της πολιτικής. Επίσης όταν υπάρχει ενδιαφέρον για την πολιτική αυτό στρέφεται κυρίως προς τον συντηρητικό χώρο, με τον δεξιό ιδεολογικό αυτοπροσδιορισμό να φτάνει μέχρι 57% στην έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς, κάτι που επιπλέον ενδέχεται να ερμηνεύει και την μειωμένη πολιτική συμμετοχικότητα.

Στη “νεανική/mainstream” υποκουλτούρα δίνεται έντονη έμφαση στο άτομο και οι κεντρικές της αξίες στρέφονται γύρω από αυτό. Τούτο σχετίζεται και με την σχετικά περιορισμένη θέση που έχει η θρησκεία σ’ αυτή, τουλάχιστο συγκριτικά με τις άλλες υποκουλτούρες και την κεντρική θέση που φάνηκε πως κατέχει στην ελληνική κοινωνία εν γένει. Επιπλέον τα πολύ ισχυρά αισθήματα εθνικισμού φαίνεται πως εκδηλώνονται με έναν πιο δυναμικό, κοσμοπολίτικο τρόπο από αυτόν που είδαμε πως κυριαρχεί συνολικά, καθώς πρόκειται για την μόνη υποκουλτούρα όπου εντοπίζεται μάλλον θετική στάση απέναντι στις χώρες της Δύσης και την Ευρωπαϊκή Ένωση. Δηλαδή η “νεανική/mainstream” υποκουλτούρα χαρακτηρίζεται από μια εκδοχή φιλοευρωπαϊκού, κοσμοπολίτικου εθνικισμού που δεν βρίσκεται σε αντίθεση με τον ατομοκεντρικό χαρακτήρα αυτής της υποκουλτούρας.

Γενικότερα φαίνεται πως οι αντιλήψεις και οι πρακτικές που επικρατούν εδώ είναι αυτές που παρουσιάστηκαν πιο πρόσφατα στην ελληνική κοινωνία, όπως θα φανεί και από την ανάλυση του επόμενου κεφαλαίου. Ταυτόχρονα τα άτομα αυτής της υποκουλτούρας μοιάζουν να βρίσκονται και αισθάνονται ατομικά σε αρκετά ισχυρή θέση, έτσι ώστε λογικά να θεωρούν φυσική την κυρίαρχη θέση των πρακτικών τους. Άλλωστε το προφίλ των ατόμων της “νεανικής/mainstream” υποκουλτούρας σε μεγάλο βαθμό ταιριάζει σε έναν κυρίαρχο στερεοτυπικό τρόπο πρόσληψης της ελληνικής νεολαίας, στον οποίο συνεισφέρει σημαντικά και ο τρόπος προβολής της από τα ΜΜΕ, όπως φαίνεται από χαρακτηριστικά σαν την αδιαφορία για την πολιτική, τις ατομοκεντρικές αντιλήψεις ή την προτίμηση σε μορφές

πολιτιστικών πρακτικών που θεωρείται πως απευθύνονται κυρίως στους νέους.

2. “Εναλλακτική/κουλτουριάρικη” υποκουλτούρα

Η “εναλλακτική/κουλτουριάρικη” είναι μια υποκουλτούρα που περιλαμβάνει σχετικά νέα άτομα, με τη συντριπτική πλειονότητα να μην ξεπερνά τα 45 έτη. Εκφράζει περισσότερο άνδρες απ’ ότι γυναίκες, ενώ χαρακτηρίζεται από πολύ υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο, καθώς και από σχετικά υψηλή ταξική θέση αλλά και προέλευση. Όπως και η “νεανική/mainstream” υποκουλτούρα, έτσι και η “εναλλακτική/κουλτουριάρικη” διακρίνεται από υψηλή πολιτιστική συμμετοχή. Όμως, αν και σε μεγάλο βαθμό αυτή εκδηλώνεται σε παρόμοιες μορφές πολιτιστικών πρακτικών με τη “νεανική/mainstream”, οι προτιμήσεις που επικρατούν στρέφονται προς πιο “εναλλακτικές” ή “κουλτουριάρικες” μορφές, όπως ροκ μουσική, σινεφίλ ταινίες ή την ανάγνωση λογοτεχνικών βιβλίων.

Η υψηλή πολιτιστική συμμετοχή των ατόμων αυτής της υποκουλτούρας συνδυάζεται με μια αντίστοιχα υψηλή πολιτική συμμετοχή, η οποία μάλιστα είναι σε σημαντικό βαθμό στραμμένη προς την αριστερά στην οποία εντάσσεται ακόμα και η απόλυτη πλειονότητα της “εναλλακτικής/κουλτουριάρικης” υποκουλτούρας, σύμφωνα με ορισμένα δεδομένα. Ομοίως συνδέεται στενά με τα αριστερά πολιτικά κόμματα, ιδιαίτερα με το Συνασπισμό. Είναι χαρακτηριστικό πως ότι οι μισοί ψηφοφόροι του κατατάσσονται σε αυτή την υποκουλτούρα.

Στην “εναλλακτική/κουλτουριάρικη” υποκουλτούρα επικρατούν αξίες που τονίζουν τη σημασία του ατόμου, σε αντίθεση με τις κοινοτικές νοοτροπίες, που κυριαρχούν σε όλες τις άλλες υποκουλτούρες - πλην της “νεανικής/mainstream” - και στο σύνολο της ελληνικής κοινωνίας, ενώ υπάρχει αποστροφή των θεσμών και αξιών που σχετίζονται με την παραδοσιακή τάξη πραγμάτων, όπως οι κρατικοί μηχανισμοί ασφάλειας ή η εκκλησία. Επιπλέον οι εθνικιστικές αντιλήψεις είναι σχετικά περιορισμένες, ενώ πρόκειται για την μόνη υποκουλτούρα όπου δεν υπάρχει πλήρης απόρριψη των μεταναστών, στοιχεία που συνδυάζονται με χαμηλή συμπάθεια στη Δύση έτσι που υποδηλώνεται ένας αριστερής προέλευσης “αντιιμπεριαλισμός”.

Όπως και στην περίπτωση της “νεανικής/mainstream” υποκουλτούρας, η κοινωνική θέση των ατόμων της “εναλλακτικής/κουλτουριάρικης” υποκουλτούρας, που διαπιστώνεται για παράδειγμα από το υψηλό τους εκπαιδευτικό επίπεδο (42% τριτοβάθμια εκπαίδευση και μόνο

4% κατώτερη), καθώς και από απαντήσεις τους όπως η σχεδόν πλήρης διαφωνία σχετικά με τον ακατανόητο χαρακτήρα της πολιτικής (89%), δείχνουν πως βρίσκονται σε ισχυρή κοινωνική θέση και πως νιώθουν ατομικά αρμόδιοι να εκφράσουν πολιτική θέση και να ασκήσουν επίδραση. Όμως είναι αξιοσημείωτο πως την ίδια στιγμή οι προτιμήσεις και οι πεποιθήσεις τους διαφέρουν ριζικά από αυτές που επικρατούν στην ελληνική κοινωνία, όπως φαίνεται τόσο σε σύγκριση με τις άλλες υποκοουλτούρες, όσο και από την περιορισμένη προβολή που έχουν και τα πολιτιστικά γούστα τους και οι πολιτικές δυνάμεις που υποστηρίζουν από τα ΜΜΕ.

3. “Ελληνική” υποκοουλτούρα

Αυτή η υποκοουλτούρα αφορά άτομα και των δύο φύλων, κατά κύριο λόγο μέσης ηλικίας αλλά και μεγαλύτερα. Τόσο η εκπαίδευση τους, όσο και η ταξική τους θέση βρίσκονται σε γενικές γραμμές σε μέσο επίπεδο. Στην “ελληνική” υποκοουλτούρα υπάρχει ένα μάλλον ενδιάμεσο αλλά υπολογίσιμο επίπεδο πολιτιστικής συμμετοχής, που περιλαμβάνει, ανάμεσα σε άλλα, την ακρόαση ραδιοφώνου και μουσικής και την ανάγνωση εφημερίδων και περιοδικών. Υπάρχει μαζική προτίμηση στις πιο παραδοσιακές ελληνικές μορφές κουλτούρας, όπως η ακρόαση διάφορων ειδών ελληνικής μουσικής, αλλά και η ανάγνωση και ακρόαση πολιτικών και αθλητικών ειδήσεων.

Ισχυρό είναι το πολιτικό ενδιαφέρον που δηλώνεται σε αυτή την υποκοουλτούρα, και μάλιστα αυτό εκφράζεται κυρίως μέσω αριστερών και κεντρώων θέσεων. Ενώ έχει υπολογίσιμη επίδραση σε όλους τους πολιτικούς χώρους, αυτή είναι καθοριστική στην περίπτωση του ΚΚΕ και σημαντική στο ΠΑΣΟΚ. Παρόλα αυτά δεν φαίνεται πως τα άτομα αυτής της υποκοουλτούρας διακατέχονται από ανάλογα υψηλή αίσθηση ατομικής πολιτικής αρμοδιότητας, και το υψηλό πολιτικό ενδιαφέρον (πολύ και αρκετό 49%) δεν εκφράζεται με μια αντίστοιχη αίσθηση πολιτικής ικανότητας, καθώς τα άτομα που αντιλαμβάνονται την πολιτική ως θέαμα έχουν μέσο όρο 0,47 στην “ελληνική” συνιστώσα, και αυτά που την βλέπουν ως τυχαίο αντικείμενο ενδιαφέροντος 0,39. Δηλαδή σε αυτή υποκοουλτούρα μοιάζει να επικρατεί μια αίσθηση αδυναμίας παρέμβασης, παρόλο που οι κοινωνικές θέσεις που κατέχουν τα άτομα που εντάσσονται σε αυτή είναι μάλλον ενδιάμεσες και όχι κατώτερες.

Στην “ελληνική” υποκοουλτούρα κυριαρχεί η προτίμηση σε θεσμούς και αξίες που προδίδουν κοινοτικές αντιλήψεις που υποβαθμίζουν τη σημασία του ατόμου προς όφελος συγκεκριμένων

συλλογικότητων στις οποίες ανήκει, όπως τη γειτονιά, το έθνος ή την ορθοδοξία. Σε αντίθεση με τις ιδεολογικές τους θέσεις, τα άτομα αυτής της υποκουλτούρας εκδηλώνουν συμπάθεια σε μια σειρά από συντηρητικούς κρατικούς θεσμούς, όπως τα σώματα ασφαλείας ή την εκκλησία, αντί για οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών. Επιπλέον διακατέχονται από πολύ έντονα αισθήματα εθνικισμού και ξеноφοβίας, που συνυπάρχουν με μια ταυτόχρονη απόρριψη των δυνάμεων της Δύσης σε έναν διπλά αμυντικό εθνικισμό. Δηλαδή σύμφωνα με τα δεδομένα φαίνεται πως η ελληνική υποκουλτούρα είναι αυτή όπου εκδηλώνεται πιο καθαρά η συνύπαρξη της θρησκείας, του εθνικισμού και της απόρριψης του διαφορετικού, που φαίνεται να επικρατεί στο σύνολο της ελληνικής κοινωνίας. Πρόκειται για την “προνομιακή σχέση θρησκείας, εθνικής ταυτότητας και εθνικισμού [που] στην Ελλάδα αποτελεί σίγουρα την άμεση ερμηνεία της σύνδεσης του θρησκευτικού συναισθήματος με την απόρριψη του ‘άλλου’” (Μαλούτας κα 2007:95).

Συνολικά φαίνεται πως η “ελληνική” υποκουλτούρα εκφράζει άτομα που αισθάνονται ότι βρίσκονται σε μειονεκτική θέση και πως πρέπει να αμυνθούν από πολλαπλές απειλές. Έτσι είναι δυνατό να εξηγηθεί η συνύπαρξη αξιολογικού πολιτικού ενδιαφέροντος με μια αίσθηση ατομικής ανικανότητας, η συμπόρευση της κεντροαριστερής ιδεολογίας με την εκκλησία, η συνύπαρξη ριζοσπαστισμού και συντηρητισμού. Είναι εντυπωσιακό πως ενώ τα δύο τρίτα των ατόμων που εντάσσονται στην “ελληνική” υποκουλτούρα τοποθετούνται στις ιδεολογικές θέσεις 1-5, ταυτόχρονα 60% εκδηλώνει υψηλή συμπάθεια στις ένοπλες δυνάμεις και 68% υποστηρίζει πως οι μετανάστες έφεραν αρνητικές αλλαγές στην Ελλάδα.

4. “Αποτραβηγμένη” υποκουλτούρα

Τα άτομα της “αποτραβηγμένης” υποκουλτούρας είναι κυρίως μεγάλης ηλικίας, καθώς περισσότερα από τα μισά είναι άνω των 60 ετών, και ελάχιστα από αυτά εργάζονται. Η ταξική τους θέση και το εκπαιδευτικό τους επίπεδο είναι ιδιαίτερα χαμηλά· πρόκειται για την πλέον στερημένη υποκουλτούρα όσον αφορά την κοινωνική θέση των ατόμων που εντάσσονται σε αυτή, όπως φαίνεται από το γεγονός ότι περίπου τα μισά έχουν ολοκληρώσει το πολύ τη στοιχειώδη εκπαίδευση και ότι τα δύο τρίτα είναι νοικοκυρές ή συνταξιούχοι.

Αντίθετα με όλες τις άλλες υποκουλτούρες, η “αποτραβηγμένη” διακρίνεται από την πλήρη ή σχεδόν πλήρη αποχή από κάθε μορφή πολιτιστικών πρακτικών. Το ίδιο παρατηρείται και για άλλες κοινωνικές πρακτικές: η συμμετοχή σε οργανώσεις και συλλόγους είναι πολύ

περιορισμένη (14%) ενώ, αν και εκδηλώνεται λεκτικά κάποιο ενδιαφέρον για την πολιτική, η πολιτική συμμετοχή είναι πολύ χαμηλή (πχ 64% συμμετέχει σπάνια ή ποτέ σε πολιτικές συζητήσεις). Η μόνη πρακτική όπου δεν παρατηρείται χαμηλή συμμετοχή είναι ο πολύ συχνός εκκλησιασμός, με το 42% να πηγαίνει το λιγότερο δυο φορές το μήνα στην εκκλησία.

Όπως στην “ελληνική” υποκουλτούρα, έτσι και στην “αποτραβηγμένη” υπάρχει προτίμηση σε θεσμούς και αξίες που σχετίζονται με μια κοινοτική νοοτροπία· αντίθετα όμως με την “ελληνική”, στην “αποτραβηγμένη” κυριαρχούν οι συντηρητικές πολιτικές θέσεις. Τέλος αυτή η υποκουλτούρα χαρακτηρίζεται από έντονα αισθήματα εθνικισμού και τοπικισμού, από ξενοφοβία, και από επιφυλακτικότητα απέναντι στη Δύση - δηλαδή τα χαρακτηριστικά που όπως έχει εξηγηθεί διακατέχουν σε μεγάλο βαθμό την ελληνική κοινωνία και εκφράζονται στην μεγαλύτερη τους ένταση με την “ελληνική” υποκουλτούρα.

Η “αποτραβηγμένη” υποκουλτούρα φαίνεται πως εκφράζει τα πιο αδύναμα και μοιρολατρικά τμήματα της ελληνικής κοινωνίας και τα οποία, σε αντίθεση με την “ελληνική” υποκουλτούρα, έχουν αποδεχθεί την υποτακτική θέση τους ως δεδομένη.

Τα δεδομένα για τις άλλες τρεις υποκουλτούρες είναι περιορισμένα καθώς προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από την έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς, αφού στην έρευνα για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας φαίνεται πως αυτές βρίσκονται κρυμμένες κυρίως στο σύστημα γούστων “χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”. Αλλά κάποια βασικά χαρακτηριστικά μπορούν να διακριθούν από τα διαθέσιμα στοιχεία.

5. “Καλλιεργημένη” υποκουλτούρα

Η “καλλιεργημένη” υποκουλτούρα περιλαμβάνει άτομα όλων των ηλικιών και χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερα υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο αλλά και σχετικά υψηλή ταξική θέση. Παρόλα αυτά σε γενικές γραμμές φαίνεται πως η ταξική τους προέλευση δεν είναι αντίστοιχα υψηλή: είναι ενδεικτικό πως ενώ το 47% των ατόμων της “καλλιεργημένης” υποκουλτούρας έχουν ολοκληρώσει τριτοβάθμια εκπαίδευση και μόλις 6% κατώτερη, τα μισά από αυτά έχουν πατέρα που έχει ολοκληρώσει το πολύ την κατώτερη εκπαίδευση.

Αυτή η υποκουλτούρα χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερα υψηλή πολιτιστική συμμετοχή, ιδιαίτερα στις “νόμιμες” μορφές κουλτούρας, όπως τα μουσεία ή τις πινακοθήκες (Bourdieu 2002), και

στις πιο “κουλτουριάρικες”, όπως τα βιβλία ή το θέατρο. Ακόμη, στο βαθμό που μπορεί να διαπιστωθεί, φαίνεται πως διακρίνεται από σχετικά υψηλό πολιτικό ενδιαφέρον και πολιτική συμμετοχή, ενώ οι αξίες και οι ιδέες που κυριαρχούν εκφράζουν τη σημαντική θέση που δίνεται στο άτομο και τις ιδιαιτερότητες του.

Κάποια άλλα χαρακτηριστικά που παρατηρούνται, όπως η ιδεολογική θέση που τείνει προς τα αριστερά ή το ενδιαφέρον για συναυλίες ροκ και έντεχνης ελληνικής μουσικής, πιθανώς να μη σχετίζονται τόσο με αυτή την υποκουλτούρα, αλλά να αποτελούν επίδραση της “εναλλακτικής/κουλτουριάρικης” υποκουλτούρας. Όπως έχει εξηγηθεί, ένα μεγάλο μέρος της φαίνεται να εκφράζεται στο “νεανικό/εναλλακτικό” σύστημα στην έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς, και ένα άλλο στο “καλλιεργημένο” σύστημα. Έτσι ενδέχεται αυτό το τμήμα της “εναλλακτικής/κουλτουριάρικης” υποκουλτούρας να παραμορφώνει εν μέρει τα παρατηρούμενα χαρακτηριστικά της “καλλιεργημένης” υποκουλτούρας, προσδίδοντας της κάποια δικά της, όπως είναι η μετατόπιση της ιδεολογίας προς τα αριστερά.

Η “καλλιεργημένη” υποκουλτούρα φαίνεται να εκφράζει τον ιδεότυπο της μορφωμένης και καλλιεργημένης ελίτ. Όμως κάποια χαρακτηριστικά της, όπως η όχι ιδιαίτερα υψηλή ταξική προέλευση ή η πολύ ευρεία διάδοση της στο δείγμα, υποδηλώνει πως πρέπει να πρόκειται για κάτι διαφορετικό.

6. “Παραδοσιακή ανδρική” υποκουλτούρα

Όπως υποδηλώνει το όνομα της, αυτή είναι μια υποκουλτούρα που εκφράζει σχεδόν αποκλειστικά άνδρες. Αυτοί είναι πιο συχνά ηλικιωμένοι απ’ ότι νέοι, και το εκπαιδευτικό τους επίπεδο είναι μεσαίο. Επιπλέον πρόκειται για μια υποκουλτούρα που έχει μεγαλύτερη διάδοση στην επαρχία απ’ ότι στην Αθήνα, καθώς η απήχηση της στην Αθήνα (6,2%) είναι υποδιπλάσια απ’ ότι στο σύνολο του δείγματος (12,8%).

Από κάθε άποψη, οι πρακτικές των ατόμων αυτής της υποκουλτούρας είναι στερεοτυπικά ανδρικές: ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα αθλητικά, συμμετοχή σε δραστηριότητες όπως το κυνήγι ή τα μαστορέματα, επισκέψεις σε καφενεία κλπ. Σε συμφωνία με αυτό το στερεότυπο, εκδηλώνεται επίσης υψηλό ενδιαφέρον για την πολιτική, ενώ είναι συχνή η ανάγνωση εφημερίδων. Όπως φαίνεται και από την ονομασία της, πρόκειται για μια υποκουλτούρα που αντιστοιχεί στο παραδοσιακό στερεότυπο του άνδρα, όπως γίνεται αντιληπτό στην Ελλάδα.

Έτσι δεν είναι τυχαίο πως ως προς διάφορες πλευρές βρίσκεται στον αντίποδα της “παραδοσιακής γυναικείας” υποκουλτούρας.

7. “Παραδοσιακή γυναικεία” υποκουλτούρα

Αντίθετα με την “παραδοσιακή ανδρική”, αυτή η υποκουλτούρα αφορά σχεδόν αποκλειστικά γυναίκες. Όπως η “παραδοσιακή ανδρική”, έχει μεγαλύτερη διάδοση στην επαρχία απ’ ό τι στην Αθήνα (7,6% στην Αθήνα έναντι 12,2% στο σύνολο της χώρας) και εκφράζει περισσότερο ηλικιωμένα ή μεσήλικα άτομα απ’ ό τι νεαρά. Αντίθετα με την “παραδοσιακή ανδρική”, και σε συμφωνία με τη στερεοτυπική γυναικεία εικόνα, χαρακτηρίζεται από χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο αλλά και ταξική προέλευση. Επιπλέον περίπου τα μισά άτομα αυτής της υποκουλτούρας είναι νοικοκυρές.

Οι πρακτικές της “παραδοσιακής γυναικείας” υποκουλτούρας είναι στερεοτυπικά γυναικείες και περιλαμβάνουν ανάμεσα σε άλλα τη μαγειρική, το πλέξιμο, την επίσκεψη σε μαγαζιά για ψώνια, την ανάγνωση γυναικείων περιοδικών και την τηλεθέαση πρωινάδικων. Στερεοτυπικά είναι επίσης χαρακτηριστικά όπως το περιορισμένο ενδιαφέρον για την πολιτική, η χαμηλή ανάγνωση εφημερίδων και η πολύ υψηλή συχνότητα εκκλησιασμού - χαρακτηριστικά που περίπου αντιστρέφονται στην “παραδοσιακή ανδρική” υποκουλτούρα.

Τέλος, σύμφωνα με τα δεδομένα της έρευνας για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας και ειδικότερα από αυτά για το σύστημα γούστων “χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”, θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως τόσο η “παραδοσιακή γυναικεία” όσο και η “παραδοσιακή ανδρική” υποκουλτούρα διακατέχονται από χαρακτηριστικά που φαίνεται να κυριαρχούν συνολικά στην ελληνική κοινωνία. Συγκεκριμένα είναι αυτά που εντοπίστηκαν στον μεγαλύτερο βαθμό στην “ελληνική” υποκουλτούρα: αρνητική πρόσληψη των μεταναστών αλλά και των δυνάμεων της Δύσης, ισχυρά αισθήματα τοπικισμού και εθνικισμού, υποτίμηση της σημασίας του ατόμου και της κοινωνίας των πολιτών, κοινοτικές αντιλήψεις και κρατικιστικός προσανατολισμός.

Η “παραδοσιακή γυναικεία” υποκουλτούρα λειτουργεί συμπληρωματικά και αντιθετικά με την “παραδοσιακή ανδρική”. Άλλωστε μια σειρά από κοινά χαρακτηριστικά που διακρίνουν αυτές τις δυο υποκουλτούρες υποδηλώνουν πως επιδρούν περίπου στις ίδιες πληθυσμιακές ομάδες: έχουν αυξημένη διάδοση στην επαρχία και μειωμένη στην Αθήνα, αφορούν σχεδόν

αποκλειστικά άτομα μέσης και μεγάλης ηλικίας, περιλαμβάνουν χαμηλά ή το πολύ μεσαία ταξικά στρώματα, και τέλος δεν διαφέρουν ως προς την ιδεολογία τους. Τελικά φαίνεται πως η “παραδοσιακή γυναικεία” και η “παραδοσιακή ανδρική” υποκουλτούρα αποτελούν μάλλον την ανδρική και τη γυναικεία εκδοχή της ίδιας νοοτροπίας.

Αμέσως παρακάτω συνοψίζονται διαγραμματικά οι επτά υποκουλτούρες και κάποια από τα χαρακτηριστικά τους, μαζί με μερικά ενδεικτικά στοιχεία από τα εμπειρικά δεδομένα των δυο ερευνών στις οποίες βασίζεται η παρούσα μελέτη.

Σε αυτό το σημείο πρέπει να τονιστεί ξανά πως η διάκριση αυτών των επτά υποκουλτουρών, αλλά και των χαρακτηριστικών που διακρίνει την κάθε μία, δεν είναι απόλυτη, αλλά έχει τον χαρακτήρα ιδεατών τύπων. Φυσικά δεν υποστηρίζω πως η ελληνική κοινωνία χωρίζεται σε επτά σαφώς διακριτές υποκουλτούρες οι οποίες χωρίζονται από οριοθετημένες διαχωριστικές γραμμές. Οι υποκουλτούρες που εντοπίστηκαν αφορούν τα διαφορετικά συστήματα αντιλήψεων και τρόπους ζωής που τείνουν να κυριαρχούν στην ελληνική κοινωνία, αλλά ούτε η διάκριση μεταξύ τους είναι σαφής και απόλυτη, ούτε μπορούν να εκφράσουν ικανοποιητικά το σύνθετο χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας και των πλούτο των διαφορετικών πρακτικών και αντιλήψεων που χαρακτηρίζουν τα άτομα και τις ομάδες. Επιπλέον δεν πρόκειται παρά για τις ποσοτικά σημαντικότερες υποκουλτούρες, ενώ αναμφίβολα υπάρχουν πολλές άλλες. Τέλος αυτή η περιγραφή είναι στατική και δύσκολα μπορεί να καταδείξει την ιστορική πορεία και τη δυναμική στη διαμόρφωση της κάθε υποκουλτούρας. Παρόλα αυτά νομίζω πως ο εντοπισμός και η μελέτη αυτών των υποκουλτουρών αποτελεί ένα πολύ σημαντικό βήμα στην καρτογράφηση του κοινωνικού χώρου και στην κατανόηση της σύνθετης ελληνικής κοινωνίας.

Αν οι υποκουλτούρες παρουσιάζονται σα να αποτελούσαν σαφώς διακριτές ομάδες, αυτό γίνεται για λόγους απλοποίησης προκειμένου να εξεταστούν τα κεντρικά χαρακτηριστικά τους και, εν συνεχεία, να γίνουν κάποιες εκτιμήσεις για τον ρόλο τους. Σίγουρα υπάρχει μεγάλος αριθμός ατόμων που αποτελούν “τυπικές” περιπτώσεις φορέων της κάθε υποκουλτούρας, με τον τρόπο που περιγράφονται. Αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι η ελληνική κοινωνία χωρίζεται σε επτά σαφώς οριοθετημένες υποκουλτούρες, πόσο μάλλον ότι το κάθε άτομο μπορεί να ταξινομηθεί αβασάνιστα σε μια από αυτές, με τον ίδιο τρόπο που μπορεί να ταξινομηθεί, για παράδειγμα, η ψήφος του. Είναι πολύ σημαντικό να τονιστεί πως σε αυτή τη μελέτη γίνεται

μόνο μια σχηματική απεικόνιση, που δεν πρέπει να απολυτοποιηθεί και να θεωρηθεί πως αποτελεί ακριβής αναπαράσταση της ελληνικής κοινωνίας. Η πρόθεση μου δεν είναι αυτή, αλλά να προταθεί ένα σχήμα που να βοηθάει στην κατανόηση της ελληνικής κοινωνίας.

**“Νεανική/
Mainstream”
υποκουλτούρα**

Νέοι: 18-29 ετών 61%/55%
Περισσότερες γυναίκες: 60%/66%
Υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο:
τριτοβάθμια εκπαίδευση 30%/23%,
φοιτητές 28%/21%
**Σχετικά υψηλή ταξική θέση και
προέλευση:** ανώτερα και μεσαία
επαγγέλματα 47%, αγρότες και
εργάτες 10%

**“Εναλλακτική/
Κουλτουριάρικη”
υποκουλτούρα**

Σχετικά νέοι: 18-45 ετών 74%
Περισσότεροι άνδρες: 57%
Υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο:
τριτοβάθμια εκπαίδευση 42%,
κατώτερη 4%
**Σχετικά υψηλή ταξική θέση και
προέλευση:** ανώτερα και μεσαία
επαγγέλματα 61%, αγρότες και
εργάτες 16%

**“Ελληνική”
υποκουλτούρα**

Μέσες και μεγάλες ηλικίες: 30-59
ετών 66%/55%, 60 και άνω
28%/33%
Μεσαίο εκπαιδευτικό επίπεδο:
τριτοβάθμια εκπαίδευση 24%/22%,
μέση 54%/56%, κατώτερη 22%/22%

Χαμηλή πολιτική συμμετοχή: Λίγο
και καθόλου πολιτικό ενδιαφέρον
76%/54%, Σπάνια και ποτέ πολιτικές
συζητήσεις 74%
Αίσθηση πολιτικής αρμοδιότητας:
Διαφωνία με την άποψη πως η
πολιτική είναι τόσο μπερδεμένη που
δεν μπορούν να την καταλάβουν 59%
Κεντροδεξιά ιδεολογία: Θέσεις 5-10
81%/76%

Σχετικά υψηλή πολιτική συμμετοχή:
Πολύ και αρκετό πολιτικό
ενδιαφέρον 45%, Τακτική ανάγνωση
πολιτικών ειδήσεων 62%
Αίσθηση πολιτικής αρμοδιότητας:
Διαφωνία με την άποψη πως η
πολιτική είναι τόσο μπερδεμένη που
δεν μπορούν να την καταλάβουν 89%
Αριστερή ιδεολογία: Θέσεις 1-4 56%

Σχετικά υψηλή πολιτική συμμετοχή:
Πολύ και αρκετό πολιτικό
ενδιαφέρον 49%/52%, Τακτική
ανάγνωση πολιτικών ειδήσεων 63%
Αίσθηση πολιτικής ανικανότητας:
Πρόσληψη της πολιτικής ως θέαμα
0,47 στην “ελληνική” συνιστώσα,
πρόσληψη της πολιτικής ως τυχαίο
αντικείμενο ενδιαφέροντος 0,39
Κεντροαριστερή ιδεολογία: Θέσεις
1-5 70%/66%

Ατομοκεντρικό σύστημα αξιών: Πρώτη ομάδα που εκφράζει την ταυτότητα
τους το επάγγελμα, το φύλο ή ο σεξουαλικός προσανατολισμός 45%,
Επιλογή της επαγγελματικής επιτυχίας 0,28 στη “νεανική/mainstream”
συνιστώσα, η σεξουαλική ισορροπία 0,70, η προσωπική ελευθερία 0,34
Προτεραιότητα στην κοινωνία των πολιτών: Υψηλή συμπάθεια στις
οικολογικές οργανώσεις 52%, στις φεμινιστικές 34%
Σχετικά χαμηλή θρησκευτικότητα: Υψηλή συμπάθεια στην εκκλησία 26%,
Τακτικός εκκλησιασμός 8%/12%
Μετρίου επιπέδου αισθήματα τοπικισμού: Λίγη ή καθόλου σύνδεση με τον
τόπο κατοικίας 30%
Πολύ ισχυρά αισθήματα εθνικισμού: Είναι περήφανοι που είναι Έλληνες
88%
Συμπάθεια στη Δύση: Οι Άγγλοι ή οι Αμερικάνοι δεν είναι κύριοι υπεύθυνοι
του εμφύλιου 56%, Υψηλή συμπάθεια στην Ευρωπαϊκή Ένωση 41%
Ξενοφοβία: Οι μετανάστες έφεραν αρνητικές αλλαγές 59%

Ατομοκεντρικό σύστημα αξιών: Πρώτη ομάδα που εκφράζει την ταυτότητα
τους το επάγγελμα, το φύλο ή ο σεξουαλικός προσανατολισμός 45%
Προτεραιότητα στην κοινωνία των πολιτών: Υψηλή συμπάθεια στις
οικολογικές οργανώσεις 53%, στις φεμινιστικές 31%, Ένταξη σε συλλόγους,
ομάδες ή οργανώσεις 39%
Σχετικά χαμηλή θρησκευτικότητα: Υψηλή συμπάθεια στην εκκλησία 16%,
Τακτικός εκκλησιασμός 11%
Μέτρίου επιπέδου αισθήματα τοπικισμού και εθνικισμού: Λίγη ή καθόλου
σύνδεση με τον τόπο κατοικίας 36%, Δεν είναι περήφανοι που είναι Έλληνες
32%
Αντιπάθεια στη Δύση: Οι Άγγλοι ή οι Αμερικάνοι φταίει κυρίως για τον
εμφύλιο 71%
Σχετική ανοχή στους μετανάστες: Οι μετανάστες έφεραν αρνητικές
αλλαγές 35%

Κοινοτικό σύστημα αξιών: Πρώτη ομάδα που εκφράζει την ταυτότητα τους
ο οικογενειακός ρόλος, η θρησκεία, ο τόπος καταγωγής ή κατοικίας 41%
Προτεραιότητα στους κρατικούς θεσμούς: Υψηλή συμπάθεια στην
αστυνομία 36%, στις ένοπλες δυνάμεις 60%
Υψηλή θρησκευτικότητα: Υψηλή συμπάθεια στην εκκλησία 48%, Τακτικός
εκκλησιασμός 28%/33%
Πολύ ισχυρά αισθήματα τοπικισμού και εθνικισμού: Πολύ ή αρκετή
σύνδεση με τον τόπο κατοικίας 76%, Είναι περήφανοι που είναι Έλληνες
91%
Αντιπάθεια στη Δύση: Οι Άγγλοι ή οι Αμερικάνοι φταίει κυρίως για τον
εμφύλιο 70%
Ξενοφοβία: Οι μετανάστες έφεραν αρνητικές αλλαγές 68%

“Καλλιεργημένη” υποκουλτούρα	Μέσες προς νέες ηλικίες: 18-44 ετών 59% Υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο: τριτοβάθμια εκπαίδευση 47%, κατώτερη 6% Σχετικά χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο γονέων: τριτοβάθμια εκπαίδευση πατέρα 15%, κατώτερη 50%	Σχετικά υψηλό πολιτικό ενδιαφέρον: Πολύ και αρκετό πολιτικό ενδιαφέρον 60%	Ατομοκεντρικό σύστημα αξιών: Επιλογή της επαγγελματικής επιτυχίας 0,22 στην “καλλιεργημένη” συνιστώσα, η σεξουαλική ισορροπία 0,43, η προσωπική ελευθερία 0,18 Μεσαίου επιπέδου θρησκευτικότητα: Τακτικός εκκλησιασμός 25%
“Παραδοσιακή ανδρική” υποκουλτούρα	Κυρίως άνδρες: 97% Μέσες προς μεγάλες ηλικίες: 45 ετών και άνω 63% Μεσαίο προς χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο: τριτοβάθμια εκπαίδευση 18%, μέση 53%, κατώτερη 29%	Σχετικά υψηλό πολιτικό ενδιαφέρον: Πολύ και αρκετό πολιτικό ενδιαφέρον 63%	Μεσαίου επιπέδου θρησκευτικότητα: Τακτικός εκκλησιασμός 26% Κοινοτικό σύστημα αξιών Εθνικισμός, αντιπάθεια στη Δύση, ξενοφοβία (όπως προκύπτει από το σύστημα γούστων “χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”)
“Παραδοσιακή γυναικεία” υποκουλτούρα	Κυρίως γυναίκες: 84% Μέσες προς μεγάλες ηλικίες: 45 ετών και άνω 61% Χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο: τριτοβάθμια εκπαίδευση 2%, κατώτερη 51%	Χαμηλό πολιτικό ενδιαφέρον: Πολύ πολιτικό ενδιαφέρον 4%, λίγο και καθόλου 50%	Υψηλή θρησκευτικότητα: Τακτικός εκκλησιασμός 55% Κοινοτικό σύστημα αξιών Εθνικισμός, αντιπάθεια στη Δύση, ξενοφοβία (όπως προκύπτει από το σύστημα γούστων “χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”)
“Αποτραβηγμένη” υποκουλτούρα	Ηλικιωμένοι: 60 και άνω 50%/55% Χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο: τριτοβάθμια εκπαίδευση 14%/9%, κατώτερη 41%/50%	Χαμηλή πολιτική συμμετοχή: Ποτέ ανάγνωση πολιτικών ειδήσεων 46%, Σπάνια και ποτέ πολιτικές συζητήσεις 64% Αίσθηση πολιτικής ανικανότητας: πρόσληψη της πολιτικής ως τυχαίο αντικείμενο ενδιαφέροντος 0,79 στην “αδιάφοροι (+) vs χωρίς προτιμήσεις (-)” συνιστώσα, πρόσληψη της πολιτικής ως διαδικασία που αφορά επιλεκτικά ορισμένους 0,29 Κεντροδεξιά ιδεολογία: Θέσεις 5-10 76%/76%	Κοινοτικό σύστημα αξιών: Πρώτη ομάδα που εκφράζει την ταυτότητα τους ο οικογενειακός ρόλος, η θρησκεία, ο τόπος καταγωγής ή κατοικίας 57% Προτεραιότητα στους κρατικούς θεσμούς: Υψηλή συμπάθεια στην αστυνομία 46%, στις ένοπλες δυνάμεις 70% Υψηλή θρησκευτικότητα: Υψηλή συμπάθεια στην εκκλησία 52%, Τακτικός εκκλησιασμός 43/39% Πολύ ισχυρά αισθήματα τοπικισμού και εθνικισμού: Πολύ ή αρκετή σύνδεση με τον τόπο κατοικίας 80%, Είναι περήφανοι που είναι Έλληνες 96% Αντιπάθεια στη Δύση: Οι Άγγλοι ή οι Αμερικάνοι φταίνε κυρίως για τον εμφύλιο 55% Ξενοφοβία: Οι μετανάστες έφεραν αρνητικές αλλαγές 53%

Οι αριθμοί με πλάγιους αριθμούς αναφέρονται στα δεδομένα της έρευνας αναγνωστικής συμπεριφοράς, αυτά με κανονικούς στα δεδομένα της έρευνας για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας.

Ελληνικές (πολιτικές) υποκουλτούρες

3.1 Πολιτισμικός δυϊσμός, μεταϋλιστικές αξίες και ηγεμονία

Η παρουσίαση των δεδομένων έγινε σε σημαντικό βαθμό έχοντας υπόψη τη θεώρηση του Διαμαντούρου περί πολιτισμικού δυϊσμού η οποία, όπως επισημάνθηκε, μπορεί να είναι ιδιαίτερα χρήσιμη για την ερμηνεία των παρατηρούμενων υποκουλτουρών. Ωστόσο δε νομίζω πως ο πολιτισμικός δυϊσμός μπορεί να χρησιμοποιηθεί με τη μορφή που έχει, ούτε πως αποτελεί από μόνος του επαρκές ερμηνευτικό σχήμα. Υπάρχουν τουλάχιστον τρεις λόγοι που καθιστούν αναγκαίο τον αναπροσδιορισμό του πριν εφαρμοστεί στην ερμηνεία των υποκουλτουρών που παρουσιάστηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο.

Ο πρώτος είναι οι διάφορες αδυναμίες αυτού του θεωρητικού σχήματος, που επισημάνθηκαν από την κριτική που του ασκείται στην ενότητα 1.6β. Κάποια σημεία της κριτικής έχουν ιδιαίτερη σημασία ως προς το υπό μελέτη θέμα. Ίσως το σημαντικότερο από αυτά είναι η έντονη αξιολογική διάκριση που κάνει ο Διαμαντούρος υπέρ της “μεταρρυθμιστικής” κουλτούρας και εις βάρος της “παρωχημένης”, που δεν μπορεί να αναπαραχθεί στην ανάλυση των υποκουλτουρών της παρούσας μελέτης. Οι ερευνητές φυσικά και μπορούν να κάνουν αξιολογικές κρίσεις, αλλά τα ερμηνευτικά τους εργαλεία δεν μπορούν να είναι αξιολογικά. Επιπλέον η ιστορική ανασκόπηση στην οποία προβαίνει ο Διαμαντούρος για να δείξει την προέλευση των δυο κουλτουρών δεν είναι αναγκαίο συστατικό στοιχείο της θεωρίας του και της κεντρικής ιδέας του, δηλαδή τη συνύπαρξη μιας παραδοσιακής και μιας εκσυγχρονιστικής κουλτούρας που τέμνει εγκάρσια όλους τους θεσμούς της ελληνικής κοινωνίας· άλλωστε, όπως υποστηρίχθηκε στην ενότητα 1.6β, η ιστορική ερμηνεία που δίνει είναι αρκετά αμφισβητήσιμη.

Οι άλλοι δυο λόγοι προκύπτουν από την εξέταση των δεδομένων που προηγήθηκε. Στην ενότητα 2.4στ αναφέρθηκε πως σε επίπεδο μεταβλητών υπάρχει σημαντική σύμπτωση του σχήματος του Διαμαντούρου με αυτό του Inglehart, καθώς οι μεταβλητές που σχετίζονται με την “παρωχημένη” κουλτούρα συνήθως σχετίζονται επίσης με τις προβιομηχανικές αξίες του Inglehart, και αυτές που σχετίζονται με την “μεταρρυθμιστική” κουλτούρα συχνά σχετίζονται εξίσου με τις μεταϋλιστικές αξίες. Αυτό δημιουργεί την υπόνοια ότι η διαιρετική τομή μεταξύ “μεταρρυθμιστικής” και “παρωχημένης” κουλτούρας μπορεί να αποτελεί μια έκφραση της

μεταβιομηχανικής διαιρετικής τομής που εκδηλώνεται με την ανάδειξη των μεταϋλιστικών αξιών (Inglehart 1977:182).⁵⁷ Το ενδεχόμενο να ισχύει αυτή η υπόθεση πρέπει να εξεταστεί σοβαρά.

Ο τρίτος λόγος γίνεται φανερός από τα χαρακτηριστικά των υποκουλτουρών που εξετάζονται. Αν και τα δεδομένα αυτής της έρευνας, καθώς και πολυάριθμες άλλες έρευνες που έχουν αναφερθεί, δείχνουν πως η διαιρετική τομή μεταξύ “μεταρρυθμιστικής” και “παρωχημένης” κουλτούρας είναι σημαντική, σε καμιά περίπτωση δεν είναι η μόνη. Οι υποκουλτούρες που εντοπίζονται σε αυτή την έρευνα διακρίνονται μεταξύ τους με πολλούς τρόπους που δεν καλύπτονται από αυτή τη διαίρεση. Συνεπώς το σχήμα του Διαμαντούρου δεν επαρκεί από μόνο του για την ερμηνεία των υποκουλτουρών και πρέπει να συνδυαστεί και με άλλες προσεγγίσεις.

α. Δυο διαφορετικές διαιρετικές τομές;

Ο δεύτερος από τους παραπάνω λόγους και η σχετική υπόθεση που διατυπώθηκε πρέπει να εξεταστούν πιο αναλυτικά. Αν ληφθεί υπόψη η παρουσίαση των δεδομένων του προηγούμενου κεφαλαίου καθώς και οι παρατηρήσεις που γίνονται στις ενότητες 2.4γ και 2.4στ, σε συνδυασμό με το έργο του Inglehart και του Διαμαντούρου, μπορεί να υποστηριχτεί πως οι μεταβλητές που σχετίζονται με την κάθε κουλτούρα ή σύστημα αξιών έχουν ως εξής:

Η “παρωχημένη” κουλτούρα, όπως φαίνεται από όλη την παρουσίαση των δεδομένων που προηγήθηκε, σχετίζεται με την ταύτιση με τον οικογενειακό ρόλο, τον τόπο καταγωγής, τον τόπο κατοικίας και την θρησκεία (πίνακες 27-29), με την υψηλή συμπάθεια στους δικαστές, την αστυνομία και τις ένοπλες δυνάμεις (πίνακες 31-32), με τον συχνό εκκλησιασμό και την υψηλή συμπάθεια στην εκκλησία (πίνακες 34-37), με την ταύτιση με τη γειτονιά, τον τόπο κατοικίας και την Ελλάδα (πίνακες 38-41), και με την αρνητική αντιμετώπιση των μεταναστών (πίνακας 45).

⁵⁷ Η έννοια της διαιρετικής τομής αναφέρθηκε και σε άλλα σημεία του κειμένου χωρίς να διευκρινιστεί το περιεχόμενό της. Ας σημειωθεί λοιπόν πως η έννοια της διαιρετικής τομής (cleavage) έγινε αντικείμενο επεξεργασίας από τον Stein Rokkan (Lipset & Rokkan 1967, Rokkan 1970), και με αυτή περιέγραψε τις κυρίαρχες διαιρέσεις που δημιουργήθηκαν στις προβιομηχανικές και βιομηχανικές κοινωνίες και οι οποίες καθόρισαν τη μορφή του πολιτικού ανταγωνισμού. Ο Inglehart αναφέρεται ρητά στην έννοια (Inglehart 1977:182) και υποστηρίζει πως στις μεταβιομηχανικές κοινωνίες δημιουργείται μια νέα διαιρετική τομή, που εκφράζεται με τις μεταϋλιστικές αξίες. Ο ίδιος ο Διαμαντούρος μπορεί να μην αναφέρεται ρητά στη διάκριση που κάνει ως διαιρετική τομή, όμως αρκετοί μελετητές την έχουν ερμηνεύσει, άμεσα ή έμμεσα, ως περιγραφή της κυρίαρχης διαιρετικής τομής της ελληνικής κοινωνίας (πχ Βούλγαρης 2008, Δεμερτζής 1994α), κάτι που νομίζω πως είναι αρκετά βάσιμο.

Η “μεταρρυθμιστική” κουλτούρα σχετίζεται με την ταύτιση με το επάγγελμα, το φύλο, τον σεξουαλικό προσανατολισμό (πίνακες 27-29), καθώς και με την επαγγελματική επιτυχία, την προσωπική ελευθερία και την “σεξουαλική ισορροπία” (πίνακας 30), με την συμπάθεια στις οικολογικές και τις φεμινιστικές οργανώσεις (πίνακες 31-32), με την ένταξη σε οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών (πίνακας 33), και με την θετική αντιμετώπιση της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των δυνάμεων της Δύσης (πίνακες 43-44).

Όσον αφορά την προσέγγιση του Inglehart, μπορούμε να ακολουθήσουμε τον τρόπο με τον οποίο διακρίνει τις μεταβλητές του σε τρεις κατηγορίες, όπως εξηγήθηκε στην ενότητα 2.4στ. Έτσι οι προβιομηχανικές αξίες σχετίζονται θετικά με την ταύτιση με τον τόπο καταγωγής, τον τόπο κατοικίας και την θρησκεία (πίνακας 27), με τον συχνό εκκλησιασμό και την συμπάθεια στην εκκλησία (πίνακες 34-37), με την ταύτιση με τη γειτονιά και τον τόπο κατοικίας (πίνακες 38-39), καθώς και με την αρνητική αντιμετώπιση των μεταναστών (πίνακας 45).

Οι υλιστικές αξίες σχετίζονται με την ταύτιση με το επάγγελμα, την εθνικότητα, την ιδεολογία, την κοινωνική τάξη (πίνακας 27) και την επαγγελματική επιτυχία (πίνακας 30), με την υψηλή συμπάθεια στους δικαστές, την αστυνομία και τις ένοπλες δυνάμεις (πίνακες 31-32), με την ένταξη σε συνδικαλιστικές οργανώσεις και κόμματα (πίνακας 33), και με την ταύτιση με την Ελλάδα (πίνακες 40-41).

Τέλος οι μεταύλιστικές αξίες σχετίζονται με την ταύτιση με τον σεξουαλικό προσανατολισμό (πίνακας 27), με την προσωπική ανεξαρτησία και την “σεξουαλική ισορροπία” (πίνακας 30), με την υψηλή συμπάθεια στις οικολογικές και τις φεμινιστικές οργανώσεις (πίνακες 31-32), με την ένταξη σε οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών (πίνακας 33), με την θετική αντιμετώπιση της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των δυνάμεων της Δύσης (πίνακες 43-44), καθώς και με το υψηλό μορφωτικό επίπεδο και ταξική θέση (πίνακες 7,10,46-50) και με τις πιο νεαρές ηλικίες (πίνακες 6,9).

Παρατηρείται πως όλες οι μεταβλητές που συνδέονται με τις προβιομηχανικές αξίες σχετίζονται επίσης με την “παρωχημένη” κουλτούρα, και αντίστοιχα σχεδόν όλες οι μεταβλητές που σχετίζονται με τις μεταύλιστικές αξίες αποτελούν μεταβλητές που εκφράζουν την “μεταρρυθμιστική” κουλτούρα. Οι μεταβλητές που συνδέονται με τις υλιστικές αξίες δεν φαίνεται να έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα ως προς τη διάκριση “παρωχημένης” και

“μεταρρυθμιστικής” κουλτούρας, καθώς ορισμένες ανήκουν στη μία, ορισμένες στην άλλη, και άλλες σε καμία.

Αυτή η παρατήρηση προκύπτει σύμφωνα με τα χαρακτηριστικά που αποδίδουν οι δυο μελετητές στις κουλτούρες και τα συστήματα αξιών που περιγράφουν. Πρόκειται για σύμπτωση που υποδηλώνει ότι οι τα δυο θεωρητικά σχήματα ενδέχεται να αλληλεπικαλύπτονται σε μεγάλο βαθμό και να εκφράζουν την ίδια διαιρετική τομή.

Επιπλέον το κάθε ένα από τα παραπάνω σύνολα μεταβλητών εμφανίζεται ισχυρό σε συγκεκριμένες από τις υποκουλτούρες που εντοπίστηκαν. Αν και η κάθε υποκουλτούρα θα εξεταστεί πιο αναλυτικά παρακάτω, μπορεί να αναφερθεί πως οι μεταβλητές που σχετίζονται με την “παρωχημένη” κουλτούρα και τις προβιομηχανικές αξίες είναι πολύ ισχυρές στην “ελληνική”, την “παραδοσιακή ανδρική”, την “παραδοσιακή γυναικεία” και την “αποτραβηγμένη” υποκουλτούρα, ενώ οι μεταβλητές που συνδέονται με την “μεταρρυθμιστική” κουλτούρα και τις μεταϋλιστικές αξίες έχουν υπολογίσιμη επίδραση στη “νεανική/mainstream” και την “εναλλακτική/κουλτουριάρικη” υποκουλτούρα. Όσον αφορά τις “υλιστικές” αξίες, οι αντίστοιχες μεταβλητές φαίνεται πως εμφανίζονται σχετικά ισχυρές μόνο στην “ελληνική” υποκουλτούρα. Αυτές οι παρατηρήσεις βρίσκονται σε συμφωνία και με τα ευρήματα του Inglehart, ο οποίος υποστηρίζει πως οι μεταϋλιστικές αξίες είναι πιο διαδεδομένες στα πιο νέα άτομα και σε αυτά με πιο υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο (Inglehart 1977:31-33,72-75). Πράγματι, οι δυο υποκουλτούρες όπου εντοπίζονται οι μεταβλητές που συνδέονται με τις μεταϋλιστικές αξίες είναι επίσης αυτές που συγκεντρώνουν την πλειονότητα των νέων και των πτυχιούχων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Αλλά παρά την σύμπτωση σε επίπεδο μεταβλητών, κάποιες παραδοχές των δυο προσεγγίσεων δεν μοιάζουν συμβατές με την πρώτη ματιά. Πρώτον η διαιρετική τομή που εκφράζεται με την ανάδειξη των μεταϋλιστικών αξιών εμφανίζεται μόνο μεταπολεμικά, ενώ σύμφωνα με τον Διαμαντούρο οι απαρχές του πολιτισμικού δυϊσμού βρίσκονται στην εποχή της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και του Βυζαντίου· ακόμα κι αν αντί για τον Διαμαντούρο ακολουθήσει κανείς άλλους μελετητές όπως τον Τσουκαλά (Τσουκαλάς 1981) διαπιστώνεται πως βασικά χαρακτηριστικά του πολιτισμικού δυϊσμού είχαν διαμορφωθεί από τις απαρχές της ίδρυσης του ελληνικού κράτους. Από πρώτη άποψη θα μπορούσε να πει κανείς ότι φαίνεται παράλογο να ενταχθεί μια διαιρετική τομή που ασκεί επίδραση στη χώρα εδώ και δυο αιώνες σε μια

άλλη που είναι πρόσφατο φαινόμενο. Δεύτερον, ο Inglehart μελετάει τις μεταϋλιστικές αξίες σε αντιπαράθεση με τις υλιστικές αξίες, ενώ εδώ φαίνεται πως στην ελληνική περίπτωση οι μεταϋλιστικές αξίες αντιπαρατίθενται με τις προβιομηχανικές, ενώ οι υλιστικές έχουν δευτερεύουσα σημασία.

Ωστόσο η προσεκτική μελέτη του έργου του Inglehart δείχνει πως κανένα από τα δυο ζητήματα δεν αποτελεί πρόβλημα ως προς τη συμβατότητα του σχήματος του με αυτό του Διαμαντούρου. Όσον αφορά την χρονική αναντιστοιχία μεταξύ των δυο προσεγγίσεων, ο Inglehart επισημαίνει πως η ύπαρξη των μεταϋλιστικών αξιών δεν είναι καινούριο φαινόμενο, αλλά πως υπήρχαν πολύ πριν τη μεταπολεμική περίοδο. Αυτό που είναι καινούριο είναι πως μόνο μεταπολεμικά οι μεταϋλιστικές αξίες άρχισαν να διαδίδονται ευρέως και για πρώτη φορά να εκφράζουν μια σημαντική μερίδα του πληθυσμού (Inglehart 1977:67). Προφανώς έχει δίκιο: η ύπαρξη σχετικής αφθονίας και ασφάλειας, που σύμφωνα με τον συγγραφέα είναι τα αίτια της ανάδειξης των μεταϋλιστικών αξιών, μπορεί μόνο μεταπολεμικά να εμφανίζονται σε ολόκληρες κοινωνίες, αλλά αφθονία και ασφάλεια απολάμβαναν οι ανώτερες τάξεις επί αρκετούς αιώνες πριν. Συνεπώς δεν υπάρχει ασυμφωνία με την προσέγγιση του Διαμαντούρου, καθώς οι μεταϋλιστικές αξίες είναι δυνατό να επικρατούσαν στην “μεταρρυθμιστική” κουλτούρα και κατά τον 19ο αιώνα, εφόσον αυτή η κουλτούρα ήταν μικρή αριθμητικά και περιλάμβανε κυρίως άτομα από τις ανώτερες τάξεις. Πράγματι, ο ίδιος ο Διαμαντούρος επισημαίνει πως η “μεταρρυθμιστική” κουλτούρα είναι αριθμητικά πολύ μικρότερη από την “παρωχημένη” (Διαμαντούρος 2000:55-57), όμως υποστηρίζεται κυρίως από μέλη των κοινωνικών ελίτ (Διαμαντούρος 2000:59-60) και γι' αυτό είναι ποιοτικά αρκετά ισχυρή και μπορεί να ανταγωνίζεται την “παρωχημένη” κουλτούρα παρά την ποσοτική της μειονεξία.

Επιπλέον πρέπει να σημειωθεί πως το περιεχόμενο του “εκσυγχρονισμού” που χαρακτηρίζει την “μεταρρυθμιστική” κουλτούρα εξ ορισμού αλλάζει ανάλογα με την ιστορική συγκυρία. Αν ο πολιτισμικός δυϊσμός υπήρξε κεντρικό χαρακτηριστικό της ελληνικής κοινωνίας από την εποχή της εθνικής ανεξαρτησίας, αυτό δεν σημαίνει πως οι κουλτούρες που τον συγκροτούν παραμένουν αμετάβλητες. Έτσι αυτός είναι ένας δεύτερος τρόπος να υποστηριχτεί πως δεν υπάρχει ασυμβατότητα λόγω της χρονικής διαφοράς μεταξύ των δυο διαιρετικών τομών. Καθώς τα συστατικά στοιχεία του πολιτισμικού δυϊσμού μεταβάλλονται είναι δυνατό να μεταμορφωθεί ως διαιρετική τομή και σταδιακά να αποκτήσει τα χαρακτηριστικά της

μεταϋλιστικής διαιρετικής τομής.

Ως προς το δεύτερο ζήτημα, η αντιπαράθεση των μεταϋλιστικών αξιών με τις προβιομηχανικές και όχι με τις υλιστικές αξίες δεν βρίσκεται εκτός της λογικής του Inglehart. Αντίθετα, επισημαίνει πως οι προβιομηχανικές διαιρετικές τομές, δηλαδή αυτές που εκφράζονται μέσω προβιομηχανικών αξιών, παραδόξως επιδεικνύουν μεγαλύτερη αντοχή στο χρόνο από τις βιομηχανικές διαιρετικές τομές που εκφράζονται μέσω των υλιστικών αξιών (Inglehart 1977:217). Αυτό διαπιστώνει ο Inglehart από τη μελέτη των δεδομένων του, και εξηγεί πως οφείλεται πρώτον στην τάση των οικογενειών να μεταδίδουν περισσότερο κάποια συγκεκριμένα προβιομηχανικά χαρακτηριστικά (πχ τη θρησκεία) απ' ό,τι τα βιομηχανικά χαρακτηριστικά (πχ το επάγγελμα), και δεύτερον επειδή οι μεταβιομηχανικές αξίες λειτουργούν με τρόπο που μειώνουν κατά πολύ περισσότερο την επίδραση των υλιστικών αξιών απ' ό,τι των προβιομηχανικών (Inglehart 1977:216-222). Έτσι δεν είναι καθόλου παράδοξο ότι στην Ελλάδα βλέπουμε τις μεταϋλιστικές αξίες να αντιπαρατίθενται κατά βάση με τις προβιομηχανικές αξίες, την ίδια στιγμή που οι υλιστικές έχουν μάλλον περιορισμένη επίδραση. Άλλωστε υπάρχουν σημαντικές έρευνες που έχουν δείξει ότι στο νεώτερο ελληνικό κράτος κυριαρχεί η αυτοαπασχόληση και η αγροτική παραγωγή που ενισχύουν τις προβιομηχανικές αξίες, ενώ η βιομηχανική ανάπτυξη που ενθαρρύνει την ανάδειξη υλιστικών αξιών είναι περιορισμένη (Μουζέλης 1978, Τσουκαλάς 1981).

Συνεπώς υποστηρίζεται ότι η προσέγγιση του Διαμαντούρου είναι απόλυτα συμβατή με αυτή του Inglehart. Έτσι, δεδομένης της σύμπτωσης που υπάρχει μεταξύ τους σε επίπεδο μεταβλητών και το πως αυτή εκφράζεται στις συγκεκριμένες υποκουλτούρες, όπως υποστηρίχθηκε στο τέλος της ενότητας 2.4στ, υπάρχουν ενδείξεις πως η διαιρετική τομή μεταξύ της “παρωχημένης” και της “μεταρρυθμιστικής” κουλτούρας αποτελεί τη μορφή που παίρνει η μεταβιομηχανική διαιρετική τομή στην Ελλάδα. Η ιδέα που βρίσκεται πίσω από αυτή την θέση είναι πως οι ιδιαίτερες κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες της χώρας είχαν σαν συνέπεια οι διαιρετικές τομές που επικράτησαν στις αναπτυσσόμενες ευρωπαϊκές χώρες να εκφραστούν στην Ελλάδα με ιδιάζοντα τρόπο. Έτσι σε μια χώρα που είχε σταθερά υψηλό ποσοστό αυτοαπασχόλησης, αλλά όχι ισχυρή εργατική τάξη (Μουζέλης 1978, Τσουκαλάς 1993), είναι μάλλον εύλογο να “παρακαμφθούν” σε ένα βαθμό οι βιομηχανικές διαιρετικές τομές, την θέση των οποίων έλαβε με λανθάνοντα τρόπο η μεταβιομηχανική διαιρετική τομή, η οποία εκφράστηκε πρόωρα μέσω της ανάδειξης της “μεταρρυθμιστικής” κουλτούρας που

αντιπαράτεθηκε με την προβιομηχανικής προέλευσης “παρωχημένη” κουλτούρα.

Βέβαια δεν πρόκειται παρά για μια υπόθεση, η οποία μάλιστα δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί με τα διαθέσιμα δεδομένα. Ωστόσο στην ενότητα 3.2, όπου εξετάζονται οι υποκουλτούρες που εντοπίστηκαν υπό την οπτική της γενιάς, θα φανεί πως μπορεί να είναι αρκετά χρήσιμη.

Β. Αναπροσδιορισμός του πολιτισμικού δυϊσμού

Υποστηρίζω λοιπόν πως η διαιρετική τομή που προτείνει ο Διαμαντούρος μπορεί να γίνει αντιληπτή ως η ελληνική εκδοχή διαιρέσεων που παρουσιάζονται στις αναπτυγμένες ευρωπαϊκές χώρες. Ως προς αυτό, εκτός από το έργο του Inglehart, έχει σημασία η διάκριση που κάνει ο Raymond Williams μεταξύ “υπολειμματικής” (residual) και “αναδυόμενης” (emergent) κουλτούρας (Williams 1980).⁵⁸

Ο Williams υποστηρίζει πως σε κάθε κοινωνία υπάρχει ένα κεντρικό σύστημα πρακτικών, νοημάτων και αξιών, το οποίο συνθέτει την κυρίαρχη, ηγεμονική κουλτούρα. Αυτή η ηγεμονική κουλτούρα χαρακτηρίζεται από μια επιλεκτική παράδοση, η οποία καθορίζει την παράδοση και δίνει έμφαση σε ορισμένα νοήματα και πρακτικές ενώ υποβαθμίζει άλλα. Όμως υπάρχουν νοήματα και πρακτικές τα οποία είναι είτε εναλλακτικά είτε εναντιώνονται άμεσα στην ηγεμονική κουλτούρα (Williams 1980:38-40). Μέχρι αυτό το σημείο ο Williams ουσιαστικά περιγράφει την λειτουργία μιας ηγεμονικής κουλτούρας, αλλά στη συνέχεια εισάγει τη διάκριση μεταξύ υπολειμματικής και αναδυόμενης κουλτούρας για να περιγράψει της μορφές που μπορεί να πάρει μια κουλτούρα που δεν ανήκει στον στενό πυρήνα της κυρίαρχης ηγεμονικής κουλτούρας.

Ο συγγραφέας εξηγεί πως “λέγοντας ‘υπολειμματική’ [κουλτούρα] εννοώ κάποιες εμπειρίες, νοήματα και αξίες, που δεν μπορούν να επικυρωθούν ή να εκφραστούν με τους όρους της κυρίαρχης κουλτούρας, αλλά παρόλα αυτά βιώνονται και εφαρμόζονται στη βάση των υπολειμμάτων - τόσο πολιτιστικά όσο και κοινωνικά - ενός προηγούμενου κοινωνικού σχηματισμού... Μια υπολειμματική κουλτούρα βρίσκεται συνήθως σε απόσταση από την κυρίαρχη κουλτούρα, αλλά κανείς πρέπει να αναγνωρίσει πως, στην πράξη, μπορεί να ενσωματωθεί σε αυτή... Λέγοντας ‘αναδυόμενη’ [κουλτούρα] αναφέρομαι πρώτιστα στα νέα νοήματα και αξίες, τις νέες πρακτικές, τις νέες σημασίες και εμπειρίες που δημιουργούνται

⁵⁸ Η ιδέα για την εφαρμογή της διάκρισης του Williams για την ταξινόμηση των τύπων κουλτούρας προέρχεται από τον Νίκο Δεμερτζή (Δεμερτζής 1989:323-325, 1990:76-79), αν και εδώ η χρήση της είναι πολύ διαφορετική από τη δική του πρόταση.

συνεχώς” (Williams 1980:40-41). Στη συνέχεια ο συγγραφέας εξηγεί πως αν και τόσο η υπολειμματική, όσο και η αναδυόμενη κουλτούρα, δεν αποτελούν τμήματα της ηγεμονικής κουλτούρας, ωστόσο είναι δυνατό να ενσωματωθούν σε αυτή. Εισάγει έτσι μια ακόμη διάκριση μεταξύ της ενσωματωμένης και της μη ενσωματωμένης κουλτούρας, κάνοντας με αυτό τον τρόπο έναν τετραπλό διαχωρισμό σε υπολειμματική ενσωματωμένη κουλτούρα, υπολειμματική μη ενσωματωμένη κουλτούρα, αναδυόμενη ενσωματωμένη κουλτούρα και αναδυόμενη μη ενσωματωμένη κουλτούρα. Η διαφορά μεταξύ μιας ενσωματωμένης και μιας μη ενσωματωμένης κουλτούρας βρίσκεται στο ότι η πρώτη είναι αποδεκτή από την κυρίαρχη, ηγεμονική κουλτούρα, χωρίς όμως να αποτελεί απαραίτητα τμήμα της, σε αντίθεση με τη δεύτερη που δεν γίνεται αποδεκτή.

Έτσι ο Williams κάνει δυο θεωρητικές διακρίσεις που σχετίζονται με το θέμα μας. Η πρώτη, αυτή μεταξύ υπολειμματικής και αναδυόμενης κουλτούρας, ουσιαστικά εξηγεί πως μια κουλτούρα μπορεί είτε να βασίζεται στην παράδοση του παρελθόντος, είτε στις νέες αξίες που αναδεικνύονται στο παρόν. Είναι εύκολο να δει κανείς πως αυτή η διάκριση βρίσκεται πολύ κοντά στην κεντρική ιδέα που βρίσκεται πίσω από την σύλληψη περί πολιτισμικού δυϊσμού, καθώς και αυτός αφορά μια κουλτούρα που έχει τις ρίζες της στις αξίες του παρελθόντος και μία που επικεντρώνεται σε αξίες που ήρθαν στο προσκήνιο πιο πρόσφατα. Αυτό υπονοείται στη διατύπωση του Διαμαντούρου πως “αυτός ο δυϊσμός ουσιαστικά λειτούργησε ως περιοριστική συνθήκη που εμπόδιζε την αποφασιστική ρήξη με το παρελθόν και καθιστούσε μη αναστρέψιμη τη μετάβαση... στη νεωτερικότητα” (Διαμαντούρος 2000:38). η προσκόλληση της “παρωχημένης” κουλτούρας στο παρελθόν, σε αντίθεση με την “μεταρρυθμιστική”, γίνεται ολοφάνερη από τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στην κάθε μία. Το ιδιαίτερο στοιχείο που προσθέτει σε αυτά η μελέτη του Διαμαντούρου, εκτός φυσικά από την επικέντρωση του στην ελληνική πραγματικότητα, είναι πως τονίζει ότι αυτές οι δυο κουλτούρες δεν εκφράζονται από συγκεκριμένες πολιτικές δυνάμεις ή θεσμούς, αλλά πως τέμνουν εγκάρσια όλες τις δομές της ελληνικής κοινωνίας.

Ταυτόχρονα η διάκριση του Williams προσεγγίζει αρκετά και την μελέτη του Inglehart, καθώς οι υλιστικές και, σε μεγαλύτερο βαθμό, οι προβιομηχανικές αξίες είναι αυτές που στηρίζονται στην παράδοση του παρελθόντος και άρα συνιστούν στοιχεία υπολειμματικών μορφών κουλτούρας, ενώ οι μεταυλιστικές αξίες είναι αυτές που αναδεικνύονται κατά τις τελευταίες δεκαετίες και συνεπώς μπορεί να θεωρηθεί πως αποτελούν χαρακτηριστικά μιας μορφής

αναδυόμενης κουλτούρας. Φαίνεται λοιπόν πως και οι τρεις προσεγγίσεις έχουν αρκετά κοινά, στο βαθμό που είναι δυνατό να υποστηριχτεί πως περιγράφουν διαφορετικές πλευρές του ίδιου φαινομένου. Η διάκριση που κάνει ο Williams αναφέρεται γενικά στην αντικατάσταση των αξιών και των πρακτικών των περασμένων κοινωνικών μορφών από αυτές που αναδεικνύονται στις σύγχρονες κοινωνίες, κάτι που οδηγεί στο σχηματισμό διαφορετικών μορφών (υπο)κουλтурών· ο Inglehart περιγράφει συγκεκριμένα ποιες είναι οι αξίες του παρελθόντος και ποιες είναι αυτές που αναδεικνύονται στις σύγχρονες αναπτυγμένες κοινωνίες· και ο Διαμαντούρος εξηγεί τι μορφή έχει πάρει αυτό το σχήμα στην περίπτωση της ελληνικής κοινωνίας.

Συνεπώς αυτή είναι η πλευρά της προσέγγισης του Διαμαντούρου στην οποία πρέπει να επικεντρωθούμε. Δεδομένης της κριτικής που ασκήθηκε, θα προχωρήσω στον αναπροσδιορισμό του περιεχομένου του πολιτισμικού δυϊσμού. Οι βασικές διαφορές της συνοπτικής παρουσίασης που ακολουθεί σε σχέση με τις θέσεις του Διαμαντούρου είναι πως πρώτον βασίζεται σε σημαντικό βαθμό και στις μελέτες του Τσουκαλά, δεύτερον πως ενώ διατηρούνται τα κεντρικά χαρακτηριστικά της κάθε κουλτούρας αφαιρείται η αξιολογική διάκριση μεταξύ τους καθώς και μεγάλο μέρος της ιστορικής περιγραφής τους, τρίτον πως η *underdog* κουλτούρα ονομάζεται παραδοσιακή αντί για παρωχημένη, και τέταρτον πως λαμβάνονται υπόψη οι προσεγγίσεις του Inglehart και του Williams.

Να διευκρινιστεί πρώτα πως ο κύριος λόγος που δεν χρησιμοποιείται ο όρος παρωχημένη κουλτούρα ως μετάφραση του *underdog culture* είναι πως αποτελεί βασικό στοιχείο της αξιολογικής διάκρισης που κάνει ο Διαμαντούρος.⁵⁹ Παρόλα αυτά ο όρος *underdog*, που θεωρώ πως είναι ιδανικός για την περιγραφή αυτής της κουλτούρας, είναι εξαιρετικά δύσκολο να αποδοθεί ικανοποιητικά στα ελληνικά. Το πρόβλημα της μετάφρασης του όρου *underdog culture* τίθεται από τον ίδιο τον Διαμαντούρο στον πρόλογο του στην ελληνική μετάφραση, και μάλιστα αναφέρει τους όρους “αδύνατη” και “μη προνομιούχα” κουλτούρα ως επιλογές που έλαβε υπόψη πριν επιλέξει τον όρο “παρωχημένη” κουλτούρα, υποστηρίζοντας πως ο τελευταίος έχει τα πλεονεκτήματα της καταλληλότητας για χρήση σε επιστημονικό κείμενο, πως είναι εννοιολογικά ευρύς και πως κάνει δυνατή την αντίστιξη με τον όρο

⁵⁹ Το άλλο σκέλος του πολιτισμικού δυϊσμού, η μεταρρυθμιστική κουλτούρα, μπορεί να αξιολογείται θετικά στην προσέγγιση του Διαμαντούρου, όμως ο ίδιος ο όρος δεν έχει έντονη αξιολογική χροιά και επιπλέον αποτελεί την πλέον ικανοποιητική μετάφραση του όρου *reformist*. Συνεπώς αυτός μπορεί να διατηρηθεί ως έχει· άλλωστε όλοι οι άλλοι εναλλακτικοί όροι χαρακτηρίζονται από σοβαρότατα προβλήματα: για παράδειγμα ο όρος “εκσυγχρονιστική” κουλτούρα έχει αποκτήσει συγκεκριμένο ιδεολογικό περιεχόμενο από την εποχή της πρωθυπουργίας του Κώστα Σημίτη.

“μεταρρυθμιστική” κουλτούρα (Διαμαντούρος 2000:17-20). Όμως η έντονη αρνητική του φόρτιση, κάτι που μάλιστα αναγνωρίζει ο Διαμαντούρος ως αδυναμία αυτής της επιλογής, εξουδετερώνει αυτά τα πλεονεκτήματα.

Εξετάστηκαν διάφορες εκδοχές πριν επιλεγεί ο όρος “παραδοσιακή” κουλτούρα. Πρώτο ενδεχόμενο είναι να χρησιμοποιηθεί ο πρωτότυπος όρος “underdog”· ωστόσο η χρήση μιας αγγλικής λέξης για να περιγραφούν χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας σε μια ελληνόφωνη μελέτη θα ήταν στην καλύτερη περίπτωση άκομψη, εφόσον υπάρχει η δυνατότητα χρήσης άλλων όρων. Άλλο ενδεχόμενο είναι να διατηρηθεί ο όρος “παρωχημένη” κουλτούρα αλλά μέσα σε εισαγωγικά, όπως άλλωστε γίνεται μέχρι αυτό το σημείο του κειμένου· αλλά αυτό δεν βοηθά ιδιαίτερα, καθώς όταν αλλάζει το περιεχόμενο μιας προσέγγισης, έστω και εν μέρει, χρειάζεται να γίνουν και οι ανάλογες αλλαγές στην ορολογία. Οι όροι “αδύνατη” και “μη προνομιούχα” κουλτούρα είναι ενδιαφέρουσες επιλογές αλλά, όπως έχει εξηγήσει ο Διαμαντούρος, ο πρώτος είναι παραπλανητικός ως προς το μέγεθος αυτής της κουλτούρας και ο δεύτερος έχει αποκτήσει πολύ έντονη ιδεολογική φόρτιση στην πρόσφατη ελληνική ιστορία για να μπορέσει να χρησιμοποιηθεί σε επιστημονικό κείμενο (Διαμαντούρος 2000:18-19). Δυο όροι που σκέφτηκα ο ίδιος προκειμένου να ονομαστεί με ικανοποιητικό τρόπο αυτή η κουλτούρα και χωρίς αξιολογική χροιά, η “αμυντική” και η “κοινοτική” κουλτούρα διακρίνονται από πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα. Ο όρος “αμυντική” κουλτούρα εκφράζει εξαιρετικά κάποια από τα χαρακτηριστικά της, ιδίως της αίσθηση αδυναμίας που κυριαρχεί και την ανάγκη άμυνας από τις πολλαπλές απειλές που προκαλούν οι μεταρρυθμίσεις και η απώλεια των παραδοσιακών αξιών· όμως αυτός ο όρος είναι ενδεχομένως παραπλανητικός, καθώς η αίσθηση της απειλής και η ανάγκη άμυνας μπορεί να εκφραστεί εξίσου με επιθετικό τρόπο. Ο όρος “κοινοτική” κουλτούρα έχει το πλεονέκτημα πως αποδίδει το σύστημα αξιών που επικρατεί σε αυτή την κουλτούρα· ωστόσο είναι πολύ στενός καθώς τονίζει μόνο μέρος των χαρακτηριστικών της, και ταυτόχρονα πολύ ευρύς αφού χρησιμοποιείται και σε άλλα πλαίσια με διαφορετικές συνδηλώσεις, όπως είναι πχ ως μετάφραση της *parochial culture* που περιγράφουν οι Almond και Verba. Ο όρος “παραδοσιακή” κουλτούρα, που τελικά επιλέχτηκε, χαρακτηρίζεται επίσης από πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα. Το βασικό πλεονέκτημα του είναι πως τονίζει το σημαντικότερο χαρακτηριστικό αυτής της κουλτούρας, δηλαδή πως βασίζεται και προέρχεται από τις αξίες και τις πρακτικές της παράδοσης και του παρελθόντος· το πρόβλημα του είναι πως οποιαδήποτε κουλτούρα, συμπεριλαμβανομένης της μεταρρυθμιστικής κουλτούρας,

δημιουργεί τη δικιά της παράδοση. Ωστόσο επιλέχτηκε επειδή θεωρώ πως τα πλεονεκτήματα του αντισταθμίζουν τα μειονεκτήματα του. Αυτός ο όρος τονίζει το κεντρικό χαρακτηριστικό αυτής της κουλτούρας, δεν έχει αξιολογική χροιά και λειτουργεί σε αντίστιξη με τον όρο μεταρρυθμιστική κουλτούρα. Το μόνο που χρειάζεται προσοχή με τον όρο παραδοσιακή κουλτούρα είναι να μην δοθεί η εντύπωση πως αυτή η κουλτούρα εκφράζει την παράδοση, αλλά πρέπει να λαμβάνεται υπόψη πως εκφράζει μόνο μια εκδοχή της, αυτή που είναι χρονικά παλαιότερη και περισσότερο ριζωμένη στην ελληνική κοινωνία.

Σύμφωνα με τις τροποποιήσεις που γίνονται στο περιεχόμενο του πολιτισμικού δυϊσμού, αυτός μπορεί να περιγραφεί συνοπτικά ως εξής:

Από τις απαρχές της ίδρυσης του ελληνικού κράτους έγιναν θεσμικές μεταρρυθμίσεις που εισήγαγαν τυπικά σύγχρονες φιλελεύθερες κοινωνικές δομές σε μια χώρα που χαρακτηρίζονταν από παραδοσιακές, προκαπιταλιστικές δομές και νοοτροπίες (Τσουκαλάς 1993:18, Petropoulos 1985/86). Η ελληνική κοινωνία βασιζόταν στον θεσμό της οικογένειας, ο οποίος δημιουργούσε ισχυρούς δεσμούς αλληλεγγύης μεταξύ των μελών της και υποχρεώσεις των ατόμων απέναντι σε αυτή (Τσουκαλάς 1993:19), ενώ τα άτομα δεν είχαν αξία ως αυτοτελείς οντότητες, όπως στις σύγχρονες φιλελεύθερες κοινωνίες, αλλά μόνο ως μέλη μιας ενιαίας και αδιαίρετης συλλογικής κοινότητας (Τσουκαλάς 1981:295, Λίποβατς 1991:271). Η εισαγωγή σύγχρονων φιλελεύθερων θεσμών σε αυτές τις συνθήκες ελάχιστα αποδυνάμωσε την κυριαρχία της οικογένειας και της κοινότητας, οι υποχρεώσεις απέναντι στις οποίες παρέμειναν περισσότερο δεσμευτικές από τις τυπικές υποχρεώσεις απέναντι στο κράτος (Τσουκαλάς 1993:19). Αντίθετα, οι θεσμικές μεταρρυθμίσεις ενσωματώθηκαν στις οικογενειακές στρατηγικές με στρεβλό τρόπο. Ο φιλελεύθερος ορθολογισμός υιοθετήθηκε από τις οικογένειες, που άρχισαν να λειτουργούν ως οιονεί επιχειρήσεις που αξιοποιούν ορθολογικά τους πόρους τους, χωρίς να υπολογίζουν τις κανονιστικές δεσμεύσεις απέναντι στο Κράτος. Η ανάπτυξη του πελατειακού συστήματος ήταν ένας από τους πιο σημαντικούς τρόπους με τους οποίους διαστρεβλώθηκε ο ρόλος των θεσμών και εντάχθηκαν στην οικογενειακή στρατηγική. Έτσι παγιώθηκε ένα οικογενειακό και κοινοτικό σύστημα αξιών και ο υπεύθυνος, εξατομικευμένος πολίτης του φιλελεύθερου ορθολογισμού πήρε τη μορφή του πειθήνιου μέλους μιας συλλογικής μεγιστοποιητικής φάμπρικας· έτσι το συλλογικό “ανορθολογικό”, παραδοσιακό σύστημα συνέχισε να αναπαράγεται μέσα στις νέες θεσμικές συνθήκες (Τσουκαλάς 1993:41-44). Η επιταγή της καπιταλιστικής Δύσης να συμπεριφέρονται

τα άτομα ως ορθολογικοί άλλα υπεύθυνοι πολίτες, στην Ελλάδα μεταφράστηκε ως “βόλεμα”, ενταγμένο σε μια οικογενειακή στρατηγική που λειτουργεί εις βάρος του κοινωνικού συνόλου (Τσουκαλάς 1981:339-340). Σε αυτά τα πλαίσια έννοιες και ιδέες όπως κοινωνία των πολιτών, ιδιωτικότητα, εντιμότητα ή ευθύνη ήταν στερημένες νοήματος, ενώ ο Νόμος και οι Κανόνες δεν αντιμετωπιζόνταν ως η υλοποίηση της ελευθερίας και της ισότητας του πολίτη, αλλά ως εμπόδια στην προσπάθεια βολέματος που πρέπει να ξεπεραστούν (Τσουκαλάς 1993:20-23). Έτσι η Ελλάδα δεν μπορούσε να εκσυγχρονιστεί ουσιαστικά, καθώς κάθε μεταρρυθμιστικές προσπάθειες αφομοιώνονταν από τις παραδοσιακές δομές και διαστρέφονταν από μέσα.

Αυτές είναι οι ρίζες της παραδοσιακής κουλτούρας, που εκφράζει τη συντριπτική πλειονότητα των Ελλήνων και Ελληνίδων από την εποχή της ίδρυσης του ελληνικού κράτους, και η οποία παρέμεινε προσκολλημένη στις προβιομηχανικές αξίες και πρακτικές, πετυχαίνοντας ταυτόχρονα να προσαρμόζεται σε όλες τις θεσμικές μεταβολές. Το κεντρικό χαρακτηριστικό αυτής της κουλτούρας είναι πως βασίζεται στην παραδοσιακή τάξη πραγμάτων, και συνεπώς κάθε προσπάθεια μεταβολής της γίνεται αντιληπτή ως κίνδυνος που απαιτεί άμυνα. Όπως έχει εξηγήσει και ο Διαμαντούρος, η παραδοσιακή κουλτούρα διακρίνεται από προβιομηχανικές πρακτικές, υιοθετεί προβιομηχανικές αξίες όπως με την απόδοση κυρίαρχου ρόλου στην οικογένεια, την τοπική κοινότητα και τη θρησκεία, υποβαθμίζει την αξία του ατόμου, είναι εσωστρεφής και αδιάλλακτη απέναντι σε κάθε ξένο, είναι προσανατολισμένη στο κράτος που εκπροσωπεί τον κατ' εξοχήν τρόπο τακτοποίησης, χαρακτηρίζεται από έλλειψη εμπιστοσύνης στους θεσμούς, είναι εθνικιστική και βλέπει εχθρικά ό,τι προέρχεται από τη Δύση, διακατέχεται από μόνιμη αίσθηση απειλής και κινδύνου απώλειας των κεκτημένων (Διαμαντούρος 2000:41-52). Η παραδοσιακή κουλτούρα υιοθετείται πρώτιστα από τα πιο αδύναμα κοινωνικά στρώματα, τα οποία έχουν εξασφαλίσει μια σχετική ευημερία μέσα από αυτές τις πρακτικές. Για αυτά πρόκειται για την πλέον ορθολογική στρατηγική με την οποία μπορούν να επιβιώσουν και να ωφεληθούν στο μεταβαλλόμενο περιβάλλον, και συνεπώς κάθε ριζική μεταρρύθμιση αποτελεί κίνδυνο για την ίδια την ύπαρξη τους.

Στρώματα προσκολλημένα στις προβιομηχανικές πρακτικές και αξίες υπήρχαν και στις αναπτυγμένες ευρωπαϊκές χώρες, όμως εκεί σύντομα αντικαταστάθηκαν από μια μεγάλη εργατική τάξη που είχε σχέση εξαρτημένης εργασίας. Στην Ελλάδα δεν συνέβει αυτό καθώς, παρά την εισαγωγή φιλελεύθερων θεσμών, οι κοινωνικές και οικονομικές δομές παρέμειναν κατά βάση προκαπιταλιστικές, με το ποσοστό μισθωτής εργασίας και του επίσημα οικονομικά

ενεργού πληθυσμού είναι από τα χαμηλότερα στην Ευρώπη (Τσουκαλάς 1993:28-33). Άλλα χαρακτηριστικά της χώρας, όπως είναι το πολύ υψηλό ποσοστό εργασίας στον δημόσιο τομέα ή ο μεγάλος αριθμός πτυχιούχων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης σε συνδυασμό με το πολύ χαμηλό ποσοστό επιστημονικής ειδίκευσης, αποτελούν μάλλον έκφραση των παραδοσιακών, ορθολογικών οικογενειακών στρατηγικών παρά χαρακτηριστικά μιας αναπτυγμένης χώρας (Τσουκαλάς 1993:33-40). Η Ελλάδα απείχε πολύ από το να αποκτήσει μια ισχυρή καπιταλιστική οικονομία και μια μεγάλη εργατική τάξη, παρά την ύπαρξη ενός ισχυρού κομμουνιστικού κόμματος κατά τον εικοστό αιώνα που θα μπορούσε να υποδηλώνει την ύπαρξη μιας ισχυρής εργατικής τάξης· η δε ήττα του στον εμφύλιο πόλεμο θρυμμάτισε την εύθραυστη αξιοπιστία των υπό ανάδειξη συλλογικών κοινωνικών προταγμάτων (Τσουκαλάς 1993:21), και το οδήγησε σε μια απειλούμενη, αμυντική θέση, ανάλογη με αυτή που χαρακτηρίζει την παραδοσιακή κουλτούρα.

Έτσι στην Ελλάδα δεν αναπτύχθηκαν οι συνθήκες που θα αντικαθιστούσαν τις προβιομηχανικές πρακτικές και αξίες με πιο σύγχρονες. Ή, με τους όρους του Inglehart, οι υλιστικές αξίες δεν μπόρεσαν να αντικαταστήσουν τις προβιομηχανικές στην ελληνική κοινωνία. Αντίθετα, τα παραδοσιακά στρώματα προσαρμόστηκαν στις προσπάθειες μεταρρύθμισης και επιβίωσαν, διατηρώντας τον κεντρικό πυρήνα των αξιών και πρακτικών τους. Αντί να παρακμάσουν και να δώσουν τη θέση τους σε μια σύγχρονη εργατική τάξη συνέχισαν να αποτελούν το μεγαλύτερο μέρος του ελληνικού πληθυσμού (Μουζέλης 1978)· απέναντί τους τοποθετήθηκε μια ολιγάριθμη ελίτ που περιλάμβανε κάποια από τα πιο μορφωμένα και ισχυρά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας, τα οποία επεδίωκαν τον εκσυγχρονισμό της χώρας.

Αυτά τα στρώματα συγκροτούν την μεταρρυθμιστική κουλτούρα. Λόγω της ισχύος τους, καθώς και λόγω της εξοικείωσης τους με τις πλέον σύγχρονες ιδέες δυτικής προέλευσης, βλέπουν τον εκσυγχρονισμό ως ευκαιρία που θα ωφελήσει και τα ίδια αλλά και τη χώρα και τον αντιμετωπίζουν ως ηθικό πρόταγμα. Το βασικό χαρακτηριστικό της μεταρρυθμιστικής κουλτούρας είναι πως αποτελεί φορέα νέων ιδεών, αξιών και πρακτικών και πως επιθυμεί να εκσυγχρονίσει την ελληνική κοινωνία προκειμένου να τις εφαρμόσει, έτσι ώστε να έρχεται σε άμεση σύγκρουση με την παραδοσιακή κουλτούρα. Αυτή η κουλτούρα εμπνέεται από τη Δύση και τον φιλελευθερισμό, είναι εξωστρεφής και ανοιχτή σε νέες ιδέες, επιδιώκει καινοτομίες και έρχεται σε ρήξη με το παρελθόν, αποδίδει μεγάλη αξία στους θεσμούς και τα άτομα,

επιφυλάσσει ρυθμιστικό ρόλο για το κράτος και δίνει προτεραιότητα στην κοινωνία των πολιτών (Διαμαντούρος 2000:58-62). Όπως έχει υποστηρίξει ο Διαμαντούρος, η μεταρρυθμιστική κουλτούρα ήταν το ανερχόμενο στοιχείο του ελληνικού κόσμου από το τελευταίο τέταρτο του δέκατου ένατου αιώνα μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1930, στη συνέχεια πέρασε σε παρακμή και άρχισε να ενισχύεται εκ νέου από τη μεταπολίτευση (Διαμαντούρος 2000:62-63).

Αυτή η κουλτούρα ήταν αρχικά φορέας υλιστικών αξιών και, στη συνέχεια, μεταύλιστικών αξιών, κάτι που αποτελεί ιδιαιτερότητα του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Ενώ η παραδοσιακή κουλτούρα μένει προσκολλημένη σε προβιομηχανικές αξίες και πρακτικές, τις οποίες πετυχαίνει να διατηρεί προσαρμόζοντας τις στις σύγχρονες συνθήκες, η μεταρρυθμιστική κουλτούρα υιοθετεί άμεσα τις νέες αξίες και πρακτικές που δημιουργούνται στις αναπτυσσόμενες χώρες. Με αυτό τον τρόπο είναι συνεχώς πρωτοπόρα, αποδεχόμενη για παράδειγμα τις μεταύλιστικές αξίες πριν ακόμα αυτές αρχίσουν να εμφορούν πλατιά στρώματα σε άλλες ευρωπαϊκές κοινωνίες και η σημασία τους γίνεται φανερή, σε μια χώρα οι δομές της οποίας παραμένουν κατά βάση παραδοσιακές. Έτσι η μεταύλιστική διαιρετική τομή παίρνει μια ιδιαίτερη και απρόσμενη μορφή στην Ελλάδα.

Όπως έχει επισημάνει ο Διαμαντούρος, βασικό χαρακτηριστικό αυτών των δυο κουλτουρών είναι πως, αν και κατά περιόδους εκφράζονται περισσότερο από συγκεκριμένες πολιτικές δυνάμεις, έχουν τη δική τους δυναμική και δεν αποτελούν προνομιακό χαρακτηριστικό συγκεκριμένων δυνάμεων, αλλά τέμνουν όλους τους θεσμούς της ελληνικής κοινωνίας (Διαμαντούρος 2000:14,81-83).

Με εξαίρεση την αναφορά στις υλιστικές και τις μεταύλιστικές αξίες, που προκύπτει από την υπόθεση που διατυπώθηκε στην ενότητα 3.1α και συνεπώς είναι υποθετική, η παραπάνω περιγραφή δεν αποτελεί παρά μια τροποποίηση της προσέγγισης του Διαμαντούρου. Συγκεκριμένα, πέρα από τις αναφορές στον Inglehart, η τροποποίηση έγκειται κυρίως στην αφαίρεση της αξιολογικής χροιάς και στο ότι η ιστορική εξέλιξη της κάθε κουλτούρας βασίζεται κυρίως στο έργο του Τσουκαλά αντί σε αυτό του Διαμαντούρου. Οι λεπτομέρειες της παραδοσιακής και της μεταρρυθμιστικής κουλτούρας δεν διαφέρουν ιδιαίτερα από την περιγραφή της ενότητας 1.6β, και μπορούν να βρεθούν στις μελέτες του Διαμαντούρου και του Τσουκαλά που παραπέμπονται εδώ.

γ. Η τετραπλή διάκριση

Ακόμη και με τροποποιημένο περιεχόμενο, ο πολιτισμικός δυϊσμός δεν αποτελεί από μόνος του επαρκές πλαίσιο μελέτης των ελληνικών υποκουλτουρών που εντοπίστηκαν σε αυτή τη μελέτη, όπως ήδη ειπώθηκε. Και σε αυτό το σημείο, αποκτά σημασία η δεύτερη θεωρητική διάκριση του Williams, αυτή μεταξύ ενσωματωμένης και μη ενσωματωμένης κουλτούρας, και συνεπώς η έννοια της ηγεμονίας.

Μια υποκουλτούρα μπορεί να είναι είτε ενσωματωμένη στην κυρίαρχη, ηγεμονική κουλτούρα, είτε όχι. Και στο βαθμό που η παραδοσιακή και η μεταρρυθμιστική κουλτούρα τέμνουν όλους τους σχηματισμούς της ελληνικής κοινωνίας, είναι βέβαιο πως η κάθε μία θα έχει ηγεμονικές και αντιηγεμονικές εκδοχές. Αυτή μπορεί να είναι η προσθήκη που χρειάζεται ώστε ο πολιτισμικός δυϊσμός να λειτουργήσει ικανοποιητικά ως αναλυτικό πλαίσιο. Δηλαδή αφού, όπως εξηγήθηκε παραπάνω, η παραδοσιακή κουλτούρα αποτελεί μορφή υπολειμματικής κουλτούρας και η μεταρρυθμιστική κουλτούρα μορφή αναδύομενης κουλτούρας, η τετραπλή διάκριση που κάνει ο Williams είναι δυνατό να προσαρμοστεί στην ελληνική πραγματικότητα και να χρησιμοποιηθεί για την μελέτη των υποκουλτουρών της. Δηλαδή, μια παραδοσιακή ή μια μεταρρυθμιστική υποκουλτούρα μπορεί είτε να είναι αποδεκτή από την ηγεμονική κουλτούρα είτε όχι· έτσι προκύπτει η τετραπλή διάκριση που θα χρησιμοποιηθεί για την μελέτη των ελληνικών υποκουλτουρών που εντοπίστηκαν σε αυτή την έρευνα.

Συνεπώς οι ελληνικές υποκουλτούρες μπορούν να ταξινομηθούν σε ηγεμονικές παραδοσιακές υποκουλτούρες, αντιηγεμονικές παραδοσιακές υποκουλτούρες, ηγεμονικές μεταρρυθμιστικές υποκουλτούρες και αντιηγεμονικές μεταρρυθμιστικές υποκουλτούρες. Έτσι μια ηγεμονική παραδοσιακή υποκουλτούρα διακρίνεται από τα χαρακτηριστικά της παραδοσιακής κουλτούρας και ταυτόχρονα είτε αποτελεί μέρος της κυρίαρχης, ηγεμονικής κουλτούρας, είτε γίνεται αποδεκτή από αυτή· μια αντιηγεμονική παραδοσιακή υποκουλτούρα έχει επίσης τα χαρακτηριστικά της παραδοσιακής κουλτούρας, αλλά βρίσκεται σε σύγκρουση με την ηγεμονία ή, τουλάχιστον, είναι απονομιμοποιημένη· μια ηγεμονική μεταρρυθμιστική υποκουλτούρα εντάσσεται εξίσου στην μεταρρυθμιστική και στην ηγεμονική κουλτούρα· και μια αντιηγεμονική μεταρρυθμιστική υποκουλτούρα μπορεί να διακρίνεται από τα χαρακτηριστικά της μεταρρυθμιστικής κουλτούρας αλλά βρίσκεται σε σύγκρουση με την ηγεμονία. Οι κεντρικές ελληνικές υποκουλτούρες που περιγράφηκαν στο προηγούμενο μέρος της μελέτης μπορούν να ενταχθούν σε αυτή την ταξινόμηση και να ερμηνευθούν στο πλαίσιο

της.

Ανάλογα με το σε ποια από αυτές τις τέσσερις κατηγορίες ανήκει μια υποκουλτούρα μπορεί να ερμηνευθεί ο ρόλος της στην ελληνική κοινωνία και να γίνουν κατανοητά κάποια χαρακτηριστικά της. Για παράδειγμα μια ηγεμονική παραδοσιακή υποκουλτούρα θα είναι προσκολλημένη στις προβιομηχανικές αξίες και πρακτικές και, ταυτόχρονα, η αποδοχή της από την ηγεμονία θα τονίζει τα παραδοσιακά χαρακτηριστικά της, καθώς έτσι θα κατέχει κυρίαρχη θέση και δεν θα έχει να αντιμετωπίσει σημαντικές προκλήσεις που να την πιέζουν προς διαφορετική κατεύθυνση. Αντίθετα μια αντιηγεμονική παραδοσιακή υποκουλτούρα θα πρέπει να διακρίνεται από αντιφάσεις, καθώς από τη μία θα στηρίζεται κυρίως σε προβιομηχανικές αξίες και πρακτικές, και απ' την άλλη η θέση της απέναντι στην κυρίαρχη, ηγεμονική κουλτούρα θα την πιέζει να ριζοσπαστικοποιηθεί και να ενταχθεί στις πολιτικές και πολιτιστικές συγκρούσεις με σύγχρονους όρους.

Η τετραπλή διάκριση που προτείνεται παρουσιάζεται στο παρακάτω διάγραμμα. Σε αυτό φαίνεται επίσης ποιες υποκουλτούρες περιλαμβάνει η κάθε κατηγορία της διάκρισης αυτής· το γιατί κατατάσσονται έτσι οι υποκουλτούρες εξηγείται στην ενότητα 3.3, όπου γίνεται η αναλυτική εξέταση της κάθε μίας.

	<i>Μεταρρυθμιστικές υποκουλτούρες</i>	<i>Παραδοσιακές υποκουλτούρες</i>
<i>Ηγεμονικές υποκουλτούρες</i>	Ηγεμονικές μεταρρυθμιστικές υποκουλτούρες: • “Νεανική/mainstream” υποκουλτούρα	Ηγεμονικές παραδοσιακές υποκουλτούρες: • “Παραδοσιακή ανδρική” υποκουλτούρα • “Παραδοσιακή γυναικεία” υποκουλτούρα • “Αποτραβηγμένη” υποκουλτούρα
<i>Αντιηγεμονικές υποκουλτούρες</i>	Αντιηγεμονικές μεταρρυθμιστικές υποκουλτούρες: • “Εναλλακτική/κουλτουριάρικη” υποκουλτούρα	Αντιηγεμονικές παραδοσιακές υποκουλτούρες: • “Ελληνική” υποκουλτούρα

Εδώ χρειάζονται ορισμένες παρατηρήσεις. Πρώτον, πρέπει να σημειωθεί πως ο ηγεμονικός ή αντιηγεμονικός χαρακτήρας μιας υποκουλτούρας δεν παραμένει αμετάβλητος στο χρόνο, ούτε η διαχωριστική γραμμή μεταξύ τους είναι τόσο ξεκάθαρη. Και αυτό επειδή η ηγεμονία, όπως

έχει εξηγηθεί στην ενότητα 1.5α, δεν είναι κάτι που κανείς έχει ή δεν έχει, αλλά η διεκδίκηση της και ο προσδιορισμός του περιεχομένου της αποτελεί συνεχές αντικείμενο διαπάλης (Brantlinger 1990). Καθώς οι συσχετισμοί δυνάμεων αλλάζουν, αναδιαμορφώνεται και το περιεχόμενο της ηγεμονικής κουλτούρας. Έτσι μια αντιηγεμονική υποκουλτούρα μπορεί να πετύχει να καθορίσει σε ένα βαθμό το περιεχόμενο της ηγεμονίας, να ενσωματώσει διάφορα χαρακτηριστικά της σε αυτή και τελικά να μετατραπεί σε ηγεμονική υποκουλτούρα. Αντίθετα, μια ηγεμονική υποκουλτούρα είναι δυνατό να περιθωριοποιηθεί και να μετατραπεί σε αντιηγεμονική.

Δεύτερον ο Williams διακρίνει τις μη ενσωματωμένες κουλτούρες σε εναλλακτικές και σε εναντιωματικές, εξηγώντας πως οι πρώτες απλώς επιδιώκουν να έχουν το δικό τους τρόπο ζωής και τους αρκεί να αφεθούν στην ησυχία τους, ενώ οι δεύτερες επιθυμούν να αλλάξουν την κοινωνία (Williams 1980:40-42). Στην παρούσα μελέτη δεν γίνεται κάποια αντίστοιχη διάκριση των αντιηγεμονικών υποκουλτουρών ανάλογα με το αν θέλουν να διεκδικήσουν την ηγεμονία και να καθορίσουν τη μορφή του κοινωνικού σχηματισμού ή αν απλώς θέλουν ένα δικό τους χώρο όπου να μην μπορεί να τις αγγίξει η ηγεμονία. Στο επίπεδο της ανάλυσης που γίνεται στη συνέχεια, σύμφωνα με τα κεντρικά χαρακτηριστικά των σημαντικότερων ελληνικών υποκουλτουρών, αυτή η διάκριση δε θα βοηθούσε ιδιαίτερα· επιπλέον συχνά οι κοινωνικές συνέπειες μιας εναλλακτικής και μιας εναντιωματικής αντιηγεμονικής κουλτούρας είναι παρόμοιες και η διάκριση μεταξύ τους ασαφής, όπως παραδέχεται και ο ίδιος ο Williams (Williams 1980:42).

Και τρίτον, πρέπει να αποσαφηνιστεί τι εννοείται ως “ηγεμονία” στην περίπτωση της ελληνικής κοινωνίας. Θα χρειάζονταν χωριστή μελέτη για να εξεταστεί σοβαρά αυτό το θέμα, και κάτι τέτοιο δεν είναι δυνατό στα πλαίσια αυτής της έρευνας. Όμως υπάρχει ένα πολύ απλό κριτήριο το οποίο σε αυτό το στάδιο είναι μάλλον επαρκές. Όπως έχει ήδη εξηγηθεί, η ηγεμονική κουλτούρα πετυχαίνει να ορίσει τις “σωστές” πρακτικές και αξίες μιας κοινωνίας, οι οποίες είτε περιλαμβάνονται στο περιεχόμενο της ηγεμονίας είτε, τουλάχιστον, δεν βρίσκονται σε αντίθεση με αυτή και γίνονται ανεκτές (Brantlinger 1990). Εξ ορισμού αυτές θα είναι οι πρακτικές και οι αξίες που θα κυριαρχούν σε μια κοινωνία, ενώ οι πρακτικές και αξίες των αντιηγεμονικών υποκουλτουρών θα έχουν περιθωριακή θέση. Έτσι μια πρώτη ένδειξη για το αν μια υποκουλτούρα είναι ηγεμονική ή αντιηγεμονική αποτελεί ο βαθμός διάδοσης και αποδοχής των πρακτικών της σε μια κοινωνία, οπότε μια υποκουλτούρα που ακολουθεί τις

κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις ή πολιτιστικές πρακτικές μπορεί να θεωρηθεί ηγεμονική, και μια που ακολουθεί τις λιγότερο αποδεκτές πολιτικές δυνάμεις και πολιτιστικές πρακτικές αντιηγεμονική. Φυσικά στην πράξη αυτή η διάκριση είναι πολύ πιο σύνθετη, ακριβώς επειδή το περιεχόμενο της ηγεμονικής κουλτούρας αποτελεί διακύβευμα και αλλάζει συνεχώς, αλλά για τις ανάγκες αυτής της μελέτης θα πρέπει να αρκεστούμε σε αυτό το κριτήριο. Επίσης, σύμφωνα αυτή την προσέγγιση, η ηγεμονική κουλτούρα είναι και η κυρίαρχη κουλτούρα· αλλά φυσικά δεν αγνοείται ότι μια ηγεμονική κουλτούρα είναι δυνατό να αμφισβητηθεί και να πάψει να κατέχει κυρίαρχη θέση. Απλώς, για τη διευκόλυνση της ανάλυσης, αναφέρεται η ηγεμονία ως σταθερά εδραιωμένη και άρα κυρίαρχη, παρόλο που κατά περιόδους βρίσκεται υπό έντονη αμφισβήτηση.

Ως προς αυτό το σημείο, οι ονομασίες που δόθηκαν σε δύο από τις υποκουλτούρες υπονοούν πως η μία είναι ηγεμονική και η άλλη αντιηγεμονική. Πρόκειται για τη “νεανική/mainstream” και την “κουλτουριάρικη/εναλλακτική”, τα γούστα των οποίων συχνά αναφέρονται σε αντιπαράθεση μεταξύ τους στην παρουσίαση του προηγούμενου κεφαλαίου, υποστηρίζοντας πως τα πρώτα έχουν μεγάλη προβολή από τα ΜΜΕ, σε αντίθεση με τα δεύτερα. Πρόκειται για μια θέση που μπορεί να μοιάζει εύλογη: αρκεί να σκεφτεί κανείς, για παράδειγμα, την πολύ έντονη προβολή που έχει ο μουσικός διαγωνισμός της Eurovision από την ελληνική τηλεόραση και τα άλλα ΜΜΕ, σε σχέση με την πολύ πιο περιορισμένη προβολή των μεγάλων ροκ εκδηλώσεων, όπως είναι το Rockwave Festival. Παρόλα αυτά δεν παύει να είναι μια μάλλον αυθαίρετη υπόθεση που πρέπει να τεκμηριωθεί με δεδομένα.

Μια πραγματικά ικανοποιητική τεκμηρίωση θα απαιτούσε χωριστή έρευνα στο περιεχόμενο των τηλεοπτικών προγραμμάτων ή τις εισπράξεις των κινηματογραφικών αιθουσών σε σχέση με τις ταινίες που παίζονται. Μια τέτοια έρευνα ξεφεύγει από τις προθέσεις αυτής της μελέτης· ωστόσο η εξέταση της ακροαματικότητας των ραδιοφωνικών σταθμών αρκεί για να δώσει ισχυρές βάσεις στην παραπάνω θέση.

Η εταιρία δημοσκοπήσεων Focus Bari (www.focus.gr) διεξάγει τριμηνιαίες έρευνες ακροαματικότητας των ραδιοφωνικών σταθμών στο νομό Αττικής. Σύμφωνα με τα δεδομένα της έρευνας της για την περίοδο από 18 Αυγούστου έως 9 Νοεμβρίου του 2009, διαπιστώνεται πως το συνολικό μερίδιο ακροαματικότητας των σταθμών που αφορούν την “εναλλακτική/κουλτουριάρικη” υποκουλτούρα, δηλαδή των ραδιοσταθμών ροκ μουσικής

(Red, Rock FM, Atlantis), έντεχνης (Δίεση, Δίφωνο, Μελωδία, Δεύτερο Πρόγραμμα) και τζαζ (Εν Λευκώ) βρίσκεται στο 17,8%. Το αντίστοιχο ποσοστό των ραδιοσταθμών ποπ και λαϊκής μουσικής που αφορά τη “νεανική/mainstream” υποκουλτούρα (Ρυθμός, Sfera, Λάμψη, Orange, Kiss FM, Derti, Δρόμος, Shock Radio, Athens Dee Jay, John Greek, Mad Radio, Nitro, Oasis, Village) είναι σχεδόν διπλάσιο καθώς βρίσκεται στο 33,8%. Οι ειδησεογραφικοί σταθμοί (Σκάι, Antenna, Flash, Alpha, City, Στο Κόκκινο, 902, NET, Real FM) συγκεντρώνουν αθροιστικά 18,7% και οι αθλητικοί σταθμοί (Ερα Σπορ, Sport FM, Sentra, Arrena) 9,9%, ενώ το υπόλοιπο 19,8% αφορά ραδιοσταθμούς που είτε δεν μπορούν να ταξινομηθούν σε αυτές τις κατηγορίες (πχ ραδιοφωνικός σταθμός της εκκλησίας), είτε η ταξινόμηση τους δεν μπορεί να είναι σαφής επειδή παίζουν διάφορα είδη μουσικής (πχ Best FM), είτε καταγράφονται στην έρευνα ως “άλλοι σταθμοί”.

Επιπλέον, η συντριπτική πλειονότητα των ειδησεογραφικών και αθλητικών ραδιοσταθμών, που συγκεντρώνουν αθροιστικά 28,6%, όταν έχουν μουσικό πρόγραμμα αυτό περιλαμβάνει κατά κανόνα λαϊκή ή ελληνική ποπ μουσική. Αν ληφθεί και αυτό το δεδομένο υπόψη, είναι σαφές πως στο ραδιόφωνο τα πολιτιστικά γούστα της “νεανικής/mainstream” υποκουλτούρας έχουν τουλάχιστο τριπλάσια προβολή απ’ ότι αυτά της “εναλλακτικής/κουλτουριάρικης”. Η διαφορά είναι τόσο μεγάλη που δείχνει επαρκώς ότι η θέση που υποστηρίζεται εδώ δεν είναι αυθαίρετη· μια συστηματική μελέτη στους κινηματογράφους ή στο τηλεοπτικό πρόγραμμα εκτιμάται πως θα αναδείκνυε τουλάχιστον εξίσου μεγάλες διαφορές.

Πριν προχωρήσουμε στην αναλυτική εξέταση της κάθε υποκουλτούρας, οπότε και θα εφαρμοστεί η τετραπλή διάκριση στην ερμηνεία τους, αξίζει να γίνουν κάποιες παρατηρήσεις όσον αφορά τη σύνδεση ορισμένων υποκουλτουρών με συγκεκριμένες γενιές, κάτι που παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον αν εξεταστεί υπό την οπτική της προσέγγισης του Inglehart.

3.2 Ελληνικές υποκουλτούρες και γενιές

Στο προηγούμενο κεφάλαιο περιγράφηκε η ηλικιακή σύνθεση της κάθε υποκουλτούρας. Όμως η έμφαση στην ηλικία αντί για τις κοινωνικές συνθήκες της κάθε περιόδου τονίζει περισσότερο τη σημασία της θέσης στον κύκλο της ζωής παρά τη σημασία της γενιάς. Προκειμένου να εξεταστεί η επίδραση της γενιάς είναι προτιμότερο να ταξινομηθούν οι

Από τα δεδομένα του πίνακα 51 διαπιστώνεται πως η κάθε υποκουλτούρα είναι ιδιαίτερα ισχυρή σε συγκεκριμένες γενιές, και πολύ περιορισμένης σημασίας σε άλλες. Συγκεκριμένα, παρατηρείται πως η “ελληνική” υποκουλτούρα έχει σημαντική επίδραση στα άτομα που κοινωνικοποιήθηκαν μέχρι και τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης, και ιδιαίτερα για αυτά που πέρασαν την εφηβεία τους κατά τα χρόνια της δικτατορίας και την πρώτη περίοδο της μεταπολίτευσης, μέχρι την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία. Ανάμεσα σε όσους και όσες πέρασαν την εφηβεία τους από τη δεκαετία του '80 και έπειτα, η “ελληνική” υποκουλτούρα χάνει την επίδραση της, μέχρι που γίνεται αμελητέα για τα άτομα που κοινωνικοποιήθηκαν μετά την πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού.

Η “εναλλακτική/κουλτουριάρικη” υποκουλτούρα έχει αμελητέα επίδραση ανάμεσα σε όσους και όσες κοινωνικοποιήθηκαν μέχρι την επιβολή της δικτατορίας. Όμως η δικτατορία φαίνεται πως συνιστά τομή, και για τα άτομα που πέρασαν την εφηβεία τους μετά την επιβολή της δικτατορίας αυτή η υποκουλτούρα είναι ιδιαίτερα σημαντική και εκφράζει σταθερά περίπου το ένα πέμπτο.

Η “νεανική/mainstream” υποκουλτούρα είναι σχεδόν ανύπαρκτη ανάμεσα στα άτομα που κοινωνικοποιήθηκαν μέχρι και τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης, αρχίζει να έχει σημασία για αυτά που κοινωνικοποιήθηκαν τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '80, και αποκτά καθοριστική σημασία σε όσους και όσες πέρασαν την εφηβεία τους από τα τέλη της δεκαετίας, μετά το σκάνδαλο Κοσκωτά και την πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού. Ανάμεσα σε αυτά τα άτομα έχει καθοριστική επίδραση, καθώς πάνω από τα δύο πέμπτα εντάσσονται σε αυτή έτσι που αποτελεί με διαφορά την πλέον διαδεδομένη υποκουλτούρα σε αυτές τις γενιές.

Η κατηγορία “χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”, στην οποία εκτιμάται πως εντάσσονται κατά βάση οι τρεις υποκουλτούρες που δεν εντοπίστηκαν στην έρευνα για τα πρότυπα πολιτικότητας, δεν φαίνεται να ακολουθεί κάποιο μοτίβο. Αλλά αυτό είναι αναμενόμενο αφού αντιστοιχεί σε διαφορετικές υποκουλτούρες και η όποια επίδραση ενδέχεται να έχουν σε συγκεκριμένες γενιές μπορεί να αλληλοακυρώνεται. Τέλος η “αποτραβηγμένη” υποκουλτούρα έχει σταδιακά μεγαλύτερη επίδραση όσο πιο παλιά πέρασαν οι ερωτώμενοι/ες την εφηβεία τους, κάτι που ίσως να σημαίνει πως συνδέεται περισσότερο με την θέση στον κύκλο της ζωής και τις μεγάλες ηλικίες, παρά με συγκεκριμένες γενιές καθώς, σε αντίθεση με τις τρεις πρώτες

υποκουλτούρες, δεν παρατηρείται σαφής σύνδεση της με συγκεκριμένες μόνο γενιές. Παρόλα αυτά η απότομη αύξηση της επίδρασης της στα άτομα που κοινωνικοποιήθηκαν πριν την επιβολή της δικτατορίας ενδέχεται να σχετίζεται και με την επίδραση της γενιάς.

Η αντιστοίχιση τριών υποκουλτουρών με συγκεκριμένες γενιές γίνεται πιο ισχυρή αν παρατηρήσει κανείς τους μέσους όρους των παραγοντικών συνιστωσών, καθώς διαπιστώνεται πως τα άτομα που εντάσσονται σε κάθε υποκουλτούρα συνδέονται πιο στενά με αυτή στην περίπτωση που ανήκουν στις γενιές όπου η επίδραση της υποκουλτούρας είναι σημαντική απ' ότι αν ανήκουν σε αυτές όπου η επίδραση της είναι μικρή. Αυτό φαίνεται στον πίνακα 52, όπου παρατηρείται, για παράδειγμα, πως τα άτομα της “νεανικής/mainstream” υποκουλτούρας έχουν μέσο όρο 1,86 στην αντίστοιχη “νεανική/mainstream” παραγοντική συνιστώσα αν ανήκουν στις γενιές όπου αυτή η υποκουλτούρα έχει σημαντική επίδραση, αλλά έχουν μέσο όρο 1,59 αν ανήκουν σε κάποια από τις γενιές όπου η επίδραση της “νεανικής/mainstream” υποκουλτούρας είναι περιορισμένη. Το ίδιο ισχύει και για τις άλλες δυο υποκουλτούρες. Αυτό δείχνει πως στις γενιές όπου μια υποκουλτούρα είναι ισχυρή, τα άτομα που εντάσσονται σε αυτή την υποκουλτούρα συνδέονται πιο στενά μαζί της απ' ότι στις γενιές όπου η υποκουλτούρα έχει μικρή επίδραση.

Πίνακας 52: Υποκουλτούρες και μέσοι όροι στις παραγοντικές συνιστώσες που σχετίζονται με την κάθε μια

	“Νεανική/ Mainstream”	“Εναλλακτική/ Κουλτουριάρικη”	“Ελληνική”
Μέσος όρος στην αντίστοιχη παραγοντική συνιστώσα στις γενιές που η υποκουλτούρα έχει σημαντική επίδραση (έτη γέννησης)	1,86 (1974-1988)	1,90 (1956-1988)	1,45 (1919-1966)
Μέσος όρος στην αντίστοιχη παραγοντική συνιστώσα στις γενιές που η υποκουλτούρα έχει μικρή επίδραση (έτη γέννησης)	1,59 (1919-1973)	1,47 (1919-1955)	1,29 (1967-1988)

Το πρόβλημα με αυτά τα δεδομένα είναι πως τα παραπάνω δεν επιβεβαιώνονται από την έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς. Όμως αυτό ενδέχεται να σχετίζεται με τις σημαντικότερες διαφορές μεταξύ των δυο ερευνών, οι οποίες περιγράφηκαν στην ενότητα 2.2γ. Άλλωστε βλέπουμε τρεις υποκουλτούρες να συνδέονται με συγκεκριμένες γενιές με τόσο έντονο τρόπο ώστε είναι αδύνατο να πρόκειται για τυχαίο εύρημα,⁶⁰ και συνεπώς φαίνεται

⁶⁰ Τα δεδομένα του πίνακα 51 είναι στατιστικά σημαντικό στο επίπεδο του 0,001, που σημαίνει ότι η πιθανότητα να προκύψουν τυχαία είναι μικρότερη από 1%.

πως η κοινωνικοποίηση πριν ή μετά από συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα συνιστά τομή.⁶¹

Τι μπορεί να σημαίνει η σύνδεση της “ελληνικής”, της “εναλλακτικής/κουλτουριάρικης” και της “νεανικής/mainstream” υποκουλτούρας με συγκεκριμένες γενιές; Υπάρχουν δυο τρόποι να εξεταστεί αυτό το ερώτημα: ο πρώτος είναι σύμφωνα με τη μελέτη του Inglehart για τις μεταϋλιστικές αξίες, και ο δεύτερος σύμφωνα με την τετραπλή ταξινόμηση των υποκουλтурών που προτάθηκε.

Όπως εξηγήθηκε παραπάνω, τα δεδομένα που χρησιμοποιούνται εδώ δεν μετρούν άμεσα την ύπαρξη υλιστικών ή μεταϋλιστικών αξιών, όμως υπάρχουν μεταβλητές που συνδέονται με αυτές και έτσι είναι δυνατό να εκτιμηθεί εμμέσως η παρουσία τους σε κάθε υποκουλτούρα. Συγκεκριμένα αναφέρθηκε πως οι μεταϋλιστικές αξίες συνδέονται με την ταύτιση με την προσωπική ανεξαρτησία και τον σεξουαλικό προσανατολισμό, με την συμπάθεια στις οικολογικές και τις φεμινιστικές οργανώσεις, με την ένταξη σε οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών και με την θετική αντιμετώπιση της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των δυτικοευρωπαϊκών κρατών. Όλες αυτές οι μεταβλητές παρουσιάζονται σχετικά υψηλές στη “νεανική/mainstream” υποκουλτούρα και στην “εναλλακτική/κουλτουριάρικη” υποκουλτούρα. Για τη δεύτερη εξαίρεση αποτελεί η αρνητική αντιμετώπιση της Ευρωπαϊκής Ένωσης καθώς και της Αγγλίας και των ΗΠΑ, ωστόσο φάνηκε πως πρόκειται για μια μάλλον ιδεολογική θέση που δεν πρέπει να σχετίζεται με την ύπαρξη ή μη μεταϋλιστικών αξιών, και άλλωστε σ’ αυτή την υποκουλτούρα οι σχετικές μεταβλητές έχουν ακόμη πιο υψηλές τιμές απ’ ότι στη “νεανική/mainstream” υποκουλτούρα. Συνεπώς μπορεί να εκτιμηθεί πως αυτές οι δυο υποκουλτούρες αποτελούν τους φορείς των μεταϋλιστικών αξιών στην Ελλάδα.

Έτσι έχει ενδιαφέρον να εξεταστεί η αθροιστική τους επίδραση σε κάθε γενιά, καθώς αυτή αποτελεί δείκτη της διείσδυσης των μεταϋλιστικών αξιών στην ελληνική κοινωνία ή, τουλάχιστο, της διείσδυσης τους στην Αθήνα από όπου προέρχονται αυτά τα δεδομένα. Στον πίνακα 53 παρατηρείται πως για τα άτομα που πέρασαν την εφηβεία τους πριν την δικτατορία η επίδραση αυτών των υποκουλтурών είναι συγκριτικά περιορισμένη και κυμαίνεται γύρω στο 10%. Στη συνέχεια η επιρροή τους αρχίζει να αυξάνεται σταδιακά: φτάνει το ένα τέταρτο στα άτομα που κοινωνικοποιήθηκαν την περίοδο της χούντας και τα πρώτα χρόνια της

⁶¹ Ας σημειωθεί πάντως ότι η γενιά διαπλέκεται με τη θέση στον κύκλο της ζωής και δεν είναι πάντα σαφές σε ποια μπορεί να οφείλονται τα παρατηρούμενα χαρακτηριστικά, ενώ είναι επίσης δυνατό η μια συνιστώσα να αλλάζει το πως επιδρά η άλλη. Γι’ αυτό γίνεται προσπάθεια να παρουσιαστούν τα δεδομένα με τρόπο που να τονίζεται, όσο είναι δυνατόν, η επίδραση της γενιάς.

μεταπολίτευσης, γίνεται ένα τρίτο για αυτά που κοινωνικοποιήθηκαν κατά την δεκαετία του '80, και αφορά την συντριπτική πλειονότητα των ατόμων που κοινωνικοποιήθηκαν από τα τέλη της δεκαετίας του '80 και έπειτα. Συνεπώς, εφόσον γίνει αποδεκτό πως αυτές οι δυο υποκουλτούρες δείχνουν την επίδραση των μεταϋλιστικών αξιών, διαπιστώνεται πως οι μεταϋλιστικές αξίες είχαν αμελητέα επίδραση στις γενιές που κοινωνικοποιήθηκαν πριν την χούντα, άρχισαν να αποκτούν όλο και μεγαλύτερη σημασία για τις γενιές που κοινωνικοποιήθηκαν την περίοδο της δικτατορίας και της πρώτης δεκαπενταετίας της μεταπολίτευσης, και γίνεται το κυρίαρχο σύστημα αξιών στις γενιές που κοινωνικοποιήθηκαν από τα τέλη της δεκαετίας του '80.

Πίνακας 53: Υποκουλτούρες στην έρευνα για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας και περίοδος που οι ερωτώμενοι/ες ήταν μεταξύ 12 και 15 ετών (%)

	1993-03	1986-95	1979-88	1968-81	1961-70	1952-63	1931-54
“Νεανική/Mainstream” και “Εναλλακτική/Κουλτουριάρικη” υποκουλτούρα	62,5	66,3	33,9	24,8	12,3	12,2	8,1
Άλλες υποκουλτούρες	37,5	33,7	66,1	75,2	87,7	87,8	91,9
Σύνολο	100	100	100	100	100	100	100

Ο Inglehart, μελετώντας την διάδοση των μεταϋλιστικών αξιών στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες, διαπίστωσε πως για πρώτη φορά άρχισαν να έχουν μεγαλύτερη επίδραση από τις υλιστικές σε κάποιες χώρες στη γενιά που γεννήθηκε μετά την λήξη του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου, την περίοδο 1945-1955 (Inglehart 1977:31-37). Συγκριτικά, τα παραπάνω δεδομένα δείχνουν πως στην Ελλάδα ένα αντίστοιχο φαινόμενο παρατηρείται για πρώτη φορά στη γενιά που γεννήθηκε την δεκαετία του '70. Δηλαδή φαίνεται πως η ελληνική κοινωνία ακολουθεί τις τάσεις μεταβολών στα συστήματα αξιών των αναπτυγμένων χωρών με καθυστέρηση μιας εικοσιπενταετίας. Αν μάλιστα ληφθεί υπόψη πως τα παραπάνω δεδομένα προκύπτουν μόνο από τους ερωτώμενους και τις ερωτώμενες που ζούν στην ευρύτερη περιφέρεια της Αθήνας, όπου εύλογα μπορεί να υποθέσει κανείς πως οι μεταϋλιστικές αξίες είναι πιο διαδεδομένες απ' ότι στην επαρχία, η χρονική καθυστέρηση ενδέχεται να είναι ακόμη μεγαλύτερη.

Βέβαια ο παραπάνω πίνακας δείχνει την περίοδο που οι ερωτώμενοι και οι ερωτώμενες ήταν μεταξύ 12 και 15 ετών και διέρχονταν μια κρίσιμη φάση της (πολιτικής) κοινωνικοποίησης τους. Έτσι, σε αντίθεση με χώρες της δυτικής Ευρώπης, οι γενιές στις οποίες κυριαρχούν οι μεταϋλιστικές αξίες δεν έχουν προλάβει να αναδειχτούν στο πολιτικό προσκήνιο, καθώς τα

άτομα αυτών των γενιών δεν είναι μεγαλύτερα από 35 ετών σήμερα. Δηλαδή μπορεί οι μεταύλιστικές αξίες να αρχίζουν να επιδρούν καθοριστικά από τα τέλη της δεκαετίας του '80, αλλά η επίδραση τους στην διαμόρφωση του δημόσιου λόγου δεν έχει μπορέσει να εκδηλωθεί ακόμη με εξίσου καθοριστικό τρόπο. Με βάση αυτά μπορεί να διατυπωθεί η υπόθεση πως τα επόμενα 10-20 χρόνια, καθώς αυτές οι γενιές θα αναδεικνύονται στο προσκήνιο, αναμένεται να αλλάξει ριζικά ο χαρακτήρας του πολιτικού ανταγωνισμού, και ενδεχομένως συνολικά ο χαρακτήρας της ελληνικής κοινωνίας.

Ο δεύτερος τρόπος ερμηνείας της σύνδεσης τριών υποκουλτουρών με συγκεκριμένες γενιές, μέσω της τετραπλής ταξινόμησης που προτάθηκε, θα εφαρμοστεί παρακάτω, μαζί με την πιο αναλυτική εξέταση της κάθε υποκουλτούρας.

3.3 Οι κεντρικές ελληνικές υποκουλτούρες

Η ερμηνεία της σημασίας της κάθε υποκουλτούρας και του ρόλου της στην ελληνική κοινωνία δεν είναι καθόλου εύκολη υπόθεση. Μια πραγματικά ικανοποιητική εξέταση τους πρέπει να λάβει υπόψη πολλές πλευρές της ελληνικής κοινωνίας και προϋποθέτει ένα πολύ ευρύ πεδίο γνώσεων· πρόκειται για ένα έργο που κανονικά χρειάζεται ολόκληρη ερευνητική ομάδα για να έρθει σε πέρας. Απ' την άλλη η παράθεση των δεδομένων και των βασικών χαρακτηριστικών της κάθε υποκουλτούρας δεν αρκεί, αλλά χρειάζεται κάποια προσπάθεια για να εξαχθούν μερικά πιο ουσιαστικά συμπεράσματα. Γι' αυτό ακολουθεί η πιο συστηματική μελέτη της κάθε υποκουλτούρας, η οποία αντλεί κυρίως από το θεωρητικό πλαίσιο που παρουσιάστηκε στο πρώτο κεφάλαιο αυτής της μελέτης, και στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στην τετραπλή διάκριση που παρουσιάστηκε παραπάνω. Ωστόσο πρέπει να είναι σαφές πως τα περισσότερα απ' όσα ακολουθούν δεν αποτελούν παρά τη διατύπωση εκτιμήσεων και υποθέσεων, που στοχεύουν στο να διαφωτίσουν στοιχειωδώς το χαρακτήρα κάθε υποκουλτούρας και να θέσουν κάποιες βάσεις για την περαιτέρω μελέτη τους.

α. “Mainstream” υποκουλτούρα: Νεολαία, ηγεμονία και εκσυγχρονισμός

Η “νεανική/mainstream” υποκουλτούρα, όπως έχει φανεί από την παρουσίαση των δεδομένων, σε γενικές γραμμές ακολουθεί τις κυρίαρχες πολιτικές και πολιτιστικές τάσεις· από αυτό άλλωστε προέρχεται η ονομασία της. Στο τέλος της ενότητας 3.1γ υποστηρίζεται πως οι πολιτιστικές προτιμήσεις της είναι αυτές που έχουν την μεγαλύτερη προβολή από τα

ΜΜΕ: οι ραδιοφωνικοί σταθμοί που παίζουν λαϊκή και ποπ μουσική, δηλαδή αυτοί που αντιστοιχούν στα μουσικά γούστα της συγκεκριμένης υποκουλτούρας, συγκεντρώνουν το ένα τρίτο της ακροαματικότητας στην περιφέρεια Αθηνών. Αν συνυπολογιστούν οι ειδησεογραφικοί και αθλητικοί ραδιοσταθμοί όπου ακούγεται κυρίως τέτοια μουσική, το ποσοστό ακροαματικότητας αυτών των ραδιοσταθμών αποτελεί την απόλυτη πλειονότητα. Είναι εντυπωσιακό το γεγονός ότι τα μουσικά γούστα αυτής της υποκουλτούρας, που περιλαμβάνει μόλις το 10-15% των Αθηναίων, αποτελούν την πλειονότητα της μουσικής που ακούγεται στο ραδιόφωνο. Αντίστοιχα στοιχεία για άλλα ΜΜΕ αναμένεται πως θα έδιναν μια παρόμοια εικόνα.

Πίνακας 54: Υποκουλτούρες και ψήφος στις βουλευτικές εκλογές του 2004 (% όσων ψήφισαν)⁶²

	Νέα Δημοκρατία	ΠΑΣΟΚ	ΚΚΕ	Συνασπισμός	ΛΑΟΣ	Άλλο
“Νεανικό/Mainstream”	42,6	34,3	4,2	9,1	2,1	7,7
“Εναλλακτικό/Κουλτουριάρικο”	23,1	21,4	17,5	24,6	2,4	11,1
“Ελληνικό”	29,6	37,4	27,8	4,1	1,1	0
“Χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”	38,7	39,8	11,7	0	1,1	8,8
“Αποτραβηγμένο”	46,1	33,7	13,8	3,7	1,4	1,4
Σύνολο	36,5	34,9	16,0	6,1	1,4	5,0

Επίσης αυτή η υποκουλτούρα υποστηρίζει κυρίως τις κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις. Στον πίνακα 54 παρατηρείται πως ανάμεσα στα άτομα αυτής της υποκουλτούρας που είχαν ψηφίσει στις τελευταίες βουλευτικές εκλογές, το ΠΑΣΟΚ και η Νέα Δημοκρατία συγκεντρώνουν αθροιστικά 77%, ποσοστό αισθητά μεγαλύτερο από το 71% του συνόλου του δείγματος. Ταυτόχρονα ο αριστερός ιδεολογικός αυτοπροσδιορισμός είναι ιδιαίτερα περιορισμένος και βρίσκεται μόλις στο 5% στην έρευνα για τα πρότυπα πολιτικότητας (πίνακας 22). Αντίθετα φαίνεται πως υπάρχει μια τάση υποστήριξης των συντηρητικών πολιτικών δυνάμεων: ενώ στο σύνολο του δείγματος η Νέα Δημοκρατία ξεπερνάει κατά 1,5 ποσοστιαία το ΠΑΣΟΚ, σε αυτή την υποκουλτούρα η διαφορά βρίσκεται στις 8 μονάδες. Ας υπενθυμιστεί πως την περίοδο διεξαγωγής εκείνης της έρευνας στην κυβέρνηση βρίσκονταν η Νέα Δημοκρατία, κάτι που ενδεχομένως να είναι ενδεικτικό όσον αφορά την εναρμόνιση αυτής της υποκουλτούρας με τις κυρίαρχες τάσεις.

⁶² Τα ποσοστά των κομμάτων στην έρευνα διαφέρουν σημαντικά από τα αντίστοιχα ποσοστά στην περιφέρεια Αττικής στις βουλευτικές εκλογές του 2004. Αυτό δεν μας απασχολεί ιδιαίτερα εδώ, καθώς δεν πρόκειται για εκλογική έρευνα. Αυτό που έχει σημασία είναι οι κομματικές προτιμήσεις που χαρακτηρίζουν την κάθε υποκουλτούρα σε σχέση με το σύνολο του δείγματος μας.

Αν λοιπόν χρησιμοποιηθεί το κριτήριο που τέθηκε νωρίτερα, δηλαδή πως μια ηγεμονική υποκουλτούρα χαρακτηρίζεται από τις πλέον διαδεδομένες πρακτικές μιας κοινωνίας, οι παραπάνω παρατηρήσεις δείχνουν πως η “νεανική/mainstream” υποκουλτούρα αποτελεί την κατεξοχήν ηγεμονική υποκουλτούρα στην Ελλάδα. Σχετικό με αυτή τη διαπίστωση είναι το υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο και ταξική θέση των περισσότερων ατόμων αυτής της υποκουλτούρας, καθώς σύμφωνα με την έρευνα για τα πρότυπα πολιτικότητας 58% από αυτά έχουν ολοκληρώσει την τριτοβάθμια εκπαίδευση ή είναι φοιτητές, ενώ σχεδόν τα μισά από αυτά προέρχονται από οικογένεια όπου ασκούνταν επαγγέλματα που υποδηλώνουν σχετικά υψηλή ταξική θέση. Το υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο και ταξική θέση που χαρακτηρίζει αυτή την υποκουλτούρα, σε συνδυασμό με την υποστήριξη στις επικρατούσες πολιτικές δυνάμεις και πολιτιστικές πρακτικές, υποδηλώνει πως όχι μόνο πρόκειται για μια ηγεμονική υποκουλτούρα, με την έννοια ότι είναι αποδεκτή από την ηγεμονία, αλλά πως ενσαρκώνει τον ίδιο τον πυρήνα της ηγεμονίας στην ελληνική κοινωνία. Και αυτό γιατί ακριβώς η ισχύ που φαίνεται να διακρίνει τα άτομα της “νεανικής/mainstream” υποκουλτούρας αποτελεί σαφή ένδειξη ότι έχουν τη δυνατότητα να καθορίσουν σε σημαντικό βαθμό το περιεχόμενο της ηγεμονίας, και όχι να αρκεστούν απλά στο να την ακολουθούν. Επιπλέον οι γενικά νεαρές ηλικίες που εντάσσονται σε αυτή την υποκουλτούρα δείχνουν πως πρόκειται για μια ηγεμονική υποκουλτούρα που αναδείχτηκε πρόσφατα, που είναι ιδιαίτερα ακμάζουσα και ανερχόμενη.

Η “νεανική/mainstream” υποκουλτούρα διακρίνεται επίσης από σχεδόν όλα τα χαρακτηριστικά που περιμένει να εντοπίσει κανείς σε μια μεταρρυθμιστική υποκουλτούρα. Δίνεται προτεραιότητα στην κοινωνία των πολιτών, όπως φαίνεται από την υψηλή συμπάθεια στις οικολογικές και φεμινιστικές οργανώσεις (πίνακας 31: 52% και 34% αντίστοιχα), η επίσκεψη στην εκκλησία είναι πολύ σπάνια (πίνακας 35: μόνο 8% εκκλησιάζεται τακτικά), φαίνεται πως επικρατεί ένα ατομοκεντρικό σύστημα αξιών (πίνακας 28: 45% δηλώνει ως πρώτη ομάδα που εκφράζει την ταυτότητα του το επάγγελμα, το φύλο ή τον σεξουαλικό προσανατολισμό), τα αισθήματα τοπικισμού είναι αισθητά μικρότερα απ’ ότι στο σύνολο (πίνακας 38: 30% συνδέεται λίγο ή καθόλου με τον τόπο κατοικίας του), και η συμπάθεια στην Ευρωπαϊκή Ένωση είναι με διαφορά η υψηλότερη που παρατηρείται ανάμεσα σε όλες τις υποκουλτούρες (πίνακας 44: 41% υψηλή συμπάθεια).

Συνεπώς η “νεανική/mainstream” υποκουλτούρα είναι μια ηγεμονική μεταρρυθμιστική

υποκουλτούρα, και μάλιστα μια ιδιαίτερα ακμάζουσα υποκουλτούρα όπως διαπιστώνεται από τις νεαρές ηλικίες και το υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο που τη διακρίνουν.

Παρόλα αυτά υπάρχει μια ενδιαφέρουσα αντίφαση, ιδίως αν αναλογιστεί κανείς, όπως υποστηρίχτηκε παραπάνω, πως αυτή η υποκουλτούρα είναι φορέας μεταϋλιστικών αξιών. Πρόκειται για το αίσθημα εθνικής υπερηφάνειας που είναι ιδιαίτερα υψηλό ανάμεσα στα άτομα που εντάσσονται στη “νεανική/mainstream” υποκουλτούρα, καθώς 88% υποστηρίζουν πως είναι περήφανοι που είναι Έλληνες, κάτι που συνδυάζεται με μια τάση ξενοφοβίας, με το 59% να υποστηρίζει πως οι μετανάστες έφεραν αρνητικές αλλαγές στην Ελλάδα. Η ξενοφοβία είναι ασυμβίβαστη τόσο με το μεταϋλιστικό σύστημα αξιών, όσο και με την μεταρρυθμιστική κουλτούρα (Διαμαντούρος 2000:48-49), ενώ ο εθνικισμός μπορεί να αποτελεί χαρακτηριστικό μιας μεταρρυθμιστικής υποκουλτούρας, εφόσον πρόκειται για μια μορφή κοσμοπολίτικου, δυναμικού εθνικισμού (Διαμαντούρος 2000:61-62), αλλά σύμφωνα με τον Inglehart είναι ασυμβίβαστος με τις μεταϋλιστικές αξίες (Inglehart 1977:57). Το πιο ενδιαφέρον σε αυτό είναι πως τα πολύ ισχυρά αισθήματα εθνικής υπερηφάνειας και ξενοφοβίας συνδυάζονται με πολύ υψηλή συμπάθεια στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Η διπλή ταύτιση τόσο με το ελληνικό έθνος, όσο και με την Ευρώπη αποτελεί ένα αξιοσημείωτο φαινόμενο που χρήζει περαιτέρω διερεύνησης.

Η ύπαρξη αντιφατικών αντιλήψεων ανάμεσα στους νέους έχει επισημανθεί και από τη Θάλεια Δραγώνα, η οποία διαπιστώνει πως οι Έλληνες έφηβοι είναι εθνικιστές και δίνουν μεγάλη σημασία στη θρησκεία, ενώ ταυτόχρονα είναι φιλοευρωπαϊστές και έχουν ευαισθησία στα ζητήματα περιβάλλοντος και της ισότητας των φύλων (Δραγώνα 2007). Σχετικά, η συγγραφέας υποστηρίζει ότι “τόσο η νεωτερικότητα, όσο και η εφηβεία χαρακτηρίζονται από μια διπλή κίνηση: η γρήγορη αλλαγή και η διάσπαση που απορρέει συνοδεύονται από συνειδητές ή ασυνείδητες επιδιώξεις επιστροφής στη συντήρηση, και διατήρηση ή/και επινόηση ανακουφιστικών παραδόσεων και τελετουργιών. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο οι νέοι μας την ίδια στιγμή που ονειρεύονται έναν απελευθερωμένο, δίκαιο κόσμο, παράλληλα αναζητούν την ασφάλεια της αστυνομίας, της θρησκείας, των νόμων” (Δραγώνα 2007:121). Πάντως στην παρούσα έρευνα τα αντίστοιχα φαινόμενα δεν παρατηρούνται σε έφηβους, αλλά σε μια υποκουλτούρα που απαρτίζεται κατά βάση από νέους 18-35 ετών.

Φαίνεται πως στην περίπτωση της Ελλάδας, σε αντίθεση με τις υποθέσεις και τα δεδομένα του Inglehart, ο εθνικισμός μπορεί να συμβιβαστεί με τις μεταϋλιστικές αξίες, κάτι που μοιάζει να

αποτελεί μια αξιoσημείωτη ιδιαιτερότητα της ελληνικής κοινωνίας. Άλλωστε ας σημειωθεί πως ο εθνικισμός είναι από τις ελάχιστες περιπτώσεις όπου τα χαρακτηριστικά που αποδίδει ο Διαμαντούρος στην μεταρρυθμιστική κουλτούρα δεν αντιστοιχούν στις μεταύλιστικές αξίες.

Ένα άλλο ενδιαφέρον ζήτημα ως προς τη “νεανική/mainstream” υποκουλτούρα, δεδομένου ότι ταξινομείται ως ηγεμονική μεταρρυθμιστική υποκουλτούρα, είναι πως αφορά σχεδόν αποκλειστικά άτομα που πέρασαν την εφηβεία τους μετά τα τέλη της δεκαετίας του '80. Είναι δυνατό να υποτεθεί πως παίρνει τη θέση άλλων ηγεμονικών υποκουλτουρών, ενδεχομένως ηγεμονικών παραδοσιακών υποκουλτουρών, έτσι ώστε να υποδηλώνεται μια σταδιακή αλλαγή του περιεχομένου της ηγεμονικής κουλτούρας κατά τις τελευταίες δεκαετίες; Τα δεδομένα δεν βοηθούν ιδιαίτερα στο να δοθεί μια απάντηση, αλλά αυτό το ερώτημα θα επανέλθει όταν θα εξεταστούν οι ηγεμονικές παραδοσιακές υποκουλτούρες.

Για τη μελέτη αυτής της υποκουλτούρας είναι ιδιαίτερα χρήσιμη η έρευνα του Ανδρέα Ιωάννου σχετικά με τη νυχτερινή διασκέδαση στην Παραλιακή που έγινε με συμμετοχική παρατήρηση σε εξόδους τριών παρεών Καστελιωτών (Ιωάννου 2001). Αυτές οι έξοδοι αφορούν τα επονομαζόμενα “κλαμπ” ή “ελληνάδικα”, δηλαδή τα μαγαζιά όπου παίζεται η μουσική που κυριαρχεί στη “νεανική/mainstream” υποκουλτούρα. Επιπλέον τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των ατόμων αυτών των παρεών είναι τυπικά της συγκεκριμένης υποκουλτούρας: πρόκειται για νέους 26-30 ετών που έχουν πτυχίο πανεπιστημίου και τοποθετούν τον εαυτό τους στη μεσαία τάξη (Ιωάννου 2001:242-243,246). Σύμφωνα με τους ίδιους, πρόκειται για την ηλικία στην οποία πρέπει να “τακτοποιηθούν” επαγγελματικά και συναισθηματικά· η συναισθηματική τακτοποίηση είναι ένας από τους λόγους αυτών των εξόδων, αλλά όχι ο μόνος ή ο σημαντικότερος.

Τα μέλη των παρεών που μελετά ο Ιωάννου αντιμετωπίζουν τον εαυτό τους και το περιβάλλον τους με τον τρόπο που θα περίμενε κανείς από μια ηγεμονική μεταρρυθμιστική υποκουλτούρα. Κάνουν μια διπλή διάκριση μεταξύ Πειραιά και Αθήνας, με κέντρο τον Πειραιά, και αντιμετωπίζουν τον Πειραιά ως προσωποποίηση μιας σειράς ιδιαιτεροτήτων του τοπίου της πόλης που προβάλλονται ως ιδιότητες ενός συλλογικού υποκειμένου: θεωρούν πως η παρουσία του λιμανιού διασφαλίζει στην πόλη έναν “κοσμοπολιτισμό” και πως καθιστά τους ίδιους τους Πειραιώτες “κοσμοπολίτες” και “ανοιχτόμυαλους” (Ιωάννου 2001:244). Αυτοπροσδιορίζονται ως άνθρωποι που συνυπάρχουν αρμονικά με το τοπίο και μπορούν να

κινηθούν “όμορφα”, ενώ εκείνοι που δεν έχουν αυτή την ιδιότητα παρομοιάζονται με “αυτόματα” που, σε αντίθεση με τους ίδιους, διακρίνονται από έλλειψη αυτογνωσίας (Ιωάννου 2001:246).

Αν και τα κλαμπ της παραλιακής διαφέρουν ριζικά από τα μπαρ του Κολωνακίου, είναι αξιοσημείωτο πως παρόμοια χαρακτηριστικά εντοπίζονται στην έρευνα του Νίκου Σουλιώτη για τους θαμώνες των μπαρ του Κολωνακίου (Σουλιώτης 2001). Ο Σουλιώτης διαπιστώνει πως οι θαμώνες του Κολωνακίου ελκύονται από τον “καλό” και “ποιοτικό” κόσμο, θεωρούν το Κολωνακί “ανοιχτό” χώρο, και κάποια από τα θετικά χαρακτηριστικά που αναγνωρίζουν, όπως είναι η ικανότητα κατανάλωσης μεγάλων ποσοτήτων ποτού, προσλαμβάνονται ως υπεροχή έναντι των μέσων όρων.

Σύμφωνα με την έρευνα του Ιωάννου, η καταναλωτική διαδικασία στο χώρο του κλαμπ απαιτεί τόσο τη γνώση των τρόπων συμπεριφοράς, όσο και κάποια οικονομική άνεση. Επίσης υποστηρίζει πως το ιδίωμα αυτής της καταναλωτικής διαδικασίας είναι κατεξοχήν ατομικιστικό, και η σχέση με το μαγαζί τοποθετείται σε αυτοβιογραφικούς όρους, έτσι που οι θαμώνες των κλαμπ ακολουθούν μια ενσυνείδητη στρατηγική κατασκευής και παρουσίασης του εαυτού· εκείνοι που φέρονται και καταναλώνουν “όμορφα” προσφωνούνται με χαρακτηρισμούς όπως “άρχοντας” ή “χαϊστας” (Ιωάννου 2001:248,254). “Είναι η ικανότητα του κάθε καταναλωτή να (ανα)προσαρμόζει τη συμπεριφορά του σε αυτό το πολύπλοκο και ρευστό σύστημα συσχετισμών που θα κριθεί αυστηρά... πρόκειται για την επίδειξη ενός ατομικιστικού τρόπου κατάφασης προς τις υπάρχουσες αξίες και την επακόλουθη άντληση συμβολικού κύρους απ’ αυτή ακριβώς την κατάφαση, στο πλαίσιο του κοινωνικού μικρόκοσμου της Καστέλας. Κάποιος είναι ‘χαϊστας’ ακριβώς όταν καταφάσκει στους αποδεκτούς κώδικες συμπεριφοράς με (το δικό του) ‘στυλ’· όταν επιτυγχάνει δηλαδή μια διακριτικά εξατομικευμένη προβολή της συλλογικής σύμβασης” (Ιωάννου 2001:256-257).

Οι παρέες που μελέτησε ο Ιωάννου αντιπαραθέτουν τις δικές τους καταναλωτικές πρακτικές και συμπεριφορές σε αυτές του “σκύλου”, αντιπαραθήση που βρίσκει το αντίστοιχο της στη διάκριση των χώρων διασκέδασης σε “ελληνάδικα” και “σκυλάδικα”. Τα μέλη αυτών των παρεών αποποιούνται τον χαρακτηρισμό του “σκύλου” ακόμα κι όταν επισκέπτονται σκυλάδικα, υποστηρίζοντας πως οι ίδιοι ξέρουν πως να φερθούν. Αντίθετα ο “σκύλος” είναι αυτός που μπορεί να έχει οικονομική επιφάνεια, αλλά δεν ξέρει πως να διασκεδάσει γιατί δεν

έχει “ωραίο γούστο”. Ο “σκύλος” θεωρείται ανίκανος να πάρει μέρος σε οποιαδήποτε μορφή κοινωνικής διάκρισης στο πεδίο των κοινωνικών σχέσεων που αναπτύσσονται στο χώρο του κέντρου διασκέδασης, και αυτό γίνεται αντιληπτό ως ποιοτικό έλλειμμα (Ιωάννου 2007:247,257-258).

Είναι λοιπόν ενδιαφέρον πως μέσω της συμμετοχής στο κλαμπ τα μέλη αυτών των παρεών, που μπορεί να υποστηριχτεί πως αποτελούν ενδεικτικές περιπτώσεις της “νεανικής/mainstream” υποκουλτούρας, αποκτούν μια ικανότητα διάκρισης που έχει πολύ διαφορετικό περιεχόμενο από αυτή που περιγράφει ο Bourdieu. Όπως στη σχετική μελέτη του Bourdieu (Bourdieu 2002) υποστηρίζεται ότι τα μέλη των ανώτερων τάξεων αποκτούν μια αίσθηση υπεροχής μέσω της συσσώρευσης πολιτισμικού κεφαλαίου, που συνίσταται στην απόκτηση γνώσεων, τίτλων σπουδών και σπάνιων αντικειμένων, έτσι και στην περιγραφή του Ιωάννου φαίνεται πως τα μέλη των παρεών που περιγράφονται διακρίνονται από μια αίσθηση υπεροχής επειδή κατέχουν γνώση των χώρων διασκέδασης και των τρόπων συμπεριφοράς. Δηλαδή και στις δυο περιπτώσεις η γνώση γίνεται ικανότητα διάκρισης, που ξεχωρίζει αυτούς που την έχουν από εκείνους που δεν την έχουν· όμως ο Bourdieu αναφέρεται κατά βάση στη γνώση των “νόμιμων” τεχνών, ενώ στην περίπτωση της παραπάνω μελέτης πρόκειται για τη γνώση συγκεκριμένων τρόπων διασκέδασης που δεν έχουν σχέση με τις “νόμιμες” τέχνες. Αλλά αν και το είδος της γνώσης στην οποία βασίζεται η ικανότητα της διάκρισης διαφέρει, υπάρχουν κατά τ' άλλα αρκετά κοινά στις δυο περιπτώσεις.

Όπως προκύπτει από την έρευνα του Ιωάννου, η έξοδος στο κλαμπ αποτελεί μια διαδικασία κατασκευής του εαυτού που προσδιορίζεται με όρους ανωτερότητας απέναντι σε διαφορετικές πρακτικές, μια ανωτερότητα που εκφράζεται με χαρακτηριστικά όπως τη γνώση και συνείδηση της (εξατομικευμένης) συμπεριφοράς ή τον κοσμοπολιτισμό. Επίσης εντοπίζεται μια θεμελιακή αντίφαση: απ' τη μια βλέπουμε την ένταξη στους κυρίαρχους κώδικες συμπεριφοράς που διέπουν τη λειτουργία του κέντρου διασκέδασης, και από την άλλη μια εξατομικευμένη, συνειδητή συμπεριφορά, που στοχεύει στο να γίνει κάποιος “άρχοντας”. Πρόκειται για μια “διακριτά εξατομικευμένη προβολή της συλλογικής σύμβασης” (Ιωάννου 2007:257). Αν γίνει αποδεκτό πως η μελέτη του Ιωάννου ρίχνει κάποιο φως σε πλευρές του χαρακτήρα της “νεανικής/mainstream” υποκουλτούρας, ο φαινομενικά αντιφατικός συνδυασμός κομφορμισμού και ατομικισμού μοιάζει να είναι από τα κεντρικά χαρακτηριστικά αυτής της υποκουλτούρας: απ' τη μια ασκούνται οι “mainstream” πολιτιστικές πρακτικές, απ'

την άλλη διαπιστώνεται πως δεν πρόκειται για υποταγή σε αυτές, αλλά υιοθέτηση τους με έναν εξατομικευμένο τρόπο. Πάντως πρόκειται για έναν συνδυασμό που κανείς έπρεπε να αναμένει σύμφωνα με τα δεδομένα των ερευνών που χρησιμοποιούνται εδώ, καθώς αυτό υποδηλώνει η συνύπαρξη της έμφασης στο άτομο και τις ιδιαιτερότητες του με την υποστήριξη στις κυρίαρχες πολιτιστικές πρακτικές και πολιτικές δυνάμεις, και ιδιαίτερα στις συντηρητικές πολιτικές δυνάμεις. Και, καθώς και τα δύο αποτελούν συστατικά στοιχεία μιας ηγεμονικής μεταρρυθμιστικής υποκουλτούρας, πρόκειται για μια αντίφαση που ενδέχεται να είναι θεμελιακό χαρακτηριστικό κάθε τέτοιας υποκουλτούρας.

Αν μείνει κανείς στις πολιτιστικές προτιμήσεις της “νεανικής/mainstream” υποκουλτούρας, και ιδιαίτερα στην ποπ μουσική που προτιμάται, αξίζει να σημειωθεί πως πολύ συχνά η ποπ γίνεται αντιληπτή σε αντιπαράθεση με τη ροκ - το ένα από τα δυο μουσικά είδη που χαρακτηρίζει τις προτιμήσεις της “εναλλακτικής/κουλτουριάρικης” υποκουλτούρας. Με τον όρο ποπ συχνά εννοούνται “εμπορικά, αφελή και απλά τραγούδια”, τα οποία είναι ανούσια και στοχεύουν αποκλειστικά στην όσο το δυνατό μεγαλύτερη ανταπόκριση ενός παθητικού κοινού προκειμένου να επιτευχθεί η εμπορική επιτυχία· στις δε πιο αρνητικές εκδοχές αποδίδεται στην ποπ η πρόθεση χειραγώγησης του κοινού. Έτσι στην Ευρώπη και τις ΗΠΑ εμφανίστηκε στις αρχές της δεκαετίας του '70 μια διάκριση και αντιπαλότητα ανάμεσα στην ποπ και την ροκ μουσική, καθώς θεωρούταν πως η ροκ έχει έναν αυθεντικό κοινωνικό και καλλιτεχνικό χαρακτήρα που λείπει από την ποπ (Μποζίνης 2007:317). Βέβαια αυτή η διάκριση δεν είναι τόσο σαφής και έχει αμφισβητηθεί (πχ Benz 1979, Frith 1988), ενώ από τη μελέτη του Ιωάννου φαίνεται έμμεσα πως η ποπ μουσική, το μουσικό είδος που παίζεται στα κλαμπ, δεν συμπορεύεται αναγκαστικά με ένα κοινό που έχει τον ρόλο του παθητικού δέκτη. Παρόλα αυτά η διάκριση ποπ και ροκ μπορεί να έχει μια συμβολική ισχύ, και αυτή η διάκριση φέρνει σε άμεση αντιπαράθεση τη “νεανική/mainstream” υποκουλτούρα με την “εναλλακτική/κουλτουριάρικη”, τις υποκουλτούρες όπου εκφράζεται η μεγαλύτερη προτίμηση στην ποπ και την ροκ αντίστοιχα.

β. “Εναλλακτική” υποκουλτούρα: Η αντιηγεμονική πλευρά του εκσυγχρονισμού

Η “εναλλακτική/κουλτουριάρικη” υποκουλτούρα έχει αρκετά κοινά χαρακτηριστικά με τη “νεανική/mainstream”. Πρώτα μοιάζουν αρκετά ως προς τη δημογραφική τους σύνθεση. Όπως και η “νεανική/mainstream” υποκουλτούρα, έτσι και η “εναλλακτική/κουλτουριάρικη” περιλαμβάνει περισσότερο νέους ανθρώπους (πίνακας 6: 74% είναι κάτω από 45 ετών), με

υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο (53% είναι φοιτητές ή απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης) και σχετικά υψηλή ταξική θέση (πίνακας 48: 61% ασκούν επάγγελμα που υποδηλώνει μεσαία προς ανώτερη ταξική θέση).

Επιπλέον τα άτομα που εντάσσονται σε αυτή την υποκουλτούρα διακρίνονται επίσης από χαρακτηριστικά που σχετίζονται με τη μεταρρυθμιστική κουλτούρα: έχουν ένα μάλλον ατομοκεντρικό σύστημα αξιών (πίνακας 28: 45% επιλέγει ως πρώτη ομάδα που τους εκφράζει το επάγγελμα τους, το φύλο ή τον σεξουαλικό προσανατολισμό), δίνουν προτεραιότητα στην κοινωνία των πολιτών (πίνακας 31: 53% εκφράζει υψηλή συμπάθεια στις οικολογικές οργανώσεις και 31% στις φεμινιστικές) και είναι ελάχιστα θρησκευόμενοι (πίνακας 35: μόνο 11% εκκλησιάζεται τακτικά). Επιπρόσθετα, αν και τα αισθήματα εθνικισμού και ξενοφοβίας είναι υπολογίσιμα σε αυτή την υποκουλτούρα, πρόκειται για την υποκουλτούρα όπου εκφράζονται με τη μικρότερη ένταση (πίνακες 41 & 45: 32% δεν είναι περήφανοι που είναι Έλληνες, και μόνο 35% υποστηρίζει πως οι μετανάστες έφεραν αρνητικές αλλαγές). Παρατηρείται λοιπόν πως και η “νεανική/mainstream” και η “εναλλακτική/κουλτουριάρικη” υποκουλτούρα είναι μεταρρυθμιστικές, και μάλιστα έχουν απήχηση σε παρόμοια κοινωνικά στρώματα.

Απ' την άλλη αυτές οι δυο υποκουλτούρες διαφέρουν ριζικά μεταξύ τους ως προς το ότι στην “εναλλακτική/κουλτουριάρικη” υποκουλτούρα υποστηρίζονται οι πολιτικές δυνάμεις και ασκούνται οι πολιτιστικές πρακτικές που είναι μειοψηφικές. Ως προς τις πολιτιστικές πρακτικές, τα δεδομένα για τους ραδιοφωνικούς σταθμούς που αναφέρθηκαν στην ενότητα 3.1γ είναι ενδεικτικά: παρόλο που ποσοτικά οι δυο υποκουλτούρες εκφράζουν παρόμοιο ποσοστό του πληθυσμού, τα μουσικά είδη που αντιστοιχούν στις προτιμήσεις που κυριαρχούν στη “νεανική/mainstream” υποκουλτούρα έχουν τριπλάσια προβολή στο ραδιόφωνο απ' ότι τα είδη που αντιστοιχούν στην “εναλλακτική/κουλτουριάρικη” υποκουλτούρα.

Πολιτικά η “εναλλακτική/κουλτουριάρικη” υποκουλτούρα διαφέρει ριζικά με τον μαζικό αριστερό πολιτικό αυτοπροσδιορισμό της, καθώς η απόλυτη πλειονότητα εντάσσεται στις αριστερές θέσεις 1-4 του άξονα αριστεράς-δεξιάς (πίνακας 20). Η υποστήριξη στις κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις είναι πολύ περιορισμένη, καθώς μόνο το 44% όσων ψήφισαν στις τελευταίες βουλευτικές εκλογές υποστήριξε το ΠΑΣΟΚ ή τη Νέα Δημοκρατία, ενώ η ψήφος στον Συνασπισμό ή το ΚΚΕ φτάνει το 42%. είναι δε χαρακτηριστικό πως ο Συνασπισμός

συγκεντρώνει 24,6% και αναδεικνύεται σε πρώτο κόμμα σε αυτή την υποκουλτούρα (πίνακας 54). Η τόσο ισχυρή υποστήριξη στις πολιτικές δυνάμεις που στην Ελλάδα δεν βρίσκονταν ποτέ σε ηγεμονική θέση είναι αποκαλυπτική ως προς τον αντιηγεμονικό χαρακτήρα της “εναλλακτικής/κουλτουριάρικης” υποκουλτούρας.

Έτσι μπορεί να υποστηριχτεί πως συνολικά η “εναλλακτική/κουλτουριάρικη” είναι μια αντιηγεμονική μεταρρυθμιστική υποκουλτούρα, εξίσου ανερχόμενη και ακμαία με τη “νεανική/mainstream” υποκουλτούρα, όπως διαπιστώνεται από τις νέες ηλικίες και την σχετικά υψηλή ταξική θέση και εκπαιδευτικό επίπεδο που τη χαρακτηρίζουν (πίνακες 6 & 7). Το γεγονός πως αυτές οι δυο υποκουλτούρες έχουν απήχηση σε παρόμοια κοινωνικά στρώματα, ενώ όμως διαφέρουν ριζικά ως προς τις πολιτικές και τις πολιτιστικές αντιλήψεις και πρακτικές τους, τις φέρνει σε άμεση αντιπαράθεση. Αν η “νεανική/mainstream” υποκουλτούρα εκφράζει την ηγεμονική εκδοχή της μεταρρυθμιστικής κουλτούρας, η “εναλλακτική/κουλτουριάρικη” είναι η αντιηγεμονική εκδοχή της: φαίνεται λοιπόν πως πρόκειται για την ηγεμονική και αντιηγεμονική εκδοχή του εκσυγχρονισμού.

Η αντιπαράθεση αυτών των υποκουλτουρών έχει εξίσου πολιτική και πολιτιστική έκφραση. Όσον αφορά την πολιτιστική, έχει ενδιαφέρον η διάκριση ανάμεσα στην ποπ και την ροκ μουσική που αναφέρθηκε. Η ροκ, ιδίως σε ορισμένες δυτικοευρωπαϊκές χώρες όπως τη Βρετανία, δεν αποτελεί απλώς άλλο ένα είδος μουσικής ή διασκέδασης. Η ροκ μουσική γίνονταν πάντα αντιληπτή ως το καλλιτεχνικό αντίθετο της εμπορικής μαζικής κουλτούρας, και αναπτύχθηκε ως κεντρικό στοιχείο ενός σύνθετου πολιτισμικού φαινομένου, όπου η ροκ αποτελεί έκφραση νοημάτων και αξιών που αντιστοιχούν στις εμπειρίες της καθημερινής ζωής (Wicke 1990:23,73). “Το κοινό της ροκ δεν είναι μια παθητική μάζα που καταναλώνει τους δίσκους όπως τα κορν φλέικς, αλλά μια δραστήρια κοινότητα που μετατρέπει τη μουσική σε σύμβολο αλληλεγγύης και δράσης” (Frith 1978:198). Αυτός ο ρόλος της ροκ εκφράστηκε μέσω της συγκρότησης νεανικών υποκουλτουρών που επικεντρώνονταν γύρω από αυτή, οι οποίες έχουν γίνει αντικείμενο συστηματικής μελέτης (πχ Hebdige 1988, Hall & Jefferson 1996). Αυτές οι υποκουλτούρες είχαν κατά κανόνα ριζοσπαστικό περιεχόμενο, κάτι που φαίνεται και από την έντονη ακτιβιστική δράση κορυφαίων πρωτοπόρων της ροκ, όπως είναι ο Bob Dylan ή ο John Lennon.

Αυτό βέβαια δε σημαίνει πως η ροκ δεν μπορεί να λειτουργήσει σαν εμπόρευμα εξίσου με την

ποπ. Οι δισκογραφικές εταιρίες αναγνώρισαν πόσο επικερδής μπορεί να είναι και έκαναν ό,τι μπορούσαν για να την αξιοποιήσουν. Η ιστορία της ροκ μουσικής και των υποκουλτουρών της αποτελεί μια ακολουθία όπου αναδεικνύονται διάφορες πρωτοποριακές και ριζοσπαστικές τάσεις, οι οποίες στη συνέχεια γίνονται αντικείμενο προσεταιρισμού από την αγορά και την κυρίαρχη κουλτούρα έτσι ώστε να γίνουν “εμπορικές”, για να αναδυθούν εκ νέου ριζοσπαστικές τάσεις που βρίσκονται εκτός του ελέγχου της αγοράς (Wicke 1990). Αυτό το φαινόμενο παρατηρείται και στην Ελλάδα, ιδίως από τις αρχές τις δεκαετίας του '90 οπότε η ροκ αρχίζει για πρώτη φορά να έχει υπολογίσιμη επίδραση: η αυξανόμενη αποδοχή της ροκ έκανε πιθανή την ουδετεροποίηση του ριζοσπαστικού της χαρακτήρα και η μουσική βιομηχανία επιχειρούσε όλο και περισσότερο να την τυποποιήσει και να την κατασκευάσει στα μέτρα της (Μποζίνης 2007:444).

Παρά τις προσπάθειες ενσωμάτωσης της ροκ στην κυρίαρχη κουλτούρα, δεν παύει να λειτουργεί ως σύμβολο ριζοσπαστικών πρακτικών, που αντιπαρατίθεται με τον (πραγματικό ή φαντασιακό) κομφορμισμό της ποπ. Αυτή μπορεί να είναι μια εξήγηση της σύνδεσης της “εναλλακτικής/κουλτουριάρικης” υποκουλτούρας με τη ροκ μουσική, καθώς ταιριάζει στον αντιηγεμονικό της χαρακτήρα. Τα άτομα αυτής της υποκουλτούρας βλέπουν στην ροκ, συνειδητά ή ασυνείδητα, ένα σύμβολο αντίστασης στην κυρίαρχη, ηγεμονική κουλτούρα.

Αυτή η θέση επιβεβαιώνεται και από την μελέτη του Σουλιώτη για τα μπαρ των Εξαρχείων και του Κολωνακίου (Σουλιώτης 2001). Τα Εξάρχεια είναι η περιοχή της Αθήνας όπου βρίσκονται συγκεντρωμένα τα περισσότερα ροκ μπαρ, ενώ η πρόσφατη ιστορία τους συνδέεται στενά με τον αντιεξουσιαστικό χώρο· πρόκειται για έναν από τους σημαντικότερους χώρους όπου εκφράζεται μια εκδοχή της “εναλλακτικής/κουλτουριάρικης” υποκουλτούρας. Ο Σουλιώτης επισημαίνει πως οι θαμώνες των Εξαρχείων έλκονται κυρίως από τη δυνατότητα εναλλακτικής διασκέδασης και άρνησης της εμπορευματοποίησης, και αντιπαραθέτουν την “επιτήδευση” του Κολωνακίου με την “απλότητα” των Εξαρχείων. Είναι ενδεικτικό πως ενώ στα μπαρ του Κολωνακίου ο γερός πότης προσλαμβάνεται θετικά ως κάποιος που υπερέχει του μέσου όρου, στα Εξάρχεια αυτό που βλέπεται θετικά στην κατανάλωση μεγάλων ποσοτήτων αλκοόλ είναι ο κλευσμός των ορίων της καθημερινότητας (Σουλιώτης 2001:225). Και φυσικά οι θαμώνες της κάθε περιοχής υποβαθμίζουν την ιδιαιτερότητα της άλλης - ο ριζοσπαστισμός των Εξαρχείων θεωρείται ψευδοεπαναστατικότητα από τους θαμώνες του Κολωνακίου, και η ποιότητα του Κολωνακίου θεωρείται “κυρίλα” και μόδα από τους θαμώνες των Εξαρχείων (Σουλιώτης

2001:236). Αυτή η “σύγκρουση” μεταξύ των θαμώνων του Κολωνακίου και των Εξαρχείων που παρατηρεί ο Σουλιώτης είναι ενδεικτική ως προς την αντιπαράθεση της “νεανικής/mainstream” υποκουλτούρας με την “εναλλακτική/κουλτουριάρικη”, και πως η σύγκρουση μεταξύ “κομφορμισμού” και “ριζοσπαστισμού” παίρνει πολιτιστικό περιεχόμενο.

Η ροκ μουσική είναι από τις πλέον μελετημένες μορφές πολιτιστικής έκφρασης που συνδέονται με την “εναλλακτική/κουλτουριάρικη” υποκουλτούρα, και γι' αυτό δίνεται έμφαση σε αυτή. Άλλες μορφές πολιτιστικής έκφρασης που σχετίζονται με αυτή την υποκουλτούρα, όπως είναι η ελληνική έντεχνη μουσική, δεν έχουν γίνει αντικείμενο έρευνας. Μπορεί πάντως, με βάση τα χαρακτηριστικά που φαίνεται ότι διακρίνουν αυτή την υποκουλτούρα, να υποτεθεί πως επιτελούν ένα παρόμοιο ρόλο.

Όμως η επιλογή εναλλακτικών μορφών πολιτιστικής έκφρασης, όπως είναι η ροκ, δεν σημαίνει απαραίτητα πως πρόκειται αποκλειστικά για εκδήλωση ριζοσπαστισμού ή για την πολιτιστική έκφραση του αντιηγεμονικού χαρακτήρα αυτής της υποκουλτούρας. Υπάρχει άλλωστε μια αντίφαση: ενώ στις ευρωπαϊκές χώρες, όπως στη Βρετανία, οι νεανικές ροκ υποκουλτούρες αποτελούσαν πρώτιστα έκφραση των νέων της εργατικής τάξης, στην Ελλάδα βλέπουμε την ροκ να συνδέεται περισσότερο με μορφωμένα και μεσαία προς ανώτερα ταξικά στρώματα. Μήπως λοιπόν η ροκ και οι άλλες μορφές πολιτιστικής έκφρασης της “εναλλακτικής/κουλτουριάρικης” υποκουλτούρας επιτελούν και έναν διαφορετικό ρόλο;

Ο Μποζίνης, στην μελέτη του για την ροκ, παρατηρεί εύστοχα πως το δυναμικό σωματικό στοιχείο που χαρακτηρίζει την ροκ μπορεί να θεωρηθεί το αντίθετο του εγκεφαλικού και μελωδικού στοιχείου που σηματοδοτεί συνήθως την υψηλή τέχνη και την αστική τάξη (Μποζίνης 2007:103). Πράγματι, η ροκ είναι δυνατό να προσλαμβάνεται ως έκφραση αντισυμβατικότητας, αλλά αυτό δεν σημαίνει πως πρόκειται για μια “ανιδιοτελή” αντισυμβατικότητα. Ο Bourdieu υποστηρίζει πως η απόκτηση πολιτισμικού κεφαλαίου, όσο και αν οι κάτοχοι του αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους ως ανιδιοτελείς, είναι ένα είδος επένδυσης. Τη μεγαλύτερη αποδοτικότητα έχουν οι “νόμιμοι” τομείς και η “υψηλή” τέχνη, αλλά κάποιιοι επιλέγουν να επενδύσουν στις μη νόμιμες μορφές τέχνης: καθώς αυτές περιφρονούνται από τους μεγαλοκάτοχους πολιτισμικού κεφαλαίου, προσφέρουν καταφύγιο αντεκδίκησης και αποτελούν την καλύτερη τοποθέτηση κεφαλαίου, ενώ παράλληλα δίνουν την αίγλη ότι αμφισβητούν την κατεστημένη ιεραρχία της νομιμότητας και του κέρδους (Bourdieu 2002:127-

129). Η Sarah Thornton προχωρά περισσότερο αυτή τη θέση, υποστηρίζοντας πως τα μέλη μιας (νεανικής) υποκοουλτούρας διαφοροποιούνται από τους άλλους με την κατοχή υποπολιτισμικού κεφαλαίου. Το υποπολιτισμικό κεφάλαιο συντίθεται από την κατοχή γνώσεων και αντικειμένων που εκτιμώνται ιδιαίτερα μέσα στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης υποκοουλτούρας, και συνεπώς λειτουργεί με τον ίδιο τρόπο με το πολιτισμικό κεφάλαιο, επιτρέποντας σε κάποιον να διακριθεί εντός μιας υποκοουλτούρας. Επιπλέον το υποπολιτισμικό κεφάλαιο συμπεριλαμβάνει την κατασκευή ενός συμβολικού δίπολου μεταξύ του εναλλακτικού και του mainstream· απέναντι στο δεύτερο είναι που ξεχωρίζουν οι κάτοχοι του υποπολιτισμικού κεφαλαίου (Thornton 1995).

Ενδέχεται λοιπόν η επιλογή εναλλακτικών πολιτιστικών πρακτικών να μην αποτελεί μόνο εκδήλωση του ριζοσπαστισμού της “εναλλακτικής/κουλτουριάρικης” υποκοουλτούρας, αλλά και μια μορφή επένδυσης που οδηγεί σε ένα ιδιαίτερο είδος διάκρισης. Υπέρ αυτής της ερμηνείας συνηγορεί πρώτον, η διάδοση “κουλτουριάρικων” πρακτικών παράλληλα με τις εναλλακτικές, όπως είναι η συχνή ανάγνωση λογοτεχνικών βιβλίων ή η προτίμηση σινεφίλ ταινιών, και δεύτερον το υψηλό μορφωτικό επίπεδο και ταξική θέση των ατόμων που εντάσσονται σε αυτή την υποκοουλτούρα. Ως προς το δεύτερο έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον η παρατήρηση του Jenkins πως η μη συμβατική συμπεριφορά μπορεί να εκδηλωθεί ευκολότερα από αυτούς που η ένταξη τους σε μια ομάδα του κυρίου ρεύματος είναι βέβαιη, ενώ η αβέβαιη ένταξη μπορεί να ενθαρρύνει μια συμβατική συμπεριφορά (Jenkins 2007:192). Ακριβώς λόγω της σχετικά υψηλής ταξικής τους θέσης, τα άτομα της “εναλλακτικής/κουλτουριάρικης” υποκοουλτούρας δεν κινδυνεύουν να περιθωριοποιηθούν, αλλά έχουν εξασφαλίσει την ένταξη τους στην ελληνική κοινωνία: είναι εύκολο να είσαι αντισυμβατικός/εναλλακτικός όταν όχι μόνο δεν σου κοστίζει τίποτα, αλλά μπορεί να σε ωφελήσει κιόλας.

Η παρατήρηση του Jenkins μπορεί επίσης να ρίξει φως σε ένα ενδιαφέρον σημείο όσον αφορά την αντιπαράθεση της “νεανικής/mainstream” με την “εναλλακτική/κουλτουριάρικη” υποκοουλτούρα. Όπως έχει φανεί από τα δεδομένα, η πρώτη περιλαμβάνει περισσότερο γυναίκες (60% στην έρευνα για τα πρότυπα πολιτικότητας) και η δεύτερη περισσότερο άνδρες (57%). Αν η “νεανική/mainstream” υποκοουλτούρα συνδέεται με την ηγεμονία και τον κομφορμισμό και η “εναλλακτική/κουλτουριάρικη” με την αντισυμβατικότητα και τη σύγκρουση με την ηγεμονία, πως εξηγείται η σαφώς μαζικότερη υποστήριξη των γυναικών στην πρώτη και των ανδρών στη δεύτερη; Η παραπάνω επισήμανση οδηγεί σε μια πολύ απλή

απάντηση. Οι γυναίκες πιέζονται περισσότερο από τους άνδρες να υιοθετήσουν τις κατεστημένες συμπεριφορές, και η παρέκκλιση από αυτές συνεπάγεται αυξημένο κίνδυνο περιθωριοποίησης· αυτή η υπόθεση γίνεται φανερή από όλη τη βιβλιογραφία που αναφέρεται στη διαμόρφωση της ταυτότητας φύλου (πχ Ιγγλέση 1997). Δηλαδή η ομαλή ένταξη των γυναικών στους σχηματισμούς της ελληνικής κοινωνίας είναι περισσότερο αμφίβολη από αυτή των ανδρών σε περίπτωση απομάκρυνσης από το κατεστημένο, και έτσι η ανάγκη υιοθέτησης συμβατικών συμπεριφορών μεγαλύτερη. Συνεπώς ο λόγος για τον οποίο οι άνδρες εντάσσονται περισσότερο στην “εναλλακτική/κουλτουριάρικη” υποκουλτούρα και οι γυναίκες στη “νεανική/mainstream” δεν είναι ότι οι άνδρες είναι πιο αντισυμβατικοί από τις γυναίκες, αλλά ότι για τους άνδρες έχει μικρότερο κόστος να είναι αντισυμβατικοί.

Συνολικά εκτιμάται πως οι εναλλακτικές πολιτιστικές πρακτικές που εκφράζουν την “εναλλακτική/κουλτουριάρικη” υποκουλτούρα είναι αφενός έκφραση του αντισυμβατικού και αντιηγεμονικού χαρακτήρα της, αφετέρου αποτελούν ένα είδος πολιτιστικής “επένδυσης” που έχει αντίκτυπο στο εσωτερικό αυτής της υποκουλτούρας.

Η αντιπαράθεση αυτής της υποκουλτούρας με τη “νεανική/mainstream” εκφράζεται εξίσου στο πολιτικό πεδίο, με την υποστήριξη σε διαφορετικές πολιτικές δυνάμεις. Πρόκειται επίσης για μια αντιπαράθεση που σχετίζεται με τον ηγεμονικό/αντιηγεμονικό χαρακτήρα της κάθε υποκουλτούρας. Όμως υπάρχει κάτι αξιοσημείωτο σε αυτή την αντιπαράθεση: ενώ, όπως φάνηκε, στη “νεανική/mainstream” υποκουλτούρα η υποστήριξη στις κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις και τη δεξιά είναι μόνο ελαφρώς μεγαλύτερη απ’ ότι στο σύνολο των ερωτώμενων, στην “εναλλακτική/κουλτουριάρικη” υποκουλτούρα η υποστήριξη στην αριστερά και τις πολιτικές δυνάμεις που την εκφράζουν είναι κατά πολύ μεγαλύτερη απ’ ότι στο σύνολο. Δηλαδή αν αθροιστούν αυτές οι υποκουλτούρες και εξεταστούν μαζί, παρατηρείται πως ο μέσος όρος τους βρίσκεται σαφώς πιο αριστερά απ’ ότι στις άλλες υποκουλτούρες: για παράδειγμα, η ψήφος στο ΚΚΕ και τον Συνασπισμό βρίσκεται στο 27%, έναντι 20% στις άλλες υποκουλτούρες (και αυτό παρόλο που το ΚΚΕ είναι ιδιαίτερα ισχυρό στην “ελληνική” υποκουλτούρα).

Εδώ έχει ξανά σημασία η ομοιότητα των δυο υποκουλτουρών, αφού υποστηρίχτηκε πως είναι και οι δυο μεταρρυθμιστικές και πως αποτελούν τους φορείς των μεταύλιστικών αξιών. Όπως εξηγεί ο Inglehart, παραδοσιακά η ψήφος στα κόμματα της αριστεράς προέρχονταν από την

εργατική τάξη, ενώ οι μεσαίες τάξεις υποστήριζαν κυρίως τα κόμματα της δεξιάς. Ωστόσο διαπίστωσε πως τα άτομα που ενστερνίζονται τις μεταύλιστικές αξίες, τα οποία προέρχονται κατά βάση από τις μεσαίες τάξεις, παραδόξως ταυτίζονται με την αριστερά. Αντιθέτως τα άτομα που υιοθετούν υλιστικές αξίες είναι πιο πιθανό να εντάσσονται στη δεξιά παρόλο που προέρχονται περισσότερο από την εργατική τάξη (Inglehart 1977:70). Έτσι ο Inglehart συμπέρανε πως καθώς οι μεταύλιστικές αξίες θα γίνονται επικρατέστερες θα αλλάξει ο παραδοσιακός χαρακτήρας του πολιτικού ανταγωνισμού, και πως θα είναι οι μεσαίες τάξεις αυτές που υποστηρίζουν τα κόμματα της αριστεράς, ενώ οι κατώτερες θα ψηφίζουν κυρίως τα κόμματα της δεξιάς (Inglehart 1977:184). Η σύνδεση των δυο ελληνικών υποκουλτουρών που εκτιμάται ότι αποτελούν τους φορείς των μεταύλιστικών αξιών περισσότερο με την αριστερά, τουλάχιστο στο μέσο όρο τους, απ' ότι οι άλλες υποκουλτούρες, δεν αποτελεί παρά τη συνέπεια των εκτιμήσεων του Inglehart. Φαίνεται πως η σύνδεση των μεταύλιστικών αξιών με την αριστερά παρουσιάζεται και εδώ, και πως συντελεί στην αντιστροφή της σχέσης μεταξύ ταξικής θέσης και ψήφου, με τα πιο μορφωμένα και εύπορα στρώματα να αποτελούν το προνομιακό κοινό της αριστεράς· φαινόμενο που άλλωστε έχει παρατηρηθεί από τις εκλογικές έρευνες (πχ Βερναρδάκης 2005α, Βερναρδάκης 2007, Σταθόπουλος 2009).

Ως προς αυτό είναι ενδιαφέρον ότι ο Inglehart υποστήριξε πως το μεταύλιστικό φαινόμενο εκδηλώθηκε με απόλυτη καθαρότητα στη Γαλλία και κορυφώθηκε με τον Μάη του 1968. Για ένα φαινόμενο που παρουσιάζεται ως επαναστατική πάλη των τάξεων, ήταν παράδοξο πως στις εκλογές που ακολούθησαν η εργατική τάξη στράφηκε στις συντηρητικές δυνάμεις που υποστήριζαν το κατεστημένο, ενώ τα νεότερα μέλη των πιο εύπορων τάξεων στράφηκαν προς τα ριζοσπαστικά κόμματα, παράδοξο που εξηγείται μόνο αν ληφθεί υπόψη η επίδραση των μεταύλιστικών αξιών (Inglehart 1977:266-275). Αναφέρθηκε νωρίτερα πως η ελληνική κοινωνία φαίνεται να ακολουθεί τις τάσεις της δυτικής Ευρώπης με καθυστέρηση λίγων δεκαετιών· ο παραλληλισμός του γαλλικού Μάη του 1968, με τον τρόπο που τον παρουσιάζει ο Inglehart, με τον ελληνικό Δεκέμβρη του 2008 είναι ιδιαίτερα δελεαστικός, αλλά βρίσκεται εκτός των ορίων της παρούσας μελέτης.

γ. “Ελληνική” υποκουλτούρα: Παράδοση και αντιστάσεις

Αντίθετα με τις δυο υποκουλτούρες που εξετάστηκαν παραπάνω, η “ελληνική” συγκεντρώνει τα χαρακτηριστικά που διακρίνουν μια παραδοσιακή υποκουλτούρα. Διακατέχεται περισσότερο από ένα κοινοτικό σύστημα αξιών (πίνακας 28: το 41% επιλέγει ως πρώτη ομάδα

που εκφράζει την ταυτότητα τους τον οικογενειακό ρόλο, την θρησκεία, τον τόπο καταγωγής ή κατοικίας), δίνεται προτεραιότητα στους κρατικούς θεσμούς και την ασφάλεια, όπως φαίνεται από την υψηλή συμπάθεια στην αστυνομία και τις ένοπλες δυνάμεις (πίνακας 31: 36% και 60% αντίστοιχα υψηλή συμπάθεια), το θρησκευτικό συναίσθημα είναι ισχυρό (πίνακες 34 & 35: 48% εκδηλώνει υψηλή συμπάθεια για την εκκλησία και 28% εκκλησιάζεται τακτικά), υπάρχει αντιπάθεια για τη Δύση (όπως υποδηλώνεται από το 70% που συγκεντρώνουν οι Άγγλοι και οι Αμερικάνοι ως οι υπεύθυνοι του εμφυλίου πολέμου στον πίνακα 43), μεγάλη ξενοφοβία (πίνακας 45: 68% υποστηρίζει ότι οι μετανάστες έφεραν αρνητικές αλλαγές) και τα αισθήματα τοπικισμού και εθνικισμού είναι ιδιαίτερα ισχυρά (πίνακες 38 & 41: 76% συνδέονται πολύ ή αρκετά με τον τόπο κατοικίας τους, 91% είναι περήφανοι που είναι Έλληνες). Πρόκειται λοιπόν για μια παραδοσιακή υποκουλτούρα, η οποία είναι ενδεικτική του συνολικού παραδοσιακού προσανατολισμού της ελληνικής κοινωνίας, όπως έχει υποστηριχθεί στην ενότητα 2.4γ.

Ωστόσο οι πολιτιστικές και πολιτικές αντιλήψεις και πρακτικές της “ελληνικής” υποκουλτούρας δεν είναι καθόλου τυπικές. Πολιτιστικά έχει ενδιαφέρον η προτίμηση των ατόμων αυτής της υποκουλτούρας στην λαϊκή, τη ρεμπέτικη και την έντεχνη μουσική. Σίγουρα πρόκειται για μουσικά είδη με μεγαλύτερη προβολή από τη ροκ, αλλά σε καμιά περίπτωση δεν κυριαρχούν στα ΜΜΕ, όπως υποστηρίχτηκε ότι συμβαίνει με την ποπ. Επιπλέον, όπως θα εξηγηθεί παρακάτω, η ρεμπέτικη μουσική συνδέεται ιστορικά με ενός είδους “αντίσταση” στο κατεστημένο, ενώ ενδέχεται να έχει έναν παρόμοιο ρόλο σήμερα η έντεχνη μουσική, η οποία άλλωστε έχει σημαντική θέση και στην “εναλλακτική/κουλτουριάρικη” υποκουλτούρα.

Πολιτικά η “ελληνική” υποκουλτούρα διακρίνεται από τον κεντροαριστερό προσανατολισμό της: στην έρευνα για τα πρότυπα πολιτικότητας το 69% υποστηρίζει πως είναι μάλλον αριστεροί ή μάλλον κεντρώοι (πίνακας 22). Η κεντροαριστερή θέση αυτής της υποκουλτούρας φαίνεται επίσης από την ψήφο στις τελευταίες βουλευτικές εκλογές, καθώς ανάμεσα σε εκείνους που ψήφισαν το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ συγκεντρώνουν αθροιστικά 65% (πίνακας 54). Είναι δε αποκαλυπτικό πως σχεδόν οι μισοί ψηφοφόροι του ΚΚΕ εντάσσονται σε αυτή την υποκουλτούρα. Έτσι, αν και συνολικά οι πολιτικές δυνάμεις και οι πολιτιστικές πρακτικές που υποστηρίζονται εδώ δεν είναι τόσο περιθωριακές όσο στην περίπτωση της “εναλλακτικής/κουλτουριάρικης” υποκουλτούρας, μπορεί πάντως να υποστηριχθεί πως πρόκειται επίσης για μια αντιηγεμονική υποκουλτούρα· το γεγονός ότι οι μισοί ψηφοφόροι του

ΚΚΕ ανήκουν σε αυτή την υποκουλτούρα είναι ενδεικτικό.

Δηλαδή, σύμφωνα με την τετραπλή ταξινόμηση που προτάθηκε, εκτιμάται πως η “ελληνική” είναι μια αντιηγεμονική παραδοσιακή υποκουλτούρα. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ο συνδυασμός της παραδοσιακής κουλτούρας με τη σύγκρουση με την ηγεμονία αναμένεται πως θα προκαλεί σημαντικές αντιφάσεις. Αυτό διαπιστώνονται ήδη από τα ποσοτικά δεδομένα, καθώς η κεντροαριστερή ιδεολογία συνυπάρχει με την ξеноφοβία και το ισχυρό θρησκευτικό συναίσθημα, παρόλο που θεωρητικά δεν είναι συμβατή μαζί τους.

Αλλά πριν εξεταστούν οι αντιφάσεις της “ελληνικής” υποκουλτούρας, πρέπει να γίνει αναφορά σε κάτι άλλο που μοιάζει παράδοξο. Υποστηρίζεται πως η “εναλλακτική/κουλτουριάρικη” και η “ελληνική” υποκουλτούρα είναι αντιηγεμονικές. Παρόλα αυτά, σύμφωνα με τα δεδομένα, πρόκειται για τις υποκουλτούρες όπου παρατηρείται ο υψηλότερος βαθμός δήλωσης πολιτικού ενδιαφέροντος και πολιτικής συμμετοχής: 45% και 49% αντίστοιχα εκδηλώνουν πολύ ή αρκετό ενδιαφέρον για την πολιτική, και στις δυο σχεδόν τα δυο τρίτα διαβάζουν τακτικά τις πολιτικές ειδήσεις στις εφημερίδες, ενώ 42% και 56% αντίστοιχα συζητούν αρκετά συχνά ή πολύ συχνά για την πολιτική. Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει πως η υψηλότερη πολιτική συμμετοχή αναμένεται να παρατηρηθεί στις ηγεμονικές υποκουλτούρες, λόγω της θέσης υπεροχής τους. Ωστόσο από τα δεδομένα προκύπτει πως, αντίθετα, οι αντιηγεμονικές υποκουλτούρες αυτές με την μεγαλύτερη πολιτική συμμετοχή.

Ας υπενθυμιστεί πως η ηγεμονία αναφέρεται στο τρόπο με τον οποίο τα κυρίαρχα στρώματα μπορούν να εξουσιάζουν τα υπόλοιπα όχι καταπιέζοντας τα, αλλά κερδίζοντας τη συναίνεση τους, έτσι ώστε τα κυρίαρχα στρώματα να ηγούνται με το παράδειγμα τους. Δηλαδή, μια ηγεμονική τάξη ή ομάδα (ή μια συμμαχία τάξεων ή ομάδων) πετυχαίνει να καθορίσει τις αρχές και την “καθώς πρέπει” συμπεριφορά για τα μέλη μιας κοινωνίας, προσδιορίζοντας έτσι την κυρίαρχη, ηγεμονική κουλτούρα την οποία ενστερνίζονται όσοι/ες ακολουθούν το παράδειγμα αυτής της ηγεμονικής ελίτ. Έτσι μια τέτοια ηγεμονική ελίτ δεν εξουσιάζει αποκλειστικά με την πολιτική, όπως δεν εξουσιάζει αποκλειστικά με τη βία, καθώς όπως έχει εξηγηθεί η συναίνεση κατακτάται σε μεγάλο βαθμό και στο επίπεδο της κουλτούρας. Κατά συνέπεια η πολιτική συμμετοχή δεν είναι απαραίτητο συστατικό μιας ηγεμονικής υποκουλτούρας. Άλλωστε, σε συμφωνία με αυτό, είναι γνωστό πως η αριστερή ιδεολογική ταυτότητα συνδέεται με

υψηλότερη πολιτική συμμετοχή, τόσο στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, όσο και διεθνώς (Παντελίδου Μαλούτα 1993).

Η ηγεμονική κουλτούρα και οι πρακτικές και αντιλήψεις που πηγάζουν από αυτή ενσωματώνουν πρώτιστα αυτούς πάνω στους οποίους ασκείται η ηγεμονία. Και αν η ηγεμονική κουλτούρα δεν περιλαμβάνει την πολιτική, τότε ούτε εκείνοι που την αποδέχονται έχουν κανένα λόγο να ασχολούνται με την πολιτική· η ηγεμονική κουλτούρα δεν τους ζητάει κάτι τέτοιο. Αντίθετα, αν κάποιος έχει λόγους να ενδιαφέρονται για την πολιτική, είναι πάνω απ' όλα όσοι αρνούνται να αποδεχθούν την ηγεμονία. Γι' αυτούς και γι' αυτές η πολιτική είναι μέσο με το οποίο μπορούν να αμφισβητήσουν το status quo και διεκδικήσουν την ηγεμονία, ή τουλάχιστο να εξασφαλίσουν ένα δικό τους χώρο όπου να μην μπορεί να τους αγγίξει.

Το ότι η ηγεμονία δεν χρειάζεται την πολιτική συμμετοχή επιβεβαιώνεται από την ίδια την κλασική πολιτική επιστήμη. Η περίφημη *civic culture*, η “κουλτούρα πολιτών” από την οποία πήρε τον τίτλο του το κλασικό έργο των Almond και Verba (Almond & Verba 1989) και την οποία θεωρούν επιθυμητή, δεν είναι η συμμετοχική κουλτούρα. Έχει επισημανθεί πως οι συγγραφείς έχουν μια περιοριστική αντίληψη της σχέσης πολιτικής κουλτούρας και πολιτικού συστήματος, η οποία πηγάζει από από την πρόθεση τους να εξηγήσουν τι είδους πολιτική κουλτούρα συμβάλλει στη διαμόρφωση ενός δημοκρατικού συστήματος σύμφωνα με το αμερικάνικο μοντέλο της δημοκρατίας (Παντελίδου Μαλούτα 1987:34) Ως αποτέλεσμα της έμφασης στη σταθερότητα της δημοκρατίας, για τους Almond και Verba η ιδανική κουλτούρα αποτελεί ένα μείγμα και των τριών ειδών κουλτούρας που περιγράφουν στην μελέτη τους, δηλαδή μια πολιτική κουλτούρα που συνδυάζει κοινοτικά, υποτακτικά και συμμετοχικά στοιχεία με τρόπο που ευνοεί τη σταθερότητα και ταιριάζει με τις δομές του πολιτικού συστήματος. Οι συγγραφείς ζητούν δυο αντιφατικούς ρόλους από τους πολίτες: από τη μία η κυβερνητική αποκρισιμότητα απαιτεί την ενημέρωση και την συμμετοχή των πολιτών, και από την άλλη η εξουσία απαιτεί την παθητικότητα και τον σεβασμό στις ελίτ, έτσι που η πολυπόθητη ισορροπία έχει ανάγκη μια σχιζοειδή υπόσταση του πολίτη (Καφετζής 1996:81-85). Τελικά αυτό που συγκροτεί την κουλτούρα πολιτών είναι ένας μετριοπαθής συνδυασμός ανάμεσα σε συμμετοχικά και υποτακτικά πρότυπα, έτσι που το άτομο καλείται να πολιτικοποιηθεί αλλά η απαίτηση της συστημικής ισορροπίας το απολιτικοποιεί: μια αντίφαση που οδηγεί σε έναν αλλοτριωμένο και σχιζοφρενικό πολίτη (Δεμερτζής 1989:278). Το έργο-μνημείο της πολιτικής επιστήμης σχεδόν αρνείται την πολιτική συμμετοχή προς όφελος της

σταθερότητας.

Έτσι δεν προκαλεί καμιά έκπληξη η διαπίστωση πως οι υποκουλτούρες όπου εκδηλώνεται το εντονότερο ενδιαφέρον για την πολιτική είναι οι αντιηγεμονικές και όχι οι ηγεμονικές. Οι τελευταίες δεν έχουν ιδιαίτερα κίνητρα να ασχοληθούν με την πολιτική, ούτε η κουλτούρα τους ευνοεί κάτι τέτοιο. Οι αντιηγεμονικές ομάδες είναι αυτές που μπορούν να πετύχουν τις επιδιώξεις τους μέσα από την πολιτική. Αυτό μπορεί να διαπιστωθεί και από οποιαδήποτε μελέτη της ελληνικής ιστορίας: μπορεί οι δυνάμεις της αριστεράς, αυτές που σχετίζονται με την “ελληνική” και την “εναλλακτική/κουλτουριάρικη” υποκουλτούρα, να ήταν σχεδόν μονίμως περιθωριοποιημένες ή υπό διωγμό, αλλά αυτό δεν τις εμπόδισε καθόλου να αναπτύξουν έντονη πολιτική και συνδικαλιστική δράση.

Παρόλο που η “ελληνική” και η “εναλλακτική/κουλτουριάρικη” υποκουλτούρα είναι, αν και με διαφορετικό τρόπο, αντιηγεμονικές, διαφέρουν ριζικά καθώς η πρώτη είναι παραδοσιακή και η δεύτερη μεταρρυθμιστική. Και εδώ είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον να εξεταστούν τα δεδομένα για τη γενιά που παρουσιάστηκαν στην ενότητα 3.2. Όπως φαίνεται και από τον πίνακα 55, η “ελληνική” υποκουλτούρα φτάνει το μέγιστο της διάδοσης της στα άτομα που πέρασαν την πρώιμη εφηβεία τους λίγα χρόνια πριν την επιβολή της δικτατορίας, καθώς το 40% από αυτά κατατάσσεται στην “ελληνική” υποκουλτούρα. Παραμένει πολύ ισχυρή στα άτομα που πέρασαν την εφηβεία τους την περίοδο της δικτατορίας και τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης, καθώς συγκεντρώνει 30%, όμως αυτή η περίοδος δεν παύει να σηματοδοτεί την αρχή της φθοράς της. Αυτό το ποσοστό πέφτει στο 15% ανάμεσα σε όσους και όσες πέρασαν την εφηβεία τους την δεκαετία του '80, στο 8% για τα τέλη της δεκαετίας του '80 και τις αρχές του '90, και στο 5% για τη δεκαετία του '90. Είναι λοιπόν σαφές πως η διάδοση της “ελληνικής” υποκουλτούρας μειώνεται σταδιακά μετά την επιβολή της δικτατορίας. Ταυτόχρονα όμως, είδαμε πως η δικτατορία αποτελεί τομή όσον αφορά την επίδραση της “εναλλακτικής/κουλτουριάρικης” υποκουλτούρας. Ενώ μέχρι τότε η διάδοση της είναι περιορισμένη, ανάμεσα στα άτομα που κοινωνικοποιήθηκαν από την επιβολή της δικτατορίας και έπειτα εκφράζει σταθερά περίπου το 20%. Μπορεί λοιπόν να εκτιμηθεί πως η “ελληνική” υποκουλτούρα ήταν η σημαντικότερη αντιηγεμονική υποκουλτούρα για τα άτομα που κοινωνικοποιήθηκαν πριν τη χούντα, σταδιακά δίνει τη θέση της στην “εναλλακτική/κουλτουριάρικη” υποκουλτούρα την περίοδο της δικτατορίας και τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης, και από τα μέσα της δεκαετίας του '80 η σημαντικότερη

αντιγεμονική υποκουλτούρα είναι πια η “εναλλακτική/κουλτουριάρικη”. Επιπλέον αυτό δείχνει πως, τουλάχιστον όσον αφορά τις αντιγεμονικές υποκουλτούρες, σταδιακά η παραδοσιακή έδωσε τη θέση της στην μεταρρυθμιστική. Αν η “ελληνική” υποκουλτούρα, η παραδοσιακή εκδοχή της σύγκρουσης με την ηγεμονία, έχει ακόμα ισχυρή επίδραση στην ελληνική κοινωνία, είναι επειδή τα περισσότερα άτομα που την ενστερνίζονται βρίσκονται στις ακμαίες ηλικίες των 40-60 ετών.

Η σταδιακή αντικατάσταση της “ελληνικής” υποκουλτούρας από την “εναλλακτική/κουλτουριάρικη” μπορεί να επιβεβαιωθεί έμμεσα και από τις έρευνες του Μποζίνη για την ελληνική ροκ και του Αστρινάκη για τις νεανικές υποκουλτούρες της δεκαετίας του '80. Ο πρώτος υποστηρίζει πως τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης, δηλαδή την περίοδο που εκτιμάται ότι η “ελληνική” υποκουλτούρα παρέμενε ισχυρή αλλά είχε αρχίσει να δίνει τη θέση της στην “εναλλακτική/κουλτουριάρικη”, το ενδιαφέρον για τα κοινωνικά ζητήματα και ο πολιτικός προβληματισμός στρέφονταν κυρίως προς το πολιτικό τραγούδι· η δε αριστερά, και ιδιαίτερα το ΚΚΕ, κρατούσε μια αρνητική στάση απέναντι στη ροκ που τη θεωρούσε μέρος του “αμερικανικού” τρόπου ζωής (Μποζίνης 2007:371). Αντίθετα, υποστηρίζεται πως τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '80 η ελληνική κοινωνία στράφηκε προς το ροκ, γιατί αυτό είχε κατεξοχήν τη δυνατότητα να ενσωματώνει το καινούριο και νεωτερικό (Μποζίνης 2007:420).

Όσον αφορά την έρευνα του Αστρινάκη έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον η παρουσίαση της νεανικής υποκουλτούρας των rockabilly, καθώς αυτοί συνδυάζουν νεωτερικά και παραδοσιακά στοιχεία: πηγαίνουν σε κέντρα ροκ μουσικής αλλά και σε ρεμπετάδικα, διατηρούν κάποιες παραδοσιακές ηθικές αρχές όπως τον σεβασμό στους μεγαλύτερους, ενώ η (κλασική εργατική) αξία της αλληλεγγύης είναι γι' αυτούς κεντρική (Αστρινάκης 1991:253-264). Ο Αστρινάκης συγκέντρωσε το υλικό της μελέτης του στα μέσα της δεκαετίας του '80, δηλαδή όταν η “ελληνική” υποκουλτούρα βρίσκονταν σε σαφή φθορά, αλλά είχε ακόμα κάποια επίδραση και συνυπήρχε μαζί με την “εναλλακτική/κουλτουριάρικη”. Ο εντοπισμός μιας νεανικής υποκουλτούρας που συνδυάζει παραδοσιακά με νεωτερικά στοιχεία είναι ενδεικτικός της προσωρινής συνύπαρξης της παραδοσιακής και της μεταρρυθμιστικής αντιγεμονικής υποκουλτούρας στην ίδια γενιά.

Πίνακας 55: Διάδοση της “ελληνικής” και της “εναλλακτικής/κουλτουριάρικης” υποκουλτούρας και περίοδος που οι ερωτώμενοι/ες ήταν μεταξύ 12 και 15 ετών (%)

	1993-03	1986-95	1979-88	1968-81	1961-70	1952-63	1931-54
“Εναλλακτική/ Κουλτουριάρικη”	21,1	22,7	17,0	19,8	6,7	6,1	5,9
“Ελληνική”	4,7	8,1	14,8	31,0	40,6	19,6	21,2
Άθροισμα “Εναλλακτικής/ Κουλτουριάρικης” και “Ελληνικής”	25,8	30,8	31,8	50,8	47,3	25,7	27,1
Άλλες υποκουλτούρες	74,2	69,2	68,2	49,2	52,7	74,3	72,9

Επίσης έχει ενδιαφέρον να εξεταστεί η αθροιστική επίδραση των δυο αντιγεμονικών υποκουλτουρών. Στον πίνακα 55 παρατηρείται πως ενώ στις περισσότερες γενιές αφορούν γύρω στο 25-30% του πληθυσμού, αυτό το ποσοστό φτάνει περίπου το 50% στις γενιές που πέρασαν την εφηβεία τους κατά την περίοδο 1960-1980. Το πρώτο μισό αυτής της περιόδου αφορά το διάστημα που η “ελληνική” υποκουλτούρα έφτασε το μέγιστο της ισχύος της, το δεύτερο μισό αυτό που εντοπίζεται η αρχή της φθοράς της και συνυπάρχει με την “εναλλακτική/κουλτουριάρικη”. Πρόκειται για τη γενιά που συχνά χαρακτηρίζεται ως η “γενιά του Πολυτεχνείου” και αφορά τα άτομα που σήμερα είναι μεταξύ περίπου 40 και 60 ετών. Έρευνες έχουν δείξει πως είναι η γενιά όπου εκδηλώνεται το υψηλότερο πολιτικό ενδιαφέρον και πολιτική συμμετοχή, καθώς και ο πιο έντονος αριστερός πολιτικός προσανατολισμός (πχ Κακεπάκη 2006). Έτσι η διαπίστωση πως οι δυο αντιγεμονικές υποκουλτούρες φτάνουν αθροιστικά το μέγιστο σημείο της ισχύος τους ακριβώς σε αυτές τις γενιές βρίσκεται σε συμφωνία με τα δεδομένα των πολιτικών ερευνών. Επιπλέον είναι αναμενόμενο η ισχυροποίηση των αντιγεμονικών υποκουλτουρών να συμβαίνει πριν από τις ριζικές πολιτικές αλλαγές που σηματοδοτεί η μεταπολίτευση και η εκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ το 1981, καθώς μπορεί να υποτεθεί πως οι αντιγεμονικές υποκουλτούρες συνέβαλαν σ' αυτές τις αλλαγές. Η μαζική ενίσχυση των αντιγεμονικών κουλτουρών προκάλεσε το μετεμφυλιακό κατεστημένο και αποτέλεσε καταλύτη στην πραγματοποίηση τέτοιων ριζικών αλλαγών.⁶³

63 Είναι ενδιαφέρον πως η Λαμπίρη Δημάκη έχει υποστηρίξει πως μια απρόβλεπτη συνέπεια της δικτατορίας ήταν η ριζοσπαστικοποίηση των νέων εκείνης της περιόδου (Lambiri Dimaki 1983:37). Η συγγραφέας υποστήριξε πως τα άτομα που ήταν μεταξύ 17 και 25 ετών κατά την περίοδο της δικτατορίας (δηλαδή όσα γεννήθηκαν μεταξύ 1942 και 1957), λόγω της κοινής εμπειρίας της χούντας ριζοσπαστικοποιήθηκαν ως γενιά, ενώ η επικοινωνία τους με άτομα των προηγούμενων και των μεταγενέστερων γενιών κατέστη δυσχερής. Στον πίνακα 55 βλέπουμε μια αντίστοιχη ριζοσπαστικοποίηση, όπως υποδηλώνεται από τη μαζική υποστήριξη στις αντιγεμονικές υποκουλτούρες, της γενιάς που γεννήθηκε μεταξύ 1949-1966· πρόκειται ουσιαστικά για επιβεβαίωση της θέσης της Λαμπίρης Δημάκη μόνο που, σε συμφωνία με την παρατήρηση για την κρισιμότητα της κοινωνικοποίησης στην εφηβική ηλικία που αναφέρθηκε παραπάνω, εδώ πρόκειται για άτομα που ήταν μεταξύ 8 και 18 ετών εκείνη την περίοδο. Επίσης είναι εντυπωσιακό πως ήδη από το 1983, οπότε και δημοσιεύεται αυτό το κείμενο της συγγραφέως, η Λαμπίρη Δημάκη είχε εκτιμήσει πως για διάφορους λόγους η επόμενη γενιά θα είναι λιγότερο ριζοσπαστική - δηλαδή ακριβώς αυτό που διαπιστώνεται και από τα

Όπως και στις δυο υποκουλτούρες που εξετάστηκαν παραπάνω, έτσι και στην “ελληνική” οι μουσικές προτιμήσεις της και οι κοινωνικές συνδηλώσεις τους μπορούν να βοηθήσουν στην ερμηνεία της. Ο Δαμιανάκος, στη μελέτη του για το ρεμπέτικο τραγούδι, εξηγεί πολύ καλά με τι τρόπο λειτουργεί ως σύμβολο αντίστασης. Ο συγγραφέας υποστηρίζει πως η ανάπτυξη της μαζικής κουλτούρας αποτελεί μια παγκόσμια εισβολή που κατευθύνεται από τα μεγάλα καπιταλιστικά κέντρα στις περιφερειακές χώρες και πετυχαίνει μια αδιαφοροποίητη πολιτιστική ενότητα. Απέναντι σε αυτή την εισβολή δημιουργείται μια αντίδραση που συνίσταται στην επάνοδο στις ρίζες της γνήσιας λαϊκής κουλτούρας, που στην Ελλάδα εκφράζεται σε μεγάλο βαθμό με το ρεμπέτικο και το λαϊκό τραγούδι (Δαμιανάκος 2001:130-131). Ενώ είναι δυνατό να διαφωνήσει κανείς με το κατά πόσο υφίσταται μια τέτοιου τύπου “εισβολή” της μαζικής κουλτούρας, η θέση του Δαμιανάκου εξηγεί πως η παράδοση και το λαϊκό τραγούδι γίνονται σύμβολο αντίστασης· άλλωστε κάτι παρόμοιο επισημαίνει και ο Μποζίνης (Μποζίνης 2007:364-365). Επιπλέον ο Δαμιανάκος υποστηρίζει πως οι νεώτεροι συνθέτες επιδιώκουν να συνεχίσουν το “επαναστατικό έργο” του λαϊκού τραγουδιού, εμφυσώντας του ένα καινούριο ταξικό-επαναστατικό περιεχόμενο (Δαμιανάκος 2001:270). Ως κύριο εκφραστή αυτής της τάσης ο συγγραφέας αναγνωρίζει τον Μίκη Θεοδωράκη, που είναι από τους πιο δημοφιλείς μουσικούς στην “ελληνική” υποκουλτούρα, καθώς συγκεντρώνει το 7% των απαντήσεων για τους αγαπημένους μουσικούς. Ως προς τον αντιηγεμονικό χαρακτήρα αυτής της υποκουλτούρας είναι ενδιαφέρον πως ο Θεοδωράκης είναι από τα λίγα κοινά σημεία που υπάρχουν στις πολιτιστικές προτιμήσεις της “ελληνικής” και της “εναλλακτικής/κουλτουριάρικης” υποκουλτούρας, στην οποία συγκεντρώνει το 7,9% των απαντήσεων.

Ο Παναγής Παναγιωτόπουλος έχει υποστηρίξει πως μέχρι και την περίοδο της εθνικής αντίστασης το ρεμπέτικο τραγούδι αντιμετωπιζόταν αρνητικά από την αριστερά, και πως το ΚΚΕ το απαγόρευε στα μέλη του καθώς το θεωρούσε έκφραση ενός αντεπαναστατικού, λούμπεν προλεταριάτου, και το περιεχόμενο του ασυμβίβαστο με την ηθική του κόμματος (Παναγιωτόπουλος 1996). Ωστόσο, ο συγγραφέας εξηγεί ότι μετά το 1945, σε μεγάλο βαθμό λόγω της μαζικοποίησης του ΚΚΕ και του ψυχολογικού περιβάλλοντος που έφερε η ήττα της αριστεράς, αρχίζει να υπάρχει περιστασιακή χρήση ορισμένων εκδοχών του ρεμπέτικου από τους κομμουνιστές. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1940 και μέχρι το 1960, και ενώ η χρήση

του ήταν ήδη ευρύτατη στον κόσμο της αριστεράς, υπάρχει έντονη συζήτηση στους διανοούμενους του ΚΚΕ για τον ρόλο του ρεμπέτικου και λαϊκού τραγουδιού, μέχρι που τελικά γίνεται αποδεκτό.

Το ρεμπέτικο τραγούδι αναβίωσε στη μεταπολίτευση, και ο Σπύρος Σοφός υποστηρίζει πως αυτή η αναβίωση ήταν κεντρικό στοιχείο στην κατασκευή της “λαϊκής” ταυτότητας, που αντιπαρατίθεται με το μη “λαϊκό” κατεστημένο. Σχετικά υποστηρίζει τα εξής: “Η φυλάκιση του συγγραφέα των Ρεμπέτικων Τραγουδιών Η. Πετρόπουλου στη διάρκεια της δικτατορίας μετέτρεψε τα ρεμπέτικα σε σύμβολα διαμαρτυρίας και αντίστασης... Πέρα από το γλωσσικό ή μουσικό τους περιεχόμενο, η αναβίωση των ρεμπέτικων μπορεί να αποδοθεί στη γενικότερη δυνατότητά τους να αποτελέσουν σύμβολα της λαϊκής ταυτότητας, και ταυτοχρόνως να προσδώσουν σ’ αυτή την ταυτότητα συγκεκριμένο πολιτικό περιεχόμενο... Συνεπώς, η λαϊκή κουλτούρα υποστασιοποιείται μέσω της θέσμισης του ανταγωνισμού ‘λαϊκού’/ρεμπέτικου με το μη-λαϊκό κατεστημένο. Στη συγκεκριμένη περίπτωση παρατηρείται η απλούστευση του πεδίου της πολιτιστικής πάλης καθώς η μυθοποιημένη πλέον λαϊκή κουλτούρα χαρακτηρίζεται από γνησιότητα και αυθεντικότητα, ενώ η οριζόμενη ως κατεστημένη κουλτούρα θεωρείται ότι αποτελεί προϊόν μίμησης και έκφραση αλλοτρίωσης και αναπαρίσταται ως το κύριο εμπόδιο στην πραγμάτωση της λαϊκής πολιτιστικής έκφρασης.” (Σοφός 1994:148-150) Με αυτό τον τρόπο εξηγείται ο συμβολικός ρόλος του ρεμπέτικου και του λαϊκού τραγουδιού ως στοιχείο αντίστασης απέναντι στο κατεστημένο, και αυτός είναι ο λόγος που αποτελεί κεντρικό χαρακτηριστικό της “ελληνικής” υποκουλτούρας.⁶⁴

Ο Δαμιανάκος τοποθετεί την ακμή του ρεμπέτικου τραγουδιού την περίοδο 1922-1953, ενώ ο Οικονόμου υποστηρίζει πως για τη λαϊκή μουσική η ακμή της βρίσκεται την περίοδο 1950-1970 (Οικονόμου 2005)· πρόκειται άλλωστε για το διάστημα όπου έκαναν το μεγαλύτερο μέρος του έργου τους οι μουσικοί που θεωρούνται κλασικοί για το κάθε είδος (πχ ο Βαμβακάρης για το ρεμπέτικο και ο Καζαντζίδης για το λαϊκό). Παρόλα αυτά και τα δυο είδη “ανακαλύφθηκαν” μετά την εποχή της ακμής τους, όταν είχαν εξαντληθεί σε μεγάλο βαθμό (Οικονόμου 2005:378). Αυτό οφείλεται ακριβώς στη συμβολική τους λειτουργία, που αφήνει περιθώρια πολιτικής αξιοποίησης τους. Το ΠΑΣΟΚ της δεκαετίας του '70 και του '80 αναγνώρισε αυτή τη

⁶⁴ Και επίσης εξηγεί τη δημοτικότητα που απολάμβαναν τη δεκαετία του '80 οι θέσεις της Σχολής της Φραγκφούρτης, όπως φαίνεται από τη δημοσίευση ελληνικών μεταφράσεων αρκετών έργων αυτής της σχολής εκείνη την περίοδο, όπως αναφέρεται στις ενότητες 1.1β και 1.6α, παρόλο που εδώ και δεκαετίες είχαν πάψει να έχουν ιδιαίτερη σημασία στη διεθνή μελέτη της κουλτούρας. Συγκεκριμένα, αυτό που έκανε ιδιαίτερα ελκυστική αυτή την προσέγγιση ήταν στο ότι βλέπει την αυθόρμητη, λαϊκή τέχνη, ως αντίπαλο δέος στην θεωρούμενη μαζική κουλτούρα και την αλλοτρίωση που προκαλεί.

δυνατότητα της ρεμπέτικης και λαϊκής μουσικής και προσπάθησε τόσο πριν, όσο και μετά την εκλογική νίκη του 1981, να συναρθρώσει τον ρεμπέτικο πολιτιστικό λόγο στον πολιτικό του λόγο (Οικονόμου 2005:379, Σοφός 1994:150). Το ίδιο μπορεί να υποστηριχτεί σε ένα βαθμό και για το ΚΚΕ, το οποίο άλλωστε είχε υιοθετήσει το ρεμπέτικο ήδη πριν την επιβολή της δικτατορίας, και στις πολιτιστικές εκδηλώσεις του οποίου έχει κεντρική θέση η ρεμπέτικη και λαϊκή μουσική. Και τα δύο κόμματα αναγνώρισαν τη σημασία που έχουν αυτά τα μουσικά είδη ως σύμβολα αντίστασης στο κατεστημένο και τα ενέταξαν στον πολιτικό τους λόγο. Η μεγάλη ισχύς του ΠΑΣΟΚ και του ΚΚΕ στην “ελληνική” υποκουλτούρα εκφράζει σε σημαντικό βαθμό ακριβώς αυτή τη δυνατότητα της ρεμπέτικης και λαϊκής μουσικής, και τον τρόπο που αξιοποιήθηκε πολιτικά.

Με την παρουσίαση των ποσοτικών δεμένων φάνηκε πως στην “ελληνική” υποκουλτούρα, εκτός από την ρεμπέτικη και τη λαϊκή μουσική, φαίνεται πως υπάρχει προτίμηση και στον παλιό ελληνικό κινηματογράφο. Έχει παρατηρηθεί πως το ρεμπέτικο τραγούδι είχε κεντρική θέση στον ελληνικό κινηματογράφο της περιόδου 1950-1974 και πως συνδέονταν στενά μεταξύ τους (Δερμεντζόπουλος 2004). Στο σχετικό του άρθρο, ο Δερμεντζόπουλος υποστηρίζει πως ο ελληνικός κινηματογράφος της περιόδου δεν ήταν αποδεκτός από το κράτος και τους διανοούμενους (όπως άλλωστε και το ρεμπέτικο), και επιτελούσε έναν διφορούμενο ρόλο: από τη μία ενίσχυε τη συναίνεση των λαϊκών στρωμάτων στη νέα κοινωνική πραγματικότητα της μετεμφυλιακής Ελλάδας, απ’ την άλλη πρόβαλε την πραγματικότητα των εξαρτημένων τάξεων που επιζητούσαν την θέση τους στη νέα κατάσταση πραγμάτων. Είναι ενδιαφέρον πως ο αντιφατικός ρόλος της ομαλής ενσωμάτωσης στο νέο κατεστημένο παράλληλα με την αντίσταση στην κυρίαρχη κουλτούρα, που αποδίδει ο συγγραφέας στον μετεμφυλιακό ελληνικό κινηματογράφο, μοιάζει ανάλογος με τον αντιφατικό χαρακτήρα της “ελληνικής” υποκουλτούρας, ταυτόχρονα ριζοσπαστικής και προσκολλημένης στην παράδοση.

Αναφέρθηκε πως το ΚΚΕ έχει πολύ μεγάλη ισχύ στην “ελληνική” υποκουλτούρα· πρόκειται για κάτι που σχετίζεται με ένα ακόμη χαρακτηριστικό αυτής της υποκουλτούρας. Η “ελληνική” είναι η μόνη υποκουλτούρα όπου οι υλιστικές αξίες φαίνεται να έχουν υπολογίσιμη επίδραση, και οι οποίες μοιάζουν να συνυπάρχουν με τις προβιομηχανικές: για παράδειγμα, 47% όσων εντάσσονται σε αυτή την υποκουλτούρα δίνει ως πρώτη ομάδα που τους εκφράζει το επάγγελμα, την τάξη, την ιδεολογία ή την εθνικότητα, ενώ σχεδόν 15% είναι ενταγμένοι σε κάποιο πολιτικό κόμμα ή συνδικαλιστική οργάνωση, έτσι που η ένταξη σε κόμματα και

συνδικάτα αποτελεί το ήμισυ της ένταξης σε οτιδήποτε είδους συλλόγους ή οργανώσεις σε αυτή την υποκουλτούρα (πίνακας 33). Πρόκειται για απόλυτα αναμενόμενο φαινόμενο για μια υποκουλτούρα που συνδέεται τόσο στενά με το “κόμμα της εργατικής τάξης”.

Αλλά παρά τον αντιηγεμονικό χαρακτήρα αυτής της υποκουλτούρας, και τη λειτουργία των πολιτιστικών εκφράσεων της ως μέσο αντίστασης, δεν παύει να πρόκειται για μια αντίσταση που είναι κατά βάση στραμμένη στο παρελθόν. Έχει υποστηρικτεί, για παράδειγμα, πως το ρεμπέτικο αποτελεί έκφραση και προϊόν προκαπιταλιστικών καταστάσεων που επιβίωσαν σε μια καθολικά εκμοντερνισμένη κοινωνία κατά τη διάρκεια μιας μετάβαση προς την καπιταλιστική ολοκλήρωση· οι δε κύκλοι που παρήγαγαν το ρεμπέτικο λειτουργούσαν έξω από τα εμπορικά κυκλώματα και σχημάτιζαν συνεκτικές ομάδες που παρουσίαζαν τα χαρακτηριστικά των παραδοσιακών κοινοτήτων (Οικονόμου 2005:367). Η στροφή στους πολιτιστικούς σχηματισμούς του παρελθόντος ως αντίσταση απέναντι στο πολιτικό και κοινωνικό κατεστημένο είναι σαφές πως δεν μπορεί να αποτελέσει ουσιαστική διέξοδο. Και για αυτό τον λόγο παρατηρείται πως οι νεώτερες γενιές που δεν αποδέχονται την ηγεμονία και τις υποκουλτούρες που την εκφράζουν εγκαταλείπουν την “ελληνική” υποκουλτούρα και στρέφονται στην “εναλλακτική/κουλτουριάρικη”, η οποία βασίζεται σε πιο σύγχρονες αξίες και μορφές πολιτιστικής έκφρασης.

Επιπλέον μια αντίσταση που βρίσκεται στραμμένη στο παρελθόν, βασικό χαρακτηριστικό μιας αντιηγεμονικής παραδοσιακής υποκουλτούρας, είναι αιτία θεμελιωδών αντιφάσεων. Μπορεί τα παραδοσιακά χαρακτηριστικά να εντοπίζονται ακόμη στο μεγαλύτερο μέρος της ελληνικής κοινωνίας και να κυριαρχούν, τουλάχιστον ποσοτικά, αλλά οι αντιφάσεις είναι ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της “ελληνικής” υποκουλτούρας. Από τη μία η πρόθεση αντίστασης στην ηγεμονία την σπρώχνει στον ριζοσπαστισμό· από την άλλη η προσκόλληση στις παραδοσιακές μορφές έκφρασης την σπρώχνει στον συντηρητισμό. Συνέπεια αυτού είναι η πρόσμιξη αντιφατικών χαρακτηριστικών που σε άλλες συνθήκες είναι αδύνατο να συνυπάρξουν. Με αυτό τον τρόπο μπορεί να γίνει κατανοητός ο συνδυασμός χαρακτηριστικών όπως είναι η υψηλή θρησκευτικότητα, ο εθνικισμός και η ξενοφοβία, με την αριστερή ιδεολογία και την έντονη συνδικαλιστική δράση.

δ. “Παραδοσιακή γυναικεία” και “παραδοσιακή ανδρική” υποκουλτούρα: η σύνθετη ελληνική κοινωνία

Τα διαθέσιμα δεδομένα είναι πολύ πιο πλούσια για τις τρεις υποκουλτούρες που παρουσιάστηκαν μέχρι στιγμής απ' ό,τι για τις υπόλοιπες, αλλά παρόλα αυτά μπορούν να γίνουν και γι' αυτές κάποιες εκτιμήσεις. Όσον αφορά την “παραδοσιακή γυναικεία” και την “παραδοσιακή ανδρική” υποκουλτούρα είναι ιδιαίτερα σημαντικό, όπως αναφέρθηκε στην ενότητα 2.5 και σε άλλα σημεία του δευτέρου κεφαλαίου, το ότι αποτελούν τις δυο διαφορετικές πλευρές του ίδιου νομίσματος. Και οι δύο αφορούν τα ίδια στρώματα του πληθυσμού: περισσότερο επαρχία απ' ό,τι Αθήνα, μεσαίες και μεγάλες ηλικίες, και σχετικά χαμηλές ταξικές θέσεις· επιπλέον έχει διαπιστωθεί πως χαρακτηρίζονται από παρόμοια ιδεολογία και πολιτιστικά γούστα. Το μόνο σημείο ως προς το οποίο διαφέρουν στη δημογραφική τους σύνθεση, και από το οποίο προκύπτουν οι υπόλοιπες διαφορές τους, είναι το φύλο, το οποίο προσλαμβάνεται με παραδοσιακό τρόπο.

Στο φύλο οφείλεται, για παράδειγμα, το χάσμα μεταξύ αυτών των δυο υποκουλτουρών όσον αφορά το πολιτικό ενδιαφέρον και την πολιτική συμμετοχή. Η συμμετοχή στην πολιτική διαδικασία προϋποθέτει ότι το υποκείμενο διαθέτει αίσθηση αυτονομίας και αυταξίας, κάτι το οποίο δεν συμβαδίζει με το παραδοσιακό πρότυπο κοινωνικοποίησης των γυναικών ούτε με την απαξία που αντιμετωπίζεται το “γυναικείο” στις κυρίαρχες αντιλήψεις, με αποτέλεσμα σημαντικός αριθμός γυναικών να έχουν την αίσθηση πως βρίσκονται στο περιθώριο και να μην ενθαρρύνονται για να εμπλακούν στις συμμετοχικές διαδικασίες (Παντελίδου Μαλούτα 1993 & 2002). Ακριβώς αυτό το παραδοσιακό πρότυπο ενσαρκώνουν αυτές οι υποκουλτούρες. Το αποτέλεσμα είναι πως ενώ στην “παραδοσιακή ανδρική” υποκουλτούρα το πολιτικό ενδιαφέρον και η πολιτική συμμετοχή φαίνεται να είναι εντυπωσιακά υψηλό (πίνακες 12 & 14: 63% ενδιαφέρεται πολύ ή αρκετά για την πολιτική, 67% διαβάζει τακτικά εφημερίδες), συμβαίνει το ακριβώς αντίθετο στην “παραδοσιακή γυναικεία” υποκουλτούρα (50% δεν ενδιαφέρεται καθόλου για την πολιτική, 63% δεν διαβάζει ποτέ εφημερίδες).

Αν πάντως προσπαθήσει κανείς να ταξινομήσει αυτές τις δυο υποκουλτούρες σύμφωνα με την τετραπλή διάκριση που προτάθηκε, διαπιστώνεται πως πρόκειται για ηγεμονικές παραδοσιακές υποκουλτούρες. Σε μεγάλο βαθμό αυτό προκύπτει από το σύστημα γούστων “χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”, στο οποίο έχει εξηγηθεί πως εκτιμάται ότι εκφράζονται σε σημαντικό βαθμό αυτές οι υποκουλτούρες στην έρευνα για τα πρότυπα πολιτικότητας. Σε αυτό

το σύστημα γούστων παρατηρούνται τα χαρακτηριστικά της παραδοσιακής κουλτούρας, όπως διαπιστώνεται για παράδειγμα από το 61% που δηλώνει ως πρώτες ομάδες που εκφράζουν την ταυτότητα τους τον οικογενειακό ρόλο, την θρησκεία, τον τόπο καταγωγής ή κατοικίας (πίνακας 28), ενώ πολιτικά φαίνεται να ακολουθεί τις κυρίαρχες τάσεις (πχ σύμφωνα με τον πίνακα 54 η ψήφος στο ΠΑΣΟΚ και τη ΝΔ βρίσκεται στο 79%). Αλλά και οι ίδιες οι πολιτιστικές πρακτικές αυτών των υποκοουλτουρών, με την κυριαρχία στερεοτυπικών “ανδρικών” και “γυναικείων” συμπεριφορών (οι άνδρες πάνε σε ταβέρνες, ψαρεύουν, πάνε γήπεδο κλπ, οι γυναίκες μαγειρεύουν, πλέκουν, ψωνίζουν κοκ), οδηγούν σε αυτό το συμπέρασμα. Απ’ τη μία πρόκειται καταφανώς για στερεοτυπικές, παραδοσιακές πρακτικές, και γι’ αυτό άλλωστε αυτές οι δυο υποκοουλτούρες ονομάζονται “παραδοσιακή ανδρική” και “παραδοσιακή γυναικεία”. απ’ την άλλη πρόκειται για στερεότυπα που είναι ευρέως διαδεδομένα στην ελληνική κοινωνία, κάτι που τις ανάγει σε ηγεμονικές, τουλάχιστον με την έννοια ότι γίνονται ευρύτατα αποδεκτές.

Αλλά γι’ αυτές τις υποκοουλτούρες η ουσία δεν βρίσκεται στην ταξινόμηση τους, αλλά στο ότι δείχνουν πόσο έντονη είναι η στερεοτυπική πρόσληψη των γυναικών και των ανδρών στην ελληνική κοινωνία, η οποία σχετίζεται με τις μεταξύ τους ανισότητες. Είναι εντυπωσιακό ότι αυτά τα στερεότυπα είναι τόσο ισχυρά, που τα βλέπουμε να συγκροτούν δυο υποκοουλτούρες που αθροιστικά φαίνεται να εκφράζουν περίπου το ένα τέταρτο της ελληνικής κοινωνίας (αν και η επίδραση τους μειώνεται στο μισό στην Αθήνα). Διαπιστώνεται λοιπόν πως η ταξινόμηση που προτάθηκε, όσο χρήσιμη κι αν είναι, όπως φάνηκε από την εξέταση των προηγούμενων υποκοουλτουρών, δεν αποτελεί εργαλείο που μπορεί από μόνο του να ερμηνεύσει κάθε πλευρά της ελληνικής κοινωνίας. Η ελληνική κοινωνία είναι πολύ σύνθετη και, όσο σημαντική να είναι η διάκριση ανάμεσα σε μεταρρυθμιστική και παραδοσιακή κουλτούρα ή σε ηγεμονία και αντιηγεμονία, υπάρχουν και άλλες τομές που πρέπει να ληφθούν υπόψη. Η έμφυλη ανισότητα φαίνεται πως είναι μια από τις σημαντικότερες.

Αυτές οι δυο υποκοουλτούρες δεν εκφράζουν γενικά την στερεοτυπική πρόσληψη γυναικών και ανδρών, αλλά την πλέον παραδοσιακή εκδοχή της. Πρόκειται για την εκδοχή που κυριαρχούσε ακόμα και έναν αιώνα πριν στην Ελλάδα, τουλάχιστον στις κατώτερες τάξεις. Ο Δαμιανάκος, περιγράφοντας την παραδοσιακή οικογένεια των κατώτερων τάξεων στο πρώτο μισό του 20ου αιώνα, αναφέρεται στην “κυρίαρχη θέση, μέσα στις οικογενειακές αξίες, της λατρείας του αρσενικού, τον εμφανή ρόλο που παίζει η βία στη στις σχέσεις των μελών μεταξύ

τους, το ξύλο στη γυναίκα... ο αλκοολισμός ή οι ερωτικές περιπέτειες του αρχηγού της οικογένειας” (Δαμιανάκος 2001:111). Είναι βέβαια υπερβολικό να ταυτιστούν οι πρακτικές που παρατηρούνται σε αυτές τις υποκουλτούρες με “το ξύλο στη γυναίκα”, ωστόσο το γεγονός ότι οι πρακτικές της “παραδοσιακής ανδρικής” υποκουλτούρας συνδέονται κατά βάση με τον δημόσιο χώρο και οι πρακτικές της “παραδοσιακής γυναικείας” με τον ιδιωτικό χώρο υποδηλώνει το κλείσιμο των γυναικών στο σπίτι και την απομόνωση τους. Πράγματι, αυτό φαίνεται και από το δεδομένο ότι σχεδόν τα μισά άτομα της “παραδοσιακής γυναικείας” υποκουλτούρας είναι νοικοκυρές, ενώ είναι επίσης ενδεικτικό της υποδεέστερης θέσης τους ότι περίπου τα μισά έχουν ολοκληρώσει το πολύ την κατώτερη εκπαίδευση.

Ο περιορισμός των γυναικών στην ιδιωτικό χώρο και η δραστηριοποίηση των ανδρών στον δημόσιο, που υποδηλώνεται από τις πρακτικές αυτών των υποκουλτουρών, έχει ιδιαίτερη σημασία. Η διάκριση ιδιωτικού/δημόσιου αποτελεί μια διαφορετική έκφραση της διάκρισης γυναίκες/άνδρες και αποτελεί κεντρικό στοιχείο της καταπίεσης των γυναικών: η αποδοχή της φιλελεύθερης διάκρισης μεταξύ του ιδιωτικού χώρου των (βαθύτατα άνισων) σχέσεων γυναικών και ανδρών από τον δημόσιο χώρο των ισότιμων πολιτών νομιμοποιεί την μεταξύ τους ανισότητα (Pateman 1989:11, Παντελίδου Μαλούτα 2002:118-119). Δυστυχώς τα δεδομένα δεν βοηθούν την περαιτέρω εξέταση αυτής της διάκρισης και της ενσωμάτωσης της στην “παραδοσιακή ανδρική” και την “παραδοσιακή γυναικεία” υποκουλτούρα, καθώς στην έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς δεν υπάρχουν τέτοιες ερωτήσεις, ενώ στην έρευνα για τα πρότυπα πολιτικότητας δεν εντοπίζονται αυτές οι υποκουλτούρες και έτσι μπορούν να γίνουν μόνο πολύ χονδρικές εκτιμήσεις.

Όμως από τα δεδομένα είναι δυνατό να προκύψει κάτι αρκετά ενδιαφέρον όσον αφορά την επίδραση της γενιάς σε αυτές τις υποκουλτούρες. Ανάμεσα στα άτομα που πέρασαν την εφηβεία τους μετά την εκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ το 1981 (δηλαδή όσα γεννήθηκαν μετά το 1968), η “παραδοσιακή γυναικεία” υποκουλτούρα συγκεντρώνει 8,9% και η “παραδοσιακή ανδρική” 10,6%. Τα αντίστοιχα ποσοστά για τα άτομα που πέρασαν την εφηβεία τους πριν τη νίκη του ΠΑΣΟΚ βρίσκονται στο 14% και 13,9% αντίστοιχα, ποσοστά κατά πολύ υψηλότερα από τα προηγούμενα· επιπλέον ανάμεσα στις διαφορετικές γενιές που πέρασαν την εφηβεία τους πριν τη νίκη του ΠΑΣΟΚ δεν παρατηρούνται σημαντικές διαφοροποιήσεις όσον αφορά την επίδραση αυτών των υποκουλτουρών (είναι μεταξύ 12% και 16% σε όλες). Δηλαδή παρατηρείται πως η επίδραση αυτών των δυο υποκουλτουρών, και ιδιαίτερα της

“παραδοσιακής γυναικείας”, μειώνεται σημαντικά ανάμεσα στα άτομα που πέρασαν την εφηβεία τους μετά την ανάδειξη του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία.

Το ΠΑΣΟΚ μετά την εκλογική του νίκη εφάρμοσε μια πολιτική υπέρ της “ισότητας”, που εκδηλώθηκε μέσα από μια σειρά μέτρων εκσυγχρονισμού της νομοθεσίας, όπως με αλλαγές στο οικογενειακό δίκαιο, τη νομιμοποίηση των αμβλώσεων, τη θέσπιση μέτρων για το βιασμό, ή την θεσμοθέτηση της ισότητας των φύλων στις εργασιακές σχέσεις, καθώς και με μέτρα θετικών διακρίσεων υπέρ των γυναικών (Παντελίδου Μαλούτα 1996:350). Αυτές οι μεταρρυθμίσεις σίγουρα βελτίωσαν τις συνθήκες διαβίωσης συγκεκριμένων κατηγοριών γυναικών, ωστόσο αυτό δεν σημαίνει πως έτσι επιτεύχθηκε η ουσιαστική εξίσωση γυναικών και ανδρών ή πως στόχευαν στην ανατροπή των εξουσιαστικών σχέσεων των φύλων· έχει υποστηριχθεί πως πρόκειται περισσότερο για μέτρα που διευκόλυναν τις γυναίκες να ασκούν τους ρόλους τους και εκσυγχρόνισαν την καταπίεση τους (Παντελίδου Μαλούτα 1996 & 2007). Η μείωση της επιρροής της “παραδοσιακής γυναικείας” και της “παραδοσιακής ανδρικής” υποκουλτούρας μετά την εκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ σχετίζονται προφανώς με αυτές τις μεταρρυθμίσεις. Αυτές οι δυο υποκουλτούρες εκφράζουν την πλέον παραδοσιακή μορφή ανισότητας των φύλων. Έτσι, με τον εκσυγχρονισμό των δομών και της ανισότητας, οι νεώτερες γενιές απομακρύνονται από αυτά τα παραδοσιακά πρότυπα ανδρών και γυναικών, και οι υποκουλτούρες που σχηματίζονται σύμφωνα με αυτά βρίσκονται σε υποχώρηση.

ε. “Καλλιεργημένη” υποκουλτούρα: Πολιτισμική καλή θέληση

Όπως έχει φανεί από την παρουσίαση του δευτέρου κεφαλαίου, η “καλλιεργημένη” υποκουλτούρα φαίνεται πως έχει πολλά κοινά χαρακτηριστικά με την “εναλλακτική/κουλτουριάρικη”: αφορά σχετικά νέα άτομα υψηλού εκπαιδευτικού επιπέδου, επικρατεί ένα μάλλον ατομοκεντρικό σύστημα αξιών που είναι γνώρισμα της μεταρρυθμιστικής κουλτούρας, υπάρχει υψηλό πολιτικό ενδιαφέρον και η ιδεολογία της τείνει προς τα αριστερά. Απ’ την άλλη έχει εξηγηθεί πως ένα μέρος της “εναλλακτικής/κουλτουριάρικης” υποκουλτούρας εκφράζεται μέσω του “καλλιεργημένου” συστήματος πολιτιστικών πρακτικών στην έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς, και έτσι επηρεάζει τα παρατηρούμενα χαρακτηριστικά της “καλλιεργημένης” υποκουλτούρας. Ενδέχεται δηλαδή σε σημαντικό βαθμό αυτά τα κοινά τους χαρακτηριστικά να οφείλονται στην επίδραση ατόμων που κανονικά εντάσσονται στην “εναλλακτική/κουλτουριάρικη” υποκουλτούρα και να μην αποτελούν γνωρίσματα της “καλλιεργημένης”. Έτσι η “καλλιεργημένη” υποκουλτούρα είναι αυτή που

είναι πιο δύσκολο να μελετηθεί σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία.

Αν μείνουμε στα στοιχεία που είναι βέβαιο ότι αποτελούν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της “καλλιεργημένης” υποκουλτούρας, το σημαντικότερο είναι πως υιοθετεί τις “νόμιμες” τέχνες, με τον τρόπο που τις προσδιορίζει ο Bourdieu (Bourdieu 2002), έτσι που μοιάζει να ενσαρκώνει την “υψηλή” κουλτούρα. Όμως έχει εξηγηθεί πως άλλα γνωρίσματα αυτής της υποκουλτούρας δεν είναι σύμφωνα με αυτή τη διαπίστωση: συγκεκριμένα μπορεί να απαρτίζεται περισσότερο από άτομα υψηλού εκπαιδευτικού επιπέδου και ταξικής θέσης, αλλά η ταξική τους προέλευση δεν φαίνεται να είναι αντίστοιχα υψηλή· επιπλέον το ποσοστό που συγκεντρώνει στο δείγμα (8,5% στο σύνολο της χώρας και 17,6% στην Αθήνα) είναι πολύ μεγάλο για να αντιστοιχεί σε μια ελίτ που υποστηρίζει την “υψηλή” κουλτούρα, ακόμα κι αν υποτεθεί πως σημαντικό μέρος από αυτό το ποσοστό αφορά άτομα της “εναλλακτικής/κουλτουριάρικης” υποκουλτούρας. Ως προς το τελευταίο σημείο είναι αξιοσημείωτα τα δεδομένα έρευνας που δημοσιεύτηκαν σε ειδική έκδοση του περιοδικού Highlights (Highlights 2006), όπου ζητήθηκε από τους ερωτώμενους/ες να δώσουν ένα οποιοδήποτε όνομα σκηνοθετών, ζωγράφων, συνθετών ή δημιουργών άλλων μορφών τέχνης. Τα ποσοστά άγνοιας είναι εντυπωσιακά: 71% δεν μπόρεσε να ονοματίσει ούτε έναν σύγχρονο Έλληνα συγγραφέα και 82% ούτε έναν ξένο· 64% δεν ήξερε το όνομα κάποιου σύγχρονου Έλληνα ζωγράφου και 84% κανενός ξένου ζωγράφου· 81% δεν γνώριζε κανένα σύγχρονο Έλληνα σκηνοθέτη θεάτρου και 99% κανένα ξένο· κλπ. Επιπλέον, συνήθως οι περισσότεροι/ες που έδιναν κάποια απάντηση ανέφεραν ονόματα τόσο γνωστά που αποτελούν σχεδόν μέρος της σύγχρονης μαζικής κουλτούρας: για παράδειγμα η απόλυτη πλειονότητα όσων ονομάτισαν κάποιον ξένο ζωγράφο έδωσαν ως απάντηση τον Πικάσο. Είναι προφανές πως όταν υπάρχουν τόσο υψηλά ποσοστά άγνοιας δεν είναι δυνατόν οι εκφραστές της “υψηλής” κουλτούρας να αποτελούν σχεδόν το ένα δέκατο του πληθυσμού, τη στιγμή που η συντριπτική πλειονότητα του πληθυσμού δεν μπορεί να ονοματίσει έστω έναν καλλιτέχνη-εκπρόσωπο της “υψηλής” κουλτούρας.

Παρόλα αυτά, από την παραγοντική ανάλυση φάνηκε πως η “καλλιεργημένη” υποκουλτούρα ξεχωρίζει από τις άλλες με πρακτικές που δείχνουν την προτίμηση στις “υψηλές” τέχνες, όπως είναι η επίσκεψη σε μουσεία, σε εκθέσεις ζωγραφικής ή σε συναυλίες κλασικής μουσικής. Αξίζει λοιπόν να εξεταστεί ειδικότερα κατά πόσο σε αυτή την υποκουλτούρα υπάρχει πραγματικά προτίμηση σε αυτές.

Πίνακας 56: “Καλλιεργημένη” υποκοουλτούρα και συχνότητα επίσκεψης σε μουσεία, εκθέσεις ζωγραφικής και συναυλίες κλασικής μουσικής (%)

		“Καλλιεργημένη” υποκοουλτούρα	Άλλες υποκοουλτούρες
Συχνότητα επίσκεψης σε μουσεία/πινακοθήκες	Τουλάχιστο μια φορά στους 3 μήνες	33,2	2,5
	Σπάνια	51,2	15,2
	Ποτέ	15,6	82,3
Συχνότητα επίσκεψης σε εκθέσεις ζωγραφικής/ φωτογραφίας	Τουλάχιστο μια φορά στους 3 μήνες	19,6	1,3
	Σπάνια	42,4	4,4
	Ποτέ	38,0	94,3
Συχνότητα επίσκεψης σε όπερα/συναυλίες κλασικής μουσικής	Τουλάχιστο μια φορά στους 3 μήνες	13,7	0,6
	Σπάνια	38,0	3,6
	Ποτέ	48,3	95,8

Στον πίνακα 56 παρουσιάζεται ενδεικτικά η συχνότητα επίσκεψης σε μουσεία, εκθέσεις ζωγραφικής και συναυλίες κλασικής μουσικής της “καλλιεργημένης” υποκοουλτούρας σε σχέση με όλες τις υπόλοιπες. Παρατηρείται πως η συντριπτική πλειονότητα των άλλων υποκοουλτουρών απαντάει πως δεν τα επισκέπτεται ποτέ. Η διαφορά της “καλλιεργημένης” υποκοουλτούρας είναι πως η πλειονότητα απαντάει πως πηγαίνει σπάνια· μόνο ένα μικρό μέρος των ατόμων αυτής της υποκοουλτούρας φαίνεται πως εφαρμόζει πραγματικά αυτές τις πρακτικές. Και τι ακριβώς σημαίνει “σπάνια” συχνότητα επίσκεψης, και γιατί να δίνεται μαζικά ως απάντηση στην “καλλιεργημένη” υποκοουλτούρα;

Η απάντηση δίνεται από αυτό που ο Bourdieu ονομάζει “πολιτισμική καλή θέληση”. Ο Bourdieu υποστηρίζει πως τα μέλη των διαφορετικών κοινωνικών τάξεων δε διακρίνονται τόσο από το βαθμό που αναγνωρίζουν τη “νόμιμη” κουλτούρα, όσο από το βαθμό που τη γνωρίζουν. Οι θέσεις αδιαφορίας ή εχθρότητας απέναντι της σπανίζουν· η αναγνώριση της νόμιμης κουλτούρας φαίνεται από την τάση των πλέον στερημένων να αποκρύψουν την άγνοια τους και να αποτίσουν φόρο τιμής στην πολιτιστική νομιμότητα. Η δε σχέση της μικροαστικής τάξης με τη νόμιμη κουλτούρα είναι προφανής από το χάσμα ανάμεσα στη γνώση και την αναγνώριση, αρχή της πολιτισμικής καλής θέλησης. Η ανερχόμενη μικροαστική τάξη επενδύει την καλή της θέληση στις ελάχιστον μορφές των νόμιμων πολιτιστικών πρακτικών και αγαθών, οι οποίες εμπεριέχουν αναφορές στη νόμιμη κουλτούρα και

επιτρέπουν τη σύγχυση μαζί της. Έτσι, σύμφωνα με τον Bourdieu, τα μέλη αυτής της τάξης επενδύουν στις νόμιμες πολιτιστικές πρακτικές προκειμένου να αυξήσουν το πολιτισμικό τους κεφάλαιο και να ανέλθουν κοινωνικά (Bourdieu 2002:363-414).

Συνεπώς, ακολουθώντας την προσέγγιση του Bourdieu, είναι δυνατό να υποστηριχτεί πως η μαζική επιλογή της “σπάνιας” επίσκεψης δείχνει την αναγνώριση της “νόμιμης” κουλτούρας και αποτελεί μορφή πολιτισμικής καλής θέλησης. Τα άτομα της “καλλιεργημένης” υποκουλτούρας, μέλη μάλλον ανερχόμενων μεσαίων τάξεων, δεν θέλουν να δείξουν άγνοια της “νόμιμης” κουλτούρας. Ειδικότερα όταν έρχονται αντιμέτωπα με ένα ερωτηματολόγιο που εξετάζει τις πολιτιστικές πρακτικές τους, είναι εύλογο αισθάνονται ότι αντιμετωπίζουν ένα τεστ και πως πρέπει να πείσουν ότι είναι “καλλιεργημένα”. Έτσι, ακόμα κι αν δεν έχουν πάει σε μουσείο ή σε όπερα επί πολλά χρόνια, δεν θέλουν να παραδεχτούν πως δεν πηγαίνουν ποτέ, κι έτσι προτιμάνε να απαντήσουν πως πηγαίνουν “σπάνια”. Πολύ λίγα είναι τα άτομα που φαίνεται να έχουν πραγματική επαφή με τις “νόμιμες” πολιτιστικές πρακτικές· μια γνήσια “καλλιεργημένη” ελίτ, που αποτελεί φορέα της “υψηλής” κουλτούρας, δεν αποτελεί παρά ένα μικρό μέρος των ατόμων που εντάσσονται στην “καλλιεργημένη” υποκουλτούρα.

Αν δεχτεί κανείς αυτή την υπόθεση, τότε θα μπορούμε να υποθέσουμε πως η “καλλιεργημένη” είναι μάλλον μια ψευδοϋποκουλτούρα, χωρίς ιδιαίτερη σημασία για την ελληνική κοινωνία. Και τούτο γιατί αυτό που εκδηλώνεται κυρίως με αυτή είναι το πολιτιστικό άγχος που νιώθουν κάποια μεσαία στρώματα και την επιθυμία τους για ανοδική κινητικότητα. Ενδεχομένως να μπορούσαν να διαπιστωθούν περισσότερα από μια έρευνα που θα συνδύαζε τις ερωτήσεις των δυο ερευνών στις οποίες βασίζεται η παρούσα μελέτη, αλλά με τα διαθέσιμα δεδομένα αυτή είναι η μόνη βάσιμη υπόθεση που μπορεί να διατυπωθεί.

στ. Οι “αποτραβηγμένοι”

Στην “αποτραβηγμένη” υποκουλτούρα παρατηρούνται πολύ έντονα τα χαρακτηριστικά της παραδοσιακής κουλτούρας, που άλλωστε είδαμε ότι κυριαρχούν σε όλες τις υποκουλτούρες πλην της “νεανικής/mainstream” και της “εναλλακτικής/κουλτουριάρικης”. Συγκεκριμένα αυτό φαίνεται από τη μαζική επιλογή ως πρώτης ομάδας που εκφράζει την ταυτότητα τους τον οικογενειακό ρόλο, τη θρησκεία, τον τόπο καταγωγής ή κατοικίας (πίνακας 28: 57%), από την συμπάθεια σε θεσμούς όπως την αστυνομία ή τις ένοπλες δυνάμεις (πίνακας 31: 46% και 70% αντίστοιχα υψηλή συμπάθεια), από την υψηλή θρησκευτικότητα (πίνακες 34 & 35: 52%

υψηλή συμπάθεια στην εκκλησία και 43% τακτικός εκκλησιασμός), από τα πολύ ισχυρά αισθήματα τοπικισμού και εθνικισμού (πίνακες 38 & 41: 80% πολύ ή αρκετή σύνδεση με τον τόπο κατοικίας, 96% είναι περήφανοι που είναι Έλληνες), από την αντιπάθεια στη Δύση (όπως υποδηλώνεται από το 55% που αντιμετωπίζει τους Άγγλους και τους Αμερικάνους ως υπεύθυνους του εμφυλίου σύμφωνα με τον πίνακα 43), και από την έντονη ξενοφοβία (πίνακας 45: 53% υποστηρίζει πως οι μετανάστες έφεραν αρνητικές αλλαγές). Είναι σαφές πως η “αποτραβηγμένη” είναι μια παραδοσιακή υποκουλτούρα.

Επίσης στην “αποτραβηγμένη” υποκουλτούρα υποστηρίζονται κυρίως οι κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις, ενώ χαρακτηρίζεται από κεντροδεξιά ιδεολογία. Η αθροιστική ψήφος στη Νέα Δημοκρατία και το ΠΑΣΟΚ ανάμεσα στα άτομα αυτής της υποκουλτούρας που ψήφισαν στις εκλογές του 2004 φτάνει στο 80% έναντι 71% στο σύνολο (πίνακας 54), και μάλιστα αυτή η διαφορά προκύπτει αποκλειστικά από την αύξηση του ποσοστού της Νέας Δημοκρατίας· επιπλέον στον άξονα αριστεράς-δεξιάς το 76% αυτοτοποθετείται στις θέσεις 5-10 (πίνακας 20), ενδεικτικό της κεντροδεξιάς ιδεολογίας αυτής της υποκουλτούρας. Πρόκειται για δεδομένα που υποδηλώνουν πως πρόκειται για μια ηγεμονική υποκουλτούρα, με την έννοια πως αποδέχεται και ακολουθεί την ηγεμονία.

Φαίνεται ίσως παράδοξο να χαρακτηρίζεται ως “ηγεμονική” μια υποκουλτούρα που διακρίνεται από σχεδόν πλήρη έλλειψη πολιτιστικής και πολιτικής συμμετοχής: τα άτομα της “αποτραβηγμένης” υποκουλτούρας όχι μόνο δεν έχουν σχεδόν καθόλου σχέση με οποιαδήποτε μορφή πολιτιστικών πρακτικών, αλλά το ίδιο συμβαίνει κατά βάση και για την πολιτική όπως φαίνεται, για παράδειγμα, από το γεγονός ότι τα δύο τρίτα συμμετέχουν σπάνια ή ποτέ σε πολιτικές συζητήσεις. Ωστόσο είναι αξιοσημείωτο πως οι πολιτικές προτιμήσεις τους μοιάζουν εντυπωσιακά με αυτές της “νεανικής/mainstream” υποκουλτούρας. Συγκεκριμένα, ενώ στην “αποτραβηγμένη” υποκουλτούρα η αυτοτοποθέτηση στις θέσεις 5-10 του άξονα αριστεράς-δεξιάς είναι 76%, το αντίστοιχο ποσοστό στη “νεανική/mainstream” είναι 81% (πίνακας 20)· στην “αποτραβηγμένη” η ψήφος στο ΠΑΣΟΚ συγκεντρώνει 33,7% και στη “νεανική/mainstream” 34,3%, ποσοστά ανάλογα του 34,9% στο σύνολο του δείγματος (πίνακας 54)· η ψήφος στη Νέα Δημοκρατία βρίσκεται στο 46,1% στην “αποτραβηγμένη” υποκουλτούρα και στο 42,6% στην “νεανική/mainstream”, ποσοστά πολύ υψηλότερα από το 36,5% του συνόλου (πίνακας 54). Αυτή η εντυπωσιακή ομοιότητα στις πολιτικές προτιμήσεις των δυο υποκουλτουρών υποδηλώνει πως και στις δύο υπάρχει εξίσου

υποστήριξη στο ίδιο ηγεμονικό κατεστημένο.

Δηλαδή μπορεί να υποστηριχτεί πως η “αποτραβηγμένη” υποκουλτούρα, όπως και η “παραδοσιακή γυναικεία” και η “παραδοσιακή ανδρική”, είναι μια ηγεμονική παραδοσιακή υποκουλτούρα. Η βασική της διαφορά από αυτές τις δυο είναι πως ενώ η “παραδοσιακή γυναικεία” και η “παραδοσιακή ανδρική” υποκουλτούρα συγκροτούνται γύρω από μια στερεοτυπική πρόσληψη του φύλου, που οδηγεί σε αντίστοιχες πολιτιστικές πρακτικές, η “αποτραβηγμένη” προσδιορίζεται από την αποχή από κάθε μορφή πολιτιστικών πρακτικών· μια επιπλέον διαφορά είναι πως η “αποτραβηγμένη” υποκουλτούρα συγκεντρώνει κυρίως ηλικιωμένα άτομα, ενώ οι άλλες δυο περιλαμβάνουν και μεγάλο αριθμό ατόμων μέσης ηλικίας.

Προκύπτει λοιπόν ξανά το ζήτημα της γενιάς. Σε αντίθεση με τις δυο αντιηγεμονικές υποκουλτούρες, όπου παρατηρούνται σαφείς τομές, έτσι που να διαπιστώνεται ότι η κάθε μία αφορά συγκεκριμένες γενιές και πως σταδιακά η μία αντικατέστησε την άλλη, δεν παρατηρούνται αντίστοιχες τομές στην περίπτωση της “αποτραβηγμένης” υποκουλτούρας, αλλά μάλλον μια σταδιακή αύξηση της επίδρασης της καθώς αυξάνεται η ηλικία. Αυτό υποδηλώνει πως τούτη η υποκουλτούρα σχετίζεται περισσότερο με τη θέση στον κύκλο της ζωής παρά με συγκεκριμένες γενιές. Δηλαδή μπορεί να υποθεθεί πως αφορά άτομα που σε νεώτερη ηλικία εντάσσονταν σε άλλες ηγεμονικές παραδοσιακές υποκουλτούρες, πιθανότατα στην “παραδοσιακή ανδρική” και στην “παραδοσιακή γυναικεία”, που καθώς γερνούν απομονώνονται κοινωνικά και αποσύρονται από κάθε μορφή πολιτιστικής ή πολιτικής συμμετοχής. Ωστόσο επειδή η επίδραση της θέσης στον κύκλο της ζωής δεν είναι εύκολο να διαχωριστεί από αυτή της γενιάς, δεν αποκλείεται να υπάρχει και κάποια επίδραση της γενιάς. Για παράδειγμα, οι σύγχρονοι ηλικιωμένοι ως γενιά χαρακτηρίζονται από χαμηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο και μεγάλωσαν σε περιβάλλον πιο παραδοσιακό και αυταρχικό, τόσο πολιτικά όσο και προσωπικά, οπότε ενδέχεται η χαμηλή πολιτική και πολιτιστική συμμετοχικότητα να είναι χαρακτηριστικό της συγκεκριμένης γενιάς. Ωστόσο, υποθέσεις σαν αυτή είναι εξαιρετικά δύσκολο να ελεγχθούν σύμφωνα με τα διαθέσιμα δεδομένα.

Πίνακας 57: Επίδραση της “αποτραβηγμένης” υποκουλτούρας και του συστήματος γούστων “χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις” και περίοδος που οι ερωτώμενοι/ες ήταν μεταξύ 12 και 15 ετών (%)

	1993-03	1986-95	1979-88	1968-81	1961-70	1952-63	1931-54
“Νεανική/Mainstream” (ηγεμονική μεταρρυθμιστική υποκουλτούρα)	41,4	43,6	16,9	5,0	5,6	6,1	2,2
Άθροισμα “Αποτραβηγμένης” και “Χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις” (ηγεμονικές παραδοσιακές υποκουλτούρες)	32,8	25,6	51,3	44,2	47,1	68,2	70,7
Άθροισμα “Εναλλακτικής/Κουλτουριάρικης” και “Ελληνικής” (αντιηγεμονικές υποκουλτούρες)	25,8	30,8	31,8	50,8	47,3	25,7	27,1
Σύνολο	100	100	100	100	100	100	100

Παρά την έλλειψη κάποιας προφανούς τομής όσον αφορά την επίδραση της γενιάς στην “αποτραβηγμένη” υποκουλτούρα, είναι δυνατό να υποτεθεί πως, όπως και στην περίπτωση των αντιηγεμονικών υποκουλτουρών, έτσι και στις ηγεμονικές υποκουλτούρες οι παραδοσιακές έχουν δώσει τη θέση τους στην μεταρρυθμιστική στις νεώτερες γενιές. Στον πίνακα 57 βλέπουμε αθροιστικά το ποσοστό της “αποτραβηγμένης” υποκουλτούρας και του συστήματος γούστων “χωρίς ιδιαίτερες προτιμήσεις”, στο οποίο έχει υποστηριχθεί πως εκφράζονται κυρίως οι άλλες δυο ηγεμονικές παραδοσιακές υποκουλτούρες, η “παραδοσιακή γυναικεία” και η “παραδοσιακή ανδρική”. Παρατηρείται πως για τα άτομα που πέρασαν την εφηβεία τους πριν από τα μέσα της δεκαετίας του '80 το αθροιστικό ποσοστό τους κυμαίνεται μεταξύ 44% και 70%· η δε μόνη περίοδος που πέφτει κάτω από 50% αφορά τις γενιές στις οποίες είναι ιδιαίτερα ισχυρές οι αντιηγεμονικές υποκουλτούρες. Ανάμεσα στις γενιές που πέρασαν την εφηβεία τους από τα μέσα της δεκαετίας του '80 και έπειτα, η αθροιστική επίδραση των ηγεμονικών παραδοσιακών υποκουλτουρών φαίνεται πως μειώνεται ριζικά, και κυμαίνεται μεταξύ 25% και 32%. Πρόκειται για τις ίδιες γενιές όπου έχει καθοριστική επίδραση η “νεανική/mainstream” υποκουλτούρα, που από σχεδόν αμελητέα στις προηγούμενες βρίσκεται να εκφράζει πάνω από το 40% των ατόμων αυτών των γενιών. Συνεπώς είναι δυνατό να εκτιμηθεί πως η δεκαετία του '80 αποτελεί τομή όσον αφορά το χαρακτήρα των ηγεμονικών υποκουλτουρών, έτσι που οι παραδοσιακές υποχωρούν και η μεταρρυθμιστική γίνεται η σημαντικότερη ηγεμονική υποκουλτούρα. Φαίνεται λοιπόν πως η σταδιακή αντικατάσταση των παραδοσιακών υποκουλτουρών από τις μεταρρυθμιστικές αφορά εξίσου τις ηγεμονικές και τις αντιηγεμονικές υποκουλτούρες, με τη διαφορά πως στις πρώτες αυτό συμβαίνει μια δεκαετία αργότερα.

3.4 Τελικές συμπερασματικές παρατηρήσεις

Από αυτή τη μελέτη προέκυψαν διαπιστώσεις που είναι αρκετά σημαντικές για την μελέτη και την κατανόηση της ελληνικής κοινωνίας. Επιβεβαιώθηκε αρχικά η υπόθεση πως υπάρχει στενή σύνδεση μεταξύ της κουλτούρας και της πολιτικής. Από τα στοιχεία των ερευνών στις οποίες βασίστηκε η διερεύνηση του θέματος διαπιστώθηκε ότι υπάρχει η τάση να συνδέονται οι πολιτικές αντιλήψεις και οι πρακτικές των ατόμων με αντίστοιχες πολιτιστικές αντιλήψεις και πρακτικές, μια σύνδεση τόσο ισχυρή ώστε να είναι δύσκολο να αμφισβητηθεί. Όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγή, η κοινωνικοποίηση είναι μια σύνθετη διαδικασία που συμβάλει στη διαμόρφωση στάσεων και αντιλήψεων για τη ζωή, την τέχνη, την πολιτική και την κοινωνία, θέση που έχει υποστηριχτεί από αρκετούς ερευνητές (πχ Μεταξάς 1976, Παντελίδου Μαλούτα 1987). Η παρούσα μελέτη εμμέσως τεκμηριώνει την υπόθεση αυτή με εμπειρικά δεδομένα· αυτός είναι ο λόγος που παρατηρήθηκαν σημαντικότερες διαφορές μεταξύ διαφορετικών γενιών που αφορούν αντιλήψεις και τις πρακτικές τόσο στην πολιτική, όσο και στην κουλτούρα. Έγινε λοιπόν σαφές ότι συγκεκριμένες πολιτικές αντιλήψεις και πρακτικές έχουν τα αντίστοιχα τους σε πολιτιστικό επίπεδο και αντιστρόφως· στο τρίτο κεφάλαιο έγινε εμμέσως μια προσπάθεια να εξηγηθεί γιατί υπάρχει αυτή η σύνδεση και τι σημασία έχει. Στο βαθμό που παρατηρείται μια τόσο ισχυρή σύνδεση των πολιτικών αντιλήψεων και των πολιτιστικών πρακτικών, που αποτελούν ειδικότερη έκφραση της κουλτούρας, είναι φανερό πως μια πλήρης μελέτη της πολιτικής πρέπει να λαμβάνει υπόψη και την κουλτούρα και αντιστρόφως.

Η σχέση μεταξύ κουλτούρας και πολιτικής εκδηλώνεται μέσω του σχηματισμού διακριτών υποκουλτουρών στο εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας, που περιλαμβάνουν εξίσου πολιτικά και πολιτιστικά χαρακτηριστικά. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με μια σύνθετη επεξεργασία των ποσοτικών δεδομένων, εντοπίστηκαν επτά υποκουλτούρες που ονομάστηκαν “νεανική/mainstream”, “εναλλακτική/κουλτουριάρικη”, “ελληνική”, “παραδοσιακή γυναικεία”, “παραδοσιακή ανδρική”, “καλλιεργημένη” και “αποτραβηγμένη”. Πρόκειται για υποκουλτούρες με την έννοια ότι αποτελούν την πολιτιστική έκφραση ευρέων κοινωνικών ομάδων χωρίς εσωτερική συνοχή ή την αίσθηση κοινής ταυτότητας, που όμως είναι σαφώς διακριτές με τις ιδιαίτερες αντιλήψεις και πρακτικές τους σε σχέση με το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας και τις άλλες υποκουλτούρες. Παρά την έλλειψη συνοχής, η κάθε υποκουλτούρα διακρίνεται από συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που υποδηλώνουν ότι εκφράζουν στρώματα με παρόμοιες αξίες, αντιλήψεις, τρόπο ζωής και επιδιώξεις, και συνεπώς έχουν επίδραση στη

διαμόρφωση της ελληνικής κοινωνίας. Μέσα από την μελέτη της τυπολογίας αυτής και της δυναμικής των υποκουλτούρων που την συγκροτούν είναι δυνατό να κατανοηθούν τόσο η εξέλιξη όσο και οι προοπτικές της ελληνικής κοινωνίας.

Επίσης έγινε απόπειρα ερμηνείας της σημασίας και του ρόλου της κάθε υποκουλτούρας. Σε αυτή τη προσπάθεια είχε σημαντική θέση η τετραπλή διάκριση που προτάθηκε, ανάλογα με το αν η κάθε υποκουλτούρα είναι μεταρρυθμιστική ή παραδοσιακή, ηγεμονική ή αντιηγεμονική, διάκριση η οποία αποδείχθηκε ιδιαίτερα χρήσιμη. Επίσης εξετάστηκαν οι αξίες που χαρακτηρίζουν την κάθε υποκουλτούρα σύμφωνα με την θεωρία του Inglehart, και υποστηρίχθηκε πως στις μεταρρυθμιστικές υποκουλτούρες υιοθετούνται μεταύλιστικές αξίες και στις παραδοσιακές προβιομηχανικές αξίες. Αυτή η ταξινόμηση ερμηνεύει παράλληλα και τις σημαντικότερες διαφορές που εντοπίστηκαν μεταξύ των γενιών και δείχνει τις τάσεις εξέλιξης της ελληνικής κοινωνίας. Ίσως το σημαντικότερο συμπέρασμα που προέκυψε με αυτό τον τρόπο αναφέρεται στο ότι η ελληνική κοινωνία φαίνεται να μετατρέπεται σταδιακά από παραδοσιακή σε μεταρρυθμιστική, καθώς οι παραδοσιακές υποκουλτούρες έχουν πολύ μικρή επίδραση στις νεώτερες γενιές και υποκαθίστανται από τις μεταρρυθμιστικές. Πρόκειται για ένα φαινόμενο που δεν έχει προλάβει να εκδηλωθεί ακόμη έντονα, καθώς αυτές οι γενιές σήμερα βρίσκονται σε σχετικά μικρές ηλικίες ώστε να έχουν καθοριστική επίδραση στη διαμόρφωση του δημόσιου λόγου, με αποτέλεσμα η ελληνική κοινωνία και η διάχυτη κουλτούρα που την χαρακτηρίζει να παραμένει, προς το παρόν, κυρίως παραδοσιακή. Εκτιμάται λοιπόν πως καθώς τα επόμενα χρόνια αυτές οι γενιές θα αρχίσουν να αναδεικνύονται στο πολιτικό και κοινωνικό προσκήνιο, αναμένεται να αλλάξει ριζικά ο χαρακτήρας της ελληνικής κοινωνίας. Αναμένεται πως μέσα στις επόμενες 2-3 δεκαετίες θα εμφανιστούν νέες πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις, άλλες θα εξαφανιστούν ή θα μεταμορφωθούν, ενώ είναι πολύ πιθανό να παρουσιαστούν απρόβλεπτα και πρωτόγνωρα κοινωνικά και πολιτικά φαινόμενα. Πράγματι, τα τελευταία χρόνια έχουν παρατηρηθεί κάποια φαινόμενα που μπορεί να μην είναι χαρακτηριστικά μιας μεταρρυθμιστικής κουλτούρας, όμως δείχνουν ότι η ελληνική κοινωνία αλλάζει ριζικά. Η εξέγερση του Δεκεμβρίου του 2008 είναι το πιο εντυπωσιακό από αυτά, αλλά και φαινόμενα όπως η σημαντικότερη αύξηση της αποχής στις τελευταίες εκλογικές αναμετρήσεις ή η αναβίωση του “αντάρτικου πόλης” είναι ενδεικτικά.

Τέλος διατυπώθηκαν ειδικότερα κάποιες υποθέσεις όσον αφορά τον ρόλο και τις προοπτικές

της κάθε υποκουλτούρας. Πρόκειται για μια αρχική προσπάθεια ερμηνείας των υποκουλτουρών που εντοπίστηκαν, με στόχο να τεθούν κάποιες βάσεις για την περαιτέρω μελέτη τους. Πάντως, σε ένα βαθμό, δεν πρόκειται παρά για υποθέσεις που δεν είναι επαρκώς τεκμηριωμένες και πρέπει να διερευνηθούν από μελλοντικές έρευνες.

Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίχθηκε ότι η “νεανική/mainstream” είναι μια ηγεμονική μεταρρυθμιστική υποκουλτούρα και αφορά σχεδόν αποκλειστικά άτομα που πέρασαν την εφηβεία τους μετά τα τέλη της δεκαετίας του '80, κάτι που ενδέχεται να υποδηλώνει τη σταδιακή αλλαγή του περιεχομένου της ηγεμονικής κουλτούρας κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Ένα κεντρικό χαρακτηριστικό αυτής της υποκουλτούρας είναι ο φαινομενικά αντιφατικός συνδυασμός κομφορμισμού και ατομικισμού, που έγκειται στην υποστήριξη στις κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις και την υιοθέτηση των πλέον διαδεδομένων πολιτιστικών πρακτικών, αλλά με έναν ιδιαίτερο εξατομικευμένο τρόπο. Η “εναλλακτική/κουλτουριάρικη” υποκουλτούρα είναι μια αντιηγεμονική μεταρρυθμιστική υποκουλτούρα που περιλαμβάνει παρόμοια κοινωνικά στρώματα με τη “νεανική/mainstream” και έρχεται σε άμεση αντιπαράθεση με αυτή, τόσο πολιτικά όσο και πολιτιστικά. Σε αυτή επιλέγονται “εναλλακτικές” πολιτιστικές πρακτικές, όπως είναι η ροκ μουσική, στις οποίες αποδίδεται ένας συμβολικός χαρακτήρας “αντίστασης” στο κατεστημένο· ωστόσο υποστηρίχθηκε πως αυτές οι πρακτικές λειτουργούν εξίσου ως μια μορφή επένδυσης που οδηγεί σε ένα ιδιαίτερο είδος διάκρισης. Επίσης σημειώθηκε πως, καθώς αυτές οι δυο υποκουλτούρες είναι εκείνες που χαρακτηρίζονται από την μεταρρυθμιστική κουλτούρα και τις μεταύλιστικές αξίες, η κυριαρχία τους ανάμεσα στα άτομα που κοινωνικοποιήθηκαν από τα μέσα της δεκαετίας του '80 και μετά δείχνει πως η ελληνική κοινωνία βρίσκεται σε ένα στάδιο μετάβασης από την παραδοσιακή στην μεταρρυθμιστική κουλτούρα, και από τις προβιομηχανικές στις μεταύλιστικές αξίες.

Η “ελληνική” υποκουλτούρα υποστηρίχθηκε πως είναι μια αντιηγεμονική παραδοσιακή υποκουλτούρα. Αντίθετα με την “εναλλακτική/κουλτουριάρικη” υποκουλτούρα, εκφράζει μια αντίσταση στο κατεστημένο που είναι κατά βάση στραμμένη στις αξίες και τις μορφές πολιτιστικής έκφρασης του παρελθόντος. Αυτό το χαρακτηριστικό της είναι αιτία θεμελιωδών αντιφάσεων, καθώς απ' τη μια η πρόθεση αντίστασης στην ηγεμονία την σπρώχνει στον ριζοσπαστισμό, ενώ η προσκόλληση στις παραδοσιακές αξίες την σπρώχνει στον συντηρητισμό.

Όσον αφορά την “παραδοσιακή ανδρική”, την “παραδοσιακή γυναικεία” και την “αποτραβηγμένη” υποκουλτούρα, υποστηρίχθηκε πως πρόκειται για ηγεμονικές παραδοσιακές υποκουλτούρες. Το ενδιαφέρον στις δυο πρώτες είναι πως δείχνουν τη σημασία άλλων διαστάσεων πέρα από αυτές στις οποίες βασίζεται η τετραπλή διάκριση, και συγκεκριμένα τη σημασία του φύλου και της ανισότητας που ανάγεται σε αυτό. Η δε “αποτραβηγμένη” υποκουλτούρα αφορά μάλλον άτομα που άνηκαν σε άλλες ηγεμονικές παραδοσιακές υποκουλτούρες και που με την αύξηση της ηλικίας τους και την κοινωνική απομόνωση που αυτή συνεπάγεται αποτραβήχτηκαν από όλες τις μορφές πολιτικών και πολιτιστικών πρακτικών. Τέλος υποστηρίχθηκε πως η “καλλιεργημένη” υποκουλτούρα εκφράζει κυρίως την “πολιτισμική καλή θέληση” κάποιων μεσαίων στρωμάτων και δεν έχει ιδιαίτερη σημασία για την ελληνική κοινωνία.

Τονίστηκε σε διάφορα σημεία του κειμένου πως οι υποκουλτούρες που παρουσιάστηκαν πρέπει να αντιμετωπιστούν περισσότερο σαν ιδεατοί τύποι που δείχνουν τις κεντρικές τάσεις και όχι σαν κατηγορίες με σαφή όρια μεταξύ τους. Ο Badie έχει υποστηρίξει πως “δεν είναι δυνατόν να κατασκευάζεται ένας χάρτης με τις κουλτούρες όπως ένας χάρτης των κρατών. Τα κράτη παραπέμπουν σε μια συγκεκριμένη πραγματικότητα και σε απλά κριτήρια περί της ύπαρξής τους... η κουλτούρα παραπέμπει, αντίθετα, σε ένα πολύπλοκο κατασκευάσμα” (Badie 1995:106). Συμφωνώ απόλυτα με αυτή τη διατύπωση. Η κουλτούρα και οι κοινωνίες είναι πολύ σύνθετες για να μπορέσουν να χαρτογραφηθούν και να τους θέσουμε σύνορα. Αυτό όμως δεν σημαίνει πως δεν μπορούμε ή πως δεν είναι γόνιμο ερευνητικά να κάνουμε οποιαδήποτε ταξινόμηση. Υπάρχουν κοινωνικές ομάδες, τάξεις, θεσμοί, πολιτικές δυνάμεις, αξίες και πρακτικές που μπορούν να διακριθούν σε κάθε κοινωνία, έστω και αν μεταβάλλονται συνεχώς ή αν τα όρια τους είναι ασαφή. Έτσι σε αυτή τη μελέτη προσπάθησα να δείξω ποιες είναι οι κεντρικές τάσεις της ελληνικής κοινωνίας, που εκφράζονται με τις υποκουλτούρες που εντοπίστηκαν.

Υπάρχει κάτι τελευταίο που αξίζει να επισημανθεί. Ενώ υποστηρίζω πως οι κοινωνίες είναι πολύ σύνθετες για να ταξινομηθούν ανεπιφύλακτα σε σαφώς οριοθετημένες κατηγορίες, η ανάλυση είναι μάλλον διπολική, θέτοντας αντιθετικά ζεύγη όπως είναι ηγεμονία/αντιηγεμονία ή μεταρρυθμιστική/παραδοσιακή κουλτούρα. Συχνά εντοπίζεται από έρευνες μια τέτοια διπολική πρόσληψη του κόσμου από τα υποκείμενα. Όσον αφορά τις έρευνες που αναφέρθηκαν εδώ, είναι ενδεικτική αυτή του Ιωάννου όπου τα υποκείμενα της έρευνας

προσλαμβάνουν τον εαυτό τους σε αντιπαράθεση με τον “σκύλο”, ή η μελέτη του Σουλιώτη και το δίπολο Εξάρχεια/Κολωνάκι που ενστερνίζονται με διαφορετικό πρόσημο οι θαμώνες και των δύο περιοχών. Άλλωστε ένας διπολικός τρόπος πρόσληψης του κόσμου εκδηλώνεται και στη γλώσσα: οι λέξεις “καλό” και “κακό” αποτελούν τις πιο απλές και συνηθισμένες λέξεις της κάθε γλώσσας, είναι από τις πρώτες που μαθαίνουν τα παιδιά, και μπορεί να υποστηριχθεί πως συνιστούν το πλέον θεμελιώδες δίπολο.

Αν όμως κατέφυγα ο ίδιος σε δίπολα στην ανάλυση, αυτό δεν σημαίνει πως θεωρώ ότι συνιστούν ικανοποιητική αναπαράσταση των κοινωνιών. Εξηγήθηκε άλλωστε πόσο σύνθετη έννοια είναι η ηγεμονία, ή πως η αξιολογική διάκριση μεταξύ της “παρωχημένης” και της “μεταρρυθμιστικής” κουλτούρας είναι ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα της προσέγγισης του Διαμαντούρου. Οι λόγοι για τους οποίους χρησιμοποίησα τέτοια δίπολα, έστω και σε πιο σύνθετη μορφή, είναι πως, πρώτον, βοηθούν σχηματικά στην κατανόηση της ελληνικής κοινωνίας και δεύτερον πως, στο βαθμό που οι άνθρωποι τείνουν να σκέφτονται με τέτοια δίπολα, αυτά εκφράζουν εκ των πραγμάτων τον τρόπο συγκρότησης των κοινωνιών. Για παράδειγμα, η “εναλλακτική/κουλτουριάρικη” υποκουλτούρα έρχεται σε άμεση αντιπαράθεση με την “νεανική/mainstream” όχι μόνο επειδή η πρώτη είναι “αντιηγεμονική” και η δεύτερη “ηγεμονική”, αλλά και επειδή τα ίδια τα άτομα που εντάσσονται στην κάθε υποκουλτούρα συχνά προσδιορίζουν τον εαυτό τους σε αντιπαράθεση με την άλλη - με τον ίδιο τρόπο που η ροκ μουσική γίνεται αντιληπτή σε αντιπαράθεση με την ποπ, ή το “εναλλακτικό” σε αντιπαράθεση με το “mainstream”. Ξανά, η έρευνα του Σουλιώτη για τα μπαρ των Εξαρχείων και του Κολωνακίου είναι ενδεικτική ως προς το πως τα μέλη της μιας υποκουλτούρας αυτοπροσδιορίζονται σε αντίθεση με την άλλη.

Κλείνοντας, ας σημειώσω πως αυτή η μελέτη, και τα δεδομένα που παρουσιάστηκαν με συνθετικό τρόπο που επιδιώκει να μελετήσει παράλληλα την πολιτική και την κουλτούρα, μπορεί να βοηθήσει στην κατανόηση της ελληνικής κοινωνίας ως ολότητας, καθώς και των προοπτικών της εξέλιξης της. Βεβαίως τα ευρήματα της προσφέρονται για περαιτέρω μελέτη, ώστε να εξεταστεί συστηματικά το σχήμα που προτάθηκε και να διερευνηθούν οι υποθέσεις που διατυπώθηκαν και με άλλες έρευνες, κάτι που μπορεί να είναι ιδιαίτερα χρήσιμο στην ελληνική κοινωνική έρευνα.

Παράρτημα

A. Η ταξινόμηση των πολιτιστικών προτιμήσεων σε κατηγορίες

Στην ενότητα 2.2α αναφέρθηκε πως η ανοιχτή διατύπωση των ερωτήσεων σχετικά με τα πολιτιστικά γούστα στην έρευνα για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας έχει το πλεονέκτημα πως έτσι “αποφεύγονται οι παραμορφώσεις που θα προκαλούσαν τα στερεότυπα του συντάκτη τους”. Όμως δεν εξηγήθηκε καθόλου πως έγινε η κατηγοριοποίηση των απαντήσεων, η οποία άλλωστε θα μπορούσε να γίνει με παραμορφωτικό τρόπο. Γι' αυτό στο πρώτο τμήμα του παραρτήματος δίνονται περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την ταξινόμηση των απαντήσεων σε αυτές τις ερωτήσεις σε κατηγορίες.

Η κατηγοριοποίηση αφορά τις ερωτήσεις σχετικά με τους ραδιοφωνικούς σταθμούς, τους μουσικούς και τις κινηματογραφικές ταινίες. Όσον αφορά τα βιβλία δεν έγινε κατηγοριοποίηση λόγω του σχετικά μικρού αριθμού των ατόμων (113) που δήλωσε αγαπημένα βιβλία. Καθώς η πρακτική της ανάγνωσης βιβλίων είναι ήδη περιορισμένη, και καθώς οι όποιες κατηγορίες θα δημιουργούνταν θα είχαν πολύ μικρούς απόλυτους αριθμούς έτσι ώστε τα δεδομένα που θα προέκυπταν από τη στατιστική τους επεξεργασία δεν θα ήταν αξιόπιστα, η διάκριση περιορίστηκε μεταξύ αυτών που δηλώνουν αγαπημένα βιβλία, αυτών που δεν έχουν ιδιαίτερη προτίμηση, και αυτών που δεν διαβάζουν. Πάντως σχεδόν όλες οι απαντήσεις αφορούσαν λογοτεχνία και ιδιαίτερα πεζογραφία.

Η ταξινόμηση των απαντήσεων σε κατηγορίες δεν έγινε με μονοσήμαντα κριτήρια. Δηλαδή το κάθε όνομα ραδιοφωνικού σταθμού, μουσικού ή ταινίας δεν ταξινομήθηκε αυτόματα σε μια κατηγορία, αλλά λήφθηκε υπόψη και η συνολική νοοτροπία που διακρίνονταν από το συνδυασμό των μέχρι τριών απαντήσεων που δίνονταν. Άλλωστε υπάρχουν πολλές απαντήσεις που θα μπορούσαν να ενταχθούν σε παραπάνω από μία κατηγορίες. Για παράδειγμα ο Γιώργος Νταλάρας, ο μουσικός που δηλώθηκε περισσότερο ως αγαπημένος, θα μπορούσε να ενταχθεί εξίσου στην λαϊκή ή στην ελληνική έντεχνη μουσική, ανάλογα με τα τραγούδια του Νταλάρα που είχε ο κάθε ερωτώμενος/η υπόψη του/της.

Αναφέρω ενδεικτικά δυο παραδείγματα.

Άνδρας 64 ετών απάντησε πως οι αγαπημένοι του μουσικοί είναι ο Καζαντζίδης, ο Νταλάρας, και ο Διονυσίου. Οι απαντήσεις του ταξινομήθηκαν ως λαϊκή μουσική. Απ' την άλλη γυναίκα 35 ετών υποστήριξε πως προτιμάει τον Βασίλη Παπακωνσταντίνου, τον Νταλάρα και τον Κότσιρα. Οι προτιμήσεις της ταξινομήθηκαν ως ελληνική έντεχνη μουσική και ελληνική ροκ. Μπορεί και οι δύο να απάντησαν πως προτιμούν τον Νταλάρα, όμως ο συνδυασμός των απαντήσεων που έδωσαν δείχνουν πως τα μουσικά τους γούστα είναι πολύ διαφορετικά.

Οι αγαπημένες ταινίες γυναίκας 21 ετών, σύμφωνα με την απάντηση της, είναι *Ο άρχοντας των δακτυλιδιών*, *Η κατάρα*, και το *Σε βλέπω*. Και οι τρεις ταινίες έχουν το κοινό χαρακτηριστικό πως παίζονταν στους κινηματογράφους περίπου την περίοδο που διεξήχθη η εμπειρική έρευνα, ενώ οι δυο τελευταίες είχαν πάρει πολύ κακές κριτικές. Επιπλέον πρόκειται για ταινίες που παίζονταν κυρίως σε κινηματογράφους multiplex, όπως τα *Village*, και σημείωσαν εισπρακτική επιτυχία. Έτσι οι απαντήσεις της κατηγοριοποιήθηκαν σύμφωνα με το είδος τους ως θρίλερ και φαντασίας, αλλά και ως blockbusters σύμφωνα με την νοοτροπία που διακρίνεται από τον συγκεκριμένο συνδυασμό ταινιών. Σε διαφορετική λογική, γυναίκα 31 ετών απάντησε πως αγαπημένες της ταινίες είναι *Ο άρχοντας των δακτυλιδιών*, το *Απέραντο γαλάζιο* και το *Σινεμά ο παράδεισος*. Εδώ οι δυο τελευταίες ταινίες είναι αρκετά παλιές, το *Απέραντο γαλάζιο* θεωρείται πολύ καλή ταινία από τους κριτικούς κινηματογράφου (όπως άλλωστε και ο *Άρχοντας των δακτυλιδιών*), και το *Σινεμά ο παράδεισος* θεωρείται κλασική. Πρόκειται για ένα συνδυασμό ταινιών που δείχνει πολύ διαφορετικές προτιμήσεις, και έτσι σ' αυτή την περίπτωση ταξινομήθηκαν ως σινεφίλ και φαντασίας.⁶⁵

Ακολουθούν παραδείγματα με κάποιες ενδεικτικές απαντήσεις που εντάχθηκαν σε κάθε κατηγορία, καθώς και πίνακες με τις πιο δημοφιλείς απαντήσεις τόσο για τα συστήματα γούστων όσο και για το σύνολο. Τα ποσοστά είναι στο σύνολο του δείγματος και όχι στο υποσύνολο των ατόμων που έχουν προτιμήσεις.

65 Η καταλληλότητα αυτού του τρόπου ταξινόμησης των ταινιών σε κατηγορίες, με ιδιαίτερη έμφαση στο αν τα γούστα είναι "σινεφίλ" ή "blockbuster", φάνηκε και από τη στατιστική επεξεργασία. Συγκεκριμένα στην παραγοντική ανάλυση η προτίμηση σινεφίλ ταινιών είχε συνδιακύμανση (communalities) 44,7%, και η προτίμηση blockbusters 34,6%, κάτι που σημαίνει ότι οι παραγοντικές συνιστώσες ερμηνεύουν το 44,7% και το 34,6% της διακύμανσης αυτών των δυο μεταβλητών αντίστοιχα. Πρόκειται για τις μεγαλύτερες συνδιακυμάνσεις που παρατηρήθηκαν ανάμεσα σε όλες τις κατηγορίες ταινιών (ακολουθούσαν τα θρίλερ με 27,4%), κάτι που δείχνει πως πρόκειται για τις δυο κατηγορίες ταινιών που έχουν τη μεγαλύτερη ερμηνευτική δύναμη στις παραγοντικές συνιστώσες που προέκυψαν.

“Αν ακούτε ραδιόφωνο μπορείτε να μου πείτε τα ονόματα μέχρι τριών σταθμών που προτιμάτε;”

Κατηγορίες:

Ειδησεογραφία (33,4%): ΣΚΑΪ (20,0%), Ant1 (13,5%), Flash 961 (8,4%), 902 Αριστερά στα FM (3,1%), Alpha Radio (3%) κλπ.

Ελληνική ποπ μουσική (24,2%): Sfera (7,1%), Ρυθμός (7,1%), John Greek (1,5%) κλπ.

Ξένη χορευτική/ποπ μουσική (16,4%): Love (4,3%), Athens Radio DeeJay (3,2%), Nitro (3,1%), Kiss (3%) κλπ.

Ροκ μουσική (15,1%): Rock FM (6,7%), Red (5,8%), Gold (2,4%) κλπ.

Αθλητικά (10,5%): ΕΡΑ Σπορ (7,4%), Σπορ FM (3,9%) κλπ.

Έντεχνη ελληνική μουσική (8,5%): Μελωδία (5,1%), Δίεση (3,1%), Δεύτερο πρόγραμμα (1%) κλπ.

Αγαπημένοι ραδιοφωνικοί σταθμοί: Σύνολο

	%	v
1. ΣΚΑΪ 100,3	20,0	87
2. Ant1 Radio 97,2	13,5	59
3. Λάμψη 92,3	12,8	56
4. Flash 961	8,4	36
5. ΕΡΑ Σπορ	7,4	32
6. Radio Sfera 102,2	7,1	31
7. Ρυθμός 949	7,1	31
8. Rock FM 96,9	6,7	29
9. Red 96,3	5,8	25
10. Μελωδία FM 99,2	5,1	22
11. Love Radio 97,5	4,3	19
12. Σπορ FM 94,6	3,9	17
13. Best 92,6	3,9	17

Χωρίς ιδιαίτερη προτίμηση: 21,5%

Δεν ακούν ραδιόφωνο: 11,7%

**Αγαπημένοι ραδιοφωνικοί σταθμοί:
“Νεανικό/Mainstream” σύστημα γούστων**

	%	v
1. Λάμψη 92,3	29	20
2. Radio Sfera 102,2	23	16
3. Ρυθμός 949	23	16
4. ΣΚΑΪ 100,3	19	13
5. Red 96,3	14	10
6. Ant1 Radio 97,2	13	9
7. 95.2 Athens DeeJay	12	8

Χωρίς ιδιαίτερη προτίμηση: 4,3%

Δεν ακούν ραδιόφωνο: 1,2%

**Αγαπημένοι ραδιοφωνικοί σταθμοί:
“Εναλλακτικό/κουλτουριάρικο” σύστημα γούστων**

	%	v
1. Rock FM 96,9	29	18
2. Best 92,6	21	13
3. Μελωδία FM 99,2	19	12
4. Red 96,3	19	12
5. Δίεση 101,3	16	10
6. Εν Λευκώ 87,7 FM	11	7
7. ΕΡΑ Σπορ	10	6

Χωρίς ιδιαίτερη προτίμηση: 2,6%

Δεν ακούν ραδιόφωνο: 1,3%

**Αγαπημένοι ραδιοφωνικοί σταθμοί:
“Ελληνικό” σύστημα γούστων**

	%	v
1. ΣΚΑΪ 100,3	39	34
2. Ant1 Radio 97,2	32	28
3. ΕΡΑ Σπορ	22	19
4. Λάμψη 92,3	17	15
5. Flash 961	13	12
6. Σπορ FM 94,6	12	11
7. 902 Αριστερά στα FM	10	9

Χωρίς ιδιαίτερη προτίμηση: 4,3%

Δεν ακούν ραδιόφωνο: 0,9%

“Αν ακούτε μουσική μπορείτε να μου πείτε τα ονόματα μέχρι τριών αγαπημένων σας μουσικών ή συγκροτημάτων;”

Κατηγορίες:

Λαϊκή (23,5%): Στέλιος Καζαντζίδης (5,6%), Γιάννης Πλούταρχος (4,4%), Δημήτρης Μητροπάνος (3,6%), Νότης Σφακιανάκης (3,3%) κλπ.

Ελληνική έντεχνη (16,2%): Μίκης Θεοδωράκης (3,4%), Ελευθερία Αρβανιτάκη (1,9%), Πυξ Λαξ (1,6%), Δήμητρα Γαλάνη (1%) κλπ.

Ξένη ροκ (13,8%): Pink Floyd (2,8%), U2 (2,1%), Scorpions (2,1%), The Doors (1,5%) κλπ

Ελληνική ποπ (8,7%): Δέσποινα Βανδή (2,2%), Άννα Βίση (2,1%), Πέγκυ Ζήνα (1,5%), Σάκης Ρουβάς (1,4%) κλπ.

Ελληνική ροκ (6,4%): Βασίλης Παπακωνσταντίνου (4,8%), Ξύλινα Σπαθιά (0,8%), Τρύπες (0,6%) κλπ.

Ρεμπέτικη/παραδοσιακή (3,1%): Τρίο Κατσάμπα (0,8%), Βασίλης Τσιτσάνης (0,8%), Γιώργος Ζερβάκης (0,6%) κλπ.

Κλασική/ορχηστρική (2,8%): Μπετόβεν (1,1%), Βαγγέλης Παπαθανασίου (0,4%), Παβαρότι (0,3%) κλπ.

Ξένη ποπ (1,2%): Shakira (0,5%), Madonna (0,3%) κλπ.

Αγαπημένοι μουσικοί: Σύνολο

	%	v
1. Γιώργος Νταλάρας	9,0	39
2. Χάρις Αλεξίου	6,1	27
3. Στέλιος Καζαντζίδης	5,6	25
4. Γιάννης Πάριος	5,5	24
5. Βασίλης Παπακωνσταντίνου	4,8	21
6. Γιάννης Πλούταρχος	4,4	19
7. Δημήτρης Μητροπάνος	3,6	16
8. Μίκης Θεοδωράκης	3,4	15
9. Πασχάλης Τερζής	3,3	14
10. Νότης Σφακιανάκης	3,3	14
11. Pink Floyd	2,8	12
12. Στράτος Διονυσίου	2,5	11
13. Μάνος Χατζηδάκης	2,4	10

Χωρίς ιδιαίτερη προτίμηση: 30,1%
 Δεν ακούν μουσική: 17,1%

**Αγαπημένοι μουσικοί:
“Νεανικό/Mainstream” σύστημα γούστων**

	%	v
1. Γιάννης Πλούταρχος	16	11
2. Γιάννης Πάριος	7	5
3. U2	7	5
4. Αντώνης Ρέμος	7	5
5. Νότης Σφακιανάκης	6	4
6. Μαρινέλα	6	4
7. Δέσποινα Βανδή	6	4

Χωρίς ιδιαίτερη προτίμηση: 19,5%
Δεν ακούν μουσική: 3,2%

**Αγαπημένοι μουσικοί:
“Εναλλακτικό/κουλτουριάρικο” σύστημα
γούστων**

	%	v
1. Pink Floyd	13	8
2. Βασίλης Παπακωνσταντίνου	13	8
3. Μίκης Θεοδωράκης	8	5
4. U2	8	5
5. Γιώργος Νταλάρας	8	5
6. Γιάννης Κότσιρας	8	5
7. The Doors	6	4

Χωρίς ιδιαίτερη προτίμηση: 17,4%
Δεν ακούν μουσική: 1,3%

**Αγαπημένοι μουσικοί:
“Ελληνικό” σύστημα γούστων**

	%	v
1. Γιώργος Νταλάρας	26	23
2. Χάρης Αλεξίου	20	18
3. Στέλιος Καζαντζίδης	17	15
4. Γιάννης Πάριος	15	13
5. Δημήτρης Μητροπάνος	12	11
6. Βασίλης Παπακωνσταντίνου	11	10
7. Πασχάλης Τερζής	10	9

Χωρίς ιδιαίτερη προτίμηση: 0,9%
Δεν ακούν μουσική: 2,4%

“Αν βλέπετε κινηματογραφικές ταινίες μπορείτε να μου πείτε τα ονόματα μέχρι τριών έργων που είδατε και σας άρεσαν πολύ;”

Κατηγορίες:

Σινεφίλ (8,1%): Ο καλός ο κακός και ο άσχημος (0,6%), Το κουρδιστό πορτοκάλι (0,5%), Ο άνθρωπος της βροχής (0,5%), Κάποτε στην Αμερική (0,4%) κλπ.

Κοινωνικές (7,2%): Το πράσινο μίλι (1,9%), Χορεύοντας με τους λύκους (1,2%), Ο κύκλος των χαμένων ποιητών (0,5%) κλπ.

Αισθηματικές (6,6%): Τιτανικός (2,4%), Οι γέφυρες του Μάντισον (0,7%), Γλυκός Νοέμβρης (0,4%) κλπ.

Blockbusters (6,4%): Ο άρχοντας των δακτυλιδιών (4,4%), Σε βλέπω (2,4%), Ο μονομάχος (1,3%), Μέγας Αλέξανδρος (0,5%) κλπ.

Σύγχρονος ελληνικός κινηματογράφος (5,8%): Πολίτικη κουζίνα (3,3%), Οι νύφες (1,5%), Λούφα και παραλλαγή (1,5%) κλπ.

Θρίλερ (5,6%): Σε βλέπω (2,4%), Οι άλλοι (1,3%), Ο εξορκιστής (0,8%), Η έκτη αίσθηση (0,7%) κλπ.

Φαντασίας (4,9%): Ο άρχοντας των δακτυλιδιών (4,4%), Matrix (0,5%) κλπ.

Παιδικές (3,5%): Χάρυ Πότερ (3,3%), Ο Τσάρλι και το εργοστάσιο σοκολάτας (0,8%) κλπ.

Παλιός ελληνικός κινηματογράφος (3,3%): Η Αλίκη στο ναυτικό (0,8%), Μια τρελή σαραντάρα (0,7%), Στέλλα (0,6%) κλπ.

Περιπέτειες (2,7%): Braveheart (0,9%), Ιντιάνα Τζόουνς (0,6%) κλπ.

Αγαπημένες ταινίες: Σύνολο

	%	v
1. Ο άρχοντας των δακτυλιδιών	4,4	19
2. Πολίτικη κουζίνα	3,3	14
3. Χάρυ Πότερ	3,1	13
4. Τιτανικός	2,4	10
5. Σε βλέπω	2,4	10
6. Το πράσινο μίλι	1,9	8
7. Οι νύφες	1,6	7
8. Λούφα και παραλλαγή	1,6	7
9. Ο μονομάχος	1,3	6

Χωρίς ιδιαίτερη προτίμηση: 39,5%
Δεν βλέπουν ταινίες: 26,4%

**Αγαπημένες ταινίες:
“Νεανικό/Mainstream” σύστημα γούστων**

	%	v
1. Ο άρχοντας των δακτυλιδιών	23	16
2. Χάρυ Πότερ	14	10
3. Σε Βλέπω	13	9
4. Τιτανικός	12	8
5. Πολίτικη κουζίνα	12	8
6. Ο μονομάχος	6	4

Χωρίς ιδιαίτερη προτίμηση: 5,5%

Δεν βλέπουν ταινίες: 4,3%

Για το “εναλλακτικό/κουλτουριάρικο” και το “ελληνικό” σύστημα γούστων οι προτιμήσεις διασκορπίζονται σε μεγάλο αριθμό ταινιών. Ελάχιστες ταινίες επιλέγονται από περισσότερα από 3 άτομα και καμία από περισσότερα από 5, έτσι που οι αντίστοιχοι πίνακες δεν έχουν νόημα.

B. Η παραγοντική ανάλυση

Σε αυτό και στο επόμενο μέρος του παραρτήματος δίνονται περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη στατιστική επεξεργασία μέσω της οποίας προέκυψαν τα συστήματα γούστων και πολιτιστικών πρακτικών που παρουσιάστηκαν και αναλύθηκαν στο δεύτερο κεφάλαιο. Πρώτα πρέπει να εξηγηθεί συνοπτικά τι είναι η παραγοντική ανάλυση και γιατί επιλέχτηκε ως τεχνική επεξεργασίας των ποσοτικών δεδομένων.

Με την παραγοντική ανάλυση (factor analysis) επιτυγχάνεται η σύνοψη ενός μεγάλου αριθμού μεταβλητών σε λίγες, καθώς οι μεταβλητές που εισάγονται στην παραγοντική ανάλυση συνθέτονται σε κάποιες νέες μεταβλητές, τις παραγοντικές συνιστώσες (factors), που αποδίδουν ικανοποιητικά τις αρχικές μεταβλητές. Αυτό έχει δύο χρησιμότητες. Η πρώτη είναι πως μειώνει τον αριθμό των μεταβλητών που πρέπει να μελετηθούν και έτσι απλοποιεί τη μελέτη ερευνών που περιλαμβάνουν μεγάλο αριθμό ερωτήσεων. Η δεύτερη είναι πως μέσω των παραγοντικών συνιστωσών μπορεί να γίνει κατανοητή η βασική δομή των μεταβλητών μιας έρευνας.

Σε αυτή τη μελέτη και οι δύο λόγοι είναι σημαντικοί. Πρώτον, ο αριθμός των ερωτήσεων σχετικά με τις πολιτιστικές πρακτικές στην έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς είναι πολύ μεγάλος (στην αντίστοιχη παραγοντική ανάλυση εισήχθησαν 90 μεταβλητές), και συνεπώς η μελέτη τους μέσω διασταυρώσεων για κάθε μεταβλητή θα ήταν ουσιαστικά ανέφικτη. Δεύτερον, και σημαντικότερο, κεντρικός στόχος της μελέτης ήταν να διαπιστωθεί αν υπάρχει μια δομή πολιτιστικών γούστων και πρακτικών, που έχει το αντίστοιχο της σε πολιτικές αλλά και ευρύτερες κοινωνικές αντιλήψεις και πρακτικές, έτσι που συνθέτουν συνεκτικές υποκουλτούρες. Η παραγοντική ανάλυση είναι ιδανική τεχνική για να εντοπιστεί η ύπαρξη και η μορφή μιας τέτοιας δομής.

Η παραγοντική ανάλυση έγινε με την τεχνική της ανάλυσης σε κύριες συνιστώσες (principal component analysis).⁶⁶ Δοκιμάστηκαν και άλλες τεχνικές, καθώς όμως έδιναν περίπου τα ίδια

⁶⁶ Υπάρχουν διάφορες εκδοχές παραγοντικής ανάλυσης, οι οποίες διαφέρουν ως προς τον τρόπο υπολογισμού. Η ανάλυση σε κύριες συνιστώσες είναι, από μαθηματική άποψη, η πιο απλή από αυτές και συχνά προτιμάται γι' αυτό τον λόγο. Οι μαθηματικές διαφορές μεταξύ των διάφορων μορφών παραγοντικής ανάλυσης δεν είναι σημαντικές για τους μη ειδικούς, και ούτως ή άλλως συνήθως δίνουν παρόμοια αποτελέσματα όταν εφαρμόζονται σε μεγάλα δείγματα, όπως αυτά της παρούσας μελέτης.

αποτελέσματα, προτιμήθηκε η ανάλυση σε κύριες συνιστώσες ως η απλούστερη τεχνική.

Η τεχνική της παραγοντικής ανάλυσης προϋποθέτει τη χρήση ποσοτικών αναλογικών μεταβλητών. Ωστόσο αρκετές από τις σχετικές ερωτήσεις της έρευνας αναγνωστικής συμπεριφοράς και όλες της έρευνας για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας είναι κατηγορικές, και συνεπώς ακατάλληλες για παραγοντική ανάλυση σε αυτή τη μορφή. Γι' αυτό το λόγο οι ερωτήσεις σχετικά με τα γούστα μετατράπηκαν σε ψευδομεταβλητές (dummy variables) με τιμές 0 και 1. Με αυτό τον τρόπο υπήρχε μια μεταβλητή για κάθε προτίμηση (πχ λαϊκή μουσική), που όταν δίνονταν ως απάντηση είχε τιμή 1 και όταν δεν δίνονταν η τιμή ήταν 0.

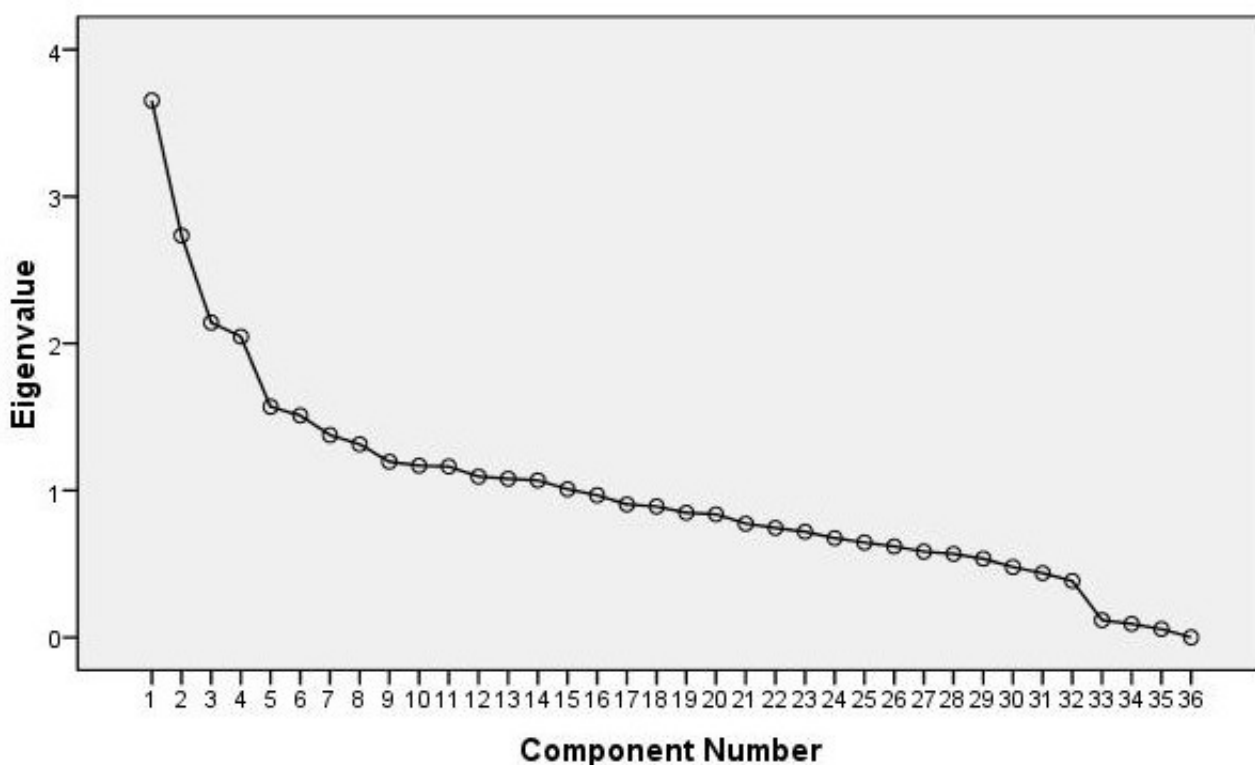
Επιπλέον πολλές από τις ερωτήσεις της έρευνας αναγνωστικής συμπεριφοράς σχετικά με τη συχνότητα διάφορων πολιτιστικών πρακτικών είχαν τη μορφή ποσοτικών αλλά μη αναλογικών κλιμάκων, καθώς οι απαντήσεις επιλέγονταν από λίστα. Αυτές οι ερωτήσεις μετατράπηκαν έτσι που έγιναν αναλογικές κλίμακες (πχ για την παρακολούθηση θεάτρου μια φορά στους 3 μήνες δόθηκε η τιμή 4, για την παρακολούθηση μια φορά το μήνα η τιμή 12 κλπ). Τέλος σε κάποιες ερωτήσεις, όπως ο αριθμός των βιβλίων που διάβασαν τον τελευταίο χρόνο, οι απαντήσεις χαρακτηρίζονταν από ακραίες τιμές οι οποίες θα παραμόρφωναν τα αποτελέσματα της παραγοντικής ανάλυσης. Αυτές οι ερωτήσεις λογαριθμοποιήθηκαν, ώστε να αποφευχθεί η παραμορφωτική επίδραση των ακραίων τιμών.

Μια απόφαση που καθόρισε όλη την μελέτη ήταν ο αριθμός των συνιστωσών που εξήχθησαν. Δεδομένου του μεγάλου αριθμού των ατόμων στα δυο δείγματα, το αρχικό κριτήριο ήταν το διάγραμμα των ιδιοτιμών (scree plot), από το οποίο φαίνεται το ποσοστό διακύμανσης που ερμηνεύει η κάθε συνιστώσα. Στην έρευνα για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας οι τέσσερις πρώτες συνιστώσες αποδίδουν αναλογικά μεγαλύτερο μέρος της διακύμανσης, όπως φαίνεται από την απότομη κλίση στο διάγραμμα και από τις συγκριτικά μεγάλες ιδιοτιμές τους (eigenvalues), ενώ από την πέμπτη συνιστώσα η κλίση στο διάγραμμα γίνεται ομαλή. Συνεπώς από το διάγραμμα φάνηκε πως η στατιστικά προτιμότερη επιλογή ήταν η εξαγωγή τεσσάρων συνιστωσών, και οι οποίες με τη σειρά που εξήχθησαν ήταν η “νεανική/mainstream”, αυτή των “αδιάφορων (+) vs χωρίς ιδιαίτερη προτίμηση (-)”, η “ελληνική” και η “εναλλακτική/κουλτουριάρικη”, όπως διαπιστώθηκε από τους συντελεστές που συνθέτουν την κάθε συνιστώσα. Αυτές οι τέσσερις συνιστώσες ερμηνεύουν αθροιστικά

περίπου το 29% της διακύμανσης των μεταβλητών στις οποίες έγινε η παραγοντική ανάλυση, όπως φαίνεται από τον παρακάτω πίνακα.

Έρευνα για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας

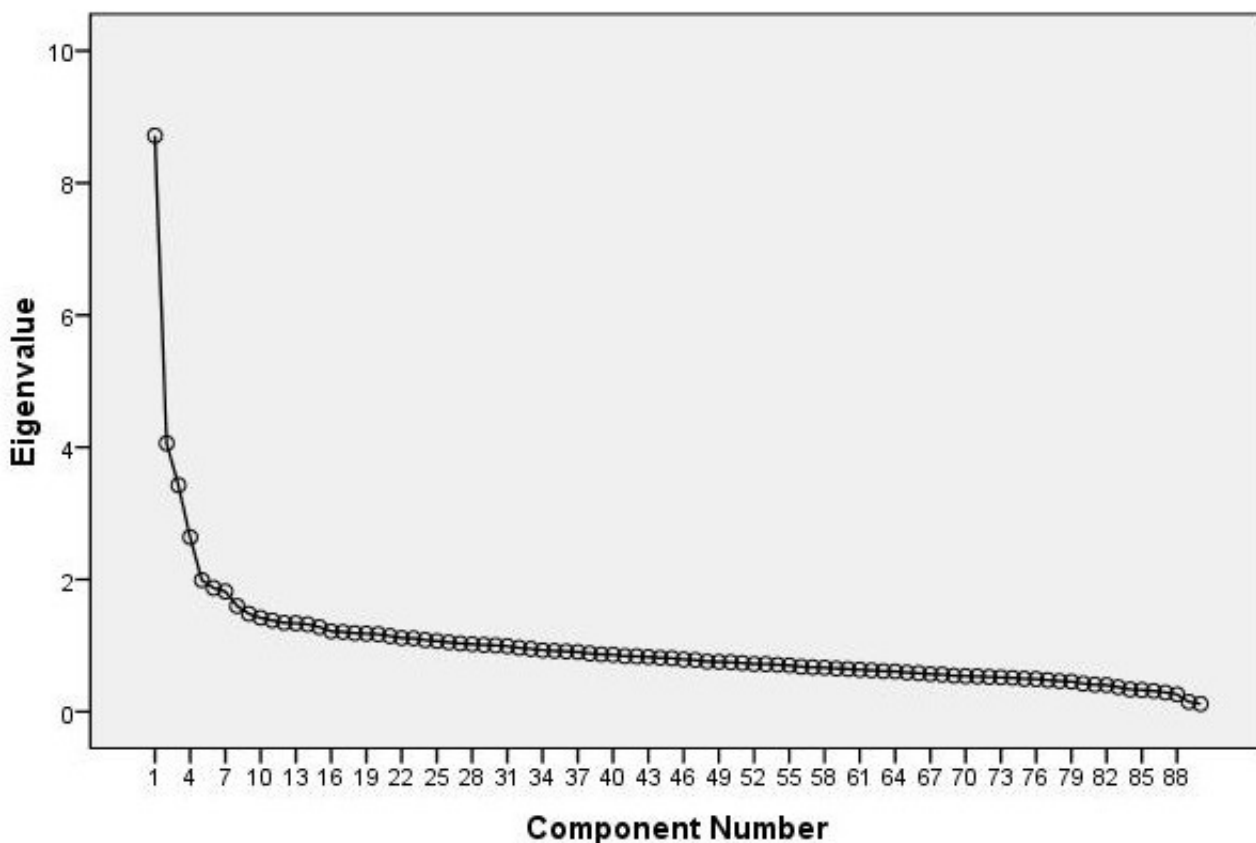
Συνιστώσα	Αρχικές ιδιοτιμές	Ποσοστό της διακύμανσης	Αθροιστικό ποσοστό
1	3,653	10,1	10,1
2	2,734	7,6	17,7
3	2,142	6,0	23,7
4	2,046	5,6	29,3
5	1,569	4,4	33,7
6	1,510	4,2	33,9

Στην έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς, όπως φαίνεται από το επόμενο διαγράμματα, με το ίδιο κριτήριο στατιστικά ήταν επίσης προτιμότερη η εξαγωγή τεσσάρων συνιστωσών. Με τη σειρά που προέκυψαν επρόκειτο για την “καλλιεργημένη”, τη “νεανική/mainstream”, την “παραδοσιακή ανδρική” και την “παραδοσιακή γυναικεία”.

Β Πανελλήνια έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς

Συνιστώσα	Αρχικές ιδιοτιμές	Ποσοστό της διακύμανσης	Αθροιστικό ποσοστό
1	8,717	9,7	9,7
2	4,061	4,5	14,2
3	3,427	3,8	18,0
4	2,641	2,9	20,9
5	1,990	2,2	23,1
6	1,870	2,1	25,2
7	1,819	2,0	27,2

Βέβαια η κοινωνική έρευνα δεν είναι τόσο θέμα στατιστικών τεχνικών όσο θεωρητικής επεξεργασίας από την οποία προκύπτει νόημα. Το σημαντικό σε αυτές τις συνιστώσες είναι το νόημα που τους αποδίδεται, σύμφωνα με τη σχέση των συνιστωσών με τις αρχικές μεταβλητές. Έτσι έγιναν απόπειρες εξαγωγής επιπλέον συνιστωσών και στις δυο έρευνες για να διαπιστωθεί αν με αυτό τον τρόπο προκύπτουν συνιστώσες που έχουν θεωρητικό νόημα και δεν πρέπει να παραληφθούν από την ανάλυση, ακόμα κι αν αυτό δεν είναι σύμφωνο με το τυπικό στατιστικό κριτήριο. Έτσι φάνηκε πως με την εξαγωγή δυο επιπλέον συνιστωσών στην

έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς γινόταν προφανής η συμπληρωματικότητα της με την έρευνα για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας, καθώς οι δυο πρόσθετες συνιστώσες που προέκυπταν ήταν η “ελληνική” και η “νεανική/εναλλακτική”. Συνεπώς συνολικά εξήχθησαν έξι συνιστώσες από την παραγοντική ανάλυση στην έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς, οι οποίες ερμηνεύουν αθροιστικά περίπου το 25% της διακύμανσης.

Το ποσοστό της διακύμανσης που ερμηνεύουν οι συνιστώσες φαίνεται πολύ χαμηλό, και αυτό πρέπει να εξηγηθεί καθώς μοιάζει να χάνεται πολύ μεγάλο μέρος της πληροφορίας των αρχικών μεταβλητών. Τα χαμηλά ποσοστά ερμηνείας οφείλονται σε δύο λόγους. Πρώτον, στο ότι στην παραγοντική ανάλυση συμπεριλήφθηκαν μεταβλητές με πολύ χαμηλή συνδιακύμανση, οι οποίες δηλαδή συντέλεσαν ελάχιστα στο σχηματισμό των συνιστωσών. Αν αυτές οι μεταβλητές δεν είχαν συμπεριληφθεί, αυτά τα ποσοστά θα ήταν κατά πολύ μεγαλύτερα. Πράγματι, η παραγοντική ανάλυση επαναλήφθηκε χωρίς να συμπεριλαμβάνονται οι μεταβλητές που δεν έχουν συντελεστή τουλάχιστο ίσο με 0,35 σε κάποια συνιστώσα, οι οποίες δηλαδή συνεισφέρουν κατά λιγότερο από 12,25% στη διαμόρφωση οποιαδήποτε συνιστώσας. Με αυτό τον τρόπο το ποσοστό της διακύμανσης που ερμηνεύουν οι συνιστώσες αυξήθηκε στο 41% στην έρευνα για τα πρότυπα πολιτικότητας και στο 39% στην έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς· οι δε μεταβολές στις τιμές των συντελεστών των συνιστωσών ήταν αμελητέες, έτσι που τα βασικά χαρακτηριστικά της κάθε συνιστώσας παρέμειναν αμετάβλητα. Παρόλα αυτά, από θεωρητική άποψη δεν είναι σκόπιμο να αγνοηθούν μεταβλητές που αποτελούν μέρος των πολιτιστικών πρακτικών, ή ακόμα και μέρος κάποιων ερωτήσεων (όπως πχ κάποια συγκεκριμένα είδη μουσικής) για να αυξηθεί τεχνητά η ακρίβεια της στατιστικής ανάλυσης. Επιπλέον στην έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς χάνονται κάποιες χρήσιμες πληροφορίες με αυτό τον τρόπο, καθώς υπάρχουν μεταβλητές με σχετικά μικρούς συντελεστές, που όμως είναι στατιστικά σημαντικοί και αυξάνουν τις διαθέσιμες πληροφορίες για κάθε συνιστώσα· για παράδειγμα, σε αυτή την περίπτωση δεν θα εντοπιζόνταν η προτίμηση στην κλασική μουσική στην “καλλιεργημένη” υποκουλτούρα (συντελεστής 0,305), που όμως είναι απόλυτα αναμενόμενη σύμφωνα με τα χαρακτηριστικά της, ή η σχετικά συχνή ανάγνωση εφημερίδων στην “ελληνική” υποκουλτούρα (συντελεστής 0,310). Γι' αυτούς τους λόγους προτιμήθηκε να στηριχτεί η μελέτη στην παραγοντική ανάλυση που έγινε σύμφωνα με όλες τις σχετικές μεταβλητές.

Ο δεύτερος λόγος είναι πως η μελέτη των πολιτιστικών πρακτικών μέσω ποσοτικών ερευνών είναι κάτι που δεν συνηθίζεται. Καθώς το θέμα δεν έχει μελετηθεί ιδιαίτερα, τουλάχιστον όχι με τέτοιο τρόπο, δεν υπάρχει προηγούμενη εμπειρία προκειμένου να κατασκευαστούν οι μεταβλητές με τον καλύτερο δυνατό τρόπο και συνεπώς οι μεταβλητές που αξιοποιούνται εδώ είναι, σε σημαντικό βαθμό, πειραματικές. Αν οι πολιτιστικές πρακτικές μελετηθούν συστηματικά με ποσοτικές μεθόδους, θα γίνει γνωστό ποιες μεταβλητές και με ποια διατύπωση είναι προτιμότερες και πιο λειτουργικές στην ανάλυση.

Άλλωστε τα σχετικά χαμηλά ποσοστά της διακύμανσης που ερμηνεύουν οι παραγοντικές συνιστώσες δείχνουν κάτι που τονίστηκε πολλές φορές στο κυρίως κείμενο της μελέτης, δηλαδή πως οι υποκουλτούρες που εντοπίζονται διακρίνονται από κοινά χαρακτηριστικά και εκφράζουν τις κεντρικές τάσεις της ελληνικής κοινωνίας, όμως δεν αποτελούν σαφώς οριοθετημένα σύνολα με ευδιάκριτα όρια μεταξύ τους.

Στους επόμενους δυο πίνακες φαίνονται οι συντελεστές των συνιστωσών που προέκυψαν στις δυο έρευνες. Οι πίνακες είναι μεγάλοι και δυσανάγνωστοι, κάτι που οφείλεται στον μεγάλο αριθμό των μεταβλητών που συμπεριλήφθηκαν στην παραγοντική ανάλυση, όμως η παράθεση τους κρίνεται αναγκαία, καθώς από αυτούς τους πίνακες διαπιστώνεται ο ακριβής χαρακτήρας της κάθε συνιστώσας και της αποδίδεται νόημα, ενώ από αυτούς προέκυψαν οι συντελεστές που αναφέρονται στις ενότητες 2.3α και 2.3β. Για την κατανόηση των συντελεστών αρκεί να γίνει κατανοητό πως όσο μεγαλύτερος είναι ο συντελεστής μιας μεταβλητής σε μια παραγοντική συνιστώσα, τόσο μεγαλύτερη συνεισφορά έχει στη διαμόρφωση της· επιπλέον, αν βάλουμε τους συντελεστές στο τετράγωνο, βλέπουμε το ακριβές ποσοστό της διακύμανσης των μεταβλητών που ερμηνεύουν οι συνιστώσες. Για την ευκολότερη ανάγνωση των πινάκων, οι συντελεστές αναγράφονται με διαφορετικό χρώμα ανάλογα με τη σημασία τους: με μαύρο οι συντελεστές που είναι άνω του 0,3 και άρα ερμηνεύουν τουλάχιστο το 9% της διακύμανσης μιας συνιστώσας, με σκούρο γκρι οι συντελεστές που είναι κάτω του 0,3 αλλά είναι στατιστικά σημαντικοί, και με ανοιχτό γκρι οι συντελεστές που έχουν αμελητέα επίδραση. Σε παρένθεση βρίσκονται οι συνδιακυμάνσεις (communalities), δηλαδή το ποσοστό της διακύμανσης κάθε μεταβλητής που ερμηνεύεται από την παραγοντική ανάλυση.

Έρευνα για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας

	“Νεανική/ mainstream”	Αδιάφοροι (+) vs χωρίς προτίμηση (-)	“Ελληνική”	“Εναλλακτική/ κουλτουριάρικη” (-)
Σταθμοί ελληνικής ποπ μουσικής (41,3%)	,572	-,080	,216	,259
Blockbusters (34,6%)	,556	,062	-,170	-,067
Σταθμοί ξένης χορευτικής/ποπ μουσικής (28,2%)	,513	-,034	-,127	-,012
Ελληνική ποπ μουσική (28,7%)	,474	-,052	,140	,266
Θρίλερ (27,4%)	,472	,012	-,162	-,129
Ταινίες φαντασίας (22,9%)	,456	-,004	-,101	-,075
Παιδικές ταινίες (14,2%)	,347	-,016	-,152	,046
Σύγχρονος ελληνικός κινηματογράφος (16,6%)	,323	-,107	,214	,068
Κοινωνικές ταινίες (18,7%)	,312	-,064	,284	,020
Περιπέτειες (10,2%)	,308	-,051	,016	-,020
Αισθηματικές ταινίες (12,2%)	,283	-,014	,152	-,089
Ξένη ποπ μουσική (15,4%)	,277	,018	-,171	-,206
Δεν βλέπουν ταινίες (57,6%)	-,173	,689	-,001	,210
Δεν έχουν ιδιαίτερη προτίμηση βιβλίων (53,4%)	-,008	-,676	-,156	,237
Δεν ακούνε μουσική (54%)	-,176	,671	-,112	,128
Δεν διαβάζουν βιβλία (56,3%)	-,089	,664	-,087	,283
Δεν έχουν ιδιαίτερη προτίμηση ταινιών (53,8%)	-,377	-,552	-,188	,242
Δεν ακούνε ραδιόφωνο (36,4%)	-,176	,482	-,240	,116
Δεν έχουν ιδιαίτερη προτίμηση ραδιοφωνικού σταθμού (43,7%)	-,323	-,387	-,382	,186

	“Νεανική/ mainstream”	Αδιάφοροι (+) vs χωρίς προτίμηση (-)	“Ελληνική”	“Εναλλακτική/ κουλτουριάρικη” (-)
Λαϊκή μουσική (42,8%)	,188	-,039	,581	,302
Ειδησεογραφικοί σταθμοί (30,5%)	,022	,058	,552	,072
Δεν έχουν ιδιαίτερη προτίμηση μουσικής (50,9%)	-,267	-,390	-,495	,189
Έντεχνη ελληνική μουσική (28,7%)	,056	-,185	,439	-,182
Ρεμπέτικη/παραδοσιακή μουσική (15%)	-,074	-,073	,373	,040
Αθλητικοί σταθμοί (13,3%)	-,048	,023	,352	-,065
Παλιός ελληνικός κινηματογράφος (9,5%)	-,052	,002	,301	-,029
Κλασική/ορχηστρική μουσική (8,3%)	-,086	-,080	,226	-,126
Άλλοι σταθμοί (3,6%)	-,055	,067	,168	-,018
Σινεφίλ (44,7%)	-,104	-,029	,028	-,670
Δηλώνουν αγαπημένα βιβλία (48%)	,110	,008	,276	-,590
Ξένη ροκ μουσική (47,1%)	,296	,035	-,209	-,567
Σταθμοί ροκ μουσικής (37,6%)	,147	-,114	-,184	-,551
Σταθμοί έντεχνης ελληνικής μουσικής (32,4%)	-,215	-,074	,091	-,533
Άλλα είδη μουσικής (10,3%)	,089	,007	-,153	-,271
Ελληνική ροκ μουσική (7,3%)	-,063	-,063	,132	-,213
Άλλα είδη ταινιών (2,3%)	,002	,026	,055	-,135

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Rotation Method: Oblimin with Kaiser Normalization. Pattern Matrix.

B' Πανελλήνια έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς

	“Καλλιεργημένη”	“Νεανική/ mainstream” (-)	“Παραδο- σιακή ανδρική”	“Παραδο- σιακή γυναικεία”	“Ελληνική” (-)	“Νεανική/ εναλλακτική”
Πόσες φορές τους τελευταίους 12 μήνες πήγαν σε μουσεία/πινακοθήκες (46%)	,683	,049	-,056	-,053	-,026	-,045
Πόσες φορές τους τελευταίους 12 μήνες πήγαν σε αρχαιολογικούς χώρους (44,9%)	,654	,068	,032	,048	-,047	,058
Πόσες φορές τους τελευταίους 12 μήνες πήγαν σε ιστορικά μνημεία (40,2%)	,618	,128	,028	,092	-,067	,012
Συχνότητα που πηγαίνουν σε εκθέσεις ζωγραφικής-φωτογραφίας (32,2%)	,573	-,026	-,042	,003	,102	,002
Συχνότητα που πηγαίνουν στην όπερα-συναυλίες κλασσικής μουσικής (31,4%)	,560	-,065	-,062	-,070	,116	-,077
Πόσες φορές τους τελευταίους 12 μήνες πήγαν θέατρο (34,5%)	,555	-,050	-,103	-,112	-,081	-,071
Συχνότητα που πηγαίνουν σε παρουσιάσεις βιβλίων (27,5%)	,517	,006	,001	,052	-,042	-,015
Συχνότητα που πηγαίνουν σε παραστάσεις κλασσικού-σύγχρονου χορού-μπαλέτου (25,9%)	,509	-,055	-,027	,049	,138	-,061
Αριθμός βιβλίων που διάβασαν τον τελευταίο χρόνο (38,7%)	,494	,008	-,150	-,088	-,189	,192
Συχνότητα που πηγαίνουν σε συναυλίες ελληνικής μουσικής (40,5%)	,411	-,292	,114	,126	,040	,178
Συχνότητα που πηγαίνουν σε εστιατόρια καλής κουζίνας (29,5%)	,408	-,264	,063	,078	-,091	-,113

	“Καλλιεργημένη”	“Νεανική/ mainstream” (-)	“Παραδο- σιακή ανδρική”	“Παραδο- σιακή γυναικεία”	“Ελληνική” (-)	“Νεανική/ εναλλακτική”
Συχνότητα που ασχολούνται με το γράψιμο (17,8%)	,397	,075	-,003	,075	,010	,109
Συχνότητα που πηγαίνουν σε συναυλίες ροκ-ποπ (39,4%)	,384	-,263	,085	,046	,148	,263
Αριθμός επαγγελματικών βιβλίων που διάβασαν τον τελευταίο χρόνο (38,1%)	,382	-,130	-,011	-,121	-,031	,349
Συχνότητα που ασχολούνται με σχέδιο, ζωγραφική, χειροτεχνία (20,6%)	,377	,071	,034	,150	,040	,183
Συχνότητα που πηγαίνουν εκδρομές/ταξίδια (31,7%)	,335	-,284	,099	,111	-,194	-,025
Όπερα/κλασική μουσική (16,9%)	,305	,124	-,082	-,099	-,205	-,027
Τηλεοπτικές εκπομπές: Άλλο (4,9%)	,172	,042	-,007	-,134	,057	-,043
Τζαζ-μπλουζ (8,5%)	,164	-,011	-,055	-,136	-,082	,140
Οικολογικά περιοδικά (3,4%)	,146	-,036	,027	-,013	-,040	,043
Περιοδικά χόμπυ/ ελεύθερου χρόνου (4,6%)	,111	-,070	,109	,033	,011	,074
Συχνότητα που πηγαίνουν σε καφετέριες (59%)	-,039	-,675	,244	-,133	-,064	,085
Συχνότητα που πηγαίνουν σε χορευτικά bar-club (52,4%)	-,003	-,651	,123	-,025	,043	,164
Συχνότητα που πηγαίνουν σε λαϊκά κέντρα διασκέδασης (51,7%)	,007	-,636	,289	,138	-,014	-,198
Συχνότητα που πηγαίνουν σε ταβέρνες (46,4%)	,076	-,590	,199	-,089	-,152	-,281
Συχνότητα που πηγαίνουν σε κέντρα με ζωντανή μουσική (48,6%)	,126	-,577	,272	,155	-,041	-,088
Δημοτικά-νησιώτικα τραγούδια (46,1%)	-,015	,487	,203	,271	-,229	-,191

	“Καλλιεργημένη”	“Νεανική/ mainstream” (-)	“Παραδο- σιακή ανδρική”	“Παραδο- σιακή γυναικεία”	“Ελληνική” (-)	“Νεανική/ εναλλακτική”
Ελληνική χορευτική ποπ (33,1%)	-,197	-,474	-,135	,069	,133	,166
Νέο λαϊκό τραγούδι- ελληνάδικα (19,8%)	-,248	-,373	,000	,163	-,023	-,069
Πόσες φορές τους τελευταίους 12 μήνες πήγαν κινηματογράφο (49,3%)	,348	-,369	-,045	-,160	-,104	,274
Ώρες που ακούνε ραδιόφωνο (19,4%)	,010	-,342	,023	,023	-,204	,100
Τηλεοπτικές εκπομπές: Ξένες ταινίες (26,2%)	-,003	-,341	-,089	-,187	-,070	,261
Όλα τα είδη μουσικής (7,1%)	,088	-,185	-,035	-,106	,131	-,104
Συχνότητα που πηγαίνουν σε καφενεία-μπιλιάρδα- ηλεκτρονικά (46,3%)	-,143	-,046	,663	-,014	,123	-,077
Συχνότητα που πηγαίνουν για δημόσια παρακολούθηση τηλεόρασης (43,4%)	-,015	-,093	,648	,054	,052	-,085
Πόσες φορές τους τελευταίους 12 μήνες πήγαν γήπεδο (43,1%)	-,004	-,126	,605	-,037	,034	,156
Τηλεοπτικές εκπομπές: Αθλητικές εκπομπές/ συζητήσεις (28,5%)	-,147	-,030	,484	-,119	-,031	,140
Συχνότητα που πηγαίνουν για κυνήγι-ψάρεμα- ψαροντούφεκο (22,1%)	,015	-,098	,443	,041	,014	-,130
Συχνότητα που ασχολούνται με επισκευές-μαστορέματα (24,7%)	,176	,051	,443	,082	,015	-,127
Αθλητικά περιοδικά (29,4%)	-,112	-,016	,436	-,027	-,070	,301
Τηλεοπτικές εκπομπές: Αγώνες μπάσκετ/ ποδοσφαίρου/Βόλεϊ (26,7%)	-,089	-,058	,424	-,191	,053	,180

	“Καλλιεργημένη”	“Νεανική/ mainstream” (-)	“Παραδο- σιακή ανδρική”	“Παραδο- σιακή γυναικεία”	“Ελληνική” (-)	“Νεανική/ εναλλακτική”
Τηλεοπτικές εκπομπές: Ελληνικές κοινωνικές/ κωμικές σειρές (12,4%)	,025	-,015	-,231	,211	,141	-,003
Στρατιωτικά περιοδικά (2,8%)	,018	-,018	,136	,044	-,048	,046
Συχνότητα που πηγαίνουν σε εκδηλώσεις πολιτιστικών συλλόγων του τόπου καταγωγής τους (43,5%)	,409	,035	,262	,461	,023	-,096
Συχνότητα που πηγαίνουν στα μαγαζιά για ψώνια (30,7%)	,190	-,217	,047	,429	-,109	-,014
Συχνότητα που πηγαίνουν σε παραστάσεις παραδοσιακών χορών (40,3%)	,419	,038	,234	,427	,004	-,076
Συχνότητα που ασχολούνται με πλέξιμο-κέντημα (26,4%)	,093	,266	-,157	,397	,064	-,017
Τηλεοπτικές εκπομπές: Πρωινές εκπομπές ποικίλης ύλης (17,6%)	-,074	,054	-,131	,371	-,002	-,037
Συχνότητα που μαγειρεύουν χρησιμοποιώντας καινούργιες συνταγές (26%)	,157	-,121	-,253	,332	-,191	,000
Γυναικεία περιοδικά (45%)	-,051	-,329	-,415	,323	-,238	,100
Συχνότητα ανάγνωσης εφημερίδων (32,5%)	,141	-,103	,257	-,310	-,296	-,101
Συχνότητα που πηγαίνουν επισκέψεις σε σπίτια φίλων (26,6%)	,186	-,254	,078	,299	-,114	,096
Ώρες που βλέπουν τηλεόραση (16,6%)	-,213	,128	,082	,294	,084	,078
Συχνότητα που βγαίνουν για περίπατο (23,9%)	,261	,106	,092	,281	-,217	,090
Συχνότητα που καλούν τους φίλους τους στο σπίτι για φαγητό-παρέα (15,9%)	,172	-,239	,064	,228	-,028	-,024

	“Καλλιεργημένη”	“Νεανική/ mainstream” (-)	“Παραδο- σιακή ανδρική”	“Παραδο- σιακή γυναικεία”	“Ελληνική” (-)	“Νεανική/ εναλλακτική”
Τηλεοπτικές εκπομπές: Ελληνικές ταινίες (15,2%)	-,068	,221	-,108	,230	,053	-,086
Τηλεοπτικές εκπομπές: Τηλεπαιχνίδια (5,5%)	-,003	-,066	-,059	,193	,027	,081
Ελληνικά ελαφρολαϊκά (34,8%)	-,114	,024	-,032	,108	-,565	-,140
Έλληνική έντεχνη μουσική- τραγούδι (22,8%)	,048	-,081	-,070	-,039	-,460	-,044
Δεν διαβάζουν περιοδικά (53%)	-,036	,306	,083	-,095	,440	-,387
Ρεμπέτικα/παλιά λαϊκά (38,9%)	-,116	,273	,255	,207	-,378	-,193
Δεν ακούν μουσική (15%)	,049	,188	-,053	-,033	,334	,027
Πολιτικά περιοδικά (14,1%)	,125	,012	,099	-,081	-,301	-,029
Λογοτεχνικά περιοδικά (11,6%)	,100	,007	-,042	,019	-,301	,057
Οικονομικά περιοδικά (11,5%)	,098	-,053	,046	-,110	-,275	-,017
Δεν έχουν προτίμηση μουσικής (8,5%)	,059	-,084	-,065	-,125	,218	-,116
Επιστημονικά περιοδικά (16,7%)	,201	,022	,021	-,176	-,215	,157
Άλλα περιοδικά (3,4%)	-,057	-,016	-,033	-,052	-,170	,055
Άλλο είδος μουσικής (1%)	,013	-,026	,030	-,007	,078	,040
Συχνότητα ανάγνωσης κόμικς (25,3%)	,166	,042	,109	,061	-,067	,427
Τηλεοπτικές εκπομπές: Ειδήσεις (27,5%)	,057	,163	,013	-,212	-,159	-,395
Ροκ-χέβι μέταλ (21,3%)	,103	-,004	,037	-,185	,102	,383
Περιοδικά για κομπιούτερ (19,9%)	,023	,041	,071	-,124	-,168	,382
Ξένη ποπ (17,3%)	-,085	-,154	-,060	,029	,084	,346
Μουσικά περιοδικά (14,7%)	,061	-,051	-,027	,115	,003	,335
Περιοδικά κόμικς (13,1%)	,033	,159	,034	,038	-,127	,323

	“Καλλιεργημένη”	“Νεανική/ mainstream” (-)	“Παραδο- σιακή ανδρική”	“Παραδο- σιακή γυναικεία”	“Ελληνική” (-)	“Νεανική/ εναλλακτική”
Συχνότητα που δουλεύουν στον υπολογιστή τους-συνδέονται με το ίντερνετ (36,3%)	,311	-,136	,032	-,228	-,116	,317
Τηλεοπτικές εκπομπές: Μουσικές εκπομπές/video clips (13,2%)	,031	-,068	-,043	,104	,026	,316
Ραπ/χιπ-χοπ/χάουζ (12,3%)	,003	-,023	,049	-,044	,148	,309
Αριθμός πρακτικών βιβλίων που διάβασαν τον τελευταίο χρόνο (35,7%)	,255	-,154	,073	,123	-,255	,298
Τηλεοπτικές εκπομπές: Πολιτικές συζητήσεις/στρογγυλά τραπέζια (23,4%)	,106	,092	,090	-,230	-,254	-,284
Συχνότητα που πηγαίνουν για αθλητισμό-γυμναστήριο (27,2%)	,152	-,242	,206	-,033	,062	,280
Νέα ελληνική σκηνή (17,3%)	,049	-,237	-,127	-,083	-,005	,256
Νεανικά/ποικίλης ύλης περιοδικά (19,9%)	,061	-,206	-,021	,187	-,125	,250
Τηλεοπτικές εκπομπές: Κινούμενα σχέδια/παιδικά προγράμματα (5,9%)	-,022	,033	-,002	,020	-,066	,240
Έθνικ/μουσικές του κόσμου (10,3%)	,102	-,004	-,036	-,171	-,008	,236
Τηλεοπτικές εκπομπές: Reality shows (5,1%)	-,033	-,033	-,025	,148	,025	,157
Τηλεοπτικές εκπομπές: Ξένες κοινωνικές/κωμικές σειρές (7,6%)	,042	-,092	-,118	,141	,035	,150
Ρέιβ/τέκνο (3,3%)	-,011	-,046	,004	-,104	,031	,132
Κάντρι (0,7%)	,001	,024	,036	-,014	,036	,066

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Rotation Method: Oblimin with Kaiser Normalization. Pattern Matrix.

Να σημειωθεί πως στην έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς η παραγοντική ανάλυση έγινε στο σύνολο του δείγματος, παρόλο που εν συνεχεία η επεξεργασία των δεδομένων

περιορίστηκε στο τμήμα του δείγματος που είναι συγκρίσιμο με αυτό της έρευνας για τα πρότυπα πολιτικότητας.

Από αυτούς τους συντελεστές προέκυψε η βαθμολογία του κάθε ατόμου στην κάθε συνιστώσα. Πρόκειται για regression scores που σ' αυτή την περίπτωση σημαίνει πως οι βαθμολογίες σε κάθε συνιστώσα έχουν μέσο όρο 0 και τυπική απόκλιση 1, κάτι που κάνει πιο εύκολη την ερμηνεία τους. Αυτό σημαίνει πως αν ένα άτομο έχει βαθμολογία κοντά στο 0 σε μια συνιστώσα, τότε δεν έχει ιδιαίτερη σχέση με τα γούστα και τις πρακτικές που αυτή εκφράζει· θετική βαθμολογία δείχνει πως εφαρμόζει τις αντίστοιχες πρακτικές και ενστερνίζεται τα αντίστοιχα γούστα, και μάλιστα όσο μεγαλύτερη είναι η βαθμολογία, τόσο μεγαλύτερος είναι ο βαθμός σχέσης του ατόμου με αυτά· και αρνητική βαθμολογία δείχνει πως οι πρακτικές και τα γούστα του/της απέχουν σημαντικά από αυτά που εκφράζονται από την παραγοντική συνιστώσα.

Για την κατανόηση της σημασίας του ύψους των βαθμολογιών, μπορεί να παρατηρηθεί πως αν οι βαθμολογίες των συνιστωσών χαρακτηρίζονταν από κανονική κατανομή, αυτό θα σήμαινε πως το 68% των ερωτώμενων θα είχε βαθμολογίες από -1 μέχρι 1 και το 95% βαθμολογίες μεταξύ -2 και 2. Αυτό συνεπάγεται πως ένα άτομο με βαθμολογία πάνω από 1 σε μια συνιστώσα εντάσσεται στο 17,5% του δείγματος που σχετίζεται περισσότερο με αυτή, κάτι που δείχνει σαφή προτίμηση στα γούστα και τις πρακτικές που εκφράζονται με αυτή τη συνιστώσα. Όμως οι περισσότερες συνιστώσες δεν έχουν κανονική κατανομή, κάτι που δεν προκαλεί έκπληξη δεδομένου του αντικειμένου τους. Όπως φαίνεται από τους δυο επόμενους πίνακες, η μόνη συνιστώσα στην έρευνα για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας που πλησιάζει την κανονική κατανομή είναι αυτή των “αδιάφορων vs χωρίς ιδιαίτερη προτίμηση”, ενώ στην έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς περίπου κανονική κατανομή έχουν η “παραδοσιακή γυναικεία”, η “ελληνική” και σε μικρότερο βαθμό η “νεανική/mainstream” συνιστώσα. Για τις υπόλοιπες συνιστώσες η πλειονότητα των ερωτώμενων έχει βαθμολογία που κυμαίνεται μεταξύ -1 και 0, ενώ ένας μικρός αριθμός ερωτώμενων έχει ιδιαίτερα υψηλές βαθμολογίες.

Στους δυο επόμενους πίνακες καταγράφονται οι βαθμολογίες σε συγκεκριμένα εκατοστημόρια (percentiles) για κάθε συνιστώσα και συγκρίνονται με αυτούς της κανονικής κατανομής. Αυτοί οι πίνακες βοηθάνε στην εκτίμηση της σημασίας των μέσων όρων στις συνιστώσες που

παρουσιάστηκαν στο δεύτερο κεφάλαιο. Έτσι από αυτούς φαίνεται, για παράδειγμα, πως μέσοι όροι στις συνιστώσες της τάξης του 0,2 ή 0,3 είναι σχετικά υψηλοί, καθώς στις περισσότερες συνιστώσες μόνο το 30% των ερωτώμενων συγκεντρώνει υψηλότερες βαθμολογίες.

Έρευνα για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας

Εκατοστημόριο	2,5	16	34	50	69	84	97,5
“Νεανική/mainstream” συνιστώσα	-0,93	-0,78	-0,63	-0,39	0,17	0,91	2,95
Συνιστώσα “Αδιάφορων (+) vs χωρίς ιδιαίτερη προτίμηση (-)”	-1,43	-1,05	-0,46	-0,14	0,40	1,05	2,36
“Ελληνική” συνιστώσα	-1,28	-1,01	-0,70	-0,16	0,50	1,12	2,28
“Εναλλακτική/κουλτουριάρικη” συνιστώσα	-1,13	-0,67	-0,57	-0,46	0,19	0,93	2,83
Κανονική κατανομή	-2	-1	-0,5	0	0,5	1	2

Β Πανελλήνια έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς

Εκατοστημόριο	2,5	16	34	50	69	84	97,5
“Καλλιεργημένη” συνιστώσα	-0,98	-0,71	-0,53	-0,35	0,05	0,80	2,88
“Νεανική/mainstream” συνιστώσα	-1,51	-1,09	-0,53	-0,10	0,49	1,04	2,10
“Παραδοσιακή ανδρική” συνιστώσα	-1,32	-0,88	-0,53	-0,26	0,24	1,00	2,57
“Παραδοσιακή γυναικεία” συνιστώσα	-1,80	-0,95	-0,44	-0,04	0,40	0,97	2,08
“Ελληνική” συνιστώσα	-1,90	-0,95	-0,46	-0,07	0,47	0,99	2,06
“Νεανική/εναλλακτική” συνιστώσα	-1,34	-0,80	-0,47	-0,24	0,16	0,83	2,64
Κανονική κατανομή	-2	-1	-0,5	0	0,5	1	2

Τέλος να διευκρινιστεί πως το τμήμα του δείγματος της έρευνας αναγνωστικής συμπεριφοράς που είναι συγκρίσιμο με το δείγμα της έρευνας για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας, προφανώς δεν έχει μέσο όρο 0 στις συνιστώσες όπως το σύνολο του δείγματος. Για παράδειγμα αυτό το τμήμα του δείγματος έχει μέσο όρο 0,39 στην “καλλιεργημένη” συνιστώσα, κάτι που δείχνει πως εντάσσεται σε μεγαλύτερο βαθμό στην “καλλιεργημένη” υποκουλτούρα απ’ ότι το σύνολο του δείγματος. Όμως οι πίνακες και η ανάλυση του κειμένου αξιοποίησε μόνο αυτό το συγκρίσιμο τμήμα του δείγματος. Συνεπώς, προκειμένου να γίνουν πιο εύκολοι στην ερμηνεία οι πίνακες όπου παρουσιάζονταν μέσοι όροι των βαθμολογιών στις συνιστώσες της έρευνας αναγνωστικής συμπεριφοράς, η διαφορά

αφαιρέθηκε έτσι ώστε ο μέσος όρος κάθε συνιστώσας να είναι 0. Αν δεν γινόταν αυτό οι μέσοι όροι των πινάκων θα έκρυβαν τις πραγματικές τάσεις: για παράδειγμα, μέσος όρος 0,3 στην “καλλιεργημένη” συνιστώσα μπορεί να φαίνονταν σχετικά υψηλός, καθώς ξεπερνάει το 0, όμως είναι χαμηλός για το συγκεκριμένο τμήμα του δείγματος καθώς είναι κατώτερος από τον δικό του μέσο όρο του 0,39.

Γ. Η ταξινόμηση των ερωτώμενων στα συστήματα γούστων/πολιτιστικών πρακτικών

Από την παραγοντική ανάλυση φάνηκε ποια είναι τα σημαντικότερα συστήματα γούστων και πολιτιστικών πρακτικών. Αυτό που χρειαζόνταν ακόμη για τις ανάγκες της έρευνας ήταν να ενταχθεί το κάθε άτομο σε ένα από αυτά, σύμφωνα με τις βαθμολογίες του στις παραγοντικές συνιστώσες. Γι' αυτό την παραγοντική ανάλυση ακολούθησε ανάλυση σε ομάδες (cluster analysis). Πρόκειται για μια στατιστική τεχνική η οποία ομαδοποιεί τον πληθυσμό ενός δείγματος σύμφωνα με τα χαρακτηριστικά του σε συγκεκριμένες μεταβλητές. Οι κατηγορίες στις οποίες έπρεπε να ενταχθούν τα άτομα ήταν ήδη γνωστές από την παραγοντική ανάλυση, οπότε η προτιμότερη τεχνική ανάλυσης σε ομάδες είναι η k-means με προκαθορισμένα κέντρα για κάθε ομάδα.⁶⁷ Με αυτό τον τρόπο το κάθε άτομο ταξινομήθηκε στην κατηγορία που ταίριαζε περισσότερο στατιστικά.

Τα κέντρα που καθόρισα για κάθε κατηγορία στις δυο έρευνες φαίνονται στους επόμενους πίνακες. Έτσι το “αντιπροσωπευτικό” άτομο του, πχ, “ελληνικού” συστήματος γούστων θα έπρεπε να έχει βαθμολογία 1,5 στην “ελληνική” συνιστώσα και 0 στις άλλες. Καθώς ο μέσος όρος των βαθμολογιών στις συνιστώσες είναι 0 και η τυπική τους απόκλιση 1, σε μια κανονική κατανομή αυτό θα σήμαινε πως ένα άτομο με βαθμολογία 1,5 στην “ελληνική” συνιστώσα θα ανήκει στο 7% των ατόμων που συγκεντρώνουν την υψηλότερη βαθμολογία σ' αυτή τη συνιστώσα.

⁶⁷ Όπως και για την παραγοντική ανάλυση, έτσι και για την ανάλυση σε ομάδες υπάρχουν διάφορες μέθοδοι. Οι τεχνικές ανάλυσης σε ομάδες διακρίνονται σε ιεραρχικές, όπου συνδυάζονται οι πλησιέστερες περιπτώσεις μέχρι να δημιουργηθεί ο επιθυμητός αριθμός ομάδων, και σε διαχωριστικές, όπου όλες οι περιπτώσεις αρχικά εντάσσονται σε μια ομάδα από την οποία αφαιρούνται οι πλέον απομακρυσμένες. Η τεχνική k-means είναι διαχωριστική, και με το να καθορίζονται εκ των προτέρων τα κέντρα κάθε ομάδας ορίζονται τα χαρακτηριστικά τους.

Στους επόμενους δυο πίνακες φαίνονται οι πραγματικοί μέσοι όροι που προέκυψαν για κάθε κατηγορία, αφού τα άτομα ταξινομήθηκαν σε αυτές. Σε παρένθεση βρίσκεται η τυπική απόκλιση.

Έρευνα για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας

	“Νεανική/ Mainstream” συνιστώσα	“Ελληνική” συνιστώσα	“Εναλλακτική/ κουλτουριάρικη” συνιστώσα	Συνιστώσα “Αδιάφορων (+) vs χωρίς ιδιαίτερη προτίμηση (-)”
Κατηγορία 1: “Νεανικό/Mainstream” σύστημα γούστων	1,77 (0,99)	-0,25 (0,90)	0,10 (0,89)	-0,10 (0,55)
Κατηγορία 2: “Ελληνικό” σύστημα γούστων	0 (0,63)	1,43 (0,59)	-0,19 (0,68)	-0,16 (0,66)
Κατηγορία 3: “Εναλλακτικό/ κουλτουριάρικο” σύστημα γούστων	-0,11 (0,63)	0,05 (0,69)	1,83 (0,96)	-0,18 (0,44)
Κατηγορία 4: Σύστημα γούστων “χωρίς ιδιαίτερη προτίμηση”	-0,51 (0,42)	-0,59 (0,56)	-0,50 (0,35)	-0,89 (0,48)
Κατηγορία 5: “Αποτραβηγμένο” σύστημα γούστων	-0,54 (0,28)	-0,41 (0,61)	-0,44 (0,26)	1,39 (0,67)

Οι πραγματικοί μέσοι όροι της κάθε κατηγορίας σε γενικές γραμμές δεν διαφέρουν ιδιαίτερα από τους προκαθορισμένους, και οι κατηγορίες διακρίνονται σαφώς μεταξύ τους. Παρόλα αυτά, όπως αναφέρθηκε και στο κυρίως κείμενο, αυτή η ταξινόμηση έγινε για τις ανάγκες της περαιτέρω ανάλυσης και δεν εκφράζει κατ' ανάγκη τις πολιτιστικές πρακτικές του κάθε ατόμου. Αυτό φαίνεται άλλωστε και από τις σχετικά υψηλές τυπικές αποκλίσεις (αν και είναι πολύ μικρότερες από την τυπική απόκλιση 1 των συνιστωσών). Υπάρχουν αρκετά άτομα που, για παράδειγμα, συγκέντρωσαν υψηλή βαθμολογία σε παραπάνω από μία παραγοντικές συνιστώσες και έτσι η κατάταξη τους σε μια κατηγορία, όσο και αν γίνεται με “αντικειμενικά” στατιστικά κριτήρια, εκφράζει μόνο μερικώς τις πρακτικές τους. Είναι έτσι κι αλλιώς αυτονόητο πως η κοινωνική πραγματικότητα είναι πολύ σύνθετη για να ταξινομηθεί σε κατηγορίες. Παρόλα αυτά τούτη η ταξινόμηση ήταν αναγκαία προκειμένου να μπορέσουν να μελετηθούν ικανοποιητικά τα χαρακτηριστικά της κάθε υποκουλτούρας· άλλωστε τονίστηκε πολλές φορές πως οι υποκουλτούρες που εντοπίστηκαν και αναλύθηκαν σε αυτή την μελέτη δεν έχουν παρά τον χαρακτήρα ιδεατών τύπων.

B Πανελλήνια έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς

	“Καλλιεργημένη” συνιστώσα	“Νεανική/ mainstream” συνιστώσα	“Παραδο- σιακή ανδρική” συνιστώσα	“Παραδο- σιακή γυναικεία” συνιστώσα	“Ελληνική” συνιστώσα	“Νεανική/ εναλλακτική” συνιστώσα
Κατηγορία 1: “Καλλιεργημένο” σύστημα πολιτιστικών πρακτικών	2,30 (1,17)	0,23 (0,90)	-0,11 (0,79)	-0,33 (1,13)	0,17 (1,03)	-0,02 (0,99)
Κατηγορία 2: “Νεανικό/ maistream” σύστημα πολιτιστικών πρακτικών	-0,18 (0,67)	1,49 (0,58)	-0,27 (0,83)	0,08 (0,85)	-0,20 (0,71)	0,03 (0,70)
Κατηγορία 3: “Παραδοσιακό ανδρικό” σύστημα πολιτιστικών πρακτικών	-0,25 (0,69)	0,08 (0,90)	1,83 (0,78)	-0,07 (0,75)	0,04 (0,73)	-0,31 (0,86)
Κατηγορία 4: “Παραδοσιακό γυναικείο” σύστημα πολιτιστικών πρακτικών	-0,12 (0,72)	-0,27 (0,89)	-0,36 (0,62)	1,56 (0,66)	0,01 (0,75)	-0,12 (0,67)
Κατηγορία 5: “Ελληνικό” σύστημα πολιτιστικών πρακτικών	0,02 (0,69)	-0,31 (0,72)	-0,22 (0,69)	-0,17 (0,83)	1,47 (0,64)	-0,08 (0,72)
Κατηγορία 6: “Νεανικό/ εναλλακτικό” σύστημα πολιτιστικών πρακτικών	0,10 (0,89)	0,40 (0,76)	0,04 (0,93)	-0,33 (0,94)	-0,16 (0,97)	2,04 (1,03)
Κατηγορία 7: “Αποτραβηγμένο” σύστημα πολιτιστικών πρακτικών	-0,45 (0,33)	-0,58 (0,67)	-0,39 (0,50)	-0,35 (0,67)	-0,55 (0,77)	-0,44 (0,40)

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Adorno Theodor, Lowenthal Leo, Marcuse Herbert, Horkheimer Max, 1984, *Τέχνη και μαζική κουλτούρα*, Αθήνα, Ύψιλον

Adorno Theodor, 1991, “Η τηλεόραση και η διαμόρφωση της μαζικής κουλτούρας” στο Λιβιεράτος Κώστας & Φραγκούλης Τάκης (επ.), *Η κουλτούρα των μέσων: Μαζική κοινωνία και πολιτιστική Βιομηχανία*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σ. 89-116 (πρώτη έκδοση 1954)

Αστρινάκης Αντώνης, 1991, *Νεανικές υποκουλτούρες*, Αθήνα, Παπαζήσης

Αστρινάκης Αντώνης & Στυλιανούδη Λίλη (επ.), 1996, *Χέβυ μέταλ, ροκαμπίλι και φανατικοί οπαδοί: Νεανικοί υποπολιτισμοί στη Δυτική Αττική*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα

Αφουξενίδης Αλέξανδρος, 2006, “Όψεις της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα: Το παράδειγμα των περιβαλλοντικών και αντιρατσιστικών ΜΚΟ”, στο *Επιστήμη και Κοινωνία* 16

Badie Bertrand, 1995, *Κουλτούρα και πολιτική*, Αθήνα, Πατάκης (πρώτη έκδοση 1993)

Βαρουξή Χριστίνα, 2007, “Η ισοτιμία των ανθρώπων: Από τη ρητορεία στην πράξη”, στο Καφετζής Παναγιώτης κα, *Πολιτική, κοινωνία, πολίτες. Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (ESS)*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 293-314

Barry Brian, 1993, *Κοινωνιολόγοι, οικονομολόγοι και δημοκρατία*, Αθήνα, Παπαζήσης (πρώτη έκδοση 1970)

Barthes Roland, 1979, *Μυθολογίες/Μάθημα*, Αθήνα, Κέδρος (πρώτη έκδοση 1957)

Barthes Roland, 2007, *S/Z*, Αθήνα, Νήσος (πρώτη έκδοση 1970)

Bennett Tony, 1988, “Θεωρίες για τα μέσα, θεωρίες για την κοινωνία”, στο Κομνηνού Μαρία, Λυριντζής Χρήστος, *Κοινωνία, εξουσία και μέσα μαζικής επικοινωνίας*, Αθήνα, Παπαζήσης σ. 49-88 (πρώτη έκδοση 1982)

Βερναρδάκης Χριστόφορος, 2005α, “Βουλευτικές εκλογές 2004: Οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις στην εκλογική βάση των κομμάτων και η τοπογραφία του κομματικού συστήματος”, στο *Πολιτική Επιστήμη* 1:41-51

Βερναρδάκης Χριστόφορος, 2005β, “Πολιτικά κόμματα και ‘μεσαίος χώρος’. Οι ιδεολογικές, πολιτικές και πολιτισμικές συντεταγμένες των σημερινών πολιτικών δυνάμεων” στο Ινστιτούτο VPRC, *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2004*, Αθήνα, Σαββάλας, σ. 57-85

Βερναρδάκης Χριστόφορος, 2007, “Κοινωνικές συμμαχίες και εκλογικοί συσχετισμοί. Το

- αποτέλεσμα των εκλογών 2007 και οι μακροπρόθεσμες επιπτώσεις του στο κομματικό σύστημα”, στο Ινστιτούτο VPRC, *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2007*, Αθήνα, Σαββάλας σ. 15-40
- Βλάχος Γεώργιος, 1976, *Πολιτική ψυχολογία*, Αθήνα, Παπαζήσης
- Bocock Robert, 2003, “Η πολιτισμική διαμόρφωση της νεωτερικής κοινωνίας”, στο Hall Stuart & Gieben Bram (επ.), *Η διαμόρφωση της νεωτερικότητας*, Αθήνα, Σαββάλας, σ. 335-402
- Βούλαρης Γιάννης, 2006, “Κράτος και κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα. Μια σχέση προς επανεξέταση;”, στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 28:5-33
- Βούλαρης Γιάννης, 2007, “Η Ελλάδα στον καθρέφτη της παγκοσμιοποίησης. Εθνικές πολιτικές - πολιτισμικές τάσεις και παγκοσμιοποίηση”, στο Καφετζής Παναγιώτης κα, *Πολιτική, κοινωνία, πολίτες. Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (ESS)*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 39-62
- Βούλαρης Γιάννης, 2008, *Η Ελλάδα από τη μεταπολίτευση στην παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα, Πόλις
- Bourdieu Pierre & Passeron Jean-Claude, 1996, *Οι κληρονόμοι*, Αθήνα, Καρδαμίτσα (πρώτη έκδοση 1985)
- Bourdieu Pierre, 1999, *Κείμενα κοινωνιολογίας*, Αθήνα, Στάχυ
- Bourdieu Pierre, 2002, *Η διάκριση: Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κριτικής*, Αθήνα, Πατάκη (πρώτη έκδοση 1979)
- Γαρδίκη Ολυμπία, Κεπλήρης Χρήστος, Μουρίκη Αλίκη, Μυριζάκης Γιάννης, Παραδέλλης Θόδωρος, Τεπέρογλου Αφροδίτη, 1987/88, *Νέοι: Διάθεση χρόνου - Διαπροσωπικές σχέσεις*, Αθήνα, ΕΚΚΕ
- Γεωργιάδου Βασιλική & Νικολακόπουλος Ηλίας, 2007, “Εκκλησιασμός, θρησκευτικότητα και προσευχή: Μια ασύμπτωτη σχέση”, στο Καφετζής Παναγιώτης κα, *Πολιτική, κοινωνία, πολίτες. Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (ESS)*, Αθήνα, ΕΚΚΕ σ. 125-148
- Γεωργιάδου Βασιλική, 2009, “Διευρύνοντας την ορατότητα της εκκλησίας στη δημόσια σφαίρα. Σχέσεις Ορθόδοξης Εκκλησίας και ελληνικής κοινωνίας επί αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου”, στο *Επιστήμη και Κοινωνία* 21
- Γκέφου-Μαδιανού Δήμητρα (επ.), 2006, *Εαυτός και “Άλλος”: Εννοιολογήσεις, ταυτότητες και πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*, Αθήνα, Gutenberg
- Δαμιανάκος Στάθης, 2001, *Κοινωνιολογία του ρεμπέτικου*, Αθήνα, Πλέθρον (πρώτη έκδοση

1976)

Δασκαλάκης Γεώργιος, 1973, *Μαθήματα Συγκριτικού Δημοσίου Δικαίου*, Αθήνα

Δεμερτζής Νίκος, 1988, “Κουλτούρα και νεωτερικότητα” στο *Λεβιάθαν* 2:87-103

Δεμερτζής Νίκος, 1989, *Κουλτούρα, νεωτερικότητα, πολιτική κουλτούρα*, Αθήνα, Παπαζήσης

Δεμερτζής Νίκος, 1990, “Συγκριτική πολιτική ανάλυση και πολιτική κουλτούρα”, στην *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 75Α:71-87

Δεμερτζής Νίκος, 1994α, “Εισαγωγή στην ελληνική πολιτική κουλτούρα. Θεωρητικά και ερευνητικά ζητήματα”, στο Νίκος Δεμερτζής (επ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Αθήνα, Οδυσσέας, σ. 7-39

Δεμερτζής Νίκος, 1994β, “Η επιλεκτική παράδοση της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας”, στο Νίκος Δεμερτζής (επ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Αθήνα, Οδυσσέας, σ. 41-74

Δεμερτζής Νίκος & Καφετζής Παναγιώτης, 1996, “Πολιτικός κυνισμός, πολιτική αλλοτρίωση και ΜΜΕ: Η περίπτωση της τρίτης ελληνικής δημοκρατίας” στο Λυριντζής Χρήστος κα, 1996, *Κοινωνία και πολιτική: Όψεις της Γ' ελληνικής δημοκρατίας 1974-1994*, Αθήνα, Θεμέλιο, σ. 174-218

Δερμεντζόπουλος Χρήστος, 2004, “Ρεμπέτικο τραγούδι και ελληνικός κινηματογράφος των ειδών (1950-1974). Σκέψεις γύρω από την αναζήτηση μιας εν δυνάμει λαϊκής αντίστασης στα αντικείμενα του αστικού λαϊκού πολιτισμού” στο Δερμεντζόπουλος Χρήστος & Σπυριδάκης Μάνος (επ.), *Αθρωπολογία, κουλτούρα και πολιτική*, Αθήνα, Μεταίχμιο, σ. 265-283

Δημητρίου Σωτήρης, 2001, “Το πεδίο ορισμών της κουλτούρας στην ανθρωπολογία”, στην *Ουτοπία* 43:37-56

Διακουμάκος Γιώργος, 2009, “Εικόνες της πολιτικής κουλτούρας στην Ελλάδα 1988-2005: Το πολιτικό ενδιαφέρον και ο μύθος του (από)πολιτικοποιημένου «Έλληνα»”, στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 34:92-121

Διαμαντούρος Νικηφόρος, 1991, “Προσπάθεια δημιουργίας δυτικού τύπου κράτους στην επανάσταση και κοινωνικοπολιτικές συγκρούσεις”, στο Δερτιλής Γ. & Κωστής Κ., *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα/Κομοτηνή, Σάκκουλας, σ. 123-129

Διαμαντούρος Νικηφόρος, 1997, “Ελληνική πολιτική και κοινωνία στη δεκαετία του '90” στο Allison Graham, Νικολαΐδη Καλυψώ (επ.), *Το ελληνικό παράδοξο: Υπόσχεση και επίδοση*, Αθήνα, Παπαζήσης, σ. 55-57

Διαμαντούρος Νικηφόρος, 2000, *Πολιτισμικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της*

μεταπολίτευσης, Αθήνα, Αλεξάνδρεια (πρώτη έκδοση 1994)

Δοξιάδης Κύρκος, 1993, *Ιδεολογία και τηλεόραση: Για τη διασκευή ενός μυθιστορήματος*, Αθήνα, Πλέθρον

Δραγώνα Θάλεια, 2007, “Έλληνες έφηβοι και εθνικός εαυτός: Ανάμεσα στην ανατροπή και στην εξασφάλιση του οικείου”, στο Καφετζής Παναγιώτης κα, *Πολιτική, κοινωνία, πολίτες. Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (ESS)*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 99-124

Eagleton Terry, 2003, *Η έννοια της κουλτούρας*, Αθήνα, Πόλις (πρώτη έκδοση 2000)

EKEBI, 1999, *Πανελλήνια έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς: Σύνοψη αποτελεσμάτων*, Αθήνα

EKEBI, 2004, *Β' Πανελλήνια έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς και πολιτιστικών πρακτικών* (διαθέσιμη μόνο στην ιστοσελίδα του Εθνικού Κέντρου Βιβλίου www.ekebi.gr)

EΚΚΕ, 1988, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών 69Α*

EΚΚΕ, 1990, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών 75Α*

Eliot T. S., 1980, *Σημειώσεις για τον ορισμό της κουλτούρας*, Αθήνα, Πλέθρον (πρώτη έκδοση 1948)

Foucault Michel, 1991, *Η μικροφυσική της εξουσίας*, Αθήνα, Ύψιλον

Gould Carol S., 1984, “Το γυναικείο ζήτημα: Φιλοσοφία της απελευθέρωσης και απελευθέρωση της φιλοσοφίας”, στο *Υπατία 1:21-55*

Hall Stuart, 1988, “Η επανακάλυψη της ιδεολογίας: Η επάνοδος του απωθημένου στις μελέτες για τα μέσα”, στο Κομνηνού Μαρία, Λυριντζής Χρήστος, *Κοινωνία, εξουσία και μέσα μαζικής επικοινωνίας*, Αθήνα, Παπαζήσης, σ. 89-146

Hall Stuart & Gieben Bram (επ.), 2003, *Η διαμόρφωση της νεωτερικότητας*, Σαββάλας (πρώτη έκδοση 1992)

Hall Stuart, Held David, McGrew Anthony (επ.), 2003, *Η νεωτερικότητα σήμερα*, Αθήνα, Σαββάλας (πρώτη έκδοση 1992)

Hebdige Dick, 1988, *Υποκουλτούρα: Το νόημα του στυλ*, Αθήνα, Γνώση (πρώτη έκδοση 1979)

Highlights, 2006, *Πολιτιστική συμπεριφορά των Ελλήνων*, ειδική έκδοση του περιοδικού Highlights

Ιγγλέση Χρύση, 1997, *Πρόσωπα γυναικών, προσωπεία της συνείδησης: Συγκρότηση της γυναικείας ταυτότητας στην ελληνική κοινωνία*, Αθήνα, Οδυσσέας

Ιωάννου Ανδρέας, 2001, “Η 'σκυλότητα' εκτός σκυλάδικου: Κατανάλωση και ταυτότητες στην

Παραλιακή του Πειραιά” στις *Δοκιμές* 9-10:239-262

Jenkins Richard, 2007, *Κοινωνική ταυτότητα*, Αθήνα, Σαββάλας (πρώτη έκδοση 2004)

Κακεπάκη Μανίνα, 2006, “Μεταβολές στην ελληνική πολιτική κουλτούρα, 1988-2005: από τη γενιά του πολιτικού ενδιαφέροντος στη γενιά της πολιτικής αδιαφορίας;” στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 28:111-128

Καραμούζης Πολύκαρπος, 2009, “Θρησκεία και κυρίαρχη ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία”, στο *Επιστήμη και Κοινωνία* 21

Κατζουράκης Γιώργος, 1985, *Η σφυγμομέτρηση: Μύθος της κοινής γνώμης και ιδεολογική επιβολή*, Αθήνα, Καστανιώτης

Κατσούλης Ηλίας, 1988, “Το ‘ανθρώπινο κεφάλαιο’ στη διαδικασία εκσυγχρονισμού. Η ελληνική ‘αμυντική κοινωνία’ μπροστά στην πρόκληση του 2000” στο Κατσούλης Ηλίας, Γιαννίτσης Τάσος, Καζάκος Πάνος (επ.), *Η Ελλάδα προς το 2000*, Αθήνα, Παπαζήσης, σ. 35-48

Καφετζής Παναγιώτης, 1994, “Πολιτική κρίση και πολιτική κουλτούρα” στο Νίκος Δεμερτζής (επ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Αθήνα, Οδυσσέας σ. 217-252

Καφετζής Παναγιώτης, 1996, *Πολίτες, πολιτική και πολιτική κουλτούρα στην Ελλάδα 1985-1990*, Αθήνα, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή)

Καφετζής Παναγιώτης, Μαλούτας Θωμάς, Τσιγγάνου Ιωάννα (επ.), 2007, *Πολιτική, κοινωνία, πολίτες. Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (ESS)*, Αθήνα, ΕΚΚΕ

Κομνηνού Μαρία & Λυριντζής Χρήστος (επ.), 1988, *Κοινωνία, εξουσία και μέσα μαζικής επικοινωνίας*, Αθήνα, Παπαζήσης

Κορωναίου Αλεξάνδρα, 1992, *Νέοι και μέσα μαζικής επικοινωνίας: Κοινωνιολογική προσέγγιση των πολιτιστικών πρακτικών του ελεύθερου χρόνου των νέων 11-13 ετών*, Αθήνα, Οδυσσέας

Κορωναίου Αλεξάνδρα (επ.), 1996, *Κοινωνιολογία του ελεύθερου χρόνου*, Αθήνα, Νήσος

Κουλαϊδής Βασίλης & Δημόπουλος Κώστας (επ.), 2006, *Ελληνική νεολαία: Όψεις κατακερματισμού*, Αθήνα, Μεταίχιμο

Levi-Strauss Claude, 1977, *Άγρια σκέψη*, Αθήνα, Παπαζήσης (πρώτη έκδοση 1962)

Λιάκος Αντώνης, Ελεφαντής Άγγελος, Μανιτάκης Αντώνης, Παπαδημητρόπουλος Δαμιανός, 1993, *Ο Ίανος του εθνικισμού και η ελληνική Βαλκανική πολιτική*, Αθήνα, Ο Πολίτης

Λιβιεράτος Κώστας & Φραγκούλης Τάκης (επ.), 1989, *Το μήνυμα του μέσου: Η έκρηξη της*

μαζικής επικοινωνίας, Αθήνα, Αλεξάνδρεια

Λιβιεράτος Κώστας & Φραγκούλης Τάκης (επ.), 1991, *Η κουλτούρα των μέσων: Μαζική κοινωνία και πολιτιστική βιομηχανία*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια

Λίποβατς Θάνος, 1991, *Ζητήματα πολιτικής ψυχολογίας*, Αθήνα, Εξάντας

Λίποβατς Θάνος, 1994, “Η διχασμένη ελληνική ταυτότητα και το πρόβλημα του εθνικισμού”, στο Νίκος Δεμερτζής (επ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Αθήνα, Οδυσσεάς, σ. 115-132

Λίποβατς Θάνος, Δεμερτζής Νίκος, Γεωργιάδου Βασιλική (επ.), 2002, *Θρησκείες και πολιτική στη νεωτερικότητα*, Αθήνα, Κριτική

Λυριντζής Χρήστος, 1990, “Μεθοδολογικά ζητήματα στη σύγχρονη πολιτική ανάλυση”, στην *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 75Α:58-70

Λυριντζής Χρήστος & Νικολακόπουλος Ηλίας (επ.), 1990, *Εκλογές και κόμματα στην δεκαετία του '80: Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Θεμέλιο

Λυριντζής Χρήστος, 1991, *Το τέλος των 'τζακιών': Κοινωνία και πολιτική στην Αχαΐα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Θεμέλιο

Λυριντζής Χρήστος, Νικολακόπουλος Ηλίας, Σωτηρόπουλος Δημήτρης (επ.), 1996, *Κοινωνία και πολιτική: Όψεις της Γ' ελληνικής δημοκρατίας 1974-1994*, Αθήνα, Θεμέλιο

Λυριντζής Χρήστος, 2001, *Σύγκριση και ερμηνεία*, Αθήνα, Νήσος

Λυριντζής Χρήστος, 2002, “Η πολιτική επιστήμη στην Ελλάδα”, στο *Σύγχρονα Θέματα* 81:26-34

Μαλούτας Θωμάς, Παντελίδου Μαλούτα Μάρω, Βαρίκα Ελένη, Δοξιάδης Κύρκος, Κανδύλης Γιώργος, 2007, “Η απόρριψη του 'άλλου' ως τρόπος αντιμετώπισης της ετερότητας”, στο Καφετζής Παναγιώτης κα, *Πολιτική, κοινωνία, πολίτες. Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (ESS)*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 63-98

Marx Karl, 1979, *Η γερμανική ιδεολογία*, Αθήνα, Gutenberg

Μαυρογορδάτος Γιώργος, 2001, *Ομάδες πίεσης και δημοκρατία*, Αθήνα, Πατάκης

Μεταξάς Α. Ι., 1976, *Πολιτική κοινωνικοποίηση*, Αθήνα, Ολκός

Μεταξάς Α. Ι., 1979, *Πολιτική επιστήμη II: Πολιτική μεθοδολογία*, Αθήνα/Κομοτηνή, Σάκκουλα

Μουζέλης Νίκος, 1978, *Νεοελληνική κοινωνία: Όψεις υπανάπτυξης*, Αθήνα, Εξάντας

Μουζέλης Νίκος, 1991, “Οι πελατειακές σχέσεις” στο Δερτιλής Γεώργιος, Κωστής Κώστας (επ.), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα, Σάκκουλα, σ. 227-250

- Μουζέλης Νίκος, 1994, *Ο εθνικισμός στην ύστερη ανάπτυξη*, Αθήνα, Θεμέλιο
- Μουζέλης Νίκος & Παγουλάτος Γιώργος, 2003, “Κοινωνία πολιτών και ιδιότητα του πολίτη στη μεταπολεμική Ελλάδα” στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 22:5-29
- Μουζέλης Νίκος, 2007, “Κράτος και κοινωνία πολιτών. Από το παλιό στο νέο παράδειγμα;”, στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 30:5-33
- Μπακαλάκη Αλεξάνδρα (επ.), 1994, *Ανθρωπολογία, γυναίκες και φύλο*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια
- Μποζίνης Νίκος, 2007, *Ροκ παγκοσμιότητα και ελληνική τοπικότητα*, Αθήνα, Νεφέλη
- Μυριζάκης Γιάννης, 1997, *Ελεύθερος χρόνος των νέων: Ψυχαγωγικές και αθλητικές δραστηριότητες*, Αθήνα, ΕΚΚΕ
- Νικολακόπουλος Ηλίας & Παντελίδου Μαλούτα Μάρω, 1988, *Έρευνα για την πολιτική συμπεριφορά των γυναικών*, Αθήνα, ΕΚΚΕ/ΓΓΙ
- Νικολακόπουλος Ηλίας, 2001, *Η καχεκτική δημοκρατία*, Αθήνα, Πατάκης
- Νικολακόπουλος Ηλίας, 2003, “Η ανάπτυξη των πολιτικών δημοσκοπήσεων στην Ελλάδα”, στο Τσάτσος Δημήτρης, Κοντιάδης Ξενοφών (επ.), *Το μέλλον των πολιτικών κομμάτων*, Αθήνα, Παπαζήσης, σ. 193-208
- Οικονόμου Λεωνίδα, 2005, “Ρεμπέτικα, λαϊκά και σκυλάδικα: Όρια και μετατοπίσεις στην πρόσληψη της λαϊκής μουσικής του 20ου αιώνα”, στις *Δοκιμές* 13-14:361-398
- Παπαρίζος Αντώνης, 1982, “Θρησκεία και πολιτική παιδεία”, στην *Πολιτική: Επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης* 3:65-92
- Παπαρίζος Αντώνης, 1994, “Διαφωτισμός, θρησκεία και παράδοση στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία” στο Νίκος Δεμερτζής (επ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Αθήνα, Οδυσσέας, σ. 75-114
- Παναγιωτόπουλος Παναγής, 1996, “Οι έγκλειστοι κομμουνιστές και το ρεμπέτικο τραγούδι: Μια άσκηση ελευθερίας” στο Κοταρίδης Νίκος (επ.), *Ρεμπέτες και ρεμπέτικο τραγούδι*, Αθήνα, Πλέθρον, σ. 259-303
- Παναγιωτοπούλου Ρόη, 1996, “Όρθολογικές' ατομοκεντρικές πρακτικές στα πλαίσια ενός 'ανορθολογικού' πολιτικού συστήματος”, στο Λυριντζής Χρήστος, Νικολακόπουλος Ηλίας, Σωτηρόπουλος Δημήτρης (επ.), *Κοινωνία και πολιτική: Όψεις της Γ' ελληνικής δημοκρατίας 1974-1994*, Αθήνα, Θεμέλιο, σ. 139-160
- Πανταζόπουλος Ανδρέας, 2007, “Κρίση της αντιπροσώπευσης, νεοελληνικός διαφορισμός και

ιδιότητα του πολίτη” στο Καφετζής Παναγιώτης κα, *Πολιτική, κοινωνία, πολίτες. Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (ESS)*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 149-160

Παντελίδου Μαλούτα Μάρω, 1987, *Πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις στην αρχή της εφηβείας*, Αθήνα, Gutenberg

Παντελίδου Μαλούτα Μάρω, 1990, “Ελληνική πολιτική κουλτούρα: Όψεις και προσεγγίσεις”, στην *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 75Α:18-57

Παντελίδου Μαλούτα Μάρω, 1992, *Γυναίκες και πολιτική*, Αθήνα, Gutenberg

Παντελίδου Μαλούτα Μάρω, 1993, *Πολιτική συμπεριφορά*, Αθήνα/Κομοτηνή, Σάκκουλας

Παντελίδου Μαλούτα Μάρω, 1996, “Πολιτική ταυτότητα, γυναικεία υποκειμενικότητα και δημοκρατία”, στο Λυριντζής Χρήστος, Νικολακόπουλος Ηλίας, Σωτηρόπουλος Δημήτρης (επ.), *Κοινωνία και πολιτική: Όψεις της Γ' ελληνικής δημοκρατίας 1974-1994*, Αθήνα, Θεμέλιο σ. 338-362

Παντελίδου Μαλούτα Μάρω, 2002, *Το φύλο της δημοκρατίας*, Αθήνα, Σαββάλας

Παντελίδου Μαλούτα Μάρω, 2007, “Κρατικός φεμινισμός, πολιτικές για την έμφυλη ισότητα και κοινωνικές αντιλήψεις”, στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 29:5-39

Παντελίδου Μαλούτα Μάρω, Κακεπάκη Μανίνα, Νικολάου Άννα, 2009, “Εξέλιξη των αντιλήψεων για τις έμφυλες σχέσεις στην Αθήνα”, στο Μαλούτας Θωμάς κα (επ.), *Κοινωνικοί και χωρικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21ου αιώνα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 247-278

Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, 1993, “Το παρελθόν στο παρόν. Ανθρωπολογία, ιστορία και η μελέτη της ελληνικής κοινωνίας” στο Παπαταξιάρχης Ευθύμιος & Παραδέλης Θεόδωρος (επ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια

Parsons Talcott & White Winston, 1991, “Τα μαζικά μέσα και η δομή της αμερικάνικης κοινωνίας” στο Λιβιεράτος Κώστας & Φραγκούλης Τάκης (επ.), *Η κουλτούρα των μέσων: Μαζική κοινωνία και πολιτιστική βιομηχανία*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σ. 175-192 (πρώτη έκδοση 1960)

Petrooulos John A, 1985/86, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης

Pye Lucian, 1977, *Στοιχεία πολιτικής ανάπτυξης*, Αθήνα, Παπαζήσης (πρώτη έκδοση 1966)

Said Edward, 1996, *Οριενταλισμός*, Αθήνα, Νεφέλη (πρώτη έκδοση 1978)

- Saussure Ferdinand de, 1979, *Μαθήματα γενικής γλωσσολογίας*, Αθήνα, Παπαζήσης
- Shils Edward, 1991, “Η μαζική κοινωνία και η κουλτούρα της”, στο Λιβιεράτος Κώστας & Φραγκούλης Τάκης (επ.), *Η κουλτούρα των μέσων: Μαζική κοινωνία και πολιτιστική Βιομηχανία*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, σ. 137-174 (πρώτη έκδοση 1960)
- Σημίτη Μαριλένα, 2007, *Δύο όψεις της κοινωνίας των πολιτών: Η πάλη για ηγεμονία*, εισήγηση στο συνέδριο “Ο Αντόνιο Γκράμσι στις σημερινές κοινωνικές επιστήμες και τη θεωρία”
- Σίβυλλα Δημητρίου-Κοτσώνη, 2006, “Καταναλωτικές πρακτικές και συλλογικές ταυτότητες”, στο Γκεφου-Μαδιανού Δήμητρα (επ.), *Εαυτός και “Άλλος”*, Αθήνα, Gutenberg
- Σουλιώτης Νίκος, 2001, “Ο αστικός χώρος ως συμβολικό αγαθό: Τα μπαρ των Εξαρχείων και του Κολωνακίου” στις *Δοκιμές* 9-10:211-238
- Σοφός Σπύρος, 1994, “Λαϊκή ταυτότητα και πολιτική κουλτούρα στη μεταδιδακτορική Ελλάδα” στο Νίκος Δεμερτζής (επ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Αθήνα, Οδυσσεάς, σ. 133-158
- Σπουρδαλάκης Μιχάλης, 1997, “Από τον αγώνα για αναγνώριση στη διεθνή παρουσία: Η Πολιτική Επιστήμη στην Ελλάδα” στο *Κανών. Το παρόν των επιστημών στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη Πολιτισμική Πρωτεύουσα της Ευρώπης, τ. 3 σ. 203-211
- Σταθόπουλος Πάνος, 2009, “Βουλευτικές εκλογές 2009: Διαπιστώσεις και απορίες”, στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 34:125-140
- Σωτηρόπουλος Δημήτρης (επ.), 2004, *Η άγνωστη κοινωνία πολιτών*, Αθήνα, Ποταμός
- Σωτηρόπουλος Δημήτρης, 2006, “Θετικό και αρνητικό κοινωνικό κεφάλαιο και η άνιση ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών στη νοτιοανατολική Ευρώπη”, στο *Επιστήμη και Κοινωνία* 16
- Σωτηρόπουλος Δημήτρης, 2007, “Το κοινωνικό κεφάλαιο στην Ελλάδα σε συγκριτική προοπτική” στο Καφετζής Παναγιώτης κα, *Πολιτική, κοινωνία, πολίτες. Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (ESS)*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σ. 269-292
- Τεπέρογλου Αφροδίτη, Μπαλούρδος Διονύσης, Μυριζάκης Γιάννης, Τζωρτζοπούλου Μαρία, 1999, *Η ταυτότητα, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και οι ανάγκες της νεολαίας στο νομό Θεσσαλονίκης*, Αθήνα, ΕΚΚΕ
- Τζιόβας Δημήτρης, 1989, *Οι μεταμορφώσεις του εθνικισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Οδυσσεάς
- Τζιόβας Δημήτρης, 2003, Εισαγωγή στο Eagleton Terry, *Η έννοια της κουλτούρας*, Αθήνα, Πολίς, σ. 9-29

Todoron Tzvetan, 2009, *Ο φόβος των βαρβάρων: Πέρα από τη σύγκρουση των πολιτισμών*, Αθήνα, Πόλις (πρώτη έκδοση 2008)

Τσαγκαρουσιάνου Ρόζα, 1994, “Πολιτική κουλτούρα και μαζική επικοινωνία στην σύγχρονη Ελλάδα”, στο Νίκος Δεμερτζής (επ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Αθήνα, Οδυσσέας, σ. 329-349

Τσαούσης Δημήτρης, 1982, “Εκλογές και πολιτική παράδοση”, στην *Πολιτική: Επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης* 2:77-92

Τσαούσης Δημήτρης, 1983, “Ελληνισμός και Ελληνικότητα” στο Τσαούσης Δημήτρης (επ.), *Ελληνισμός και Ελληνικότητα*, Αθήνα, Εστία σ. 15-25

Τσουκαλός Κωνσταντίνος, 1981, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος: Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο

Τσουκαλός Κωνσταντίνος, 1983, “Παράδοση και εκσυγχρονισμός: Μερικά γενικότερα ερωτήματα” στο Τσαούσης Δημήτρης. (επ.), *Ελληνισμός και ελληνικότητα*, Αθήνα, Εστία, σ. 37-58

Τσουκαλός Κωνσταντίνος, 1991, “Κράτος και κοινωνία στην Ελλάδα του 19ου αιώνα”, στο Δερτιλής Γ. & Κωστής Κ., *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα/Κομοτηνή, Σάκκουλας, σ. 215-226

Τσουκαλός Κωνσταντίνος, 1993, “Τζαμπατζήδες στη χώρα των θαυμάτων. Περί Ελλήνων στην Ελλάδα”, στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 1:9-52

Wright Susan, 2004, “Η πολιτικοποίηση της ‘κουλτούρας’”, στο Δερμεντζόπουλος Χρήστος & Σπυριδάκης Μάνος (επ.), *Αθρωπολογία, κουλτούρα και πολιτική*, Αθήνα, Μεταίχμιο, σ. 73-110

Ξενόγλωσση

Almond Gabriel, 1956, “Comparative political systems”, στο *The Journal of Politics* 18:391-409

Almond Gabriel, 1960, “Introduction: The functional approach to politics” στο Almond Gabriel & Coleman James (ed.), *The Politics of Developing Areas*, Princeton, Princeton University Press, σ. 3-64

Almond Gabriel & Sidney Verba, 1989, *The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations*, London, Sage (πρώτη έκδοση 1963)

- Almond Gabriel & Sidney Verba (ed.), 1980, *The civic culture revisited*, Boston, Little Brown
- Anderson Perry, 1976, "The antinomies of Antonio Gramsci", στο *New Left Review* 100:5-79
- Arnold Matthew, 1995, *Culture and Anarchy: And other writings*, Cambridge, Cambridge University Press
- Ball-Rokeach Sandra & Cantor Muriel (ed.), 1986, *Media, audience and social structure*, Calif, Sage
- Bennett Tony, Mercer Colin, Woollacott Janet (ed.), 1986, *Popular culture and social relations*, Milton Keynes, Open University Press
- Belz Carl, 1979, *The story of rock*, New York, Oxford University Press
- Bierstedt Robert, 1977, "A critique of empiricism in sociology", στο Bulmer Martin (ed.), *Sociological research methods*, London, MacMillan, σ. 43-54 (πρώτη έκδοση 1949)
- Blau Judith R., 1988, "Study of the arts: A reappraisal", στο *Annual Review of Sociology* 14:269-292
- Bogardus Emory, 1969, *Social distance*, Ohio, Antioch Press
- Bourdieu Pierre & Darbel Alain, 1991, *The love of art*, Cambridge, Polity Press (πρώτη έκδοση 1969)
- Brantlinger Patrick, 1990, *Crusoe's footprints: Cultural studies in Britain and America*, London/New York, Routledge
- Brown Archie (ed.), 1984, *Political culture and communist studies*, London, McMillan
- Clarke John et al., 1996, "Subcultures, cultures and class: A theoretical overview", στο Stuart Hall & Jefferson Tony, *Resistance through rituals: Youth subcultures in post-war Britain*, London, Routledge, σ. 9-74
- Cohen Stanley, 1972, "Sub-cultural conflict and working class community", στο *Working Papers in Cultural Studies* 2
- Converse Philip, 1964, "The nature of belief systems in mass publics" in Apter David (ed.), *Ideology and discontent*, New York, Free Press, σ. 202-261
- Dalton Russell, 1977, "Was there a revolution? A Note on generational versus life cycle explanations of value differences", *Comparative Political Studies*, 9/4:459-474
- DeGraaf Nan Dirk, DeGraaf Paul, Kraaykamp Gerbert, 2000, "Parental cultural capital and educational attainment in the Netherlands" στο *Sociology of Education* 73:92-111

- Diamandouros Nikiforos, 1983, "Greek political culture in transition: Historical origins, evolution, current trends" in Clogg Richard, *Greece in the 1980s*, London, MacMillan σ. 43-69
- Diamandouros Nikiforos, 1993, "Politics and culture in Greece 1974-91: An interpretation" in Clogg Richard (ed.), *Greece 1981-89: The populist decade*, London, MacMillan σ. 1-25
- Diamandouros Nikiforos, 1994, *Cultural dualism and political change in postauthoritarian Greece*, Madrid, Centro de Estudios Avanzados en Ciencias Sociales/Instituto Juan March de Estudios e Investigaciones
- DiMaggio Paul & Mohr John, 1985, "Cultural capital, educational attainment and marital selection" στο *American Journal of Sociology* 90:1231-1261
- DiMaggio Paul & Mukhtar Toqir, 2004, "Arts participation as cultural capital in the United States 1982 - 2002: Signs of decline?", στο *Poetics* 32:169-194
- Emmison Michael, 2003, "Social class and cultural mobility: Reconfiguring the cultural omnivore thesis", στο *Journal of Sociology* 39(3):211-230
- Fantasia Rick, 1995, "From class consciousness to culture, action and social organization", στο *Annual Review of Sociology* 21:269-287
- Frith Simon, 1978, *The sociology of rock*, London, Constable
- Frith Simon, 1988, *Music for pleasure*, Cambridge, Polity Press
- Frith Simon, 1995, "The good, the bad and the indifferent: Defending popular culture from the populists", στο Munns Jessica, Ragan Gita (ed.), *A cultural studies reader*, London/New York, Longman σ. 352-366 (πρώτη έκδοση 1991)
- Gay Paul du, Evans Jessica, Redman Peter (ed.), 2000, *Identity: A reader*, London, Sage
- Goodenough Ward, 1994, "Toward a working theory of culture" στο Borofsky Robert (ed.), *Assessing cultural anthropology*, New York, McGraw-Hill
- Gilroy Paul, 1987, *There ain't no black in the union jack*, London, Hutchinson
- Gramsci Antonio, 1971, *Selections from the Prison Notebooks*, London, Lawrence & Wishart
- Hall Stuart, 1987, "Culture, the media and the 'ideological effect'", στο Curran James, Gurevitch Michael, Woollacott Janet (ed.), *Mass communication and society*, London, Edward Arnold/Open University Press, σ. 315-348
- Hall Stuart, 1995, "Cultural studies: Two paradigms", στο Munns Jessica & Ragan Gita (ed.), *A cultural studies reader*, London/New York, Longman, σ. 195-205 (πρώτη έκδοση 1980)

- Hall Stuart & Jefferson Tony (ed.), 1996, *Resistance through rituals: Youth subcultures in post-war Britain*, London, Routledge (πρώτη έκδοση 1975 ως Working papers in cultural studies no. 7/8)
- Hall Stuart, 1996, “Who needs identity?” στο Hall Stuart & Paul du Gay (ed.), *Questions of cultural identity*, London, Sage, σ. 1-17
- Hall Stuart (ed.), 1997, *Representation: Cultural representations and signifying practices*, London, Sage publications/Open University
- Hoggart Richard, 1986, *The uses of literacy*, Harmondsworth, Penguin (πρώτη έκδοση 1957)
- Inglehart Ronald, 1971, “Generational change in Europe” στο Dogan Mattei, Rose Richard (ed.), *European politics: A reader*, London, MacMillan
- Inglehart Ronald, 1977, *The silent revolution: Changing values and political styles among western publics*, Princeton, Princeton University Press
- Inglehart Ronald, 1990, *Culture shift in advanced industrial societies*, Princeton, Princeton University Press
- Inglehart Ronald & Welzel Christian, 2005, *Modernization, cultural change and democracy*, Cambridge, Cambridge University Press
- Jensen Sune Qvotrup, “Rethinking subcultural capital”, στο *Young: Nordic Journal of Youth Research* 14(3):257-276
- Johnson Richard, 1995, “What is cultural studies anyway?” στο Munns Jessica, Ragan Gita (ed.), *A cultural studies reader*, London/New York, Longman, σ. 575-612
- Jones Steven, 2006, *Antonio Gramsci*, London, Routledge
- Jowell Roger, Roberts Caroline, Fitzgerald Rory, Eva Gillian (ed.), 2007, *Measuring attitudes cross-nationally. Lessons from the European Social Survey*, Sage
- Kavanagh D., 1983, *Political science and political behaviour*, London, Allen and Unwin
- Kirchberg Volker, 2007, “Cultural consumption analysis: Beyond structure and agency”, στο *Cultural Sociology* 1(1):115-135
- Kroeber Alfred Luis & Kluckhohn Clyde, 1952, *Culture: A critical review of concepts and definitions*, New York, Vintage Books
- Kuhn Thomas Samuel, 1970, *The structure of scientific revolutions*, Chicago, University of Chicago Press

- Lacan Jaques, 1977, *Écrits: A selection*, London, Routledge
- Lambiri Dimaki Jane, 1983, *Social stratification in Greece 1962- 1982*, Athens, Sakkoulas
- Lemert Charles, 1999, "Social theory: Its uses and pleasures", στο Lemert Charles (ed.), *Social theory*, Colorado, Westview Press, σ. 1-20
- Lazarsfeld Paul, Berelson Bernard, Hazel Gandet, 1944, *The people's choice: How the voter makes up his mind in a presidential campaign*, New York, Duel Sloan and Pearce
- Lipset Seymour Martin & Rokkan Stein, 1967, "Cleavage structures, party systems and voter alignments" στο Lipset Seymour Martin & Rokkan Stein (ed.), *Party systems and voter alignments*, New York, Free Press, σ. 1-64
- Mannheim Karl, 1952, *Essays on the sociology of knowledge*, London, Routledge & Kegan Paul
- Marshall Gordon, 1983, "Some remarks on the study of working-class consciousness", στο *Politics and Society* 12:263-301
- Michael Mike, 1996, *Constructing identities*, London, Sage
- Munns Jessica & Ragan Gita (ed.), 1995, *A cultural studies reader*, London/New York, Longman
- O'Donnell Mike, 1985, *Age and generation*, London/New York, Tavistock Publications
- Okin Susan Moller, 1979, *Women in western political thought*, Princeton, Princeton University Press
- Ostrower Francie, 2005, *The diversity of cultural participation*, Washington, The Urban Institute
- Pateman Carol, 1980, "The civic culture: A philosophic critique", στο Almond Gabriel & Sidney Verba (ed.), *The civic culture revisited*, Boston, Little Brown, σ. 57-102
- Pateman Carol, 1989, *The sexual contract*, Cambridge, Polity Press
- Peterson Richard A., 1979, "Revitalizing the culture concept" στο *Annual Review of Sociology* 5:137-166
- Peterson Richard A., 1992, "Understanding audience segmentation: From elite and mass to omnivore and univore" στο *Poetics* 21:243-258
- Ransome Paul, 1992, *Antonio Gramsci: A new introduction*, London, Harvester Wheatsheaf
- Rintala Marvin, 1974, "Generations in Politics" στο Esler Antony (ed.), *The youth revolution: The conflict of generations in modern history*, London, Heath σ. 15-20

- Robinson John & Fink Edward, 1986, "Beyond mass culture and class culture: Substructural differences in the structure of music preferences", στο Ball-Rokeach Sandra & Cantor Muriel (ed.), *Media, audience and social structure*, Calif, Sage, σ. 226-239
- Rokkan Stein, 1970, *Citizens, elections and parties*, Oslo, Universitetsforlaget
- Schneider Luis & Bonjean Charles (ed.), 1973, *The idea of culture in the social sciences*, Cambridge, Cambridge University Press
- Schulman Norma, 1993, "Conditions of their own making: An intellectual history of the Centre for Contemporary Cultural Studies at the University of Birmingham", στο *Canadian Journal of Communications* 18/1
- Schulze Gerhard, 1992, *Die Erlebnisgesellschaft: Kultursoziologie der Gegenwart*, Frankfurt, Campus
- Shepherd John, 1986, "Music consumption and cultural self-identities: Some theoretical and methodological reflections" στο *Media, Culture & Society*, 8/3
- Skaliotis Michail, 2002, *Key figures on cultural participation in the European Union*, Luxembourg, Eurostat
- Spourdalakis Michalis & Diamandouros Nikiforos, 1991, "Political Science in Greece" στο *European Journal of Political Research* 20:375-387
- Thompson E.P., 1991, *The making of the English working class*, London, Penguin (πρώτη έκδοση 1963)
- Thompson E.P., 1995, "Review of Raymond Williams' *The Long Revolution*", στο Munns Jessica & Ragan Gita (ed.), *A cultural studies reader*, London/New York, Longman σ. 176-185
- Thornton Sarah 1995, *Club Cultures: Music, media, subcultural capital*, Cambridge, Polity Press
- Turner Graeme, 1996, *British cultural studies (second edition)*, London/New York, Routledge
- Tylor Edward, 1974, *Primitive culture*, New York, Gordon Press (πρώτη έκδοση 1871)
- Van Eijck Koen, 1997, "The impact of family background and educational attainment on cultural consumption" στο *Poetics* 25:195-224
- Wagner Roy, 1981, *The invention of culture*, Chicago, University of Chicago Press
- Walker Chris, Scott-Melnyk Stephanie, Sherwood Kay, 2002, *Reggae to Rachmaninoff: How and why people participate in arts and culture*, Washington, The Urban Institute

- Walker Chris, Fleming Cory, Kay Sherwood, 2003, *Arts participation*, Washington, The Urban Institute
- Wiatz J.J., 1980, "The civic culture from a marxist-sociological perspective", στο Almond Gabriel & Sidney Verba (ed.), *The civic culture revisited*, Boston, Little Brown
- Wicke Peter, 1990, *Rock music: Culture, aesthetics and sociology*, Cambridge, Cambridge University Press
- Williams Raymond, 1958, *Culture and society*, Harmondsworth, Penguin
- Williams Raymond, 1965, *The long revolution*, Harmondsworth, Penguin
- Williams Raymond, 1976, *Keywords: A vocabulary of culture and society*, London, Fontana
- Williams Raymond, 1979, *Politics and letters: Interviews with New Left Review*, London, Verso Books
- Williams Raymond, 1980, "Base and superstructure in marxist cultural theory", στο Raymond Williams, *Problems in materialism and culture: Selected essays*, London, Verso, σ. 31-49
- Williams Raymond, 1987, *Culture and Society 1780-1950*, London, The Hogarth Press (πρώτη έκδοση 1958)
- Willis Paul, 1977, *Learning to labour*, London, Saxon House
- Wolf Eric, 1994, "Facing power: Old insights, new questions" στο Borofsky Robert (ed.), *Assessing cultural anthropology*, New York, McGraw-Hill
- Woodward Kathryn (ed.), 1997, *Identity and difference*, London, Sage